

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԵՐ

*Ժողովածուն տպագրվում է ԴԴ ՉԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ:*

*Պատասխանատու խմբագիր՝ ԴԴ ՉԱԱ ակադեմիկոս Դ. Ա. Ավետիսյան
խմբագրական կոլեգիա՝ պ. գ. դ. է. Լ. Դանիելյան
պ. գ. թ. Ա. Ա. Մելքոնյան
պ. գ. թ. Կ. Դ. Խաչատրյան*

*ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ /Գիտական հոդվածների ժողովածու/
ԴԴ ՉԱԱ- եր., ԴԴ «Գիտություն»*

*ԴԴ ՉԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության հարցեր»
Դ 282 գիտական հոդվածների երրորդ ժողովածուում, տեղ են գտել
հանրապետության երիտասարդ պատմաբանների ուշագրավ
հոդվածները:*

*Ժողովածուն նախատեսված է պատմաբանների, հայագետների և
ընթերցող լայն հասարակայնության համար:*

*Դ 0503020913_2002 ԳՍՊ 63.3 (27)
703/02/2002*

ISBN 5-8080-0020-3

© ԴԴ ՉԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2002

ЭРЕБУНИЙСКИЙ РИТОН СО ВСАДНИКОМ

Найденный у подножья цитадели урартского города Эрзуни серебряный ритон с протомой в виде всадника на коне сразу же был отнесен к кругу ахеменидского искусства. Ярко выраженные характерные черты и форма сосуда, а также парадная поза и внешность наездника сразу же приводили ученых к известным образцам монументальной и мелкой пластики, изделиям торевтики ахеменидского придворного стиля V-IV вв. до н.э. При сравнительном анализе эребунийского ритона с аналогичными культовыми сосудами, оказалось, что в типологическом отношении он значительно отличается от серии рогообразных сосудов ахеменидского времени и фактически, второго подобного ритона с цельной фигурой человека на копе и дополненного кувком, неизвестно. Первый исследователь этой находки Б.Н. Аракелян пишет, что в Переднеазиатской художественной металлообработке ритон с протомой всадника встречается впервые¹ (рис. 1,2).

В ахеменидском искусстве известны две ведущие формы ритонов — конический сосуд с венчающей его головой животного, и ритон в виде рога с зооморфной протомой — то есть головой, передними лапами и передней половиной туловища. Эрзунийский ритон типологически близок ко второму виду рогообразных сосудов². Однако при всей стилистической и типологической общности отдельных его форм, исследуемый сосуд сильно отличается от всех известных изделий этого вида не только ахеменидского времени, но и в дальнейшей эволюции этой формы кувкообразных ритонов эллинистического и сасанидского периодов.

Обращаясь к ахеменидскому изобразительному искусству (как придворного стиля, так и периферийных школ), мы замечаем, что в целом в нем крайне редко встречаются образцы объемных, скульптурно выполненных изображений человеческой фигуры. Ахеменидская монументальная каменная пластика представлена в целом рельефными изображениями известными по знаменитым памятникам Пасаргад, Суз, Персеполя, Накш-и-Рустама. Исключение составляют лишь единичные памятники, выполненные либо представителями других народов, либо под определенным влиянием стиля других культур. Это колоссальная фигура Дарня из Суз, выполненная египетским мастером в египетском стиле и с египетской иероглифической —

¹ Б.Н. Արաքելյան, Ամսօրվներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Երևան, 1976, стр. 42.

² Формы правящих и ахеменидских ритонов см. в работе: Р. Гиршмана. *Notes Iraniques XI. Le chyton en Iran. Artibus Asiae*, vol. 25, 1962.

надписью на платье¹, а также голова знатного перса из собрания Стоклет-Фернан в Бельгии², выдающая определенное влияние классического искусства Греции. Мелкая объемная скульптура также известна по немногочисленным примерам из разных музеев мира – бронзовая фигурка мидица из частного собрания в Иране³, лазуритовая фигурка мидийца со львенком в Кливленде, бронзовая голова царевича в Тегеране⁴, а также фигурки из знаменитого Аму-Дарьинского клада⁵.

Эревунийский ритон, фактически, не только дополняет ряд ахеменидских объемных, трехмерных скульптур, но является пока единственным среди них изображением мужчины на коне.

Цельная фигура сидящей лошади с подогнутыми передними и задними ногами постепенно переходит в пологий, длинный и узкий кубок с гладкими стенками. Подовное композиционное решение формы сосуда выбрано с целью трехстороннего обозрения и восприятия сидящей человеческой фигуры, которая является центром всей композиции, а длинный и высокий кубок при этом обеспечивает форму традиционного культового сосуда. Следует отметить, что в ахеменидской торевтике в отличие от строгой каноничности других видов искусства наблюдается определенная свобода выбора образов, сюжетов и композиционных мотивов. В сущности, мастер здесь распоряжается всем арсеналом древневосточного искусства, вывывая ловкие образы и переосмысливая их символику.

Мотив сидящих с подогнутыми передними и задними ногами парнокопытных животных – быков, козлов, лошадей со стоящей⁶ на ней человеческой фигурой и относящийся к области культовой символики, является одной из основополагающих схем древневосточного изобразительного искусства Месопотамии, Урарту и Хеттского царства. При внимательном и подробном анализе этого мотива выясняется, что поза сидящей лошади ритуально подогнутыми ногами и восседающей на ней мужской фигуры является одним из вариантов культовой схемы священного животного и божественного всадника. Этот образ, а также стилистическое исполнение фигуры уводит исследователя в искусство Урарту, роль и традиции которого в формировании ахеменидского придворного искусства хорошо известны.

При сопоставлении известных образцов урартской бронзовой пластики, как например бога Халди на сидящем рогатом льве с ногами быка из Лувра (рис. 3), а также вога Тейщевы на выке из Нью-Йорка с эревунийским ритоном мы видим не только общий мотив человеческой фигуры на парнокопытном животном (независимо от позы человека – стоящей или сидящей), но и

¹ В.Г. Луконья, *Искусство древнего Ирана*, М, 1977, стр. 71.

² *Искусство древнего Востока*, М, 1968, ил. 316а.

³ М.А. Давламаня, В.Г. Луконья, *Культура и экономика древнего Ирана*, М, 1980, рис. 24.

⁴ *Искусство...*, ил. 316в, 316а.

⁵ *Аму-Дарьинский клад, каталог выставки*, Л, 1979, рис. на стр. 34-40.

поразительное стилистическое сходство как в трактовке пропорций коротких ног и низко посаженного корпуса животного, с акцентом на сравнительно широкую грудь, шею и голову животного. Как в урартских, так и в ахеменидской статуэтке налицо объемная, трехмерная верхняя часть фигур с переходом на невысокий рельеф в изображении ног, обозначенных на туловище животных. И в первом, и во втором случаях несмотря на трехмерную лепку фигур, взгляд зрителя удерживается на их двух профильных сторонах. Этот элемент является одним из основополагающих канонов древневосточного искусства, согласно которому статуи должны были рассматриваться либо только фронтально, либо продольно с боковых сторон. В этой связи любопытно проследить еще одну стилистическую деталь в исполнении зревунийской статуэтки. Профильное восприятие наездника и коня усиливается изображениями геральдических пар козлов и быков на двух сторонах чепрака всадника, как бы повторяющих образ и стиль сидящего коня протомы (рис. 1).

Анализ мотива сидящей лошади невольно подводит нас к размышлениям исследователей о породе коня, изображенного на протоме ритона¹. Несмотря на определенные реалистические черты в исполнении фигуры и головы коня, однако трудно согласиться с высказанными мнениями об изображении той или иной породы низкорослых лошадей, которая прослеживается в коротких ногах, короткой прямой шее и низко посаженном корпусе. На наш взгляд, здесь налицо древневосточная каноническая схема изображения бога, героя, обожествленного царя или царственной персоны на животном с подовранными ногами, где фигура наездника своими размерами должна значительно превышать фигуру животного, в результате чего конь кажется низкорослым и маленьким. Перед нами встает образ обожествленной особы из царского рода, который всей своей позой, внешностью и атрибутикой еще раз подчеркивает ритуальный характер самого предмета.

Возвращаясь к теме породы лошади, таким образом следует отметить, что проблема состоит не в реалистическом и натуралистическом исполнении той или иной породы, а в определении той художественной и идеологической концепции, в которой выполнена наша скульптура.

Касаясь мотива божественного всадника и его художественного исполнения, на этом примере еще раз хотелось бы подчеркнуть о значении и роли урартской культуры в формировании искусства Ахеменидского Ирана.

Предметом отдельного исследования является скульптура всадника. Присоединяясь к не раз высказанному и утвердившемуся мнению ученых о том, что здесь изображен высокопоставленных мидянец, состояний при дворе ахеменидских царей, возможно сатрап, а также лицо, связанное родственными

¹ Г.А. Тирацян, *Культура древней Армении*, Ереван, 1988, стр. 53; Ф. Тар-Мартirosов, *Портрет Оропта*, тезисы доклада «Հայոց ցիվիլիզացիոն և մշակութային հարցեր»: Պիտակաբանական հանգրվան, Երևան, 1997, стр. 6-37. Его же, *Кубок ритона в виде всадника в мидийском костюме. Оропт I*, в каталоге *Августе, Tresors de l'Assyrie vasasche* № 182.

узами с царской фамилией, о чем свидетельствуют выгравированные орлы на двух сторонах круглой мидийской шапки¹, мы вновь обратимся к известным памятникам ахеменидского искусства, в частности рельефам Персеполя. Рельефы Персеполя разворачивают перед нами всю галерею образов ахеменидского двора и подвластных народов империи. Здесь социальный статус и этническая принадлежность изображенных переданы не только деталями вооружения, костюмов, головных уборов, причесок, но и канонически четким, строго иерархическим и последовательным распределением фигур в вытянутых длинными шеренгами композициях. Вот почему эти рельефы являются для нас незаменимым источником для наиболее полного иконографического и стилистического анализа нашей статуэтки.

При сопоставлении фигуры всадника мидийскими данниками бросается в глаза одинаковое, почти детальное совпадение в изображении костюмов и головных уборов. Эревунийский всадник одет в короткий, едва достигающий до колен кафган, подпоясанный узким кушаком. Из-под коротких рукавов кафгана видны длинные до запястий рукава нижней рубахи, окаймленные зигзагообразным кантом, а полы кафгана и его ворот украшены точечным узором. На нем суживающиеся штаны, украшенные косой клеткой и заправленные в мягкую оувь с перевязями. Костюм всадника, таким образом, в целом, с незначительными различиями соответствует персидско-иранскому комплексу одежды², который в свою очередь во всех элементах совпадает с мидийским, в котором предостоят мидийские данники с рельефов Персеполя. Здесь главный этнический показатель — это головной убор. Общепризнанно, что круглые шапки, которую мы видим на нашем всаднике носили мидийцы. Шапка всадника не только полностью соответствует мидийскому образцу, но и в деталях повторяет ее формы, что нельзя проследить на персепольских барельефных изображениях. Так, благодаря ритону из Эревуни, точно устанавливается, что форма шапок и верхушек башлыков из плотного материала была не чисто полусферической, но несколько сдавленной с боков, образуя наверху ревро от лва к затылку³. Следуя наблюдениям и исследованиям персидско-мидийского костюма по рельефам Персеполя и Накш-и-Рустама, уже с конца V-начала IV в до н.э. у персов возобладали мягкие башлыки, а жесткие, торчащие арханчные уборы остались лишь в комплексе царского костюма⁴. Такой жесткий головной убор, к тому же с отличительными эмблемами мы видим у эревунийского всадника, что в лишний раз подтверждает мысль о том, что перед нами

¹ Г.А. Тирация, *Культура...*, стр. 52-53, Р. Ё. *Ишврѣшшѣ*, ук. соч., стр. 42.

² М.Г. Горелтк. *К этнической идентификации персонажей, изображенных на предметах Алу-Дарынского клада*, стр. 38 в св. *Художественные памятники и проблемы культуры Востока, М. 1985.*

³ М.Г. Горелтк. *ук. соч.*, стр. 41-43.

⁴ *Urartu. A metalworking center in the first millenium B.C.E. The Israel Museum, Jerusalem, 1991, рис. 6, 3 на стр. 280, 278.*

представитель высшей персидской знати, скорее всего сатрап. О том же свидетельствует петля на затылочной части шапки, через которую проходила налобная повязка и завязывающаяся узлом с двумя длинными концами на затылке, что мы видим у знатных мидийцев с барельефов Персеполя. Эти повязки Ксенофонт называет диадемами, которые являются отличительными знаками царя и его родичей¹. Высокий социальный ранг всадника подчеркивается также коротким мечом акинаком, пристегнутым к поясу, богатством конского снаряжения, а также чепраком, представляющим собой дорогой ворсовый ковер, украшенный изображениями сидящих друг против друга козлов и быков, с подогнутыми ногами. Этот мотив также является характерным для ахеменидского искусства. Другим «ахеменидизмом» на чепраке считается бахрома в виде трехступенчатых вашенок. Этот чепрак находит прямые аналогии с ворсовым ковром из V Пазырыкского кургана на Алтае, а также с аналогичным орнаментом ковров на расписных сосудах в виде коня из Маку и Персеполя².

Профессор Будапештского университета Я. Харматта, в своем докладе, посвященном эребунийскому ритону, сравнивая одежду всадника с гладкой одеждой мидийцев с персепольских рельефов, высказал мнение о том, что украшения на одежде эребунийского вельможи указывает на высокий социальный ранг изображенной персоны, так как на одежде мидийских данников с Персеполя они отсутствуют. На наш взгляд, вычленение именно этой детали в одежде не может быть характеризующей, так как подобная отделка штанов, боковых швов, плечевой одежды, вертикальных вставок на груди и спине узорчатыми тканями является неотъемлемой частью и обязательным элементом всего персидско-иранского комплекса одежды, как царской, так и одежды рядовых иранцев. Так например, подобный навор элементов можно увидеть на изображении рядовых персов-воинов на ворсовом ковре из Пазырыка⁴ или серебряной фигурке наездника из Аму-Дарьинского клада⁵. Что же касается гладкой одежды мидийских данников, то весь комплекс персональных изображений отличается определенным унифицированным стилем, где основной акцент поставлен на овщих контурах и складках одежды, без выделения мелких элементов декорировки. Одежда самих придворных и гвардейцев персидского царя, которые могли быть как персами так и мидийцами, совершенно не отличаются от одежды данников ни особой отделкой, ни богатством декорировки. Представители знати отмечены здесь только оружием

¹ Ксенофонт, Киропедия, М., 1976, с. VIII, III, 10. М.Г. Горешк. ук. соч., стр. 41.

² Руденко. Искусство Алтая и Передней Азии, М., 1961, рис. 14, стр. 24. D. Stronach. Achaemenid village I at Susa and the Persian migration to Fars, таq. XXXVI, 1974, стр. 244, пл. LIII 1-4.

³ J. Harmatia. The Motive of the two eagles in Erebuti and in Nizhni. Dao, доклад прочтанный на втором международном симпозиуме по армянскому искусству в Ереване, 1976 году.

⁴ Руденко, ук. соч. рис. 14.

⁵ Аму-Дарьинский клад, рис. 7б на стр. 38.

(акинаками, луками, копьями, щитами), покроем одежды — длиннополыми кандисами, характерными зувчатыми тиарами, а также занимаемым местом в композиционном построении длинных верениц человеческих фигур, где они возглавляют шеренги и ведут за руку предводителей делегаций подвластных народов¹. Таким образом, сказанное приходит на помощь с тем, что в данном случае сама по себе узорчатая отделка одежды эревунийского сатрапа не может являться знаками отличия и признаками высокого сана.

Кроме украшений на одежде символами знатного происхождения здесь являются в первую очередь орлы на круглой шапке, акинак, а также некоторые другие детали в изображении сатрапа, о которых будет изложено далее. Что же касается гравированных деталей узора на одежде, то это скорее всего, можно отнести к области художественного стиля и манере, а также технических особенностей металлообработки. Мелкие детали на одежде, которые совсем не обязательно было передавать в камне, с мельчайшими подробностями передавались в драгоценных металлах и резных камнях. Примерами к сказанному могут послужить мельчайшие детали узоров одежды фигурок из Аму-Дарьинского клада, а также изображений на геммах греко-персидского стиля².

Осовой статьей в иконографии эревунийского вельможи и символом его знатности является характерная стилизация бороды. Короткая заостряющаяся книзу борода изображена пятью выпуклыми горизонтальными рядами. Первый передан в виде спиралевидно закручивающихся аккуратных завитков, остальные четыре — вертикальными волнистыми линиями. Подобная стилизация в изображении бороды хорошо известный прием в древневосточном искусстве и является символом божества, царя или властителя. Длинная окладистая борода, подчеркнутая горизонтальными регистрами наравне с другими характерными символами являлась неизменным атрибутом и указателем божественного или царского ранга изображенный персоны. Достаточно вспомнить некоторые знаменитые произведения в ближневосточной скульптуре, как например, бронзовую голову аккадского царя Саргона I (ок. 2300 г. до н.э.), изображения вавилонского царя Хаммураши и бога солнца Шамаша на знаменитой стеле из Лувра (XVIII в. до н.э.), портрет ассирийского царя Аншурнасирипала с алеевастровой стелы из Нимруд (IX в. до н.э.), бородатых ассирийских шеду дворца ассирийских царей в Нимруде и т.д.³ Хотелось бы особо подчеркнуть эту деталь в иконографии урартских вогов и царей. По немногим сохранившимся предметам урартской объемной пластики, каменным рельефам, а также составляющим довольно значительное количество изображениям на бронзовых пластинах и поясах, можно заметить, что урартские мужские

¹ *Искусство древнего...*, ил. 286-300.

² *Аму-Дарьинский...*, ил. на стр. 34, 35, 38, 50-64.

³ *М.-Р. Fouchet. L'art de l'Égypte et du Moyen-Orient Paris, Bruxelles, 1978, ил. на стр. 336, 337, 362, 363.*

божества отмечены не только каноническим набором определенных атрибутов (бык, лев, цветки и бутоны лотоса, ветки дерева, священное дерево, оружие и т.д.), определенной одеждой и головным убором, а также окладистой длинной бородой, изображенной горизонтальными рядами. В этом смысле очень характерна бронзовая фигурка верховного бога Халди, хранящаяся в Британском музее¹ длинная, доходящая до середины груди с прямо срезанным концом борода изображена в четыре ряда при помощи врезанных горизонтальных калавок.

Такую же стилизацию бороды мы видим у божества, поддерживающего крылатый солнечный диск и стоящую на быке (бог солнца Шивани), изображение которого сохранилось на многочисленных бронзовых пластинах, поясах, предметах вооружения и мелких вещах. Такую же бороду носят различные божества и фантастические существа, которыми украшены различные металлические предметы как культового значения, так и предметы вооружения².

Обращаясь к ахеменидскому дворцовому стилю, который наиболее полно отражен в рельефах царской резиденции Персеполя, мы замечаем, что длинную бороду с характерной стилизацией горизонтальными рядами носят только божества и царствующие особы³; Прочие же фигуры, как к примеру гвардейцы, прислужники, солдаты и данники в основном носят бороды на персидский манер, однако другой формы – короткие, заостряющиеся книзу и переданные сплошными рядами завитков или волнистых линий⁴.

Подобную стилизацию мы видим у эревунийского всадника, которая однако короткая и заостряющаяся как например, прямые волосы вактрийцев или толстые губы нубийцев мы можем охарактеризовать как передачу овщего этнического овлика, однако подчиненной единой художественной концепции и стилю. Черты индивидуализации нельзя заметить даже на лицах самих царей – Дария и Ксеркса, которых отличает от остальных лишь одежда, звучатая корона, атрибутика царской власти, знаки божественной символики, как то знак Ахурамазды, поза и вольшие по сравнению с остальными фигурками размеры сидящего на троне царя.

Таким образом, рассмотрение всех этих изображений дает право утверждать, что на протоме ритона представлен обовщенный тин бородатого мужчины, чей высокий сан сатрапа отмечен богатством и разнообразием элементов и атрибутов – оружием, головным убором, прической и костюмом, а

¹ Плотравский Б.Б., *Искусство Урарту*, Л., 1962, рис. 46.

² *Urartu...* рис. 29 на стр. 76. рис. 42 на стр. 86, рис. 48 на стр. 90. рис. 78 на стр. 111.

³ См. E. Schnudt *Persepolis*, t. I Chicago, 1953. шеду на пропелеях Ксеркса, табл. 11; знак Ахурамазды на вост. воротах гл. залы ападапы табл. 79; Дарий и Ксеркс, рельеф трипшлона, табл. 144-146; царь и два прислужника, табл. 194; борьба героя с чудовищем, табл. 195, 196; в гареме Ксеркса изображение сфинкса в гл.

⁴ М.-Р. Folchert, *ук. соч. рис. на стр. 404-405.*

также парадной позой на украшенном дорогом снаряжении коне. Одним словом, перед нами встает идеальный образ знатного перса и государственного деятеля империи.

В свете вышесказанного и перечисленных деталей иконографического плана на кажется неуверительной попытка индивидуализировать эту персону и отождествить фигуру наездника с конкретной исторической личностью – сатрапом Армении Оронтом I, сыном вактрийского царя Арташира и зятем ахеменидского царя Артаксеркса II¹.

Стиль и манера исполнения эревунийской статуэтки, как уже говорилось, характеризуются как чисто ахеменидские. Это относится не только к самому образу сатрапа, который отличается парадностью позы и всеми деталями богатого убора. Он является фактически прямой цитатой с персепольских рельефов – школы для подражания многих художников. В то же время манера и некоторые детали ее исполнения выдают руку мастера периферийной школы.

При сравнении эревунийского ритона с немногочисленными образцами столичной школы, то обнаруживается, что наша статуэтка отличается довольно заметными нарушениями в пропорциях фигуры – большой тяжелой головы прямо посаженной на короткий торс без изображения шеи, коротких руках, плотно прижатых к телу, маленьких, почти схематических ладонях рук и ступней ног. Скованность позы и почти полное отсутствие движения придает статуэтке полную статичность. В этом плане ее можно сравнить с серебряной фигуркой наездника из Аму-Дарьинского клада², несмотря на то, что эревунийский ритон, тем не менее, отличается более свободной манерой и - высоким художественным уровнем, о чем свидетельствует сложность и цельность композиционной группы.

Весьма сложной задачей является уточнения ритона изготовления и выделение художественной школы. Учитывая место ее обнаружения – это центр XVIII сатрапии Ахеменидской империи, город Эреванн, некоторые характерные детали и черты, выдающие непосредственное влияние изобразительных традиций художественной металлообработки Урарту, то можно согласиться с мнением Б.И. Аракеяна о том, что ритон мог быть изготовлен в одной из мастерских северо-западного Ирана или самой Армении³. В этой связи нам бы хотелось подчеркнуть еще один факт. Из известных двенадцати металлических ахеменидских ритонов, шесть экземпляров найдено на территории исторической Армении, а остальные в северо-западном Иране, территории, непосредственно граничащих с Арменией. Указанные территории в период усиления военной мощи Урарту, часто находились в зоне его

¹ Ф. Тер Мартросов, ук. соч.

² Аму-Дарьинский..., рис. на стр. 38.

³ Р. В. Ушарбиш, ук. соч. стр. 52-53.

политического и культурного влияния. Именно этим можно объяснить продолжение традиций художественной металлообработки в том регионе.

Далее, касаясь вопросов конкретной датировки эребунийского ритона, следует наиболее приемлемой считать первую половину IV в. до н.э. Предложенная нами такая датировка может быть подкреплена следующими аргументами. Об этом свидетельствует эклектичная форма сосуда, соединяющая в себе отдельную форму кубкообразного рога с отдельной цельной скульптурной группой, что является признаком трансформации традиций в изготовлении ритонов¹. Обращая внимание на это обстоятельство, следует подчеркнуть еще один немаловажный факт. Бесспорно, что этот сосуд, выходящий из серии ритонов традиционной формы с зооморфной протомой, был выполнен по особому заказу с целью увековечения овраза на культовом сосуде и был связан с идеей божественности власти и государства.

Во вторых довольно крупные размеры сосуда, значительно превышающие более ранние аналогичные ритоны, также свидетельствуют о том, что он изготовлен позднее V в. до н.э. Уже в эллинистическое время, во II-I вв. до н.э. на примере знаменитых костяных ритонов из Нисы можно убедиться, что размеры ритонов значительно увеличивается. Длина рогов нисийских ритонов колеблется от 30-и до 60-и сантиметров, а емкость достигает полутора литров².

В третьих, на более позднюю датировку указывают гладкие, без украшений стенки кубка, которые в более ранний период обычно выдают орнаментированы горизонтальными каннелюрами и растительным фризом из цветков и вутонов лотоса. Украшение вставками из камней на коленях передних ног лошади весьма неовычно для ахемендского искусства более раннего периода, когда вставками из цветных камней или смальты украшались глаза животного. Подовное перерождение и изменение восточной традиции декорирования камнями и пластинами становится закономерностью уже в эллинистический период, в III-IV вв. до н.э., когда в подобном стиле украшалась вся поверхность изделия. Вышеуказанная особенность также может послужить очередным, четвертым аргументом в пользу датировки ритона I половиной IV в. до н.э. И наконец, сам факт обнаружения этого изделия ахемендской торевтики вместе с двумя другими ритонами IV в. до н.э. в лишний раз подтверждают наши аргументации в пользу датировки фигурки сатрапа I половиной IV в. до н.э., то есть периода наибольшего расцвета провинциальных художественных школ и мастерских.

¹ *Такую эклектичную форму мы видим в каменном сосуде с подставкой в виде горных козлов, датированном авторами V-IV вв. до н.э., однако по вашему мнению, ее наиболее вероятной датировкой является I пол. IV в. до н.э. См. Искусство древнего... рис. 320.*

² *М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова, Парфянские ритоны Нисы, М., 1956, стр. 5. В.Г. Лукошин, Искусство..., ил. 91, 82, 84.*

2

3

**Ա. Բ. ՌԱՆՈՎԻՉԻ «ՆԵՆԷՆԻՉՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԵՐԸ»
 ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱՐԺՎՈՂ ՍԿՋՐՈՒՆԵՐԱՅԻՆ
 ՀՈՒՆԱՍՆԳԻՐՆԵՐԸ**

Ա. Բ. Ռանովիչի հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում էր հին աշխարհի արվեստը և կրոնը, վաղ քրիստոնեության պատմությունը, արևելյան ստրկատիրության ամանծնահատկությունները, հռոմեական կոլոնատի ժազման խնդիրները, ռազմական արվեստի պատմությունը և հին աշխարհի պատմության շատ այլ խնդիրներ, ինչը նրան հնարավորություն էր ընծեմուն ամառին երևույթները դիտարկել շարունակական զարգացումների համատեքստում, բացահայտել դրանց միջև ամկա պատճառահետևանքային կապերը:

Ռանովիչը չցանկացավ ընդունել այն բացը, որ տեղ էր գտել հին աշխարհի պատմության շղթայում: Ալեքսանդր Մակեդոնացու հռչակավոր արշավանքները ներկայացնելուց հետո պատմաբաններն անմիջապես անցում էին կատարում անկում ապրած Հունական աշխարհի և Արևելքի նվաճմանը՝ «կենսունակ» Հռոմի կողմից, չխորանալով վերոհիշյալ անկման օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառների մեջ, ինչը տուրք էր հին աշխարհի պատմության մեկնաբանության իր դարն ապրած հեգելյան բանաձևին: Սակայն տասնամյակների ընթացքում բացահայտված հսկայածավալ և արժեքավոր հնագիտական նյութը, արձանագրությունները և պապիրուսները, ինչպես նաև պատմաբանների կատարած արժեքավոր վերլուծությունները լայն հնարավորություններ ստեղծեցին վերականգնելու համար հին աշխարհի պատմության այն անտեսված էջը, որն արտացոլում է շուրջ երեք հարյուրամյակների արժեքավոր պատմություն: Դրանք լույս սփռեցին ոչ միայն քաղաքական անցքերի, այլ նաև՝ ժամանակի ամենօրյա հասարակական-տնտեսական կյանքի ամենատարբեր կողմերի վրա: «Այսպիսով, էպիգրաֆիկայի և պապիրոլոգիայի ձեռքբերումների շնորհիվ նախադրյալներ ստեղծվեցին գրելու համար ոչ՝ թե թագավորների և զորավարների, այլ՝ հելլենիզմի շրջանում ապրած և զործած բուն արտադրողների պատմությունը»:¹

Ռանովիչը, հստակեցնելու համար սույն մեկնաբանության մեջ իր առջև դրված խնդիրները, ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի հին պատմության սեկտորին գրած նամակում նշում է. «... Ես ինձ համար խնդիր չեմ դրել տալ հելլենիզմի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային պատմության համակարգված, ամբողջական շարադրումը: Իմ խնդիրը եղել է այլ՝ հետազոտել հելլենիզմի պատմության օրինաչափությունները, որոշել հելլենիզմի տեղը և մշանակությունը հին ստրկատիրական հասարակության պատմության մեջ, հելլենիզմը ներգրավել հին ժողովուրդների պատմության զարգացման օրինաչափ գործընթաց: Այդ իմաստով իմ մեկնաբանությունը որքան որ պատմական, նույնքան և՛ փիլիսոփայական բնույթի է: Այդ իսկ պատճառով էլ ես չեմ ձգտել շարադրման հավասարաչափության և ամբողջականության. ես մեծ ուշադրություն եմ հատկացրել մի քանի հատուկ հարցերի, պրոբլեմատիկ բնույթի թեմաների և ո-

¹ А. Б. Рогович, Эллинизм и его историческая роль, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1950, стр. 5.

որը դեպքերում սահմանափակվել են քաղաքական պատմության կարճամիակի շարադրմամբ, որը հատուկ տեսական հետազոտություն չի պահանջում:
Ա. Ռանոլիչ 5/1 1948թ.¹

Մենագրության առաջին գլխում Ռանոլիչը ընդհանուր առմամբ ներկայացնում է հելլենիզմի պատմության առաջնային հիմնախնդիրները և դրանց տալիս մի շարք հետաքրքիր և գիտական արժեք պարունակող մեկնաբանություններ՝ հատկապես կանգ առնելով մի շարք հայտնի պատմաբանների կարծիքների գիտական քննադատության վրա:

Կարևորագույն խնդիրներից մեկը, որ կարելի է դիտարկել Ա. Բ. Ռանոլիչի «Չելլենիզմը և նրա պատմական դերը» մենագրության ողջ շարադրանքում, հելլենիզմը որպես ժամանակի համաշխարհային գործընթաց՝ դիտարկելն է, ինչպես նաև այն խնդիրները, թե որքանով էր գիտակցվում հելլենիզմի դերն ու նշանակությունը այն կազմակերպողների և իրագործողների իսկ կողմից, և ինչպիսի ազդեցություն ունեցավ այն մարդկության պատմության հետագա ողջ ընթացքի վրա: Ռանոլիչը ընդգծում է. «... Այն (հելլենիզմը – նշումը մերն է) ընդգրկում է իր ժամանակի գրեթե ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը՝ Սիկիլիայից մինչև Չինաստան, Նուբիայից մինչև Բոսպոր և Սկյութիա, նրա ազդեցությունը արևմուտքում թափանցեց մինչև Իտալիա և Իսպանիա, արևելքում՝ մինչև Չինաստան: Կարելի է ասել, որ հելլենիզմի պատմությունը դա այն ժամանակի համաշխարհային պատմությունն է: Այստեղ ծնվեցին գաղափարներ՝ գիտական, փիլիսոփայական, էթիկական, կրոնական, որոնք դարերով իշխում էին աշխարհում: Նշանակալից տեղաշարժեր տեղի ունեցան տնտեսության, քաղաքական ձևերի, հասարակական գիտակցության, մշակույթի մեջ»:²

Ուշագրավ է, որ նմանատիպ մտքեր են ընդգծվում նաև Պոլիբիոսի աշխատություններում Հռոմեական կայսրության վերաբերյալ:

Քննադատելով «Ի՞նչ է հելլենիզմը» հարցին Տառնի տված պատասխանը՝ ըստ որի հելլենիզմն ընկալվում է որպես զուտ մշակութային երևույթ, Ռանոլիչը ընդգծում է, որ մշակույթն ինքը պահանջում է կյանքի նյութական պայմաններից բխող բացատրություն և շարունակում. «Ինչևիցե, շարադրման ընթացքում Տառնը կատարում է ոչ քիչ հետաքրքիր դիտարկումներ: Մասնավորապես հարկ է ընդգծել այն նշանակությունը, որ Տառնը հատկացնում է ստրկությանը: Նա հելլենիզմի արմատական տարբերությունը կապիտալիստական աշխարհից համարում է այն, որ հելլենիստական աշխարհը *“զուրկ էր մեքենաներից և լի էր ստրուկներով”*: *“Տեսնելու համար հելլենիստական հասարակությունը, թե ինչպիսին է եղել այն իրականում, հարկ է ոչ մի ակնթարթ տեսադաշտից դուրս չբողնել նրա ստրկատիրական աստառը”* (the slave background): Բայց այս թեզիսից Տառնը պատշաճ հետևություններ չի անում և այն չի զարգացնում»:³

Ռանոլիչը պատմական մատերիալիզմի տեսակետից քննարկում է նաև Մեյերի, Խվոստովի, Ռոստովցևի մոտեցումները և փորձում մատնացույց անել դրանց միջև առկա հակասությունները՝ չխուսափելով համաձայնվել նրանց կողմից առաջադրված ընդունելի տեսակետների հետ:

Գնահատելով այն փաստը, որ Ռոստովցևը, ի տարբերություն արևմտյան պատմաբաններից շատերի, իր «Չելլենիստական աշխարհի սոցիալ-տնտեսական

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10-11:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

պատմությունը» ծավալուն աշխատության մեջ հելլենիստական աշխարհը դիտում է որպես քաղաքական և տնտեսական ամբողջություն, նկատում է մի շարք սկզբունքային բացթողումներ. «Հնայած իր ողջ աշխատանքի ընթացքում Ռոստովցևը տալիս է հելլենիզմի բոլոր փուլերում զանազան հելլենիստական պետությունների տնտեսական կյանքին և սոցիալական հարաբերություններին վերաբերվող մանրամասն տեղեկություններ, այնուամենայնիվ նա չի կարողացել հայտնաբերել և ցույց տալ ինչ-որ օրինաչափություններ, ի հայտ բերել հելլենիստական զարգացման հիմնական գիծը: Դա նրանից չէ, որ Ռոստովցևը չի զգում դրա անհրաժեշտությունը: Իր գրքում նա փորձում է առանձնացնել հիմնական առաջատար «գործոնները», իմաստավորել պատմական գործընթացը, ցույց տալ հելլենիզմի տնտեսական հիմքը: Բայց այդ խնդիրը վեր է նրա ուժերից՝ իր ստեղծագործական հնարավորությունների բուրժուական պատմաբանները, Ռոստովցևը չի տեսնում հիմնականը. հասարակությունների զարգացումը որոշվում է արտադրողական ուժերի զարգացմամբ: Նա չի ըմբռնում սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիաների մասին ուսմունքը, այստեղից՝ առանձին երևույթները համակարգ մտցնելու, դրանց միասնությունն ապահովող տարրեր և հակասական գործոններին հետևելու, և ընդհակառակը՝ արտաքենապես նման երևույթների առանձնահատկությունն ու տարբերությունը նկատելու անկարողությունը»:¹

Իհարկե, Ռանովիչի նման զնահատականը Ռոստովցևի գիտական հնարավորություններին խիստ պիճելի է, քանի-որ այն նույնպես զերծ չէ սուբյեկտիվ զաղափարախոսական հիմքից և ակնհայտ է կանխակալ վերաբերմունքը «բուրժուական պատմաբանների» նկատմամբ: Ռանովիչը վերջիններիս է վերագրում հին աշխարհի պատմությունը մոդեռնացնելու, ֆեոդալական և բուրժուական հարաբերությունները արհեստականորեն անտիկ աշխարհ տեղափոխելու արատավոր միտումները: Նա նկատում է, որ Տառնը, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է համարում հելլենիզմի ուսումնասիրության ընթացքում տեսադաշտից դուրս չթողնել ստրկության գոյության վճռորոշ փաստը, մինչդեռ Ռոստովցևը տարբերություն չի տեսնում ազատ և ստրկական աշխատանքների միջև: Ռանովիչը պատմաբաններից պահանջում է կիրառել եզակին ընդհանուրի մեջ դիտարկելու և պատճառահետևանքային կապերը բացահայտելու սկզբունքները պատմական իրադարձությունները վերծանելու պրոցեսում և քննադատում զուտ մեխանիկական մոտեցումը փաստերին. «Հնարավոր չէ հելլենիզմն ուսումնասիրել որպես պատմական դարաշրջան և հասկանալ այն իր ողջ ինքնատիպությամբ, առանց հաշվի առնելու այն հիմնական փաստը, որ հելլենիզմը փոխ է անտիկ ստրկատիրական հասարակության պատմության մեջ, որ այն, հետևաբար, չի ներկայացնում պատմաբանականությունների ինչ-որ անքնին կցորդումներ, այլ եղել է անտիկ Հունաստանի նախորդ ողջ զարգացման պատմականորեն անհրաժեշտ արդյունքը՝ ստրկատիրական կարգին առանձնահատուկ օրինաչափություններով: Իհարկե հելլենիզմը շատ բան պահպանել է դասական շրջանից: Հելլենիզմն ինքը, չնայած ընդհանուր առմամբ իրենից ներկայացնում էր հասարակական շրջադարձ, բայց ոչ՝ հեղափոխություն, քանի-որ անձեռնմխելի թողեց հասարակության հիմնական կառուցվածքը և այն հարկ է ուսումնասիրել ստրկատիրական հասարակության հետ կապի մեջ ընդհանուր առմամբ»:²

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

Սկստենք, որ հելլենիզմը ոչ միայն անտիկ Հունաստանի, այլ նաև՝ անտիկ Արևելքի նախորդ ողջ պատմության պատմականորեն անհրաժեշտ զարգացումների արդյունքն էր, քանի-որ այն կայացավ Արևելքում ծավալվելու և դոսևորման հնարավորություններ գտնելու շնորհիվ: Ինչ վերաբերվում է այն խնդրին, թե հելլենիզմը հեղափոխություն էր և անձեռնմխելի թողեց հասարակության հիմնական կառուցվածքը, ցանկանում ենք նշել, որ մեր կարծիքով այն նույնիսկ չէր կարող իր առջև նման խնդիրներ դրած լինել, քանի-որ հելլենիզմը սկիզբ առավ արիստոկրատիայի՝ հասարակության վերին խավի նախածեռնությամբ (սկիզբը պայմանականորեն համարենք Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները), իսկ նրանք միշտ պահպանողական են եղել և չէին կարող սեփական սոցիալական դիրքերը վտանգող այնպիսի խնդիր առաջադրել, ինչպիսին հասարակության հիերարխիկ կառույցի բարեփոխումն է: Մեր կարծիքով հասարակական կառույցը փոխելու նպատակ հետապնդող հեղափոխությունները զգալի չափով հենվում են ոչ միայն տնտեսական գործոնների, ինչպես ներկայացնում է Ռանոլիչը, այլ նաև՝ ցածր, շահագործվող խավերի ազատության ձգտման վրա: Հելլենիզմի ծավալման սկզբնական շրջանում ցածր խավերը մեծ դերակատարում չունեին, իսկ նրանք, ովքեր մասնակցում էին արշավանքներին, նոր պայմաններում գտնում էին իրենց սոցիալական խնդիրների լուծումը, հետևաբար իմաստ չէին տեսնում արմատական փոփոխությունների խնդիր առաջադրել:

«Պոլիսի քաղաքական ճգնաժամը գիտակցվեց ամենից առաջ: Սկզբում դա արտացոլվեց միայն փիլիսոփայական գաղափարներում և հրապարակախոսության մեջ՝ նախատեսված ստրկատեր դասակարգի նեղ շրջանի համար: Արդեն սոֆիստ Գորգիասը իր ելույթում հույներին համակարծության (omothoia), ընդհանուր թշնամու՝ պարսիկների, դեմ համախմբվելու կոչ արեց:

Արիստոտելը, որ պոլիսը համարում էր պետական կազմակերպության նորմալ և ճշմարիտ ձև, նշում է սակայն «Պոլիտիկայում» (IV, 6). «Հելլենականությունը կարող էր տիրել աշխարհին, եթե հասներ միասնական պետական կարգի»: Իսկ Իսոկրատեսը Ֆիլիպ Մակեդոնացուն ուղղված իր ստեղծագործության մեջ նրան արդեն ուղղակիորեն կոչ է անում դառնալ միջնորդ դատավոր բոլոր հունական գործերով:

Ջեյմս ստիկի մոտ միասնության գաղափարը, և ոչ միայն հույների, այլև ողջ մարդկության, ընդունեց սոցիալական ուտոպիայի բնույթ. Պլուտարքոսի խոսքերով. «ստիկների դարոցի հիմնադրի զարմանքի արժանի պոլիտիան հանգեցնում է այն բանին, որպեսզի մենք ոչ թե ապրենք պոլիսներով և դեմերով, ամենքս տարբերվելով մեր հատուկ օրենքներով (dikaios), այլ որպեսզի մենք բոլոր մարդկանց համարենք դեմոտներ և քաղաքացիներ, որպեսզի լինի կյանքի մեկ ձև և կարգ (kosmos), նման այն բանին, ինչպես հոտն ընդհանուր օրենքներով օգտվում է ընդհանուր արոտից» (de fort. Alex. I, 6)»:¹

Մատնանշելով մի շարք այլ հեղինակների համահունչ մտքեր՝ Ռանոլիչն ընդգծում է, որ դրանք հիմք հանդիսացան, որպեսզի Ալեքսանդր Մակեդոնացուն և նրա հաջորդներին վերագրվեր միասնական համաշխարհային մշակույթի ստեղծման նպատակով Արևելքի և Արևմուտքի միավորման գիտակցված ծրագիր: Պատասխանելով Պլուտարքոսից մեզ հասած այն կարծիքին, թե Ալեքսանդրը, մի կրատերի մեջ խառնելով մարդկանց բոլոր ծագերից, խառնեց կենցաղը և բարքերը, ամուսնությունները, կարգադրեց հայրենիք համարել տիեզերքը, հելլենական-

¹ *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:*

նությունն ընդունել որպես առաքինություն և բարբարոսությունը արատ, կատարում էր աստծո կամքով իրեն վերագրված կազմակերպչի և հաշտեցնողի դեր, Ռանովիչը արդարացիորեն գրում է. «Չազիվ թե Ալեքսանդրն իսկապես հստակ ձևակերպել էր այն խնդիրները, որոնք նրան է վերագրում Պլուտարքոսը, սակայն Ալեքսանդրի նվաճումների օբյեկտիվ արդյունքները հենց այդպիսին էին: Ընդհանրապես հարցն այն մասին, թե ի՞նչ չափով էր Ալեքսանդրը գիտակցաբար ստեղծում պատմությունը, չի կարող վերջնականապես վճռվել: "Պատմություն Ալեքսանդր Մեծի" իր առաջին աշխատությունում Ի. Դրոյզենը հայտարարում է. "Ալեքսանդր անունը նշանավորում է մի համաշխարհային դարաշրջանի ավարտը և նորի սկիզբը": Գրեթե նույնն է ասում Ու. Վիլկենը... Դրա հետ կարելի է համաձայնվել, եթե "Ալեքսանդրի կյանքի գործի" տակ հասկանանք նրա գործունեության օբյեկտիվ հետևանքները ընդգրկված այն ժամանակի պայմանների շրջանակների մեջ, որն առաջ քաշեց և ստեղծեց Ալեքսանդրին: Բայց Վիլկենը, ինչպես նաև Ալեքսանդրի մյուս երկրպագուները, հակված է հելլենիզմը վերագրել Ալեքսանդրի անձնական հանճարին և նրա պատմական հեռատեսությանը, իսկ նման պնդման համար տվյալներ չկան»¹:

Ռանովիչը համերաշխություն է հայտնում Ֆ. Միշենկոյի հետ այն խնդրի շուրջ, որ Ալեքսանդրի և իր հաջորդների գործունեությունը կառուցված չէր հեռագնա ծրագրերի հիմքի վրա և հանդիսանում էր օբյեկտիվ գարգացումների տրամաբանական արդյունք: Նա անհիմաստ է համարում գուշակություններ անել այն հարցի շուրջ, թե ինչպիսին կլինեի իրադարձությունների հետագա ընթացքը, եթե մ.թ.ա. 336թ. չսպանվեր Ֆիլիպ երկրորդը և Ալեքսանդրը չղեկավարեր արշավանքը դեպի Արևելք: Կարևոր է այն, որ Արևելքի նվաճման խնդիրը մտել էր օրակարգ և Ալեքսանդրը տվեց դրա հաջող լուծումը: Մեր կարծիքով, հակառակ դեպքում ժողովրդավարական կարգեր ստեղծած մի ժողովրդի դժվար կլինեի առաջնորդել դեպի հաղթանակ, եթե Արևելքի նվաճման խնդիրը տասնամյակների ընթացքում (զուգեց և ավելի երկար) խնդրված չլինեի այդ ժողովրդի ներքին ինքնագիտակցության տարբեր շերտերում: «Անբախտը» նույնպես հետաքրքիր փաստեր է ներկայացնում այս տեսակետից:

Ի հակադրություն վերոհիշյալ պնդումների, Ռանովիչը համերաշխություն է հայտնում ժուզեի այն տեսակետին, ըստ որի Ալեքսանդրն ամենևին էլ չէր ցանկանում հելլենիզացնել բոլոր բարբարոսներին, այլ իր տերության մի շարք շրջաններում, որտեղ նա ինքը ցանկանում էր լինել արևելյան բռնապետ, անձեռնմխելի թողեց պետական կառույցները և այդ կերպ էին վարվում նաև նրա հաջորդները: Ուստիև սա մեզ ենթադրելու հիմք է տալիս, որ Ալեքսանդրի նպատակը ոչ թե՛ համասեռ հսկայածավալ պետության ստեղծումն էր, այլ նա պարզապես կարողանում էր արդյունավետ կերպով արձագանքել իր ազդեցությունը ընդլայնելու հնարավորությունը ենթադրող իրավիճակներին: Ալեքսանդրի մտից հետո ստեղծված անորոշ վիճակը նույնպես, մեր կարծիքով, խոսում է նրա օրոք երկար ժամանակի համար նախատեսված ընդհանուր ռազմավարական գծի բացակայության մասին:

Ռանովիչը արդարացիորեն ընդգծում է հելլենիզմի ունեցած կարևոր էքոնոգրաֆիկ դերը, քանի-որ այն ապահովեց հունական աշխարհի միմյանցից զրեթե մեկուսացած շրջանների, ինչպես նաև՝ Արևելքի ժողովուրդների միախառնման գործընթացի իրականացումը, ինչը թույլ տվեց հաղթահարել դեռևս տոհմատիրա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

190558

կան և ցեղային կարգերից եկող վերապրուկները. «Յեւեմիզմի և իր մշակույթի պատմական մշանակությունը հիմնականում նրանում է կայանում, որ այդ շրջանում մարդն ավելի է կտրվում "տոհմատիրական կապերի պորտալարից", որ տեղի է ունենում, թեև ամենևին էլ չի ավարտվում, եթնիկական, կրոնական, համայնքային, պոլիսային պարփակվածության, մեկուսացվածության հաղթահարման գործընթացը, և ավելի ու ավելի ակնհայտորեն է ուրվագծվում հասարակության դասակարգային բևեռացումը, ուժեղանում և սրվում է դասակարգային պայքարը:

Գրականության մեջ վեճեր են տարվում այն հարցի շուրջ, թե ու՞մ է պատկանում "համակարծության" (omonoia) զաղափարի առաջնությունը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու՞ն, թե՛ փիլիսոփաներին, հիմնականում՝ ստոիկներին»:¹

Դեյվենիզմի արդյունքում հստակ ձևավորվեց համահունկան լեզուն՝ koine-ն, որը դարձավ հիմնական կիրառական լեզուն, թեև դասական լեզուն մնում էր կիրառության մեջ՝ հիմնականում գիտական շրջաններում: Այն կիրառելի դարձավ նաև Արևելքում և դրանով արևելյան ժողովուրդներն իրենց ավանդյուն էին բերում հեյլենիստական մշակույթի զանձարանին: Այսուհանդերձ, Ռանովիչն արձանագրում է. «Ինչպես տնտեսության և քաղաքականության բնագավառներում, այնպես էլ մտավոր կյանքում հեյլենիզմն ավարտին չհասցրեց այն հիմնական դրույթները, որոնք ուրվագծվել էին Ալեքսանդրի մվաճումներից հետո: Մի կողմից՝ հունական մշակույթը բավականին զորեղ էր ոչ միայն այն բանի համար, որ հակադրվեր Արևելքի մշակույթին, այլ նաև՝ Դռոմի իշխանության ներքո պահպանվելու և բյուզանդական մշակույթի հիմքը դառնալու համար: Մյուս կողմից՝ նաև Արևելքի երկրները՝ Սիրիան, Պաղեստինը, Արաբիան, Պարթևստանը, Հայաստանը, Մուլմիսկ եգիպտոսը, ներծծված չէին հեյլենիզմով, այլ պահպանում էին իրենց նախասկզբնական գծերը, իրենց լեզուները, կրոնները, պատմական ավանդույթները: Մանթրոնը գրում է հունարեն լեզվով, բայց իր՝ եգիպտական ժողովրդի պատմությունը: Պարթևստանում և Մուլմիսկ Դոդկաստանում հատվում է հունական տիպի և Մուլմիսկ՝ հունական լեզունով դրամ, բայց այս երկրները պահպանում են իրենց քաղաքական անկախությունը և յուրացնում են հեյլենիզմի ժառանգությունը, որպեսզի ստեղծեն և զարգացնեն իրենց մշակույթը»:²

Ռանովիչը պնդում է, թե տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր կյանքում փոփոխությունները ամուր և խոր չէին և չէին կարող լինել, քանի-որ ստրկատիրական համակարգի ճգնաժամի լուծումն իր հեյլենիստական փուլում կարող էր միայն կարճատև լինել և հանգեցրեց նոր ճգնաժամի: Այդ պատճառով էլ մշակույթի բնագավառում շատ բան ուրվագծվեց, սակայն չհասցվեց ավարտին:

Մեր կարծիքով, Ռանովիչն անտեսում է այն փաստը, որ հեյլենիզմի հիմնական գործընթացները, ինչպես վերը նշել ենք, հիմնականում ընթացք էին ստանում արիստոկրատիայի՝ ստրկատեր դասակարգի, նախածեռնությամբ, հետևաբար այն չէր կարող հասարակական հիերարխիայում իր բաժնի դիրքին սպառնացող այնպիսի նպատակներ առաջադել, ինչպիսիք նոր հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի ստեղծումն էր: Ընդ որում, չենք մերժում այն տեսակետը, թե հնարավոր է, որ հեյլենիզմը դրա համար հանդիսանում էր չզփտակցված նախապատրաստ: Վիուլ, գուցե ռեֆորմ, բայց ոչ երբեք՝ հեղափոխություն:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 340:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

Հեղինակը շարադրանքի ողջ ընթացքում հստակ մատնանշում է, որ հելլենիզմի ծախտղման հիմքում ընկած էր երկու հիմնական գործոն, առաջինը ստրկատիրությունն էր, երկրորդը՝ հունական պոլիսն իր սահմանափակ հետաքրքրություններով և կաղապարված քաղաքական կառույցով: «Հելլենիզմը պետության այլ ձևեր էր հաստատում արևելյան բռնապետության և հելլենական պոլիսի փոխարեն: Սակայն՝ հելլենիստական միապետություններն Արևելքում, Մակեդոնական կոալիցիան, Աքայական և էտոլիական միությունները Բալկաններում չվերացրին հունական պոլիսն իր նեղ հետաքրքրություններով: Ինքը՝ Արևելքի հելլենիզացման գործընթացն իրականացվում էր պոլիսների կազմակերպման ճանապարհով: Իհարկե, դրանք անկախ քաղաք-պետություններ չէին, այլ միայն՝ մեծ կամ փոքր ինքնավարությամբ օժտված քաղաքներ, բայց դրանց գոյությունը քաղաքացիներին կապում էր պոլիսի դեռևս հին հաստատությունների հետ, նպաստում էր տեղական հայրենասիրությանը, որը բուն հասարակական կյանքի բացակայության հետևանքով ընդունում էր անճոռնի ձևեր, իսկ նոր քաղաքներում և հունամակեդոնական գաղութներում հունական նոր բնակիչները երկար հարաբերություններ էին պահում հայրենիքի հետ, ստեղծում հայրենակցական միություններ, պաշտամունքային միավորումներ և այլն»:¹

Ռանովիչը պոլիսների անկմանը զուգահեռ դիտարկում է նաև դրանց աստվածությունների անկում և մեջ բերում Պ. Վենդլանդի տեսակետը: «Եթե՛կապես սահմանափակված աստվածները կիսում էին իրենց ժողովուրդների ճակատագիրը»: Քաղաքական զարգացումներին զուգահեռ կրոնի նկատմամբ վերաբերմունքն, ըստ Ռանովիչի, ևս զգալի որակական փոփոխություն է կրում, ինչի արդյունքում անհատն աստվածներից խնդրում է ոչ թե հարազատ պոլիսի կամ երկրի բարեկեցություն, այլ՝ սեփական անձի փրկություն: Այսպիսով՝ Ռանովիչը հելլենիզմը հռչակում է կրոնական որոնումների ժամանակաշրջան, որտեղ ընդգծված էր միտումը առ միաստվածություն և նշում, որ այսուհանդերձ. «...Միասնական կրոնի ստեղծման համար հելլենիստական աշխարհը չէր տիրապետում բավարար տնտեսական և քաղաքական միասնության:

Հելլենիզմը բավարար հիմքեր չունեի համաշխարհային կրոնի ստեղծման համար, սակայն այն նախադրյալներ ստեղծեց դրա առաջացման համար, և քրիստոնեությունն իր ծագման փուլում, արդեն Հռոմեական կայսրության պայմաններում, ակնհայտորեն պատրաստ տեսքով, ուներ համաշխարհային կրոնի գրեթե բոլոր հիմնական տարրերը»:²

Մենագրության ողջ ընթացքում հատկապես շեշտադրվում է այն միտքը, թե հելլենիստական պետությունների թուլության հիմնական պատճառը կայանում էր նրանում, որ արտադրության հիմքը մնում էր նախկինը՝ ստրկական աշխատուժը: «Ստրկությունը սահմանափակում էր արտադրության ծավալները և աճի տեմպերը, որն ըստ էության մնում էր բնատնտեսական, աշխատանքի հասարակական բաժանումը գոյություն ուներ լոկ սաղմնային տեսքով: Այդ պատճառով էլ առևտուրը Հին աշխարհում կրում է մեծ մասամբ միջնորդային բնույթ և դրա աճը եզակի դեպքերում է ուղեկցվում արդյունաբերության զարգացմամբ (Կորնթոսում և Փոքր Ասիայի որոշ քաղաքներում): Այս պայմաններում գործում տնտեսական միասնության ստեղծումը, որը կիսբաներ արտադրության ընդլայնումը, անհնարին էր. դրա համար պահանջվում էր արտադրության ստրկատիրական ձևի վերա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

ցում, այսինքն՝ արմատական սոցիալական հեղաշրջում, ինչին ընդունակ չէր հելլենիզմը (պատճառների մասին վերը հայտնել ենք մեր տեսակետը – նշումը մերն է): Ստրկատիրական հասարակության տնտեսության նոր ձևի արդյունքներն արտացոլվեցին առևտրի բնագավառում, սակայն այդ հասարակության արմատական փերություններն ուժի մեջ մնացին արտադրության բնագավառում¹:

Ռանովիչը արդարացիորեն հելլենիզմը համարում է անտիկ ստրկատիրական հասարակության կրկնություն առավել բարձր աստիճանում և պնդում է որ այն չլուծեց և չէր էլ կարող լուծել որևէ սոցիալական հակամարտություն՝ չհարցնելով, արդյո՞ք այն իր առջև դրել էր նման խնդիր: Հելլենիզմի ժավայման գործընթացում Ռանովիչը թերագնահատում է Արևելքում տեղի ունեցող իրադարձությունների արդյունքում ձևավոնված կացությունը և երևույթը ներկայացնում որպես միայն Հին Հունաստանի պատմական զարգացման տրամաբանական և անհրաժեշտ արդյունք: Սակայն հարկ է ընդգծել այն անուրանալի փաստը, որ հելլենիզմը դրսևորման և իրագործման ասպարեզ գտավ միայն և միայն Արևելքի ընծեռած հնարավորությունների հաշվին:

Անդրադառնալով հելլենիստական մշակույթին՝ հեղինակը քննադատում է այն պատմաբաններին, որոնք հիմք ընդունելով հելլենիստական պետությունների համեմատությամբ հելլենիստական մշակույթի առավել տևական գոյությունը, գտնում են, որ հելլենիզմի կողմից ստեղծված մշակութային արժեքների մեջ էլ հենց կայանում է նրա բուն էությունը: Սինչդեռ ինքը՝ Ռանովիչը, հելլենիզմի հիմքում տեսնում է Արևելյան Միջերկրածովքի ստրկատիրական հասարակությունների տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական կյանքում տեղի ունեցած լուրջ փոփոխությունները, միաժամանակ հաստատելով. «Մշակույթի բոլոր բնագավառներում հելլենիզմը նշանավորում է համաշխարհային նշանակության պատմական շրջադարձ: Եստ քաներ միայն ուրվագծված էին. հելլենիստական տնտեսությունը պայմաններ չստեղծեց դասական ժառանգության վերջնական մշակման և դրա հիման վրա նոր միասնական աշխարհայացքի, ամբողջական ներդաշնակ մշակույթի ստեղծման համար: Ստրկատիրական հասարակության հակամարտությունները շատ արագ արտահայտվեցին վերելքի կարճ շրջանից հետո և հանգեցրին այն բանին, որ զարգացումն ընթանում էր ջղաձիգ տեմպերով կարճատև թռիչքներով և անկման երկարատև շրջաններով. որոշ բնագավառներում փոխսփայություն, զրակամություն, անկումը իդրոնիկական բնույթ ստացավ: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, հելլենիստական մշակույթը դա մի նոր փուլ է մարդկության մշակութային պատմության մեջ, որն ազդել է դրա հետագա ողջ ընթացքի վրա»²:

Ա. Բ. Ռանովիչի «Հելլենիզմը և նրա պատմական դերը» մեծագրության մեջ գիտական խորությամբ ներկայացված են մի շարք կարևոր խնդիրներ, այդ թվում հելլենիզմը որպես ժամանակի համաշխարհային պատմություն դիտարկելու, հելլենիզմի ճգնաժամի հիմքում ստրկատիրությունը և պոլիսի սահմանափակությունը տեսնելու, հելլենիզմը ոչ միայն որպես մշակութային, այլ առաջին հերթին՝ որպես հասարակական-տնտեսական և քաղաքական երևույթ ըմբռնելու, հելլենիզմի և կրոնի փոխազդեցության, դրա արդյունքում Արևելքի մարդու հոգևոր ազատագրման, անհատի և պատմական գործընթացների փոխհարաբերության և այլ կարևոր խնդիրներ, սակայն աշխատանքում առկա է նաև կանխակալ վերա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 337:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38:

բերմունք "բուրժուական պատմաբաների" նկատմամբ, ակնհայտ է նրանց կարծիքն առանց լուրջ վերլուծության պիտակավորելու միտումը: Ընդգծված է նաև Ռանոլփի ձգտումը պատմական գործընթացներն իմաստավորել մարքս-լենինյան փիլիսոփայության տեսանկյունից; ինչի արդյունքում նվաստացվում է անհատի դերը պատմական գործընթացներում: «Բուրժուական պատմաբանները չեն կարողանում բացահայտել հելլենիստական պետությունների անկման օբյեկտիվ պատճառները նրա համար, որ նրանք անտիկ հասարակությունը պատկերացնում են կապիտալիստական հասարակության տերմիններով և կատեգորիաներով: Այդ պատճառով նրանք հելլենիստական պետությունների կործանման պատճառները փնտրում են դրանց տիրակալների բարոյական այլասերման, չարանեցուքյան, կամ ընդհակառակը՝ Հոմոփի նախախնամական դերի; հելլենների «ոգու» անկման, կամ այլ անբացատրելի բարբառանքի մեջ: Մինչդեռ անտիկ հասարակությունները կործանվում են արտադրության ստրկատիրական ձևի ներքին հակամարտության արդյունքում»:¹

Ամփոփելով իր արժեքավոր, հետաքրքիր և աննախադեպ մեծագործությունը՝ Ռանոլփին, ի հակադրություն Պլուտարքոսի այն կարծիքի, թե հելլենիզմն «Արևելքի» և «Արևմուտքի» պարզ միախառնում է, գրում է. «Որակական փոփոխություններ տեղի ունեցան հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Թեև Ալեքսանդրին և դիադոններին չիաջողվեց ստեղծել ամուր միասնական պետություն, որը կընդգրկեր ողջ Արևելյան Միջերկրածովքը, այնուամենայնիվ նրանք ստեղծեցին տնտեսական ու քաղաքական միավորման մինչ այդ անհայտ, նոր ձև: Հունական պոլիսն իր տնտեսական ինքնաբավությամբ և քաղաքական անկախությամբ, ստրկատիրական հարաբերությունների աճն արգելակող, կարծրացած գյուղական համայնքի վրա հիմնված արևելյան բռնապետությունները, որպես հասարակության առաջատար ձևեր, հեռանում են ասպարեզից: Առաջանում են նոր պետություններ, որ չէին համդիսանում ո՛չ պոլիսներ, ո՛չ բռնապետություններ, դուրս էին գալիս տնտեսական սահմանափակության շրջանակներից, փորձում ընդլայնել արտադրությունը և ամրացնել ստրկատեր դասի դիրքերը ստրկական աշխատանքի կիրառման ոլորտի ընդլայնման ճանապարհով, համայնատիրական կարգի և համայնական հողատիրության սահմանափակման ճանապարհով, տնտեսական կյանքի կազմակերպման անմիջականորեն միջամտելու ճանապարհով: Դրանում է կայանում Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների, դիադոնների պատերազմների և հելլենիստական միապետությունների առաջին և ներքին քաղաքականության օբյեկտիվ իմաստը և նշանակությունը»:²

Այսպիսով, Ռանոլփի ընկառում է մի շատ կարևոր հանգամանք, այն է՝ հելլենիզմի դարբնոցում ձևավորված տնտեսական ու քաղաքական միավորման նախադեպը չունեցող ձևի ստեղծումը, որի օրինակով և հիման վրա հետագայում ստեղծվեցին մի շարք հսկայածավալ կայսրություններ: Ամփոփելով ներկայացված տեսակետները՝ կարող ենք ասել, որ մշակութային հզոր ժառանգությանը զուգահեռ, հելլենիզմն իր մեջ կրում է նաև հետագա հարյուրամյակներում ծավալվելիք համաշխարհային քաղաքական գործընթացների սաղմերը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 337:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 336:

**ՀԱՅՈՑ ԱԳՎԱՆԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՏԵՐԻ
ԻՆՏԵՆՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԿԱՄԱՆՔՆԵՐԸ
(10-Գ ԳՄԻ ԳՄԱՋԻՆ ԿԵՄ)**

9-րդ դարում վերականգնված հայկական ինքնուրույն պետականությունը, թշնամաբար տրամադրված արաբա-բյուզանդական քաղաքական մրցակցության պայմաններում, չէր կարող կայուն լինել, քանի որ այն հիմնականում ուղղված էր Հայաստանի քաղաքական մասնատմանն ու թուլացմանը: Արդյունքում՝ պետականության գլուխ կանգնած Բագրատունյաց հարստության թագավորները ստիպված էին պարբերաբար պայքար մղել Հայաստանի հզորացմանը խոչընդոտող թշնամական տերությունների կողմից հովանավորվող կենտրոնախոյս ուժերի դեմ: Սակայն, այնուհանդերձ ստեղծվեցին հայկական մի շարք իշխանություններ, որոնք աստիճանաբար ձեռք էին բերում թագավորության՝ կարգավիճակ: Դրանց շարքին էր պատկանում Աղվանքի կամ Հայոց արևելից կողմերի իշխանությունը, որի գլուխ կանգնած Բագրատունիները ևս ձեռք էին բերել թագ կրելու իրավունքը, հանձինս Համամ Արևելցու¹:

Քաղաքական այս մասնատումը, բնականաբար, լուրջ վտանգ էր ներկայացնում նաև եկեղեցական հաստատության համար: Սակայն, ինչպես վկայում են պահպանված փաստերը, Հայոց կաթողիկոսությունն իր բոլոր հնարավորություններով շարունակում էր պայքարել Հայոց եկեղեցու ներսում երբեմն դրսևորվող մասնատողական փորձերի դեմ:

902 թվականին վախճանվում է Հովհանը և կաթողիկոս է ձեռնադրվում Սիմեոն Բ-ն՝ Աղվանից կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսը: Առկա բոլոր աղբյուրները դրականորեն են խոսում Սիմեոն Բ կաթողիկոսի գործունեության վերաբերյալ: Պատմագիրը համառոտակի հետևյալն է մշել. «...առաւել զարդարեաց սպասիւք զՍուրբ խաչն»²:

Ստ.Օրբելյանը Տեր Սիմեոնի մասին հիշատակում է «Տաթևի շրջակա սահմանների «մասին վավերագրի կազմման հետ կապված, որ տեղի է ունեցել»-հայոց երեք հարյուր հիսունհինգ թվականին»³: Սյունյաց հոգևոր թեմի համար պատմական նշանակություն ունեցող այդ փաստաթղթի տակ ստորագրել են. «Ես Հովհաննեսս, Աստծու շնորհիվ հայոց կաթողիկոս, վկա եմ այս անխախտ ու անխափան որոշմանը, որ կայացվեց Սյունյաց մեծ իշխանների կողմից. և փաստաթուղթը կնքեցի իմ սովորական մատանիով: Ես Հայոց թագավոր Սմբատ Բագրատունիս, իմ ձեռքով հաստատեցի այս որոշումը և վճռագրի վրա, ներքևում դրոշմեցի իմ թագավորական մատանին...»: Այնուհետև հիշատակվում են Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանների անունները և «Ես՝ աստծո նվաստ ծառա Աղվանքի արքեպիսկոպոս Տեո-Սիմեոնս, վկա եմ այս որոշմանը և իմ մատանիով կնքեցի այս վճռագիրը...»: Ինքն իրեն «արքեպիսկոպոս» ձևով հիշա-

¹ Տե՛ս՝ Գ. Մ. Գրորությունյան, *Հայաստանը IX-XI դդ.*, եր., 1959, էջ 31:

² Մովսես Կաղանկատուացի, *Պատմութիին Աղուանից աշխարհի*, եր., 1983, էջ 346:

³ Առեւիանոս Օրբելյան, *Սյունիքի պատմություն*, եր., 1986, էջ 212:

⁴ *Նույն տեղում*, էջ 213:

⁵ *Նույն տեղում*, էջ 214:

տակող կաթողիկոսի վկայությունը, կարծում ենք, ևս բավարար փաստ պետք է ընդունել Աղվանից կաթողիկոսությունը հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայոց եկեղեցու ենթակայության տակ գտնվելու մասին:

Սակայն Սիմեոն Բ-ի կաթողիկոսությունը նսեմացնող մեկ հանգամանք գոյություն ուներ. նա ձեռնադրությունը ստացել էր իր միայն ենթակա եպիսկոպոսներից և ոչ, ընդունված կարգի համաձայն, Հայոց կաթողիկոսից: Դա էլ, թերևս, պետք է բացատրել երկրում տիրող քաղաքական անբարենպաստ պայմանների թելադրանքով կատարված հարկադրական քայլ, բայց ոչ անջատողական միտում:

Սիմեոն Բ-ն 21 տարի առաջնորդեց կաթողիկոսական աթոռը և 923 թվականին կնքեց իր մահկանացուն: Աղվանից կաթողիկոսական աթոռին տիրացավ Փռախուսի առաջնորդարանի Տեր Դավիթը (923-929թթ.), որին էլ հաջորդեց Տեր Սահակը (929-948թթ.):

929 թվականից Հայոց Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը առաջնորդած Տեր Սահակի մասին և Մ. Դասխուրանցին և Կ. Գանձակեցին որևէ այլ տեղեկություն չեն հաղորդում: Ստ. Օրբեյանը, խոսելով Սյունյաց և Հայոց արևելից եկեղեցական թեմերի հիշյալ շրջանում գոյություն ունեցող հարաբերությունների մասին, նշում է, որ «Աղվանքում Սահակ անունով կաթողիկոս կար, որը հոգևոր սիրով կապված էր Տեր-Հակոբի հետ: Նրանք համախոհներ էին ու միմյանց խիստ մոտ»¹: Պատմիչը միանշանակորեն դրականորեն է գնահատում երկու հոգևոր թեմերի «խիստ մոտ» հարաբերությունը, ու միաժամանակ ներկայացնելով դրա օբյեկտիվ պատճառները, որևէ ակնարկ չի կատարում հիշյալ թեմերի մերձեցումը վերագրելու որպես Ամենայն Հայոց Աթոռից անջատվելուն ուղղված ձեռնարկում:

Սահակ կաթողիկոսի անունը այնուհետև աղբյուրներում հիշատակվում է՝ կապված Անանիա Մոկացու Հայրապետական գործունեության հետ. «Տեր Անանիա Առկացին անս ՚Բ: Ե ում. յԱղթամար և ժ է ում ի Կարագ եկաց»: Իր թղթերում չեն յիշում ոչ Աղթամարը ո՛չ Կարագը և ոչ Արզնան, միայն այսչափն է երևում, որ իր առաջին հրովարտակը (=կոնդակ), ուղղուած Աղուանց Սահակ կաթողիկոսին, գրել է Գագիկ Արծրունի թագաւորի հաւանութեամբ և խորհրդով, ուրեմն և Վասպուրականում: Յաջորդ տարին մեռնում է Գագիկը (943թ.)...»: Ուրեմն Հայոց Հայրապետի առաջին հրովարտակը ուղղված էր Աղվանից Սահակ կաթողիկոսին և գրվել է 942 թվականին:

948 թվականին Սահակ կաթողիկոսին հաջորդեց Գարդման գավառի եպիսկոպոս Տեր Գագիկը, որ աթոռակալեց «տասնչորս տարի. սրա չորրորդ տարում լրացավ Հայոց չորս հարյուր թվականը»²: Ինչպես Մ. Դասխուրանցին, այնպես և Կ. Գանձակեցին տարաբախտաբար, Տեր Գագիկի գործունեության վերաբերյալ առանձին տեղեկություններ չեն հաղորդում, որի պատճառով և՛ ստիպված ենք բավարարվել միայն Ստ. Օրբեյանի հաղորդած տեղեկություններով, որոնք որ պահանջում են քննական մոտեցում ունենալ խնդրո առարկա հանդիսացող հարցի կապակցությամբ. քանի որ հիշյալ նույն աղբյուրի մեջ կան հակասական տեսակետներ:

Պատմագիրը նշում է, որ «Սահակից հետո առաջնորդեց նրա եղբայր Գագիկը, որը առավել համարձակ գտնվեց Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբի հետ ու-

¹ Ստեփանոս Օրբեյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 240:

² Յավելուսոս պարատի, 1897, փետրուար, էջ 91:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, *Հայոց պատմություն*, եր., 1982, էջ 146:

նեցած միաբանական սիրո մեջ»¹: Իսկ Ամենայն Յայոց Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը գրել է. «...վախճանել ապա կարծեալ հայրապետն Աղուանից՝ Սահակն կոչեցեալ, և թողոյր փոխանակ ինքեան գհարագատ իւր՝ զԳագիկ՝ նովին թերակատար ձեռնադրութեամբն, զոր ինքն ունէր առանց սրբոյ Լուսաւորչին և մերոյ արձակալացն. այր համեստ և գեղեցկաղէմ և չափաւոր հասակաւ»²: Կարելի է նկատել, որ Յայոց Յայրապետը, այնուամենայնիվ, չի թաքցնում իր համակրանքը Աղվանից Գագիկ կաթողիկոսի նկատմամբ, որ նույնպես անօրինական ձեռնադրութիւն ընդունած կաթողիկոսների թվին է պատկանում:

Ահա այսպես, տակավին Յովնան եպիսկոպոսից սկսած Աղվանից կաթողիկոսական արժոն մեկը մյուսի ետևից բազմեցին կաթողիկոսներ, որոնք օրինական ձեռնադրութիւն չէին ստացել Յայոց Յայրապետից: Պահպանված աղբյուրներում Յայոց արևելից հիշյալ կաթողիկոսների ձեռնադրութիւնը իրենց ենթակա եպիսկոպոսներից գնահատվում է որպէս Յայոց եկեղեցական ընդհանուր օրենքին հակասող երևույթ, քանի որ ընդունված կարգի համաձայն նրանք պետք է ձեռնադրութիւն ստանային Յայոց հայրապետներից, մի կարգ, որ գոյություն ուներ եկեղեցական հաստատության հիմնադրման պահից ի վեր:

Արդարև, առաջին իսկ պահից Յայոց արևելից հիշատակված կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակասող ձեռնադրութիւնը պետք է ընդունել որպէս անընդունելի, անգամ դատապարտելի քայլ, քանի որ այն իր հերթին կդառնար արտաբնորոշական կողմերի՝ Յայաստանը քաղաքականապես մասնատելուն ուղղված քաղաքականության իրագործման համար լուրջ խթան:

Յայ ժողովրդի պատմութիւնը շարադրած՝ հայ վարդապետ-պատմաբանները միանշանակորեն սերունդներին ավանդել են այն պարզ ճշմարտութիւնը, որ ազգի հզորության աղբյուրը նրա հոգևոր ու բարոյական միասնության մեջ է: Այդ գիտակցությամբ էլ մեր հոգևոր նվիրապետները մշտապես աշխատել են հնարավորինս կայուն պահել ժողովրդի հոգևոր-բարոյական միասնութիւնն անգամ քաղաքական մասնատվածության պայմաններում, հիշյալ ասպարեզում ամեն մի, թեկուզ աննշան խախտում որակելով որպէս դավաճանության համահավասար արարք, որ և դատապարտվել է Յայոց Մայր եկեղեցու նվիրապետների կողմից: Բայց միաժամանակ պետք է նշել, որ նրանք թերևս երբեմն անտեսում էին երկրում տիրող քաղաքական իրավիճակը, և բավական անգիջում կեցվածք ընդունում եկեղեցական թեմերի ինքնուրույն գործունեության նկատմամբ:

Այս տեսանկյունով կարելի է մեկնաբանել նաև 10-րդ դարի սկզբին ստեղծված կացութիւնը, երբ Յայոց արևելից կաթողիկոսները պարզապես ստիպված էին ձեռնադրութիւն ընդունել միայն իրենց ենթակա եպիսկոպոսներից, քանի որ նույն ժամանակներում աստանդակական վիճակում էին հայտնվել նաև Ամենայն Յայոց Յայրապետները՝ Մայր Աթոռին սպառնացող քաղաքական արհավիրքների պատճառով: Այդպես էին Գևորգ Բ Գառնեցու, Մաշտոց եղվարդեցու, Յովհաննես Դրասխանակերտցու, Ատեփանոս Բ Ուտունու, Թեոդորոս Ա Ուտունու ժամանակներում³: Իսկ Յովհաննես Դրասխանակերտցի պատմաբան կաթողիկոսը իր «Պատմութիւն Յովհաննու Կաթողիկոսի» հայտնի աշխատության

¹ Ատեփանոս Օրբելյան, *Նշվ. աշխ. էջ 240*:

² Տեառն Անանիայի Յայոց Կաթողիկոսի, Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւն արտաբնոր սուրբ Լուսավորչի աթոռոյն, «Արարատ», 1897, էջ 133:

³ Տես՝ Ուլուբաբյան Բ., *Յայոց արևելից եկեղեցին և մշակույթը, եր., 1998, էջ 165*:

մեջ տվել է համազամանալից ու հավաստի նկարագրությունն այն ժամանակների վերաբերյալ, երբ աստանդական վիճակում հայտնված կաթողիկոսն ստիպված էր շրջագայել նաև Արցախ-Ռուտիքյան հայաշխարհի և Անդրկուրյան հայկական գավառների մենաստաններում:

Թերևս նշված է տվյալ ժամանակների հետ առնչվող նաև մի շարք ուրիշ փաստարկներից պետք է նկատել, որ Հայոց եկեղեցու Արևելյան թևի կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակառակ ձեռնադրությունը բացատրվում է լույ ջաղաքական աննպաստ պայմաններով. աստանդական վիճակում հայտնված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության կողմից ձեռնադրություն ընդունելու անհնարինության և կամ, երբեմն մեծ դժվարությունների հետ կապված լինելով, բայց ոչ Հայոց եկեղեցուց անջատվելու միտումով: Իսկ եթե քննարկման նյութ դարձնենք Ատ. Օրբելյանի հիշյալ փաստի կապակցությամբ գրառումը. «Քանի որ այն ժամանակներում Հայոց կաթողիկոսները հեռացած էին իսմայելացիների ավազակային մշտական հարձակումների պատճառով, Դվինի Աթոռը թողել ու Հայոց թագավորների հետ շրջում էին այստեղ ու այնտեղ՝ երբեմն բնակվելով Վասպուրականի թագավոր Գագիկի մոտ, Վանա ծովի կղզում, որտեղ կային սուրբ Գրիգորի սեղանը, աթոռն ու գավազանը, երբեմն՝ Շիրակի գավառի Արգինայի վանքում այսպես տարուբերվելով, այլև վախճանվել էր Հայոց Թեոդորոս կաթողիկոսը, նրան հաջորդել Անանիա Մուկացին՝ երեք հարյուր իննսուներեք վականին. այս Հակոբը հեռավորության պատճառով չէր կարողանում ամեն տարի գնալ Հայոց կաթողիկոսի մոտ՝ մեռն վերցնելու, ուստի հարկ եղավ մեռնը խնդրելու Աղվանքի կաթողիկոսից»¹. Բացատրելով օբյեկտիվ ջաղաքական համազամանքները, պատմագիրը, այնուամենայնիվ, չի արդարացնում այն և համարում է «մեծ մոլորություն ու անկանգնելի գլորում»²: Եվ անդրադառնալով Աղվանքի հոգևոր առաջնորդության կողմից Սյունիքի եպիսկոպոսի խնդրանքը անմիջապես իրագործելու, ինչպես նաև, հենց իրենց ձեռնադրության ընդունման համազամանքին, պատմագիրը իրավագիտորեն նշել է. «Աղվանքի արքեպիսկոպոսները հայոց կաթողիկոսներից էին ձեռնադրություն ստանում. բայց դրանից քիչ տարիներ առաջ ետ էին կանգնել՝ Գևորգ կաթողիկոսի վախճանից մինչև այս Անանիայի ժամանակները»³: Նույն Օրբելյանը, կարծես ինքն իրեն լրացնելու, թերևս նաև, ուղղելու մտայնությամբ, հետևյալն է գրել. «...երբ Գևորգ կաթողիկոսը վախճանվեց, մեր աշխարհին իսմայելացիների կողմից վրա հասած դառն ու տեսակ-տեսակ անցքերի պատճառով աղվանքիները չէին կարողանում հասնել հայոց հայրապետների մոտ, նույնպես և Աղվանքը անփութորեն անտեսվում էր հայոց կաթողիկոսների կողմից. քանի որ յուրաքանչյուր ոք միայն իր անձի համար էր հնարներ փնտրում՝ իսմայելական սրից ազատ մնալու համար: Ապա Դովնանից հետո Աղվանքի կաթողիկոս են ձեռնադրում նրա Սիմեոն անունով եղբորը, այնուհետև՝ Դավթին, ապա՝ Սահակին, ապա՝ հիշյալ Գակիկին: Եվ այսպես վաթսուներեք տարի տևեց նրանց ինքնազուլու ու ինքնաձեռնադրական թերակատար օժուճը»⁴: Ուրեմն պատմիչը քաղաքական փաստարկներով հիմնավորում է Աղվանքի կաթողիկոսների «ինքնաձեռնադրական թերակատար օժուճը»: Միաժամանակ չարդարացնելով այն, սակայն չի համարում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից երես դարձնելու կամ լրիվությամբ

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, *Նշվ. աշխ., էջ 240*:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 241:

⁴ Նույն տեղում, էջ 245:

անջատվելու միտում, որպիսին ներկայացված է Աբրահամ Ջամվարդայետի «Չայոց եկեղեցու պատմութիւն» աշխատության մեջ. «Իսկ Աղուամբ մօտ 70 տարի արդէն դադարել էին Չայոց կաթողիկոսներից ձեռնադրութիւն առնել... Արդ Անանիա կաթողիկոսը զագիկ ու Աբաս թագաւորների յորդորներից քաջալերուած վճռում է ս. Լուսաւորչի հօտից բաժանուած ու օտարացած ժողովրդին կրկին միացնել Չայոց եկեղեցու հետ և նրա նախնական միութիւնը անխախտ պահպանել»: Գետաքրքիր է, որ «օտարացած ժողովրդի» մասին է խոսքը և կամ ուրիշ ինչ փաստարկներ կան այդ «օտարանալու» վերաբերյալ: Երկիրը կարող է ենթարկվել քաղաքական մասնատման, օտարի տիրապետության, բայց ժողովուրդը «օտարանալ» ինքն իրենից թերևս անգամ տրամաբանական չէ, որովհետև այդ նույն ժողովուրդը մշտապես հավատարիմ է մնացել իր հավատքին, հետևաբար նաև իր արմատներին:

Այդպիսի հակասական տեսակետ զարմանալիորեն արտահայտել է նաև Մաղաքիա Օրմայանը, գրելով. «Շատոնց ծանոթ էր Աղվանից աթոռին հակամիտությունը, որ Չայոց հայրապետութեան հետ ունեցած կապակցութիւնը խզելու և ինքնագլուխ կաթողիկոս ըլլալ և ոչ թե Չայոց աթոռին ներքև՝ իբրև լոկ արքեպիսկոպոսություն սեպուի»²: Հարցի քննությունը պահպանված աղբյուրների հիման վրա, սակայն, երբեք այդպիսի լուծման չի համագեցնում: Համեմայնդեալ, եթե երբեմն Աղվանից աթոռի կողմից դրսևորվել են որոշակի շեղումներ (դրանց մասին արդեն հիշատակվել են մեր կողմից-Ա. Բ.), ապա երբեք համընդհանուր ու նպատակային անջատողական միտումներ չեն եղել: Աղբյուրների հաղորդման համաձայն, ինքը Չայոց Մայր Աթոռը երբեմն որոշ կաթողիկոսների ազդեցության տակ, կարծես դեպի քաղկեդոնականությունը թեքվելու, բայց ոչ լրիվությամբ ընկրկելու փորձության է ենթարկվել, որ համեմայնդեալ հիմք չի տալիս պնդելու, թե Չայոց եկեղեցին հակվել է դեպի քաղկեդոնականությունը: Նույն դրությունն էր նաև Չայոց արևելից եկեղեցու համար և դա հիմնավորել ու ներկայացնել, թե Աղվանից կաթողիկոսությունը միշտ էլ փորձում էր դուրս գալ Ամենայն Չայոց նվիրապետության ենթակայությունից, կարծում ենք, որ այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը: Չայոց արևելից եկեղեցին Չայոց եկեղեցական հաստատությունից անջատվելու վերաբերյալ ունեցած մտադրությունների վերաբերյալ որևէ արժանահավատ աղբյուր չի հանդիպել հավանաբար գոյություն էլ չունի: Ինքը՝ Մ. Օրմանյանը, այդ տեսակետը արտահայտել է լոկ ընդհանուր երևույթների ազդեցության տակ, առանց վկայակոչելու որևէ հիմնավոր աղբյուր:

Զպետք է մոռանալ նաև մեկ այլ համագամանք, որ եթե Չայոց արևելից կաթողիկոսությունը որևէ կերպ անջատողական ձգտում ունենար, ապա դրան նպաստող քաղաքական պայմանները թերևս առկա էին. նախ և առաջ երկրի քաղաքական մասնատվածության հետևանքով ստեղծված ինքնուրույն թագավորություններից էր Չայոց արևելից Համամ-Բագրատունու իշխանությունը, որ ինքնուրույն կաթողիկոսության հիմնավոր պատվարներից էր և որը, սակայն, պատմագրի վկայությամբ, երբևէ չի ընդունել Չայոց եկեղեցական հաստատությունից որևէ կերպ ինքնուրույնություն ունենալու տարբերակ:

Ասվածի վկայություններից պետք է ընդունել վերը նշված մեջբերումը՝ կապված Սամվել Եպիսկոպոսի ինքնուրույն ձեռնադրության հետ, որի դեմ ըմբու-

¹ Չայոց եկեղեցու պատմութիւն, կազմեց Աբր. Ջամ., Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 167:

² Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, մաս 9, Բեյրութ, 1959, էջ 1088:

տացել էին Աղվանից աշխարհիկ տերերը: Պակաս համոզիչ վկայություն չէ նաև հենց ինքնուրույն թագավորության հիմնադիր Չամսամ Բարեպաշտի վերաբերմունքը հիշյալ խնդրի առնչությամբ, երբ Չայոց արևելից իշխանի թախանձանքով Պևորզ Բ Գառնեցին վերահաստատեց ինքնուրույն կաթողիկոս հռչակված Չովնանին: Եվ երկրորդ, ինչպես Ատ. Օրբելյանն է իրավացիորեն նշել. «Աղվանցն անփութորեն անտեսվում էր հայոց կաթողիկոսների կողմից, քանի որ յուրաքանչյուր ոք միայն իր անձի համար էր հնարներ փնտրում՝ իսմայելական սրից ազատ մնալու համար»¹:

Իր տեսակետը կարծես հիմնավորելու միտումով, Ս.Օրմանյանը այնուհետև շարունակել է. «Չայաստանի շփոթ և ընկճյալ վիճակը և կաթողիկոսներուն տարտամ և թափառական աստանդակաճությունը և իրենց ազդեցության նըվազիլը նոր պատեհ ընծայեցին աղվաններուն՝ իրենց հնամենի ջանքը վերսկսելու, և Սահակ Աղվանից կաթողիկոս նորեն ույժ տվավ այդ նպատակին: Որպեսզի ավելի զորավոր ընե իր գործը իրեն օգնականներ ալ սկսավ որսալ և Չայաստանի հյուսիսային կողմերը իր ազդեցութեան ներքեւ առնել»²: Ակնհայտ է, որ «Չայաստանի հյուսիսային կողմերը» ասելով նա ի նկատի ուներ Սյունյաց թեմի առաջնորդ Չակոբի ձեռնադրությունը Աղվանից կաթողիկոսից, որի նկատմամբ, թեկուզ քննական մոտեցում է ունեցել նաև Սյունիքի պատմության շարահարողը, սակայն ճշմարտացիորեն ներկայացրել է նաև արդարացուցիչ հանգամանքներ պարունակող քաղաքական կացությունը: Հիշյալի կապակցությամբ շատ բնորոշ ու արտահայտիչ ձևակերպում է կատարել Բ.Ուլուբաբյանը, որ նշել է. «Այդ կաթողիկոսներն բառացիորեն թափառական էին, զավառից զավառ էին փախչում, վանքիցվանք և իրենք իսկ չգիտեին, թե որտեղ են գլուխ դնելու հաջորդ օրը... Այս դեպքում նրանց որոտե՞ղ այցելեին այս Արցախի ու Սյունիքի ամբարտավանացած առաջնորդները»³: Ինչ վերաբերում է Ս.Օրմանյանին, ապա, ինչպես նշեցինք, այս վերջին միտքը նա նորից շարադրել է՝ կրկին իր տեսակետը հիմնավորելու միտումով. «Սյուս կողմեն այդ կողմի իշխանները, ամենքն ալ Բագրատունի սերունդե, չէին սիրեր անուղակի կերպով Արծրունի իշխաններու ազդեցության ներքև ըլլալ, որոնց հովանավորության ենթարկյալ էին Ախթամար նստող վերջին կաթողիկոսները»⁴: Բնականաբար իրաքը վերաբերում է Չայոց արևելից իշխաններին, սակայն պարզ չէ, թե կոնկրետ ո՞ր աղբյուրն է հաղորդում Չայոց արևելից իշխանների ու Արծրունիների միջև գոյություն ունեցող որևէ հակասության մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է նրանց կողմից տեղի հոգևոր նվիրապետներին Ամենայն Չայոց Սայր Աթոռին հակադրելու միտումներին, ապա այստեղ փաստերը բոլորովին հակառակ են հաղորդում: Չայոց արևելից Չամսամ Բագրատունի իշխանի արարքը, կապված Ամենայն Չայոց Պևորզ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին գերությունից ազատելուն, արժանի է միայն գովեստի ու մեծարման, վկայություն է Ամենայն Չայոց Չայրապետի նկատմամբ տածած անսահման նվիրվածության՝ ու խոնարհումի: Իսկ Պևորզ Բ Գառնեցու հաջորդ և նույնպես աստանդական վիճակում հայտնված ու Չայոց արևելից կողմերում որոշ ժամանակ ապրած Չովհաննես Դրասխանակերտցի պատ-

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 245:

² Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1088:

³ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 164:

⁴ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 431:

միջ-կաթողիկոսը որևէ ակնարկ անգամ չի կատարել հիշյալ երկրամասի աշխարհիկ տերերի կողմից հանդես բերած անբարյացակամ վերաբերմունքի մասին: «Եւ վասնզի զարացն զերչաց չար հենք սաստկապէս դեռևս մածեալ ունէր զաշխարհս մեր. խակս այնորիկ և ես ըստ տէրունեանն հրամանի հալածեալ շրջեցայ ի քաղաքէ ի քաղաք ի կողմանս արևելեաց Աղուանից ամ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ և առ քազաւորն նոցունց Ատրնբեսի, որ ըստ արևելից հիւսիսոյ Կովկասու. զի և նոքա ի ժողովրդենէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին: Եւ ի նոցանէն ոչ ինչ սակաւ ծախս ռոճկաց ըստ իւրաքանչիւրումն սակի կարգէր մեզ պարտապանաբար վճարելով զպետս ամենացունց»: Կարծում ենք հիշյալից դժվար չէ ենթադրել, որ Հայոց Հայրապետը անգամ իր գոհունակությունն է հայտնում Հայոց արևելյան աշխարհիկ տերերին, որոնք չէին խնայում իրենց միջոցները ներդնելու աստանդական. վիճակում հայտնված հոգևոր առաջնորդարանի կարիքների համար: Ինչ վերաբերում է Հայոց Աղվանից եկեղեցու հիշյալ շրջանում ունեցած անջատական ձգտումներին, ապա դրանց փաստացի առկայության պայմաններում անհնար էր, որ պատմիչ կաթողիկոսը որևէ ակնարկ չկատարեր այդ մասին:

Հիշյալ տեսակետը հիմնավորող վկայություն, բարեբախտաբար, հանդիպում ենք նաև հենց քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայոց Մայր Աթոռը առաջնորդած Անսումիա Սոկացու մոտ. «Իսկ մենք՝ վասնզի ոչ էր ըստ հրամանի աստուծոյ և ոչ ունէր ձեռնադուրսին ի մէջ՝ ոչ ընկալաք զնա և ոչ հրաման տուաք իւրուք յիշխանաց ընդունել՝ զնա: Իսկ զնախնեացն բարեմտութիւն և զհարցն դաւանութիւն, որ կայր յԱղուանից Պատմութեանն, զիտելով իշխանացն Աղուանից, որ լիեալ էր առ նախնեօք ընդ այլ սրբոյ Լուսաւորչին արք-(Բ)ակալաց, ոչ ընկալան զնա»²: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայոց Արևելյան աշխարհիկ տերերի ու Արծրունիների միջև գոյություն ունեցած հակակրանքին. կամ հակասությանը, ապա ժամանակակից պատմիչներն այն հաստատող որևէ ակնարկ անգամ չեն կատարել, դեռ սավելին. Արծրունիների տան պատմիչ Թովմա Արծրունին հիացմունքով ու զովեստով է նկարագրել Հայոց արևելից իշխանների մղած հերոսական պայքարը արաբների դեմ³:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ 9-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած քաղաքական հանգամանքների թելադրանքով թուլացել էին կապերը մի կողմից՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության, մյուս կողմից՝ ծայրամասային թեմերի միջև: Արդյունքում. ծայրամասային որոշ թեմեր, այդ թվում Հայոց արևելից կողմանց կամ Աղվանից և Սյունյաց թեմերը ձեռք էին բերել որոշակի ինքնուրույնություն, որը սակայն երբեք չի հասցրել ամբողջական մեկուսացման կամ անջատման: 10-րդ դարում, կապված Բագրատունյաց հայկական թագավորական իշխանության հզորացման հետ, վերստին կանոնակարգվեց Հայոց Մայր Աթոռի գործունեությունը:

¹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցիոյ Պատմութիւն Հայոց, եր., 1996, էջ 220:

² Անսումիա Սոկացի. նշվ. աշխ., էջ 133:

³ Թովման Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, եր., 1985, էջ 278-279:

**ԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐԻ ՆՎԻՐԱՏՈՒՆԵՐԸ
(X - XIV դդ.)**

Սույն հոդվածում փորձ է արվում քննության առնել Անիի եկեղեցիների ու վանքերի նվիրատուներին, խորամուխ լինել նրանց սոցիալական շերտերի մեջ: Զննարկվող հարցի սկզբնաղբյուրները հիմնականում քաղաքի եկեղեցիների ու վանքերի վեմերին պահպանված արձանագրություններն են, որոնց մեջ առանձնանում են նվիրագրերն ու հիշատակագրերը: Սրանց հեղինակները երբեմն պատմական տարբեր իրադարձությունների մասին կարճառոտ տեղեկություններ հաղորդելով՝ իրագեկում են կրոնական հաստատություններին անշարժ կալվածքներ և շարժական գույք նվիրելու փաստեր: Հիշյալ վավերագրերից մի քանիսը կողմերի միջև կնքված պայմանագրեր են՝ երկուստեք պարտավորությունների ստանձնումով: Եթե նվիրատուները հիշատակում են նվիրաբերված արժեքների նկատմամբ իրենց ունեցած իրավունքի ձևերը, դրանց ձեռք բերելու ուղիները և օտարման պայմանները, ապա հոգևոր հաստատությունների սպասավորները հանձն են առնում որոշ քանակի արարողությունների կատարումը: Իրավական այս փաստագրերը կանոնակարգվում ու ամրագրվում էին երդումների ու անեծքների բանաձևերով և կամ վկաների հաստատումով:

Քաջ հայտնի է, որ Անիի վիմագրերի զգալի մասը մասամբ եղծվել է, մասամբ էլ ոչնչացվել, ուստի դրանք անհասանելի են հետազոտողներին: Ուսումնասիրության առումով խնդիրներ են հարուցում մասնակիորեն խաթարվածները, որոնցում բացակայում են կամ նվիրատուների անունները, կամ նվիրաբերված արժեքները կամ արձանագրությունների կազմման թվականները և այլ փաստեր:

Հարուցված խնդիրը երբեմն չեն լուծում նաև անխաթար պահպանված արձանագրությունները, որովհետև նրանցում ոչ բոլոր նվիրատուների սոցիալական դիրքը բացահայտող տվյալներ են պարունակում: Այս պարագայում հարկ է լինում կողմնակի թվացող փաստերից կռահումներ կատարել՝ ի մասնավորի՝ անխաթանային բանաձևերից, նվիրաբերված կայքերի տիպերից, հատկացված արարողությունների թվից, հոգևոր հաստատությունների սպասավորների վրա դրված պարտավորությունների լեզվաոճական ձևակերպումներից և ուրիշ «մանրունքներից»:

Քննության նյութ դարձած թեմայի ժամանակագրական սահմանները թեև ընդգրկում են շուրջ երեք և կես հարյուրամյակ, սակայն հայտնի են շուրջ հինգ տասնյակի հասնող նվիրատվություններ՝ այն էլ ոչ կանոնավոր, ժամանակագրական մեծ խզումով, որպես հետևանք երկրի խռովահույզ վիճակի: Ինչպես նշվեց, նվիրագրերից մի քանիսը հնարավորություն չեն ընձեռում նվիրատուների սոցիալական կարգավիճակը պարզել, այդ պատճառով որոշ դրույթներ հնարավոր է, որ հապճեպ ու վիճահարույց լինեն: Այսուհանդերձ, խնդրո առարկա նյութն Անիի եկեղեցիների նվիրատուների մասին մեզ պատկերացում տալիս է:

Անհի վիճազները հրատարակվել են բազմիցս: Դրանց մի մասը թարգմանվել է մահ օտար լեզուներով¹: Քաղաքի հնագիտական նյութերը պեղելու և ուսումնասիրելու գործում անգնահատելի է և Յա. Մառի դերը, որի ղեկավարությամբ սկսվեցին պեղումները, որոնք ընդմիջումներով 1892թ. տեղեցին մինչև 1917թ.: Այս աշխատանքների հանրագումարը հեղինակի 1934թ. ռուսերեն հրատարակած «Ахи» աշխատությունն էր:

Հարկ է նշել, որ տեղի սղությունը հնարավորություն չտվեց մեզ վիճական վկայությունները մեջ բերել անբողջովին և անդրադառնալ դրանց հանգամանալից մեկնություններին:

1. Ժամանակագրական առումով Անհի եկեղեցիների առաջին նվիրատուն Շուշան Պահլավունին է, որի նվիրագրերը պահպանվել են Ա. Գրիգոր /Գրիգոր Պահլավունու/ եկեղեցու վրա: Սրանցից մեկում Շուշանն իրեն հորջորջում է «Տիկնաց տիկին» և հաղորդում Ա. Գրիգորին Սրվանի կրպակը ու 80 դրամ նվիրելու մասին: Երկրորդը թվագրված է 994թ. և իր «տիկնաց տիկին» տիտղոսին հավելում է «զուգակից Գրիգորո իշխանի», նշում Սրվանի կրպակների նվիրատվությունը՝ անեծքի բանաձևով²:

Մարմաշենի վանքի գլխավոր եկեղեցու /988-1029/ կառուցողներն ու նվիրատուները Շուշան Պահլավունին ու իր որդիներն են: Այստեղ նրան ճանաչում ենք «Շուշանիկ հայոց տիկնաց տիկին» տիտղոսով: Ամտարակույս վերջինս կապվում է նրա անունով՝ հայոց իշխան Գրիգոր Պահլավունու տիտղոսի հետ: Գրիգոր Պահլավունին հայտնի է մահ Համզե անունով: Շուշանն ուներ չորս որդիներ՝ Վահրամ, Վասակ, Ապղարիթ, Համզե և մեկ դուստր՝ Սեդա անուններով³: 1037թ. նա այլևս ողջ չէր, որովհետև նրա հիշատակին արարողություններ են պահանջվել:

1040թ. Ապղարիթը կառուցում է մատուռ-հանգստարաններ՝ Ս. Աստվանու և Ս. Քրիստափոր, առաջինը ծնողների, իսկ երկրորդը եղբոր՝ Համզեի ու քրոջ՝ Սեդայի համար⁴: Շուշան Պահլավունու մարմինն ամփոփվել է Մարմաշենում՝ նրանց տոհմական դամբարանում:

2. Կատրանիդե հայոց թագուհի: Գագիկ Ա Բագրատունու /990-1020/ տիկինը, Սյունիքի Վասակ թագավորի դուստրը, ուներ Սմբատ, Աբաս և Աշոտ անուններով որդիներ: 1001թ. Գագիկ Ա-ի հրամանով ավարտել է Անհի Մայր տաճարի շինարարությունը, որն սկսել էր Սմբատ Բ-ը /977-990/: Թագուհին Մայր տաճարին

¹ Ն. Սարգիսյան. *Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864; Շիրակ, Տեղեկագրութիւն պատկերացոյց, հաւաքեաց Գ. Ղևոնդ Կ. Ս. Ալիշան, Վենետիկ, 1831; Эмман. Н. Армянские владения в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, Москва, 1881; Կ. Բասմաջեան. Հայերեն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայոյի և Մարմաշիկու, Պարիս, 1931; Վիճական տարեգիր. կազմեց Կ. Կոստանեանց, Ա. Պետերբուրգ, 1913; Դիվան հայ վիճագրության, Անի քաղաք, կազմեց Գ. Ա. Օրբելի, պրակ 1, Երևան, 1966: Սկզբնաղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները միայն սկզբում են լրիվ վկայակոչվում:*

² Գ. Օրբելին. Դիվանում Անհի եկեղեցիներից մի քանիսը հիշատակում է դրանց կառուցողների կամ հովանավորների անուններով: Սենք հետևել ենք նրան: փակագծերում նշել մահ այդ անձանց:

³ Դիվան I, էջ 31-32:

⁴ И. А. Орбели. *Надписи Мрамрацкая, Избранные труды. Ереван, 1963, с. 442*

⁵ Դիվան I, էջ 33:

է նվիրել թանկագին զարդեր¹: Այս նվիրատվությունների վերաբերյալ համեմատաբար հանգամանալից է խոսում Ստեփանոս Ասողիկը²:

Մարմաշենի արձանագրություններից մեկի մեջ նրա թոռը «ափխազաց և հայոց թագուհի» Մարիամը Կատրանիդեին հիշատակում է Կատա ձևով³: Տեկորի տաճարի 1008թ. արտոճագրով տեղի բնակչությանը նա ազատել է հարկատվությունից⁴: Կատրանիդեի տապանատուն մատուռը գտնվել է Մայր տաճարից արևելք: Պեղումները պարզել են, որ թագուհու գերեզմանն ավելի վաղ կողոպտված է եղել:

3. 1031թ. հայոց իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունու որդին՝ Աբուղամրը իր եղբոր՝ Գրիգորի առողջության և երկարակեցության համար Առաքելոց եկեղեցուն է նվիրել Կառնուտի արտը⁵:

4. Աբուղամրի արձանագրությանը կից խաչատուրի անթվական վիմագիրն է, որով նա նույն եկեղեցուն է նվիրել իր գանձագին *սարաւոյթով*⁶ տունը: *Սարաւոյթ* ունի մի քանի իմաստներ, բայց տվյալ համատեքստում ցույց է տալիս բարձրաշեն կամ բարձր պատշգամբով առանձնատուն: Այս տան հորինվածքի կամ դիրքի շեշտումը թույլ է տալիս այն դասել ոչ սովորական առանձնատների կարգին: Խաչատուրի նվիրագիրը հարում է Անիի ավազանու կամ ընչեղենների այն նվիրագրերին, որոնցում բանեցված է եկեղեցու սպասավորների վրա դրված խիստ պարտադրանքն ու հատկապես անեծքի պահանջկոտ բանաձևը:

5. Ապլղարիք Պահլավունի, որդին էր Գրիգոր-Յամզե և Շուշան Պահլավունիների, թոռը Աբուղամրի: 1035թ. Սմբատ Բ Բագրատունու հանձնարարությամբ նա Բյուզանդիայի կայսր Միքայել Դ-ին /1034-1041/ էր տարել թագավորի հրովարտակը: 4. Պոլսից բերել էր տերունական խաչի մատուցը և 1036թ. կառուցել Ա. Փրկչի եկեղեցին: Վաղ ժամանակներից կորցրել էր հորը: Հոր, մոր, եղբոր և քրոջ համար կառուցել էր Ս. Ատեփանոս և Ա. Քրիստափոր մատուռները:

Ապլղարիքը Ս. Փրկչին նվիրել է կրպակներ, ծիթհանք, այգի, հողեր, այլ ընծաներ: Նա իրականացրել է նաև ուրիշ կառույցներ, նվիրատվություններ կատարել Ա. Հակոբ Խուշան Պահլավունու /եկեղեցուն:

Ապլղարիքը Անիի վիմագրերում հիշվում է *մարզպամ*⁷: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում մատենագրական տվյալները մարզպանների համար նշում են մի քանի գործառություններ: Նրանք ղեկավարում էին երկրի զինված ուժերը, հանդես գալիս կողմնապահների դերում, զբաղվում արտաքին հարաբերություններով: Այսուհանդերձ մարզպանների գործունեությունը նաև կարող էր գերծ լինել որևէ սահմանափակությունից՝ նայած տեղին, հանգամանքերին ու պայմաններին:

6. Վահրամ Պահլավունին իր Աբուղամր որդու «ոգեբաժնով» երկու կրպակ է գնել ու նվիրել Ա. Գրիգոր / Գրիգոր Պահլավունու / եկեղեցուն⁸: Այս վիմագիրը դիտվել է 1031-1033թթ. գրություն: Նրա ծննդյան թվական է նշվում 967-ը:

¹ Աճ, էջ 35:

² *Ատեփանոսի Տարոնցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 256:*

³ *Н. А. Орбел. Надпись Маршакана, с. 444.*

⁴ *Վիմական տարեգիր, էջ 13:*

⁵ *Դիվան I, էջ 12:*

⁶ Աճ:

⁷ *Դիվան I, էջ 44-45, 46:*

⁸ *Դիվան I, էջ 32:*

Ըստ ժամանակի Վահրամ Պահլավունու մասին առաջին հաղորդումը քաղում ենք վերը նշված Մարմնազննի արձանագրությունից:

Վահրամ Պահլավունին սկզբնաղբյուրներում հիշվում է *հայոց մեծ իշխան, իշխանաց իշխան, մեծ սպարապետ* և բյուզանդական *անթիպատ պատրիկ* տիտղոսներով, բայց առավել տարածվածը իշխանաց իշխանն է: Հայոց իշխանի տիտղոսը Պահլավունիների տոհմի մենաշնորհն է եղել: Այդպես են ճանաչվել Վահրամի հայրը և պապը:

Արաբական տիրապետության օրոք հայոց իշխանի դերը պարզաբանված է¹: Հայոց իշխանը միջնորդի դեր էր խաղում խալիֆայության և հայ իշխանների միջև: Նրա գերիշխանությունը ճանաչում էին Հայաստանի, երբեմն նաև Վիրքի ու Աղվանքի ավատատերերը: Ճիշտ է, Բագրատունիների պետականության վերականգնումից հետո հայոց իշխանի իրավունքներն որոշ չափով սահմանափակվեցին թագավորների գործառություններով, այդուհանդերձ, նրանք երկրի ներքին և արտաքին կյանքում իրենց ժանրակշիռ տեղը պահպանեցին, հատկապես զինված ուժերի ղեկավարության ասպարեզում: Այս առումով խստուն է Վահրամ Պահլավունու դերը:

Ամբերդի եկեղեցու 1026թ. Վահրամ Պահլավունու վիճագիրը տեղեկացնում է նրա կողմից զլխավոր տաճար կառուցելու, եպիսկոպոսական աթոռ հիմնելու և ծխերից գանձվող հարկի ու հասույթների չափը սահմանելու մասին: Նորահաստատ հոգևոր աթոռի սահմաններն ընդգրկում էին Նիզ գավառը, Արագածոտնը և Վաղարշապատի շրջանը, որոնք վարչականորեն մտնում էին Վահրամ Պահլավունու իշխանության մեջ². Հետևաբար, հայոց այս իշխանը զինվորական իշխանությունից գատ որոշակի ավատի սահմաններում մարմնավորում էր նաև քաղաքացիական իշխանություն, որի կենտրոնը Ամբերդն էր:

Վահրամ Պահլավունու գործունեության հաջորդ դրվագը համընկավ երկրի քաղաքական կյանքի կորստյան հետ, երբ հայոց թագավորությունը կորստից փրկելու նրա անդուլ ջանքերն ի դերև եղան: Պահլավունի իշխանը մնաց Մեծ Հայքի ռազմական ուժերի հրամանատար և միացած իր երեկվա հակառակորդի՝ Բյուզանդիայի հետ հարկադրված էր կռվելու նրա նախկին դաշնակցի՝ Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ: 1045թ. Դիվինում հայ-բյուզանդական ուժերին վիճակված էր անհաջողություն: Մարտում սպանվեցին Վահրամ Պահլավունին և նրա որդին՝ Գրիգորը: Հայոց սպարապետի մարմինն ամփոփվեց Մարմաշենում⁴: Այնտեղ՝ Մայր տաճարի զբերգմանոցում է ամփոփված նրա տիկնոջ Ասփիայի՝

¹ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան. «Հայոց իշխանը» արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, ք. 2, էջ 121-134:

² Արձանագրության վերջին վերծանության ու մեկնության հեղինակը Ս. Ավազյանն է *Խոնս նրա Վահրամ Պահլավունու 1026թ. արձանագրությունը Ամբերդում և եկեղեցական պտղին միջնադարյան Հայաստանում, հողվածը հեղինակի «Վիճական պրպտումներ» ուսումնասիրության մեջ, էջ 45-62:*

³ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ. Հովհաննես Սկիլիցես, թարգմանություն քննադից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 148-149: Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցուր, աշխ. 4. Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 63: Մատթեոսի Ուռհայեցուր ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 98:

⁴ Н. А. Орбели. *Надгроб Марагшеса*, с. 4-49.

Անձևացյաց տեր, հայոց մարզպան Տիգրանի դստեր մարմինը, որը վախճանվել էր ավելի վաղ 1015թ.¹:

7. Ոմն Շահիկն ու իր որդի Վարդը 1050թ. Ա. Փրկիչ եկեղեցուն տվել են իրենց տունն ու տան բակը: Արձանագրությունից չի պարզվում նրանց սոցիալական դիրքը:

8. Զրիստափոր անունով մեկը 1050թ. Ա. Փրկչին նվիրել է իր գանձագին յոթ տները պահանջելով տարեկան 24 ժամերգություն²:

Արձանագրության տեղը, ոճը, նվիրաբերված արժեքները, ստացված արարողությունների թիվը թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ նվիրատուն սոցիալական վերին շերտերի ներկայացուցիչ էր, ազնվական տոհմից:

9. Հովհաննեսը՝ Սողոմոնի որդին Ա. Աստվածածին /Նամբուլչենց/ եկեղեցուն 1054թ. ընծայել է 20 դահեկան³: Այս արձանագրությունը ոչինչ չի ասում նվիրատուի դիրքի մասին: Բայց նրա կողմից թելադրված «եղի լուծ ի վերա սպասաւորաց» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Հովհաննեսն ևս հարուստ էր բարձր խավերին: Նման կամ նմանատիպ բանաձևերով էին իրենց նվիրագրերը ամփոփում հայ հասարակության մեջ բարձր դիրք զբաղողները:

10. Այս եկեղեցուն Գարեգոյնը նվիրել է իր գանձագին արտը⁴: Նվիրատվության թվականն անհայտ է:

11. Գրիգոր անունով նվիրատուի համբաշենց եկեղեցու անհայտ նվիրատվության դիմաց ժամերգության քանակը մեկն է⁵:

12. Վարդը և իր կին ճոխը արձանագրության մեջ չպահպանված թվականին համբուլչենց եկեղեցուն նվիրել են 40 դուկատ դրամ⁶:

13. Մխիթարիչը XI դարում անհայտ եկեղեցուն նվիրել է պղնձյա խաչ⁶:

14. Գրիգորը 1058թ. Ա. Առաքելոցին նվիրել է 400 դրամով գնած ավետարանը⁹: Գրիգորի մասին որոշակի բան ասելը դժվար է, եթե հաշվի չառնենք, որ ձեռագրի համար հատկացված գումարն առնվազն նշան է նրա ստացողի փարթամության: Ամենայն հավանականությամբ Գրիգորը Պաղատունիների իշխանական տոհմից էր:

Անիի հոգևոր հաստատությունների նվիրատուների խմբի մեջ ենք ներառում նաև նրանց, ովքեր քիչ միջոցներ չեն ծախսել եկեղեցիների նորոգման համար:

15. Սարկավագ քահանա, որը 1151 թ. նորոգել է Անիի Ա. Սարգիս եկեղեցին¹⁰: Հավանական է դիտվում, որ Սարկավագը Մայր տաճարի ավագերեց, հայտնի պատմագիր Սամուել Անեցու որդին էր¹¹: Սարկավագի որդուն՝ Աբրահամ

¹ Անդ, էջ 445:

² Դիվան. I, էջ 43:

³ Անդ:

⁴ Անդ, էջ 51:

⁵ Դիվան. I, էջ 51:

⁶ Անդ, էջ 54:

⁷ Անդ, էջ 50:

⁸ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, աշխ. Ե. Մուշեղյանի, պրակ I, Երևան, 1964, էջ 157:

⁹ Դիվան. I, էջ 13:

¹⁰ Անդ, էջ 56:

¹¹ Շիրակ, էջ 128, հմմտ. Կ. Մաթևոսյան, Անի, Ա. Էջմիածին, 1997, էջ 128:

երեցին, տեսնում ենք Անիում իր հոր գործի շարունակողին և Խծկոնքի եկեղեցու առատածնեմ նվիրատուին:

Սամուել Անեցու և նրա սերունդների քահանայագործությունը ցույց է տալիս մի շարք տոհմերի կայուն գործառույթունները մեկից ավելի սերունդների համար:

16. Տեր-Սարգիսը 1164թ. Ս. Առաքելոցին նվիրել է գրակալ¹:

17. Հայրապետը 1165թ. նորոգել է Ս. Աստվածածին խաչաքանդակ/ եկեղեցին²: Այլուստ ոչինչ հայտնի չէ նրա մասին, թե եկեղեցու նորոգումը կարող է վկայել նրա նյութական ապահովածության մասին: Հայտնի է, որ եկեղեցիները խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում կառուցվում կամ նորոգվում էին այն տոհմերի ներկայացուցիչների կողմից, որոնց իրավասության ներքո էին դրանք: Հետևաբար Հայրապետը կամ Խամբուլենց տոհմից էր, կամ էլ այդ տոհմի հետ առնչություն ուներ: Չի բացառվում, որ նա այդ եկեղեցու սպասավորներից լիներ:

18-19. Տրդատ քահանան և իր կին Խուշուշը Ս. Փրկչի 1193թ. նվիրագիր-հիշատակագրով նորոգում են իրենց «գանձագին հայրենիքը»՝ Ս. Փրկչը, նրա մոտ կառուցում ժամատներ, եկեղեցուն նվիրում այգիներ, արտ ու տուն: Տրդատը նույնպես քահանայական տոհմից էր: Նա Արուճի ավագերեց Գեորգի որդի Սոսթեմես քահանայի որդին էր: Տրդատն ու իր կինը տեր էին շարժական ու անշարժ մեծաթիվ հարստության³:

20-21. Սիթի Պահլավունի և նրա ամուսին Գրիգոր. Աիթի Պահլավունին 1210թ. իր ամուսնու՝ Գրիգորի միջոցներով նորոգել է Ա. Սարգիս Սիթի Պահլավունու/ եկեղեցին⁴: Նրա «հարազատն» էր Ղարիփը, որը սպանվել էր 1225թ. Ջալալ էդ Դինի դեմ մղված Գանձի ճակատամարտում: Այս Ղարիփը Անիի արքեպիսկոպոս Գրիգորի հարազատ եղբայրն էր, որն ի հիշատակ նրա, չեղյալ էր համարել քաղաքացիների մահվան կապակցությամբ քահանաներից գանձվող հարկը⁵:

22. Սարգիս Լարարար. Ս. Գրիգոր /Գրիգոր Պահլավունու/ եկեղեցու անբավական արձանագրությամբ նա այս եկեղեցուն է նվիրել իր տունը՝ իր հիշատակի համար՝ նրա սպասավորներից պահանջելով 15 օր ժամերգություն⁶: Լարարարը բացատրվել է հետևյալ կերպ. «Թուի քաջածիզ աղեղանց»⁷: Այս բացատրությունն առարկելի է: Լարարարը թել, պարան կամ լար պատրաստող արհեստավորն էր: Սարգսի հիշատակին հատկացված մեկ և կես տասնյակ արարողությունները ընդգծում են նրա տան մեծ արժեքը և հետևաբար նրա տիրոջ հարուստ լինելը:

23. Ջաջարե հեքիմի անբավական հիշատակագրությունը ծանուցում է Բագ փողոցում գտնվող նրա տունը կրպակով՝ արձանագրության մեջ անվանումը չպահպանված կրոնական ինչ-որ հաստատությանը նվիրելու մասին⁸:

24. Ջաջարե Ջաջարյան. որդին էր հայոց և վրաց գործերի ամիրսպասալար /զխավոր հրամանատար/ Սարգիս Ջաջարյանի: Նրա մայրը Սահակա-

¹ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 60:

² Դիվան I, էջ 54:

³ Դիվան I, էջ 47:

⁴ Անր, էջ 55:

⁵ Անր, էջ 18:

⁶ Անր, էջ 32:

⁷ Շիրակ, էջ 53:

⁸ Դիվան I, էջ 68:

դուխտն էր՝ Կայենի ու Մահկանաբերդի տիրոջ՝ Տիղիսի ամիապետ Ջուրդ Արծրունու ջույրը: Անիի Աղջկաբերդի Ա. Աստվածածին կամ Կարմիր եկեղեցու պատին պահպանվել է Ջաքարեի արձանագրությունը, որով նա հիշյալ եկեղեցուն է հատկացրել երեք գյուղ, ջրաղաց, այլ կայքեր: Այս արձանագրության մեջ Ջաքարե Ջաքարյանն իրեն անվանում է վրաց թամար թագուհու /1184-1207/ «հավատարիմ ծառա», իսկ նույն եկեղեցու մեկ ուրիշ արձանագրությամբ Ջաքարեին և նրա եղբայր Իվանեին տրվել է «հայոց թագավորներ» տիտղոսը¹:

Ջաքարե Ջաքարյանի, նրա եղբոր Իվանեի և նրանց հոր՝ Սարգսի գործունեությունը լուսաբանվում է վրացական «Թագակիրների պատմությունը և գովաբանությունը» սկզբնաղբյուրում: Ջաքարե Ջաքարյանի և նրա եղբոր գործունեությունը համընկած այն եզակի ժամանակշրջանին, երբ հայ զորքերը նրանց ղեկավարությամբ կռվեցին սելջուկյան ուժերի դեմ և երկրի զգալի մասն ազատագրեցին: Հայաստանում ստեղծվեց ավատական իշխանություն՝ Ջաքարյանների ինքնիշխան տիրակալությամբ: Ծավալված մարտական գործողությունների արդյունքում ազատագրվեցին ռազմավարական այնպիսի կարևոր հենակետեր ինչպիսիք էին Գանձակը, Շամքորը, Աղբերդը, Անին, Բջինն, Դվինը, Կարսը:

Ջաքարե Ջաքարյանի վերջին արշավանքը տեղի ունեցավ 1210/11թ., երբ նա հայ-վրացական ուժերով մեկնեց Մարանդ, Թավրիզ ու Դագվին: Վերադարձին՝ 1212թ. նա հիվանդացավ ու վախճանվեց: Ջաքարե Ջաքարյանը թաղված է Անահիճի վանքում²:

25. Տիգրան Յոնենցը-բացառիկ տեղ է գրավում Անիի եկեղեցիների ու վանքերի նվիրատուների թվում՝ իր մեծաքանակ ու մեծարժեք հատկացումների շնորհիվ: 1215թ. նրա միջոցներով կառուցվել են Գրիգոր Լուսավորիչ /Տիգրան Յոնենց/ վանական համալիրը՝ համանուն եկեղեցիով և հարակից շինություններով: Գրիգոր Լուսավորչին նա հատկացրել է գյուղեր, արտեր, այգիներ, հյուրանոցներ և ուրիշ կայքեր:

Տիգրան Յոնենցը նորոգել է Բեխենց կոչված վանքը, Մայր տաճարի աստիճանները, վանքն ու տաճարը հարստացրել թանկարժեք ընծաներով³: Տիգրան Յոնենցի մեծաթիվ ու տարաբնույթ ձեռքբերումները աներկբա վկայությունն են նրա անբավ ընչնավետության, որին նա տեր էր դարձել ընտրելով գործունեության մի բնագավառ, որը ներառում էր փոխանակային առևտրի բոլոր ձևերը՝ ի մասնավորի դրամականը: Այլ կերպ՝ Տիգրան Յոնենցը սեղանավոր էր դրամավաճառ, վաշխառու հողատեր: Ջաքարե Ջաքարյանին ու նրա շառավիղներին Յոնենցն անվանում է իր «տերերը»: Այս հարուստ իշխանը տեր էր մեկ ուրիշի: 1222թ. արձանագրություններից մեկում ոմն եղբայրիկ իրեն անվանում է «Ծառա տեառն իմոյ Տիգրանա»⁴: Ենթադրվում է, թե սա Յոնենցի շինարար ճարտարապետն է եղել:

¹ Դիվան I, էջ 57, 58:

² Նրա մասին տե՛ս Խ. Թորոսյան «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» որպես Ջաքարյան Հայաստանի ու Ջաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1992:

³ Դիվան I, էջ 34, 63:

⁴ Անդ, էջ 7:

⁵ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 124:

Անց գետակի աջ ափին գտնվում են անձավային սենյակներ, որոնցում ամփոփվել են քաղաքի ունևորների մարմինները: Արանց մեջ ուշագրավը Տիգրան Յոնենցի դամբարանն է, որն այժմ է ընկնում գեղազարդ որմնակարներով¹:

Ն. Յա. Մառը հերքել է նրա.տոհմիկ հայ ազնվականության դասին պատկանելը: Ըստ նրա, Տիգրան Յոնենցը հայ ավագանու ներկայացուցիչ կարող էր եղած լինել, սակայն՝ օտար ծագումի, ինչը վկայում է նրա Յոն ազգանունը: Որքան հայտնի է, Ն. Յա. Մառի այս մեկնությունն ուսումնասիրողներն անուշադրության են մատնել, միայն վերջերս Լ. Խաչիկյանը Տիգրան Յոնենցի ազգանունը առնչեց Դրիմի արևելյան ծովափի հետ, որը ըստ նրա միջնադարյան հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններում կոչվել է Յոնաց աշխարհ, որի հետ XIII դ. ու դրանից առաջ գործարար տնտեսական կապեր են ունեցել անեցիները: Այսպիսով, ըստ նրա ենթադրության՝ Յոնենց գերդաստանը համանուն աշխարհի հետ ունեցած սերտ կապերի, գուցե նաև սկզբնապես այնտեղ բնակված լինելու պատճառով ստացել է այդ տոհմանունը²: Վկայակոչված վարկածը հետաքրքիր լինելով հանդերձ կարոտ է փաստական հիմնավորման:

26. Սուրբ Աստվածածին Բոռոմի/ եկեղեցուց հայտնաբերված միակ արձանագրությունը հիշատակում է 1217թ. Գոռոմ տիկնոջ կողմից այդ եկեղեցին նորոգելու մասին: Գոռոմի տիկին անվան բաղադրիչը ցույց է տալիս բարձր խավին նրա հարելու հանգամանքը: Անուշադրության չմատնենք նաև նրա կողմից եկեղեցու նորոգումը, որը կարաված էր մեծ ներդրումների հետ, մի բան, որը սովորական մարդու ուժերից վեր էր: Գոռոմ տիկինը շեշտում է նաև իր որդու անձնանունը՝ Ջենիշահ³: Քիչ հավանական է, որ այս անձնանունը կրեր ոչ արտոնյալ դասից մեկը: Գետևաբար, Գոռոմ տիկինը իր որդու հետ ներկայացնում էր քաղաքի ազնվական տոհմերից մեկը:

27. Անհայտ թվականին Արքա անունով մեկը Ս. Աստվածածին Խամբուշենց/ եկեղեցուն նվիրել է 10 դահեկան⁴:

28. 1231թ. նույն եկեղեցուն Աթանասը տվել է իր գանձագին բնակելի տունը⁵:

29. Կարսեցի /բնագրում՝ Կարըցի/ Ջուհալը Մայր տաճարին 1235թ. նվիրել է Ավետարան, Եսայու մարգարեությունը, շուրջառ, վառ: Տարին մեկ պատարագի իրավունք ստացել⁶: Ջուհալի արձանագրությունը գրվել է զուսպ, առանց ավատատիրական աստիճանակարգություն արտահայտող բանաձևի: Արձանագրությունը չունի նաև անեծքի բանաձև: Ջուհալի ոչ մեծաթիվ, սակայն արժեքավոր նվերները ևս ապացույց են նրա հարստության, բայց զարմանք են հարուցում նրա ստացած սակավաթիվ պատարագները:

30. Առյուծ Գոգևորյանը սալել է Ա. Առաքելոց եկեղեցու ժամատունը: Այս մասին տեղեկացնող արձանագրության թվականը չի պահպանվել⁷: Գոռոմոսի ե-

¹ Н. А. Орвелл. Краткий путеводитель по городу Ашх, Избр. труды, с. 123.

² Н. Я. Марр, Ашх, с. 34.

³ Լ. Խաչիկյան, Գայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, «Բանբեր Մատենադարանի», 13, Երևան, 1980, էջ 28, ժանր. 67:

⁴ Դիվան I, էջ 66:

⁵ Անդ, էջ 50:

⁶ Անդ, էջ 51:

⁷ Անդ, էջ 35-36:

⁸ Դիվան I, էջ 20:

կեղեցու նրա նվերագրերից հայտնի են դառնում ապրած և ժամանակաշրջանը, և՛ բարեգործությունները և՛ հարազատների անունները: Ըստ դրա, Առյուծ Յոզևր-յանցը 1251թ. վերականգնել է Յոռոմոսի Ա. Յովհաննես եկեղեցու՝ թաթարների կողմից խախնանած ջրամատակարարումը: Նա նաև եկեղեցու նվիրել է իր սեփական կրպակը Անիում և բանջարանոց¹:

Անիում սեփական կրպակ ունենալն ու նշված բարեգործությունները հաշվի առնելով կարելի է կարծել, որ Առյուծ Յոզևրյանցը պատկանում էր քաղաքի առևտրա-արհեստագործական դասին՝ թեև նրա ազգանունից կարելի է մակաբերել հոգևոր ծագում:

31. 1253թ. վնասված մի արծանագրությունից հասկացվում է, որ Մուզ խաչատուրի որդի Ալեոն միջնաբերդում՝ Յուշապենց դառն հարևանությամբ եղած տունը նվիրել է Ա. Աստվածածնին /Նամբուշենց/ և ստացել մեկ պատարագ²: Իսկ մեկ ուրիշ վիմագիր, գրված Շահնշահի պարսպի վրա, հիշատակում է Շահնշահի պարոնին և նրա որդուն՝ Յուշիպին³: Անտարակույս Յուշապենց դուռը այն տեղն էր, որտեղ գտնվել է Յուշիպի տունը: Իսկ Յուշիպը Շահնշահի որդին էր՝ իր վասալների կողմից վերջինիս հորը տրվել է պարոն պատվատիտոլոսը: Շահնշահը և նրա որդին ապրելիս են եղել քաղաքի արտոնյալ խավերի թաղամասում, ուր նրանց տան հարևանությամբ եղել է նույն դասից Մուզ խաչատուրի որդու տունը:

32. 1291թ. Մխիթար Շերազին Ա. Փրկչի համար գանգեր է բերել և կառուցել եկեղեցու զանգակատունը՝ Նվիրատուի տոհմանունը Աալուբենց է: Հավաքական այս բառը ծագում է արաբերեն Saluk-ից, որ նշանակում է աղքատ, ջուճևոր, ընչազուրկ, թափառաշրջիկ⁴: Մխիթարի սոցիալական դիրքի վերաբերյալ բառի հիշյալ իմաստներից կռահում կատարելն, անշուշտ, համարձակ քայլ կլինի: Հավանաբար նա սոցիալական դիրքի առումով իր նախնիների համեմատ առաջընթաց քայլ կատարել է, սակայն ազգանվան հարցում մնացել պահպանողական: Մխիթար Շերազին ըստ երևույթին ներկայացնում էր ունևորների միջին դասը:

33. Շահեր վարդապետը Անիի Ա. Գրիգոր /Բախտաղեկի կամ խաչուտի/ եկեղեցու նվիրատուներից էր, որի նվիրաբերածը արծանագրության մեջ հիշվել է ձիթագի/ն/ ձևով⁵: Արծանագրության թվագիրը վերծանվել է Զի /1271/ կամ Զ /1251/: Նախապատվությունը տրվել է առաջինին: Ա. Բախտաղայանի հավաստումով վարդապետ եզրույթը որոշ վիճաբանություններ վերծանել են վարդապետ, որը սխալ է: Ըստ նրա, միայն Զ. Օրբելին է ճիշտ վերծանել՝ վարդապետ: Որքան էլ զարմանալի է Զ. Օրբելու կազմած Դիվանում նշված բառը վերծանված ենց գտնում վարդապետ ձևով՝ հակառակ նրա գծապատկերում եղած վարդապետի:

Ա. Բախտաղայանը ցույց է տվել, որ Զ Ալիշանը և Զ. Օրբելին վաղ շրջանի վիճաբաններում շենքեր կառուցող վարդապետներին համարել են ճարտարապետ շինարարներ, իսկ XIII դ. մինչև XIV դ. կեսերը նրանք ստորագրել են վարդապետ ձևով⁶:

¹ *Վիմական տարեգիր, էջ 95:*

² *Անդ, էջ 52:*

³ *Անդ, էջ 5:*

⁴ *Անդ, էջ 43:*

⁵ *Ա. Ավագյան, Վիմական արծանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978, էջ 286:*

⁶ *Դիվան I, էջ 60:*

⁷ *Ա. Բախտաղայան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ, էջ 18-24:*

Այսպիսով, Շահերը XIII դ. Անիի հայտնի ճարտարապետներից էր, թեև անհայտ են մնում նրա հեղինակած կառույցները: Ոչինչ հայտնի չէ նաև նրա նյութական կարողության վերաբերյալ, բայց նույն դարաշրջանում ապրած մեկ ուրիշ ճարտարապետ Սիրանես վարդապետի աշխատանքների վարձատրությունները հայտնի են, որոնք ցույց են տալիս տվյալ բնագավառի բարձր վարձատրության հանգամանքը: Այս կապակցությամբ այլ տեղեկություններ ևս ունենք: Հետևաբար, Անիում, ուր լայն թափ էր ստացել շինարարությունը, ճարտարապետների մասնագիտությունը փնտրված ու արժավույն գնահատված էր, ուստի Շահերը քաղաքի նյութապես ապահովված անձանցից պիտի եղած լիներ:

34. Պարոն Գրիգորը 1272թ. անհայտ եկեղցուն է նվիրել մեկ գրակալ¹:

35. Հյուսն Ավետիքը մի գրակալ է նվիրել Ս. Կարապետին²: Անհայտ են մնում թե նվիրատվության թվականը և թե հոգևոր հաստատությունը:

36-38. Եղբայրներ Ուքան Քարիմաղինը, Պապքան Վախրաղինն ու Քարիմաղինի տիկինը Դապտա խաթունը Անիի բարեգործներից էին: Նրանք կառուցել էին քաղաքի եկեղեցիներից մեկի զանգակատունը, կատարել շատ նվիրատվություններ: Ուքանը, Պապքանը և Դապտան հարուստ փողատերեր էին: Այդ է հաստատում նրանց այգիներ, խանապարներ, կրպակներ, ջրաղացներ և շարժական ունեցվածք գնելն ու Անիի եկեղեցիներից մեկին, Կարմիր վանքին, Հռոմոսսին և Խաչենի Մեծաբանից վանքին նվիրելը³: Նշվածների հարստության հիմնական աղբյուրը մեծածախ առևտուրն էր:

Ըստ Գ. Հովսեփյանի այս եղբայրների անուններին հանդիպում ենք 1211թ. Սեբաստիայում գրված մի հիշատակարանում, որոնք այնտեղից գաղթել և հաստատվել էին Անիում:

Հ. Մանանդյանը Քարիմաղինին համարում է ծագումով մանազկերտցի խոշոր առևտրական Ումեկի որդի: Ումեկը բնակվել էր Տփղիսում և օգտվում էր մի շարք առանձնաշնորհներից: Հ. Մանանդյանը մատնանշում է Ումեկի որդու՝ ճարի կողմից 1283թ. 40 հազար կարմիր դուկատով Գոշավանքը և Հովքը գնելու փաստը⁴:

39. Դավթի որդի Ըռուբեն իր հոր հիշատակի համար 1286թ. Տիգրանի բռններից զնել է ձիթհանք և նվիրել Մայր տաճարին⁵: Արձանագրության մեջ հիշված Տիգրանը հավանաբար Տիգրան Հոնենցն է: Ըռուբենի դասային պատկանելությունը որոշելիս նկատի առնելով նվիրատվությունը, նրան կարելի է համարել ունևոր խավերի միջին շերտի ներկայացուցիչ:

40-41. Քորգին և իր կին Աթետը 1271թ. կառուցել են տվել Անիի վիմափոր եկեղեցին⁶: Արանք եղել են Շահնշահ Բ Ջաքարյանի վասալները: Եկեղեցի կառուցողներն, անշուշտ, նյութական միջոցներից զատ օժտված պետք է լինեին որոշակի իշխանությամբ:

¹ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 60:

² Անդ, էջ 62:

³ Դիվան I, էջ 65:

⁴ Վիմակալ տարեգիր, էջ 112-113, 117:

⁵ Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ, պրակ Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 13-15, 7. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ., Երևան, 1977, էջ 277-279:

⁶ Դիվան I, էջ 36:

⁷ Անդ, էջ 68:

42-43. Մայր տաճարին պահպանված 1293թ. վիճակը տեղեկացնում է Մխիթարի և նրա անունով՝ Ղիմեթի կողմից Անիի՝ Կարսի դռան մոտ եղած պահեզի չարեքը և մեկ շուրջառ այդ եկեղեցուն նվիրելու մասին՝: Պահեզը պարտեզն է կամ բանջարանոցը, իսկ չարեքը կշռի չափ է, նաև հողատարածքի չափի միավոր: Չարեքը առնչվում էր հողի բնավարծակալության հետ: Կալվածատիրոջ հողը մշակելու դիմաց գյուղացին նրան էր հանձնում ստացված բերքի 1/4-ը: Իբրև հողատարածքի չափի միավոր չարեքը հատկացվում էր գյուղական համայնքի 4 հոգուց բաղկացած գերդաստանին: Մեր օրինակում չարեքը հողատարածք էր պարտեզ կամ բանջարանոց, որը հատկացվել էր Մայր տաճարին: Հետևաբար Մխիթարը և Ղիմեթին կալվածատերեր էին:

44-46. 1310թ. Մաթեաը կնոջ՝ Աթենիի և եղբոր՝ Մարկոսի հետ նորոգել է Տիգրան Հոնենցի վանքի ջրատարը՝: Նվիրատուները վանքը ստացել են Շահնշահ Բ Ջաքարյանից: Մաթեաը իրեն համարում է «աթաբակ ամիրսպասալար Շահնշահի մծիկնաբարբուխուցես»: Վերջին տերմինը վրացերենից՝ թարգմանվում է «դպիրների ավագ», «դպրապետ», որը պետք է հասկանալ Շահնշահ Բ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկի իմաստով:

47-48. Աթաբեկ Վահրամը և նրա վասալ Ասիլը 1342թ. նորոգել են Ս. Փրկիչ եկեղեցու զմբեքը: Արձանագրությունը գրվել է երկուսի անունից, այնինչ նորոգության ծախսերը հոգացել է Ասիլը, որը Վահրամին համարում է պատրոն և որի հրամանով էլ իրականացրել է ձեռնարկը՝:

49. Շապաղինը՝ Հովհաննեսի որդին, 1348թ. արձանագրությամբ 700 արծաթ վճարելով Ա. Առաքելոց եկեղեցուն է վերադարձրել նրան նախկինում պատկանած Ա. Ատեփանոս եկեղեցին իր համայնքով և կալերով: Շապաղինը նշվածներից բացի գնել և Ա. Առաքելոցին է նվիրել արծեքավոր ուրիշ հարստություն: Արանց դիմաց նա ստացել է 12 օր պատարագ⁴: Կարելի է կարծել, որ Շապաղինը բացի հարստությունից քաղաքում ունեցել է նաև իշխանություն:

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը, Անիի եկեղեցիների ու վանքերի X-XIV դդ. նվիրատուների հասարակական շերտերը կարելի է տարբերակել հետևյալ կերպ.

ա. երկրի /քաղաքի/ զբրագույն իշխանությունը մարմնավորող թագավորական կամ իշխանական տան անդամներ /Կատրանիդե թագուհի, Ջաքարե Ջաքարյան, Շահնշահ Բ Ջաքարյան, աթաբեկ Վահրամ Ջաքարյան/

բ. Պետական իշխանության հետ սերտորեն կապված ռազմա-վարչական ավագանու ներկայացուցիչներ և նրանց տոհմակիցներ ու ավատատերեր /Շուշան Պահլավունի, Ապլդարիբ Պահլավունի, Վահրամ Պահլավունի, Աբուղամր Պահլավունի, Աիթի Պահլավունի, վերջինիս ամուսին Գրիգոր, պարոն Գրիգոր, Քորգիս, Աթես, Մաթես, Աթենի, Ասիլ, Հոռոմ տիկին/

գ. Խոշոր կալվածատերեր, առևտրականներ ու վաշխառուներ /Տիգրան Հոնենց, Ուքան Քարիմադին, Պապան Վախրադին, Ղապտա խաթուն, Քրիստափոր, Սողոմոնի որդի Հովհաննես, Գրիգոր, Առյուծ Հոգևորյանց/

դ. Հոգևորականներ ու նրանց ընտանիքի անդամներ /Տեր-Վարգիս, Սարկավագ քահանա, Տրդատ քահանա և նրա կին Խուշուշը/

¹ Անդ, էջ 40:

² Անդ, էջ 63-64:

³ Դիվան. I, էջ 44:

⁴ Անդ, էջ 29:

ե. Միջին կարողության տեր անձիք դատելով նրանց նվիրաբերումներից /Մթանաս, Ջուհալ, Մխիթար Շերացի, Դավթի որդի Ըռուբեն, Սուգ հաչատուրի որդի Ակեռ, Մխիթար և իր կին Դիմեթի/

զ. Տարբեր մասնագիտությունների տերեր Մարգիս լարարար, Ջաքարե հեքիմ, Շահեր վարդապետ, հյուսն Ավետիք/

Նվիրատուներից մի քանիսը միմյանց հետ կապված էին վասալ-սյուզերենային կապերով:

ՀԱԿՈՐ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒ Մ 1813 1823թթ.

Արտագաղթերն ու բռնագաղթերը, ինչը հատկապես բնորոշ է թուրքահպատակ արևմտահայությանը, դիմախեղեցին հայերի բնօրրան հանդիսացող Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառների ու նահանգների ժողովրդագրական պատկերը՝ իրենց բացասական ազդեցությունն ու հետևանքները թողնելով հետագա դարերի վրա: Այս գործընթացները պայմանավորված էին նաև հարևան երկրների, մասնավորապես Ռուսական կայսրության վարած ժողավրդագրական քաղաքականությամբ, որը նպատակ ուներ հնարավորինս արագ վերաբնակեցնել սահմանային նորանվաճ տարածքները: Այդօրինակ երևույթներ նկատվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ տասնամյակին՝ մասնավորապես 1820-1823թթ. թուրք-պարսակական պատերազմի ընթացքում:

1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական իշխանություններն ուժեղացրին ռուսներին օժանդակած արևմտահայության հալածանքները: 1813թ. հուլիսի 7-ին Կովկասի կառավարչապետ գեներալ Ռտիշչևը բողոքի նոտա ներկայացրեց Թուրքիային՝ պահանջելով դադարեցնել հաշվեհարդարը հայ բնակչության նկատմամբ:¹ Սակայն արևմտահայության վիճակը գնալով շա-

¹ АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, лок. 932-933.

րունակում էր վատթարանալ: Բռնություններից զերծ չեն մնում նաև Կարսի հայերը:¹

Փաստորեն գաղթողները ոչ միայն չէին վերադառնում, այլ ընդհակառակը, սաստկանում է արևմտահայերի արտագաղթը: 1814թ. Փամբակում ռուսական զինվորական մարմինները բազմաթիվ շնորհագրեր էին ստանում՝ Անդրկովկասի ռուսահպատակ մարզեր գաղթելու թույլտվություն ստանալու համար: «Բայց ի տարբերություն դարասկզբի, այժմ ռուսական կողմը խուսափում էր բացահայտորեն արևմտահայերի զանգվածային գաղթի կազմակերպումից՝ վախենալով վտանգել 1812թ. հաշտությամբ հաստատված խաղաղ իրավիճակը: Հայերը շարունակում էին գաղթել Կարսի փաշայությունից: Շատերը հաստատվում են Ղարաքիլիսայում:³ Ավելի ուշ՝ 1828թ. ռուսների կողմից Կարսի գրավումից հետո իրենց հայրենի քաղաք, պապ ռուսական տարածքներ են տեղափոխվում պոլսահայ կարսեցիները:»

Լահանգի տարածքից դեպի ռուսական տիրույթներ արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814թ. Կարսի Մահմադ փաշան և Մաղասբերդի Կարաբեկը գեներալ Ռուիչչևին խնդրում են Փամբակում և Շորագյալում բնակվող իրենց փաշայության բնակիչներին ուղարկել նախկին բնակության վայրերը՝ փորձելով այդ պահանջը հիմնավորել Բուխարեստի պայմանագրի այն դրույթով, որն արգելում էր հպատակների ազատ երթևեկության իրավունքը: Ռուսական զինվորական իշխանություններն առերես համաձայնվում են թույլատրել կարսեցիների ետդարձը, բայց իրականում խոչընդոտում են այդ գործընթացը: Ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերի համաձայն՝ Ղարաքիլիսայում բնակվում էին 110 ընտանիք, Գյումրիում՝ 20, Բեկանտում՝ 50, Համամլուում՝ 10, Փոքր Ղարաքիլիսայում՝ 20, Լոռիում՝ 60, Ուզունլարում՝ 6, ճոճկանում՝ 14, Թիֆլիսում՝ 30, Ղազախի և Շամշադինի տարածքում՝ 150, Կախեթում և Քարթլիում՝ 133, ընդամենը 603 ընտանիք: 1815թ. դրությամբ՝ Փամբակի և Շորագյալի գյուղերում վերաբնակված կարսեցիներից միայն 27 ընտանիք է ցանկություն հայտնում վերադառնալ Կարսի էյալեթ, իսկ մյուսները մպատակահարմար են գտնում ընդմիշտ մնալ Ռուսաստանի հպատակության տակ: Ռուսական պաշտոնյաներ Պեստելի և Արղուտինսկուներկայացրած ցուցակների համաձայն, Կարս վերադառնալ ցանկանում էին Ղարաքիլիսայում բնակվողներից 3 ընտանիք, Լոռիից՝ 25-ը, Շամշադինի Ամիրլար գյուղից՝ մեկ թաթար ընտանիք, ընդամենը՝ 38 ընտանիք: Վրաստանում մնալու ցանկություն է հայտնել Ղարաքիլիսայում 22, Լոռիում 22, Համամլուում 5, Բեկանտում 18, Գյումրիում 13, Փոքր Ղարաքիլիսայում 75, ընդամենը 155 ընտանիք:

¹ Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի դիվան, թղթ. 163ա, վավ. 58, 64: Ներսես Աշտարակեցիին Կարսի թեմակալ Պողոս արքեպիսկոպոսին դիմում է, որպեսզի ամեն կերպ աշխատի մեղմելու իրականացվող հալածանքներն ու բռնությունները (Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, 164բ, վավ. 773): Աշտարակեցին նաև հանգանակությունների միջոցով քանում էր ազատել մահմեդականների մոտ գտնվող այն կարսեցիներին, որոնք ենթակա էին ուրացության (Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 250):

² Սելջոկյան Ա., Ազգաբնակչության տեղաշարժերը էրզրումի նահանգի Բայազետ, Դիարդին, համուր և Ալաշկերտ գավառներում: 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1988, N. 5, էջ 16, նաև՝ Իրան-Նամ, 1998, թիվ 1-2-3, էջ 15:

³ Записки Н. Н. Муравьева. Русская Армия, 1886. кн. I, с. 468.

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 342, ց. 1, գ. 2, թ. 2: Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, 27 թղթ, վավ. 57:

Թիֆլիսի քաղաքային ոստիկանությունը հայտնում է, որ թուրքահպատակ տարածքներից Թիֆլիս գաղթած արևմտահայերը ցանկություն են հայտնում բնակվել պետական հողերում: Այստեղ 78 հոգուց 69-ը կարսեցիներ էին: 13 ընտանիք էլ բնակություն էր հաստատել Թելավում և Սղնախում:

1817թ. գարնանը Կարսի հայերը և Երևանից աղալար Մաշադի Աբդուլլան 200 ընտանիքով Լոռի-Փամբակի ռուսական զորքերի հրամանատար, փոխգնդապետ Սավարսամիձեին խնդրում են թույլ տալ բնակության անցնել ռուսական տարածքներում: Սակայն Երմուլովը չցանկանալով հարաբերությունները սրել Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ, առժամանակ ձեռնպահ է մնում այդ ժամանակ ներգաղթի բացահայտ խրախուսումից: Միաժամանակ, Սավարսամիձեն հայերին «չվշտացնելու» համար զանազան բանավոր հավաստիացումներ է անում՝ հարմար առիթի դեպքում այդ բնակչությանը գաղթեցնելու իրենց հաստատակամության առնչությամբ և որ երբևէ, նրանց պահանջելու դեպքում, չեն հանձնի:²

1820թ. հոկտեմբերի 22-ին կայսր Ալեքսանդր 1-ինը հատուկ օրենքով ռուսական սահմանները գաղթածներին ազատում է հարկերից և պարիակներից, ինչպես նաև 3 տարով՝ զեմստվային պարտավորություններից:³

Թեև ռուսական իշխանությունները բացահայտորեն չէին խրախուսում ներգաղթը (կապված 1812թ. Բուխարեստի հաշտության պայմանների հետ), այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի գյուղերից և քաղաքներից գաղթ տեղի ունենում էր: Եվ այն կարծիքը, թե 1829-1830թթ. և հետո ընկած ժամանակաշրջանում է կատարվել հայաթափման գործընթացը Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես, Կարսի նահանգում, ու դրանց հետևանքով են նոր միայն հայաշատ դարձել Արևելյան Հայաստանի շրջանները, իրականությանը չի համապատասխանում: Դրա վկայությունն են Սատենադարանում պահվող բազմաթիվ վավերագրերը:

1822թ. կազմված Շորագյալի, Փամբակի, Սանահինի, Շնողի, Շուլավերի, ինչպես և Սղնախի ու Վրաստանի մյուս գյուղերի չափաբերական մատյաններից պարզվում է, որ Շորագյալի Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղում կային Կարսի նահանգի Շորագյալի գավառի Փարկիթ, Ղարախան, Ջումուշլու, Զեչեբորք, Զյադիկլար, Բաշ Շորագյալ, Համզաքեարաք, Ղալախախ, ճալա, Օպնի, Տեկոր, Տիկնիս գյուղերից և Կարս քաղաքից գաղթած հայեր, Գոռմում՝ Զեչեբորքի գյուղացիներից: Կարսեցիներ կային նաև Շիրակի Ղալթաղչի և Ղշաղ, Համամլուի Պարնի գյուղերում, որոնք բնակություն էին հաստատել կալվածատիրական հողերի վրա:⁴ Շիրակի Բայանդուր գյուղում կային Ղալախախից, Բաշ Շորագյալից, Ջոչից, Օղուզլից, Նախիջևանից, Կարսի գավառի Բենկլի Ահմետ, Կաղզվանի՝ Ղարաբաղ և Զեթս գյուղերից եկածներ: Համամլուում հաստատված կարսեցիների, Ղալախախեցիների մի մասը բնակվում էին պետական հողերի վրա: Ղարաքիլիսա գյուղաքաղաքի կարսեցիների մի մասը հաստատվել էր պետական, իսկ մյուսները կալվածատիրական հողերի վրա: Ղարաքիլիսայի կալվածատիրական բնակիչներ

¹ АКАК, т. 5, док. 952. Թիֆլիսում վերաբնակված Ղարսեցի տեր Իսրայելը, որը բնակվում էր Հավաբար թաղում և քաղաքի քարափի փոքր եկեղեցու միաբաններից էր (Սատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 31, վավ. 127, 130):

² АКАК, т. 6, в. 2, Трѣтїя, 1875, док. 296.

³ АКАК, т. 7, Трѣтїя, 1876, с. 847.

⁴ Սատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 43, վավ. 298թ:

րի թվում կային նաև կաղզվանցի հայեր:¹ Պարնի գյուղի կալվածատիրական բնակիչների թվում ևս կային կաղզվանցի հայեր, Համամլուում՝ Ղարաբաղ գյուղի հայեր:² 1822թ. հունիսից դեկտեմբեր Ստեփանոս վարդապետ Նախիջևանցու կողմից հավաքվում է «արդիւնք տերունի ժողովրդաց եղելոց ի կողմանս Բամբակա, Լոռոյ և Շիրակաւանայ»: Խլի Ղարաքիլիսայից հավաքում է տեկորցի, ծայնեցի մի քանի մահացածների և բաշ-շորագայլի մեկ հոգու պսակի «արդիւնքն»:

Այս վավերագրում տրված է նաև Խլի Ղարաքիլիսա և Գյումրի «նորոգ եկեալ Ղզլախախեցւոց (Շորագայլի գավառի գյուղերից) արդիւնքն»: Այդպես է նաև Գյումրի եկած Քյուրակդարա գյուղացի դարբնի Մանուկի, Բայանդարդում Խար գյուղից, Ձմչիից, Քոռողիից, Քյաղիկլարից եկածների պարագայում: Տեկորից և Հասնագարակից Մեչիտի գյուղում կային վերաբնակված հայեր, իսկ Ղանլոււնայում՝ Ջերմալու գյուղից:³ 1823թ. Առաքել արքեպիսկոպոսի հրամանով Ասնաիի վանքի գործակալ տեր Հարություն Ղարաքեչիչենցու կողմից կազմված «տոմարագրութիւն ծնելոց և մկրտեցելոց, պսակեցելոց և ննջեցելոց է յընթացըս Փամբակայ ուեզդի սեպհական ժողովրդոց» տետրակում, որն ավարտում է 1824թ. հունվարի 15-ին, հանդիպում են Կարսի մահանգից վերաբնակվածների նոր անունների: Այսպես, Ղաթաղչի գյուղում, բացի տեր Աուքիաս Ղարսեցի քահանայից, հանդիպում ենք նաև տեր Վարդանի անվանը, Ղարբաս գյուղում՝ տեր Հովհաննես Թքնիզեցուն: Ղլաղ գյուղում կային Օղուզլու և Քերս գյուղից եկածներ:⁴ 1823թ. Ստեփանոս վարդապետի Շիրակավանի և Բամբակաձորի ժողովրդից հավաքած եկեղեցական տուրքերի հաշվեմատյաններում ևս հանդիպում ենք Կարսի մահանգի Ղզլախախ, Աղջաղալա, ճալա գյուղերից Խլի Ղարաքիլիսայում վերաբնակվածների, իսկ Բայանդուրում՝ Տիկնիս գյուղից եկածների:⁵ Շիրակի գավառի և գյուղերի 1824թ. կազմված մատյանում նույնպես կան Գյումրիում վերաբնակված Կարսի հայ բնակիչների անուններ: «Տոմարագրության փոքր Ղարաքիլիսեու պսակեցալոց սկսեալ յամի տեառն 1824 և յամսեն յունվար» խորագիրը կրող վավերագրից երևում է, որ այդ գյուղում հաստատվել են բազմաթիվ բենկլի ահմետցի հայեր՝ տեր Մկրտիչը իր ծխականների հետ:⁶ Նույն պատկերն էր նաև Փամբակի Ղլախ գյուղում:⁷ Կարսի հայ բնակիչներ կային նույնիսկ Շուլա-վերում:⁸

Ներսես Աշտարակեցին ներկայացնելով 19-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի հայ ժողովրդի կրած տառապանքները՝ 1821թ. հոկտեմբերի 17-ին Հովակիմ Լազարյանին ուղղված նամակում գրում է՝ «վեհագնեայ ազգասեր այնոցիկ մեծագունար բազմութիւնք հայոց որք յամենայն սահմանս պայագիտոյ, վանայ, դարսայ և շրջակայից նոցին, նաև ինքեան իսկ Կարնոյ մերձակայիցն այս իբրև ՚ի միջոցի 10 ամաց աննշմարելի անյայտացան աւելի քան 40 հազար տունք մերագանց ՚ի և ՚ի թուրյ այնոցիկ զուցէ իբրև 500 տունք պատմիցին անցեալ յայս սահման իշխանութեան մեր տերութեանց»:⁹

¹ Նույն տեղում, վավ. 298գ:

² Նույն տեղում, վավ. 298դ:

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 44, վավ. 349, ք 1-3:

⁴ Նույն տեղում, թղթ. 46, վավ. 249:

⁵ Նույն տեղում, թղթ. 47, վավ. 279:

⁶ Նույն տեղում, թղթ. 50, վավ. 456:

⁷ Նույն տեղում, վավ. 456:

⁸ Նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164, վավ. 1190:

⁹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ, 13 վավ. 173, ք. 2:

1823թ. մայիսի 7-ին Աշտարակեցին օրհնության և քաջալերության գրուբյուն է հղում Կարսից Լոռի ապաստանած հայերին: «...Ահա գոհանամ զամենայն զի ձեր այդ փոփոխութիւնն լի է տեղն բարութեամբ և միփարութեամբ և բազմապատիկ յուսով, քանզի անդէն ՚ի սահմանս դարսայ զուլվ միշտ ՚ի ներքոյ բարբարոսական բռնաւորութեամբ ոչ երբեք ոչ ինչ բարութեն յոյս ոչ կապէր լինել վասն քրիստոնէից հասարակութեան...»: Եւսմակուն նա ընդգծում է Օսմանյան կայսրութիւնում հույների և բազմաթիվ հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները և զովաբանում ռուսական տիրապետությունը. «Ապաքեն թեպետ և նեղութենէ տեղափոխութեանց և կուրստեան տանց կրեալ դուք ևս բազում սրտացաւութենէ կարեն ձեզ պատճառել առ փոքր մի ժամանակի, բայց ողորմութենէ աստուծոյ յոյսն լատութեաց և ապագայ բարութեաց վասն ձեր հաւատի է յոյժ, քանզի որպէս ունիք զբազում օրինակս ձեզ զանթիւ հպատակս բազմութենէ հայոց և զանազան ազգաց որք ՚ի վաղուց ժամանակաց ապահովացեալք ՚ի ներքոյ բարերար հովանաւորութեաց հզոր թևոց քրիստոսապսակեալ մեծ Կայսերական ամենայն ռուսաց ... : ... Աստված, որ քաղցրացուցեալ էր զձեզ միշտ ՚ի վրա կասկածելի կացութեանց ձերոց անդէն ՚ի սահմանս Ղարսայ առաւել ևս ունի քաղցրացուցանել զձեզ այդք ՚ի ներքոյ ամենկին աներկիւղ հովանաւորութենէ հզոր և մեծ ամենաբարեպաշտ տէրութենէ»:¹

1824թ. հունիսի 28-ին Ներսես Աշտարակեցին Կարսից Լոռի վերաբնակված ժողովուրդին հորդորում է երկրի պետական օրենքների համաձայն կրոնավորներին ազատ կացուցանել պետական հարկերին մասնակցելուց. «...քրիստոնէայ ժողովուրդք ևս պարտաւոր են համաձայն կանոնաց քրիստոնէութեան և քրիստոնէաց թագաւորաց ճանաչել զպատիւ եկեղեցւոյ քրիստոսի և պատուել զեկեղեցականս և զքահանայս իւրեանց. իբրև զպաշտոնեայս քրիստոսի և զմատուցանօղս սուրբ պատարագի վասն կենդանեաց և վասն ննջեցելուց իւրեանց»:² Բամբակածորում վերաբնակված գաղթականները Աշտարակեցուն բողոքում են իրենց քահանաների անօրհնությունների դեմ: Աշտարակեցին էլ 1824թ. սեպտեմբերի 2-ին մի քանի քեհյաների, ի պատասխան վերաբնակվածների զանգատագրի, պահանջում է իրական և մանրամասն ապացույցներ՝ խոստանալով խստիվ պատժել:³

Պարսկամերձ Արևմտյան Հայաստանի զավառներից գաղթի նոր ալիք է սկսվում 1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ:⁴ Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Թուրքիան զբաղված էր հունական պատերազմով և Անատոլիական մեծաքանակ զորքերը տարվել են հույների դեմ, ինչպես նաև օտագործելով պարսիկ վաճառականներին կողոպտելու առիթը, պարսկական բանակներն անսպասելի մտնում են թուրքական տարածքներ: Աբաս Միրզան միաժամանակ կարծում էր, թե Ռուսաստանը պատերազմ կհայտարարի Թուրքիային՝ կապված հունական դեպքերի հետ, և դրանով էլ ավելի բարենպաստ պայմաններ

¹ Լույս տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 682:

² Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166ա, վավ. 78:

³ Լույս տեղում, վավ. 107:

⁴ Այդ ժամանակահատվածի պարսկամերձ արևմտահայ զավառների ազգաբնակչության տեղաշարժերի և պարսիկների կազմակերպած բռնագաղթի մասին մանրամասն տես Մելքոնյան Ա., Էրզրում, էջ 123-128 և Նույնի Ազգաբնակչության տեղաշարժերը Էրզրումի նահանգի Բայազետ, Դիադին, Խամուր և Ալաշկերտ զավառներում. 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1988, հ. 5, էջ 17-19:

կատեղծվեն Օսմանյան կայսրության հետ ունեցած սահմանային վիճելի հարցերը ի օգուտ Պարսկաստանի լուծելու համար: Դեպքերի ժամանակակիցը գրում է «...երկուց ազգացն, օսմանցոյն և պարսիցն խռովեալ ընդ միմիանսն, և վրդովեալ և զաղմուկս մեծամեծս յարուցանեալ, և այնու տալ ամէլ կոխան ոսից գերկիրսն այնր կողմանցն ամբոխեալ զօրաց և զօրապետաց»: Երկու ամիս Աբաս Միրզան պաշարում է Բայազետը, որտեղ իր հիմնական ուժերով փակվել էր Բահլուլ փաշան: Նրան հակառակորդ Կարսի, Վանի, Մուշի փաշաները ոչ մի քայլ չեն ձեռնարկում քաղաքի պաշարումը վերացնելու ուղղությամբ:¹

Դեռևս 1820թ. Իրանի հպատակ քրդեր, պարսիկ զինվորների հետ միասին, հարձակվում են Կարսի էյալեթի Կաղզվանի սանջակի վրա և բնակչությունից կողոպտած անասուններն ու ունեցվածքը տանում են Իրան:²

1821թ. նոյեմբերին, երբ վերսկսվում են ռազմական գործողությունները, Կարսի փաշայության բնակիչները, որոնք հաց էին վաճառում ռուսներին, վախեցնալով, որ պատերազմը կարող է խանգարել իրենց առևտրին, դիմում են ռուսական հրամանատարությանը խնդրելով զինական աջակցություն հացի առաքումն ապահովելու խնդրում: Ռուսական փոքրաթիվ մի զորաջոկատ մտնում է Կարսի նահանգի տարածք: Բնակիչները մեծ ուրախությամբ են ընդունում ռուսներին ու շարունակում իրենց առևտրը:~ Ռուսական զորքերի փաշայությունում գտնվելը նպաստում է նաև նրան, որ պարսիկները չեն համարձակվում ներթափանցել նահանգի խորքերը և կողոպուտ ու գերեվարություն իրականացնել: Այնուամենայնիվ, պարսիկներին հաջողվում է կատարել մասնակի գերեվարություն Կարսի Աղջաղալա գյուղից. «1821թ. պարսիկք ... յառաջացան մինչ ՚ի սահմանս ղարսայ և մշու.-կարդում ենք վավերագրերում,- յայն ժամ բազումք գերեվարեցան ՚ի պարսից մեք յաղջաղալայ գիւղում էաք, ես ունեի ինձ եղբայր քահանայ տեր յարութին անուն, զսա սպակեցին և սորա որդի մանուկն գերի արարին ... »:³ 1828թ. դեկտեմբերին վերոնշյալ գյուղից Ավետիք Հակոբյանը էջմիածնի հոգևոր իշխանությանը խնդրում է միջնորդել՝ 1821թ. պարսկա-թուրքական պատերազմի ռազմական գործողությունների ժամանակ գերի տարված և այժմ Երևանի Միրզա Ջաֆարի մոտ գտնվող իր եղբոր որդուն վերադարձնելու համար: Մինչ այդ՝ հաշտություն հաստատվելուց հետո նա և վերջինիս մայրը գալիս են Երևան և գտնում երեխային: Սկզբում ջանում են փողով և աղաչանքով ետ ստանալ տղային: Սակայն պարսիկ զիվորները նրանց վրա կրակ են բացում և անխնա ծեծի ենթարկում:

Սկարագրելով Բայազետի շրջանում Աբաս Միրզայի կատարած ասպատականությունները՝ Ներսես Աշտարակեցին Հովակիմ Լազարյանին գրում է. «ողորմելի բազմութիւն ազգի մերոյ ուր իցէ ժամանելուց, չափ վնասուց աւերութեանցն»: 1822թ. գարնանը Թոփրակ-կալեի մոտ թուրքական զորքերը կրում են

¹ Մատենադարան, ձեռագիր, 10195, ք. 9ա:

² Երիցյան Ա., Կովկասի Հայք ..., հ. Ա., էջ 404: Էջմիածնի վանքի մի քանի եպիսկոպոսներ ու արքեպիսկոպոսներ «առ ՚ի զգուշութենէ մեզ» սարդարից թույլտվություն ստանալով՝ սկսում են արագացնել վանքի պարիսպների շինարարությունը (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 79):

³ Թուրքական արքյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա.հ. Աաֆրաստյանը, հ.Ա. Ե., 1961, էջ 309:

⁴ ԱԿԱԿ Դ. 6, ք. 2, ձոք. 466, 470.

⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 59, վավ. 519:

⁶ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 173, ք. 2:

նագմական խոշոր պարտություն: «չափան օղլի փաշայն փախուստ լիսլ ՚ի բուն բանակն իւր...»:՝¹ Իսկ Սիմեոն եպսիսկոպոս Բզնունյանցը Ներսես արքեպիսկոպոսին հայտնում է՝ «պարսիքն օսմանցւոց հետ թօփրախ դալա պատերազմելէն պարսիկքն յախտելէն փախուստ են դարձեալ ուր լինիլն յատնի չէ այսպէս զիր կա Փամպակիցն Ղարսու փաշէն որէ Խօսորով փաշէն լսելա օսմանցո կոտորվիլն որ ինքն զօրօք մերձ Ղօշականցու նստած էր փախուստ է տվիլ զնացելա Ղարսու բերթն է մտիլ և զմեծամեծաց գլուխ է կտրիլ որոց մեկն է ղօշալին Ղարսու...»:՝² Աշտարակեցին նկարագրելով այս դեպքերը՝ Գ. Լազարյանին հայտնում է՝ «... և մտեալ յամրոց նորին սատակեալ է զբազունս ՚ի գլխաւոր այլազգեաց եղելոց անդէն»:³

Խուճապի մատնված թուրքերը չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ: Պարսկական զորքերն առաջանալով՝ մտնում են Կաղզվանի տարածք, ուր նրանց է հասնում Դասան խանը: «...ծայնք պատերազմաց պարսից ընդ հզօր տերութիւնի օսմանցւոց բարձրանան օր ընդ օրէ...»:՝⁴ Պարսկաստանի քուրդ ավագակների մի խումբ էլ, խախտելով սահմանը, մտնում է Կարսի մոտ գտնվող Բլոռ-Օղլի բերդը և այնտեղ պատաստան գտնում:⁵

1822թ. գարնանը իրավիճակը կտրուկ փոխվում է: Պարսկական զորքերը հանկարծակի հարձակվում են Կարսի փաշայության վրա և մեծ վնաս հասցնում: Ամենայն հավանականությամբ, ռուսները, չցանկանալով բախվել պարսիկների հետ, հետ են քաշվում նահանգից: Շորագյալի սանջակի մի քանի գյուղերի բնակիչներ իրենց ընտանիքներով և ունեցվածքով ապաստան են գտնում Գյումրիում: Կարսի Օսման փաշան մայիսի 9-ին պահանջում է Երմուլովից չխոչընդոտել իր հպատակների վերադարձին:⁶ Մայիսի 26-ին Երմուլովը պատասխանում է, որ թեև դեմ չէ նրանց հետդարձին, սակայն կողմնակից չէ բռնամիջոցներ կիրառելուն, առավել ևս, որ գաղթականների մեջ քիչ չեն ռուսահպատակները:⁷

Մեծ խուճապ է սկսվում նաև Կարսի փաշայությունում: Տեղի բնակիչները խնդրում են Երմուլովին տիրել Կարսի բերդին: «Ես չէի կարող այն իրականացնել ներկա պայմաններում,- գրում է ռուսական զորքերի գլխավոր իրամանատարը,- սակայն շատ գյուղեր մենք փրկեցինք նրանով, որ զնված հացի պաշտպանության պատրվակի տակ գյուղերում փոքր ջոկատներ էինք տեղակայում: Շատ հայկական գյուղեր ընդմիշտ անցան մեր տարածքը, և թուրքերը դրան չխոչընդոտեցին»:⁸ Գնդապետ Սավարսամիձեն, չկարողանալով Կարսից փախած 500 ընտանիքների ապահովել սննդով, 1822թ. հունիսին դիմում է Կարսի փաշային՝ խնդրելով թույլ տալ այդ բնակիչներին՝ վերցնել տեղում թողած իրենց ցորենը: Կարսեցիները, չհանդիպելով թուրքերի հարուցած խոչընդոտներին, բերում են մեծ քա-

¹ Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 78:

² Նույն տեղում, վավ. 77:

³ Նույն տեղում, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ. 13, վավ. 192, ք. 2-3, նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 609:

⁴ Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 109, թղթ. 42, վավ. 29բ, նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 330:

⁵ Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 29դ:

⁶ Թուրքական արքյուրները, հ.Ա. էջ 310:

⁷ АКАК, т. 6, ч. 2, док. 772.

⁸ Նույն տեղում, док. 773.

⁹ Утверждение Русскаго владычества на Кавказе, Тифлис, 1906, т. 4, ч. 1, с. 39.

նակի հաց: ¹ Մյուս կողմից, մեր կարծիքով, ռուսների նկատմամբ այս բարեհաճ վերաբերմունքն ամենից առաջ պայմանավորված էր պարսիկների հետ անհաջող պատերազմական իրավիճակի առկայությամբ և հունական դեպքերի հետ:

1822թ. Կարս քաղաքի մերձակայքում պարսկական 12000 զորքը շրջապատում է թուրքական փոքրաթիվ զորաջոկատը: Հինգ օր կռվելուց հետո Կարսի բերդակալից օգնություն չստանալով՝ թուրքերն անձնատուր են լինում. «զորս մերկացուցեալ զոմանս արծակեն և զոմանս գերի վարեն»:² 1822թ. աշնանը Հասան խանին հաջողվում է ավերածություններ կատարել Կարսի փաշայությունում. քանդվում, ավերվում, մոխրակույտի է վերածվում Կաղզվանը, Կարսը ու 2000 տուն հայերով ու առատ ավարով խանը վերադառնում է Սարդարապատ, ուր և նրանց բնակեցնում է:³

Հասան խանը, կանգ չառնելով նույնիսկ խուլերայի հետևանքով սեփական բանակի մեծ կորուստների առջև, շարունակում է թալանն ու բնակչության զերեվարությունը: Գաղթեցվում են նաև Վանի և Կարսի նահանգների մի քանի գավառների բնակիչներ, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայ օրիորդները:⁴ Այնուամենայնիվ, պատերազմի օրերին գտնվում են նաև արևմտահայերի խմբեր Կարսից, Կարինից, Բայազետից, Վանից, որոնք, վտանգելով իրենց կյանքը, կարողանում են հաստատվել Ռուսաստանի տարածքներում: 1822թ. օգոստոսի 9-ին Հոփակիմ Լազարյանին հասցեագրված մեկ այլ նամակում, ռուսական տերության մարզերը գաղթած արևմտահայերի մասին Նեքսեն Աշտարակեցին գրում է. «...ողորմելի բազմութիւնք աղքատաց մերազնեաց տարածելոց ընդ ամենայն սահմանս նշանակեալ կողմանս (վերը նշված շրջանները՝ Հ.Մ.) առ ուր որ բարբարոսաց կռուան եղեալ, նկատելի է թէ յորպիսի հեծութիւնիս կայցեն առ հասարակ և բարեպաշտ համարեալ լինին որք մազապուրծ գանձինս և զընտանիս զօրեն արկանել մերկ ու բոկ ընդ հովանեալ դրօշակի իւրոյ կայսերական մեծութեան ամենայն ռուսաց ի Եիրակ գաւառ...»:⁵ 1822թ. Եիրակի դաշտը գաղթածները մեծ թիվ են կազմել, ուստի նրանց տեղավորելու համար ռուսական զինվորական մարմինները հատուկ հանձնաժողով են ստեղծել, որի ջանքերով միայն Գյումրիում բնակեցվել է 500 ընտանիք:⁶ Բացի Եիրակից, արևմտահայ գաղթականների մի մասը հաստատվել է Լոռիում:⁷ Այդ տարվա օգոստոս-սեպտեմբերին Թուրքիայի արևել-

¹ AKAK, տ. 6, գ. 2, թ. 775. Այսպիսի անսպասելի հանդուրժողականությունը, որը իրոք հարգանքի էր արժանի, պարտավորեցնում է գեներալ Վեյսամիևուլին հայտնել ցարին, որպեսզի փաշային մի նվեր ուղարկի կամ նամակով հայտնի առանձնահատուկ երախտագիտություն: Միանգամայն այլ էր Ախալցխայի փաշան, որը վստահինուկի խնդրանքով Կվարեթի գյուղից գերի տարված մի 15 տարեկան տղայի փնտրել ու վտել էր Կարսում, պահանջում է 3300 դոռոշ: Ռուս գեներալը սա համարելով մեծ գումար՝ հրաժարվում է ու պահանջում առանց փրկագնի վերադարձել: Հակառակ դեպքում խուստանում է տղայի հորը թույլ տալ միալցխայի առևտրականի կամ պաշտոնյայի պատանդ պահելու միջոցով, ստանալ իր որդուն (AKAK, տ. 6, գ. 2, թ. 776):

² Պվան հայոց պատմության, գիրք Ժ, էջ 432:

³ Մուրատյանց Պ. Գ., Նկարագիր Ս. Հովհաննու վանուց և վիճակի նորին Բագրևանդա, Արարատ, 1889, թիւ 9, էջ 152:

⁴ Հայկունի Ա., Բագրևանդ..., էջ 214:

⁵ Սատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 609, նաև՝ Սատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 192, թ. 2-3, տե՛ս նաև Մելքոնյան Ա., էրզրում, եր., 1994, էջ 127:

⁶ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 127:

⁷ Նույն տեղում:

յան շրջաններում ստեղծված ծանր վիճակի հետևանքով ռուսական սահմաններն են գաղթել մեծ թվով հույներ:՝ Վերը նշված հեղինակը գրում է «...նա ինքն (Աստված՝ Գ.Մ.) հայեցեալ ի յանպատեհ ընթացս բնակելոցն յարևելյան կողմանս հայրագոր գրով ողորմութեանց իւրոյ կամեցաւ խնամիլ զնոսա...»:

Այս պատերազմում Պարսկաստանը չկարողացավ օգտագործել ձեռք բերած ռազմական իր հաջողությունները: 1822թ. վերջերից անգլիացիների միջնորդությամբ էրզրումում սկսվում են բանակցություններ:՝ 1823թ. հուլիսի 28-ին կնքված հաշտությամբ վերականգնվում էին նախապատերազմյան սահմանները:՝

1824թ. մարտի 12-ին Ներսես Աշտարակեցին, կատարելով Հակոբ Աստվածատրյանի խնդրանքը՝ տեղեկություններ է հաղորդում Անդրկովկասի բարվոք դրության, պարսկաթուրքական պատերազմի հետևանքով երկու կողմերի բազմաթիվ քաղաքների ու զավառների ավերման, հայ ժողովրդի տառապանքների և գերության մատնվելու մասին: «Երկիր մեր որում հովանաւոր գտանի տէրութիւնեա ռուսաց, ... լի է ամենայն ապահովութեամբ և լրացեալ բիւրջ խաղաղութեանց լիութեամբ ... : Սահմանք Հայաստանի որք ընդ տէրութեան օսմանցւոյ և պարսից հակառակ այնօցիկ լի են ամենայն տառապանօք գերութիւնք և աներութիւնք անսպառք ի քանի ամաց հետէ, որովք ՚ի մասին օսմանցւոյ պայագիտ, վան, մուշ, ալաշկերտ և դարս քաղաքք եպարքոսականք գոթթ գտանին ամայացեալ և թշուառացեալք առ հասարակ հայք և այլ ազգիք: Ե՛ ի մասին պարսից բնակիչք մերձակայ սահմանաց օսմանցւոց նույնպէս հարուածեալք և նեղեալք. և գերութիւն յերկուցունք բազում հարիւրաւորք ...»:

Այստեղ կուզենայինք մեջբերել մի հատված Եփրեմ կաթողիկոսի 1823թ. մարտի 22-ի կոնդակից՝ ուղղված Մելքոն Մամուկյանին (Կալկաթա), ուր նկարագրում է հայության վիճակը. «Մեծ բազմութիւնք ամենայն ազգի հայոց ահս դարաւոր ժամանակօք մաշին և հաշին ընդ ամենայն տարածութիւն լայնածոց իշխանութեան սարակիմոսաց, իսկ շրջակայք Արարատեան աշխարհին հայոց որք ի մասին նոցա՝ Կարս, Պայազիտ, Վան, Մուշ, Վաղարշկերտ, Բասենք և այլ գաւառք նոցին, որոց իբրև թե բնաւքն են հայկազնեայք, կոխան ոտից գորագ եղեալ՝ բնակութիւնք նոցին եղեն աներակք, և ինքեանք առհասարակ ցրուեալք և տարագրեալք ըստ իւրաքանչիւր երեսաց կամ ըստ բռնաբարութեան վարչաց ողորմելի գտան առ հասարակ»:¹ Աշտարակեցին Թիֆլիսի և Հավլաբարի եկեղեցիների երեսփոխաններին հանձնարարում է թուրք-պարսկական պատերազմի ընթացքում աղետի ենթարկվածների օգտին յուրաքանչյուր եկեղեցուց նպաստ հատկացնել: Տասնվեց եկեղեցիներից հավաքվում է 60000 ռուբլի:՝ Նկարագրելով Լոռվա գավառը՝ ռուս նշանավոր ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն գրում է «... փարթամ Լոռու նափաստանն արդեն այն ժամանակ (1826թ. Գ.Մ.) բավականին խիտ բնակեցված էր թուրքիայից և երևանի խանությունից գաղթական հայերով»:²

¹ Նույն տեղում:
² Մատենադարան, ձեռագիր 10195, ք. 9ա:
³ Տե՛ս АКАК, т. 6, к. 2, стр. 464.
⁴ Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները 1900-1914թթ., եր., 1974, էջ 9:
Թուրք-պարսկական սահմանային վեճերի մասին մանրամասն տե՛ս այս գրքում:
⁵ Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու տրիտիվ, թիվ. 166ա, վխթ. 26:
⁶ Դիւան հայոց պատմութեան. գիյոք ԺԳ., Թիֆլիս 1915, էջ 423:
⁷ Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու տրիտիվ, թիվ. 166ա, վխթ. 22:
⁸ Потто В., Персидская война 1826-1828, т. 3, выт. 1, с. 56. Նոսն՝ Բյուրքյոսն Ա., 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, Երևան. 2000, էջ 22:

Այսպիսով, թուրքական դաժան տիրապետության պայմաններում հայ ստվար զանգվածները անձի ու զույթի ապահովություն ձեռք բերելու ակնկալիքով, ցանկություն էին հայտնում ինքնակամ արտագաղթել դեպի ռուսական հպատակություն ընդունած տարածքներ: Իրենց հերթին, ռուսական զինվորական իշխանությունները, նպատակ ունենալով վերականգնել, ամրապնդել և վերաբնակեցնել կայսրության նորահաստատ տարածքները, հնարավորինս նպաստում էին այդ գործընթացներին: Թուրք-պարսկական պատերազմի հետևանքով տուժեցին բազմաթիվ հայկական գավառներ, այդ թվում նաև Կարսի փաշայությունը, զլխավորապես Բայազետի սահմանակից հարավային սահմանները, որոնք դարձան սակավամարդ կամ լիովին հայաթափվեցին:

СЕРГЕЙ МИНАСЯН

УЧАСТИЕ АРМЯН ДЖАВАХКА В КРЫМСКОЙ ВОЙНЕ 1853-1856ГГ.

В многовековой истории Армении немало славных страниц было вписано и в 1853-1856гг., когда армяне приняли активное участие вместе с русскими войсками в боях с турецкой армией на Кавказском фронте Крымской войны. Немалую роль в этих боях сыграло и армянское население Джавахка. Как известно, еще в 1829г. по Адрианопольскому миру к Российской Империи была присоединена большая часть бывшего Ахалцихского пашалыка, находящегося на территории исторической армянской области Джанахк. В 1830г. десятки тысяч армян из Западной Армении, во главе со своим духовным предводителем архиепископом Карапетом Багратуни, с согласия русского правительства переселились в районы Ахалцхха и Ахалкалака. Тем самым значительно увеличилось коренное армянское население исторического Джавахка, которое в результате многовекового турецкого владычества и особенно в результате русско-турецких войн первой трети 19 века сократилось. Одной из причин того, что русское правительство предпочло поселить выходцев из Западной Армении именно на территории бывшего Ахалцихского пашалыка, было стремление русских иметь на границе с Турцией верное и надежное армянское население¹.

Армянское население Джавахка и новые переселенцы из Западной Армении издавна славилась своею храбростью и отвагой, и даже многовековое турецкое владычество не листревило в них природную воинственность. С самого начала присоединения Джавахка к России они не только приняли активное участие в охране границ с Турцией, но и участвовали во многих войсках России на Кавказе и даже за его пределами. В 1831г. Главнокомандующий на Кавказе генерал-фельдмаршал И. Ф. Паскевич был назначен в Польшу, для подавления вспыхнувшего там восстания. Уезжая с Кавказа, Паскевич пожелал иметь с собой в Польше кавалерийский полк, составленный из народов Кавказа. Этот полк, названный из склонности Паскевича к экзотическим восточным наименованиям Осовым Закавказским конно-мусульманским полком, был сформирован и уже в 1834г. прибыл в Польшу. Командиром полка был назначен представитель древней армянской княжеской династии полковник кн. Д.О.Безутов брат известного армянского генерала русской армии кн. В.О.Безутова/. Под командованием полковника кн. Д. О. Безутова Закавказский конно-мусульманский

¹ *Акты Кавказской Археологической Комиссии /АКАК/, т. VII, Тифлис, 1878, л. 819.*

полк принял участие в подавлении Венгерской революции 1848-1849гг.¹ В составе Закавказского конно-мусульманского полка служило значительное количество армян. Сохранились свидетельства о том, что по особому указанию фельдмаршала И. Ф. Паскевича в полку служили также армяне из Джавахка и Западной Армении, многие из которых отличились еще во время русско-турецкой войны 1828-1829гг.² Армяне Джавахка также оказали большую помощь русским войскам и в подавлении восстания в Гурии в 1841г. 2 сотни Ахалцихской конной милиции, под командованием русского военного коменданта Ахалциха полковника кн. М. З. Арутинского-Долгорукого /героя русско-персидской войны 1826-1828гг., русско-турецкой войны 1828-1829гг. и Кавказско-горской войны, первого среди армянских офицеров достигшего звания генерл-адъютанта русской армии/, сыграли решающую роль в подавлении этого восстания.³

Однако наиболее значительный и крупный вклад в победу русского оружия на Кавказе армяне Джавахка внесли во время боев с турецкими войсками во время Крымской войны 1853-1856гг.

Боевые действия на Кавказском фронте Крымской войны начались с вторжения турецких войск в русские владения на Кавказе. Пользуясь немногочисленностью русских войск, туркам удалось в ряде мест продвинуться вперед. 13 ноября 1853г. 15-тысячный корпус напал на Ахалцих. Несмотря на унорное сопротивление русских войск, туркам удалось в ряде мест прорваться в черту города. На помощь русским войскам выступило все армянское население Ахалциха, возглавляемое ирхненском Карапетом Багратуни. 14 мая 1853г. 7-тысячный отряд русских войск, вместе с местным армянским ополчением, перешел в контрнаступление. В ходе ожесточенных боев на подступах к Ахалциху и в районе села Сухлис турецкие войска потерпели тяжелое поражение и были вынуждены отступить.⁴

В организации успешной обороны Ахалциха армянским населением города видную роль сыграл архиепископ Карапет Багратуни. В своем письме кн. Григору Бесутову /врату генерл-лейтенанта кн. В. О. Бесутова/, архиепископ Карапет указывал, что его долг состоял в том, чтобы в эту тяжелую минуту быть рядом со своим народом.⁵ Большую роль в обороне города сыграли и другие представители армянского духовенства. Во время боев с турками особо отличился священник Акоп Суренянц, который проявив большую храбрость, лично руководил отрядами армянского ополчения. В боях под Ахалцихом многие армянские ополченцы погибли, а десятки попали в плен. Архиепископ Карапет просил Наместника Кавказского кн. М. С. Воронцова особо отметить привилегиями наградами Акопа Суренянца.⁶ Многие армянские добровольцы и офицеры русской армии из числа армян за отличие в боях под Ахалцихом также были отмечены русскими военными орденами и наградами.⁷ В память о знаменитой победе 14 ноября 1853г. под стенами Ахалциха известным ахалцихским

¹ Подробнее о кн. Д. О. Бесутове и Осовом Закавказском конно-мусульманском полке см. Генерл-лейтенант г. Лавид Осипович Бесутов, СПб., 1867.

² РГВИА, ф. ВУА. д. 1147, л.л. 13-13 об.

³ Подробнее о действиях ахалцихской милиции и М. З. Арутинского-Долгорукого см. Кавказский сборник. т. XIV. Тифлис, 1890, стр. 212-303.

⁴ АКАК, т. X, д. 733.

⁵ Սաղեմազարան, Ա. Երիցանի արխիպ, թղթ. 147, Գ. 67:

⁶ Առյ՛ն տեղում. թղթ. 147, Գ. 66:

⁷ Պրոխայան Ա. Ս, Դրոմի պատերազմի Կովկասյան ռազմածակաորդ և հայտնի մասնակցությունը, Եր. 1958, էջ 36-37:

оружейным мастером М. Бурнусузяном выла изготовлена и подарена от имени г. Ахалциха Наместнику Кавказскому, командиру Отдельного Кавказского корпуса, генералу от инфантерии кн. М. С. Воронцову украшенная золотом сабля из дамасской стали. Эта сабля представляла из себя точную копию аналогичной, подаренной отцом М. Бурнусузяна императору Николаю I при посещении последним Ахалциха в 1837г. Император, которому был подарен этот вулчатый клинок, раздвоенный на конце, был настолько изумлен искусством мастера, что сразу же присвоил Бурнусузяну офицерское звание и тот в дальнейшем долгое время работал в Петербургском Арсенале в звании штабс-капитана. Сабля, подаренная кн. М. С. Воронцову, хранилась в Кавказском военно-историческом музее¹.

Осенью 1853г. нападения турок подверглись и приграничные села Ахалкалакского участка Ахалцихского уезда, в результате чего были разрушены многие дома, разгреблено 9 армянских церквей². Нападению турок подверглись и села русских переселенцев-духоворцев, в результате чего многие были угнаны в плен. Духоворцы, исповедывающие старообрядческую религию, еще в 40-х годах 19 века основали несколько поселений в участке³. При вторжении турецких войск осенью 1853г. армянское население Ахалкалака также оказало содействие русским войскам. В частности, вольшью помощь русским военным властям оказал армянский священник Ахалкалака и Цалки Петрос Акопян, представленный к правительственной награде⁴.

Через несколько дней после поведы над турецкими войсками под Ахалцихом, русские войска Главного действующего корпуса, под командованием армянина, генерал-лейтенанта кн. В. О. Бевутова, 19 ноября 1853г. разгромили турецкие войска в битве под Кадакляром. Эти два тяжелых поражения турецких войск надолго предотвратили угрозу вторжения неприятеля в Закавказье. Они оказали вольшое впечатление и на турецкое население приграничных с русскими владениями территорий, которое в основном и участвовало в набегах на армянские и духоворские села. После известия о разгроме турок под Кадакляром, турецкие села Заришатского и Шурагельского санджаков выразили покорность русским властям и возвратили несколько десятков пленных духоворцев и скот, угнанный ранее из Ахалкалакского участка⁵.

С наступлением зимы активные боевые действия на Кавказском фронте прекратились. Они вновь возобновились лишь с весны 1854г. Несмотря на разгром турок в предыдущем году, кампания 1854г. началась для русских войск на Кавказе в неблагоприятных условиях. Вступление Англии и Франции в войну на стороне Турции, и в следствии этого, невозможность усиления и без того малочисленных войск Отдельного Кавказского корпуса, создали для русского командования сложную ситуацию. Сообщая о своих планах относительно обороны Ахалкалакского участка, командир Действующего корпуса генерал-лейтенант кн. В. О. Бевутов в своем докладе командиру Отдельного Кавказского корпуса генералу от кавалерии Реаду от 13 июля 1854г. указывал, что в случае вступления крупных неприятельских сил русский Ахалкалакский отряд, усилив гарнизон Ахалкалака 2 ротами, с остальными силами должен был, не вступая в бой, отступать в сторону Цалки и Манглиса. Оборону Ахалкалака должны

¹ Указатель по Кавказскому военно-историческому музею, Тифлис. 1907, стр. 112-113.

² 77 747Ц, ф. 355, г. 3, к. 263, р.р. 1-9:

³ Մելրոնյան Ա., Ջալալթը. Պատմության ուրվագծեր, եր., 1999, էջ 16:

⁴ 77 747Ц, ф. 355, г. 3, к. 267, р.р. 1-3:

⁵ РГВИА, ф. ВУА, л. 5622, ч. 2, л.л. 83-83об.

были осуществлять немногочисленный гарнизон города и местное армянское население¹. Одновременно кн. В. О. Бевутов в своем письме к армянскому католикосу Нерсесу Ашгаракеци писал о значительной материальной и моральной помощи, которую оказывали армяне Джавахка русским войскам. Генерал-лейтенант Бевутов просил особо отметить наградами многих старейшин и священников армянских сел Джавахка, в том числе Тер-Мелкона Мкртчяна из села Ганза, Тер-Григора из села Сатха и многих других².

С начала лета 1854г. турецкие войска предприняли несколько втак на приграничные армянские села и посты русских войск довольно значительными силами, но были отбиты русскими войсками и сформированным армянским ахалкалакским ополчением. 14 июня 1854г. турецкий кавалерийский отряд численностью в 800 человек напал на селение Сулда Ахалкалакского участка. Вначале неприятелю удалось отбить некоторое количество скота и угнать часть лошадей расквартированного в Сулде казачьего поста. Однако подоспевшие из Ахалкалака русские войска и армянская милиция отразили нападение турок. После чего, преследуя отступавшего неприятеля, войска Ахалкалакского отряда ворвались в села соседнего Чалдырского санджака. Приведя в покорность жителей с анджака и возвратив угнанный скот, русские войска вместе с армянской милицией возвратились обратно³. 19 июня благодаря деятельности Ахалцихского армянского ополчения была предотвращена попытка неприятельского отряда вторгнуться в окрестности Ахалциха. Армянские конные ополченцы, причинив турецкому отряду потери, вынудили его бежать⁴. 16 июля 1854г. крупная неприятельская кавалерийская группа 3 раза атаковала духоворское село Троицкое, но каждый раз была с потерями отбита находившейся в этом селе сотню Ахалкалакского армянского ополчения⁵.

24 июля 1854г. у селения Кюрюк-дара (неподалеку от Гюмри) русский 18-тысячный корпус под командованием генерал-лейтенанта кн. В. О. Бевутова наголову разгромил 60-тысячную турецкую армию. После этого поражения турецкие войска больше не решались на крупное наступление и угроза турецкого нашествия в Закавказье была полностью ликвидирована⁶. Однако русские войска в 1854г. также не смогли перейти в наступление в Западной Армении, из-за своей малочисленности. Участие армян Джавахка в этот период военных действий вновь свелось к отражению гравительских набегов турецкой кавалерии на приграничные армянские селения. Хотя после Кюрюк-даринского сражения генерал-лейтенант кн. В. О. Бевутов планировал силами Ахалкалакского отряда и местной армянской милиции предпринять контрнаступление и занять Ардаган, однако известие о высадке новых турецких войск в Батуми и угроза вторжения неприятельских сил в Западную Грузию вынудило русское командование отказаться от этого намерения и перейти к активной обороне⁷.

С лета 1854г. Ахалкалакская армянская милиция была расположена в приграничных армянских селах Карзах, Сулда, а также в ряде духоворских сел и активно

¹ РГВИА, ф. ВУА, л. 5623, л. л. 179-180 об.

² *Ստեղծագործական, ֆ. Այ. Երիզյանի արխիվ, քրթ. 155, զ. 128:*

³ РГВИА, ф. ВУА, л. 5622, ч. 3, л. л. 28-32.

⁴ Там же, л. л. 33-34.

⁵ Там же, л. л. 138-140.

⁶ АКАК, т. X, л. 761.

⁷ РГВИА, ф. ВУА, л. 5622, ч. 3, л. л. 245-249 об.

после сторожевую и дозорную службу. Вместе с этим, армянская милиция также участвовала в обеспечении спокойствия на территории соседнего Чалдырского санджака, осуществляя сбор налогов и податей с турецких владений приграничных районов¹. В Ахалцихе армянское конное ополчение также несло караульную и сторожевую службу, пересекая попытки разбойничьих набегов со стороны соседнего Пощовского санджака, нанося проливную потерю².

Армяне Джавихка оказывали помощь русскому военному командованию и в ведении разведывательной деятельности в соседних турецких владениях, доставляя важную информацию о состоянии турецких войск, их численности, а также укреплениях. Так, например, в конце марта 1854г. ахалцихский житель Мкртыч Агвизян доставил важные сведения о неприятеле, в частности о состоянии крепостных укреплений Карса и количестве турецких войск, а также о прибытии в состав гарнизона крепости подкреплений из Аравии, вооруженных ударными ружьями³. Важные сведения о военно-политической ситуации в Эрзуме и состоянии турецкой армии сообщил Микел Бахрамян, боец Ахалцихского конного ополчения. Он во время одного из боев попал в плен, был увезен в Эрзрум, затем находился в Хосе, однако после он смог бежать и достигнув русского дипломатического представительства в Персии, доставил важные разведывательные сведения⁴.

В начале 1855г. в руководстве русскими войсками на Кавказе произошли значительные изменения. Новым Наместником на Кавказе и Главнокомандующим Отдельным Кавказским корпусом был назначен генерал-адъютант Н. Н. Муравьев. С прибытием Муравьева в Действующий корпус русские войска, получив значительные подкрепления, стали готовиться к активным наступательным действиям против турок в западной Армении. По всему Закавказью началось формирование местных ополчений, в том числе вновь формировалось армянское ополчение в Джавихке. Согласно распространенной практике напора русским командованием местного ополчения на Кавказе оно обычно навиралось весной, а с приближением зимы, т. е. прекращением активных боевых действий, распускалось. Армяне Джавихка сформировали как самостоятельные кавалерийские подразделения, так и выставили отдельную армянскую сотню в составе 3 конно-мусульманского полка, сформированного из армян, курдов и карапанахов приграничных районов. Таким образом, кроме армянской сотни 3 конно-мусульманского полка, в составе Ахалцихского отряда русских войск под командованием генерал-майора Ковальского состояли 2 сотни Ахалкалакской конной милиции, а для содержания пограничной стражи и разъездов находилось 2 сотни Ахалцихской армянской конной милиции⁵. При этом надо отметить, что наименование "конная сотня" в ополчении по штатам соответствовало эскадрону регулярной кавалерии, и насчитывал 120-130 человек. Таким образом, численность только конного армянского ополчения Джавихка, участвовавшего в компании 1855г. в боях на Кавказском фронте Крымской войны, составила более 600 человек, что превышало численность регулярного кавалерийского полка русской армии.

¹ Там же, л. л. 254-255 об.

² Там же, л. л. 256-259 об.

³ ЦИНАГ, ф. 1087, оп. I, л. 462, л. 3.

⁴ Там же, ф. 11, оп. I, № 2889, л. л. 8-9 об.

⁵ Муравьев Н. Н., *Война за Кавказом в 1855г.*, т. I, СПб., 1877, стр. 32.

23 июня 1855г. крупный турецкий кавалерийский отряд напал на приграничный русский пост в Ахалкалакском участке. На помощь русским пограничникам вскоре прибыли из Ахалкалака части 3 конно-мусульманского полка под командованием полковника кн. Орбеляна и русские пехотинцы. Не понеся потерь убитыми, войцы полка, в составе которого входили и ахалкалакские ополченцы, вместе с казаками и русскими солдатами разгромили турецкий отряд, который, потерял более 70 человек – убитыми, обратился в бегство¹. В этом бою особенно отличился кавалерийский отряд под командованием Самсоняна².

В июле 1855г. Н. Н. Муравьев решил блокировать Карс, где были сосредоточены основные турецкие силы в Западной Армении. Согласно плану Муравьева, войска Отдельного Кавказского корпуса, вместе с местными ополчениями, должны были с флигов обойти Карс и тем самым, перерезав коммуникации с Эрзурумом, отрезать Карскую группировку от остальных турецких сил. На правом фланге русских войск эту задачу предстояло выполнить Ахалкалакскому отряду. В авангарде этого отряда должен был действовать сформированный в Ахалкалаке особый летучий кавалерийский отряд, под командованием полковника барона Унгерн-Штернверга, которому предстояло занять Ардаган, для прекращения сообщений Карса с Батумом и Ардаганом. 20 июля 1855г. отряд барона Унгерн-Штернверга, в составе 3,5 сотен казаков, 3 сотен милиции 3 конно-мусульманского полка и 2 сотен Ахалкалакской армянской конной милиции, без особых трудностей занял Ардаган³. 26 июля отряд барона Унгерн-Штернверга соединился с отрядами генерал-майора Балканова, тем самым в тылу турецких войск оказалась крупная кавалерийская группировка, отрезавшая коммуникации турецкой армии⁴. Вскоре 1 сотня Ахалкалакской конной милиции вошла в состав осового отряда генерал-майора Балканова, перешедшего Саганлугский хребет для действий в глубоком тылу турецких войск в направлении Эрзурума⁵. Остальные части Ахалкалакской милиции должны были осуществлять блокаду Карса, а для несения караульной и дозорной службы в Ахалкалаке и Ахалцихе там были оставлены по сотне армянской милиции⁶.

Блокада Карса была полностью завершена к 4 августа. Через несколько дней крупный турецкий неприятельский отряд попытался прорваться к Карсу для его доставки. В ходе ночного боя русским войскам удалось разгромить часть турецкого отряда, оставшиеся в живых турецкие кавалеристы стали отступать по Самоватскому ущелью обратно. Однако там, почти на самой границе Гельского санджака их встретил отряд Ахалкалакского ополчения, скакавший по тревоге со стороны Айгер-гельского озера. Очевидец этого ночного боя так описывал действия армянской милиции: "Часть турок спешила и на этот раз, окружив себя трупами убитых лошадей, держалась упорно, несмотря на отчаянную храбрость ахалкалакской сотни 3 конно-мусульманского полка. Рассказывали, что один из всадников этой сотни, Акоп-Назар Назарегов, получил две

¹ Там же, стр. 117-118, а также Воспоминания о Закавказском походе 1855г., Кавказский сборник, т. XXV, Тифлис, 1906, стр. 49-50.

² Ппргийши У. У., 124. ш2/и, тp 67:

³ Муравьев Н. Н., указ. соч., т. I, стр. 195.

⁴ Там же, стр. 197.

⁵ Записки генерала от артиллерии Э. В. Брэмлера. Приложение, Кавказский сборник, т. XIV, Тифлис, 1899, стр. 500.

⁶ Из записок и воспоминаний о походе в Азиатскую Турцию в 1855г., стр. 255, а также АК-АК, т. VI, - 206.

тяжелые раны, но до тех пор оставался в бою, пока третья рана пулею в грудь навзлет не сврсила его с лошади. В это время появилась рота Белевского полка и уже штыками покончила с исприятелем¹. В этом бою армянская милиция понесла больше потерь, отряд Унгери-Штернверга потерял до трети своей милиции, однако потери турок были намного больше. Точного числа убитых турок установить не удалось, однако были захвачены 5 турецких знамен, 400 пленных и более 800 лошадей убитых турецких всадников. Были также захвачены богатые трофеи и имущество, доставшиеся казакам и ополченцам².

После занятия русскими Пощовского и Чалдырского санджаков и основания там военными властями местных органов власти, их возглавили в основном армяне, занимавшие до этого государственные посты в Ахалкалаке и Ахалцихе, а также служившие в местной полиции. Так, начальником Чалдырского санджака был назначен Саркисов, его помощником был Ахалкалакский участковый заседатель прапорщик Агаларов³. В состав управления санджаком входили Иван Аветисов, Рафаел Сагатов. Карапет Лалаханов и другие⁴. Помощником начальника, а затем начальником Пощовского санджака является Ахалцихский полицмейстер, коллежский регистр Гаспаров, русские войска в Ардаганской области обеспечивали продовольствием губернский секстарь Мелик Атамов⁵. Кроме управления этими областями им приходилось также обеспечивать армянское население Джавахка от попыток разбоя и угона скота, которые совершали турки и аджарцы приграничных областей и не прекращавшиеся вплоть до окончания войны. Так, например, 18 сентября 1855г. 80 аджарцев напали на села Пощовского санджака с целью разбоя. Посланный вдогонку за ними помощник управляющего санджаком Гаспаров с 10 казаками и 25 ахалцихскими конными милиционерами смог захватить нескольких из них в плен, предотвратив попытку грабежа со стороны аджарцев⁶. Попытки угона скота предпринимались мусульманским населением приграничных районов и в районе села Карзах Ахалкалакского участка, однако обычно удавалось их пресекать в основном силами местного населения и милиции⁷.

Хотя в конце 1855г. русские войска заняли Карс и взяли в плен всю группировку турецких войск, однако события на других фронтах Крымской войны сложились для русских неблагоприятно. Однако участие армянских ополченцев, в том числе в сформированных в Джавахке, в Крымской войне 1853-1856г.г, несмотря на неудачный исход боевых действий, является одной из ярких страниц военной истории армянского народа.

¹ Воспоминания о Закавказском походе..., стр. 107-108.

² Воспоминания о Закавказском походе..., стр. 108.

³ ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 353, ց. 1, գ. 5, րր. 7-14:

⁴ Նույն տեղում, գ. 1, ր. 37:

⁵ Նույն տեղում, ր. 6, 12-13, 22-23:

⁶ Муравьев Н. Н., указ. соч., т. 11. стр. 396.

⁷ ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 353. ց. 1, գ. 9, ր. 1-3:

**ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՒՐԱԿՆ ԱՆԿԻՆՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՁԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
/1994 ԳԱՄ/**

18-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակներին Անդրկովկասի ռազմաքաղաքական իրադրության համար բնութագրական էր այն, որ մինչ այդ երևանի խանության կազմի մեջ գտնվող Շորագյալը (Արևելյան Շիրակ), ի թիվս այլ տարածքների, Երևանի խաների և Վրաստանի թագավորների միջև վերածվում է կռվախնձորի: Իրադրությունը սրվեց հատկապես 1779 թվականից, երբ Յերակվ Բ վրաց թագավորը հաջողված արշավանքի արդյունքում Երևանի խանությունից պոկեց Շորագյալը և այն միացրեց Վրաստանին՝ նրա սուլթան Ղահրամանին դարձնելով իրեն հպատակ¹: Դրանից հետո Շորագյալը հետ վերցնելը դառնում է Երևանի խաների մշտական մտահոգության առարկան ընդհուպ մինչև դարավերջ, որովհետև պարսիկներին միայն 1800 թվականի վերջերին է բախտ վիճակվում Լախիջևանի Քյալբալի խանի գլխավորությամբ հաջողությամբ պսակել դեպի Շորագյալ արշավանքը: Քյալբալի խանը, նեղելով վրաց Գեորգի XII-ի կողմից Շորագյալի պաշտպանության համար ուղարկված իշխան Պ. Ցիցիանովի հրամանատարությամբ գործող 400-հոգանոց ջոկատին², վերագավթում է այն:

Այս իրավիճակն անափոփոխ պահպանվում է մինչև 1805 թվականը, երբ ռուսական զորքերը գեներալ-մայոր Պ. Նեսվետսկի գլխավորությամբ Շորագյալը միացնում են Ռուսաստանին: Իսկ այս իրադարձությանը նախորդել էր հետևյալը. 1804 թվականի վերջերին իշխան Պ. Ցիցիանովը Շորագյալի Բուղաղ սուլթանին առաջարկել էր ընդունել ռուսական հպատակություն: Դրանից կարճ ժամանակ անց Բուղաղ սուլթանը Երևանի խանի կողմից պատանդ է տարվում: Օգտագործելով այս առիթը՝ Նեսվետսկը զորքեր է մտցնում Շորագյալի տարածք, և արդեն 1805 թվականի մարտի 3-ին այն միանում է ռուսական տերությանը³: Նույն թվականի օգոստոս ամսին գերությունից վերադարձած Բուղաղ սուլթանին այլ բան չէր մնում, քան ռուսահպատակ դառնալ⁴: Թեև Շորագյալի միացումը Ռուսաստանին վերջնականորեն կայացավ միայն 1813 թվականին, երբ նրա՝ Ռուսաստանին անցնելը վավերացվեց Գյուլիստանի պայմանագրով (1813թ.), այնուամենայնիվ արդեն 1805 թվականից սկսած՝ Շորագյալը (Արևելյան Շիրակ), իբրև ռուսական տարածք, բնականաբար ենթակա է դառնում ռուսական իշխանությունների կողմից ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում պարբերաբար կատարվող վարչատարած-

¹ *Լ.Ս. Սելիքսթ-Բեկ. Վրաց աղբյուրները Չայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, եր., 1953, էջ 178:*

Պորջ տեղեկությունների համաձայն Ցիցիանովին էր միանալու նաև Սելիք Աբովն իր ջոկատով (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 1, Խիփուս, 1866, ժող. 158.)

² *ԱԿԱԿ, տ. 2, Խիփուս, 1868, ժող. 574.*

³ *Присоединение Восточной Армении к России, Сводных документов, том II (1801-1813г.г.), Эр., 1972, ժող. 337-338, ձոգ. 276.*

⁴ *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 157, վավ. 9, էջ 6, տե՛ս նաև՝ Չակոբյան Թ. Խ., Երևանի պատմությունը (1801-1879թթ.), եր., 1959, էջ 30:*

քային բաժանումներին, որոնց բազմաքանակությունը առաջին հերթին հետևանք էր Անդրկովկասը ռուսների կողմից ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար և մաս-
սաս յուրացնելու:

Այդ բաժանումներից առաջինը, որ ուղղակիորեն առընչվում էր Շիրակի
հետ, վրաստանի կազմում 1805 թվականին Փամբակ-Շորազյալի դիստանցիայի
ստեղծումն էր Ռուսաստանին ավելի վաղ (1801թ.) միացած Փամբակի և Շորա-
զյալի միավորմամբ¹:

Անդրկովկասյան նվաճված տարածքների հաջորդ վարչատարածքային
բաժանման համար (1829 թվական) հիմք ծառայեցին մի շարք նոր պատմաքա-
ղաքական իրադարձություններ, որ տեղի ունեցան տարածաշրջանում՝ սկսած
1813 թվականից: Նախ Գյուլիստանի (1813թ.), իսկ հետո նաև Թուրքմենչայի
(1828թ.) և Ադրիանապոլսի (1829թ.) պայմանագրերով Պարսկաստանը Ռուսաս-
տանին էր զիջել Գյանջայի, Ղարաբաղի, Բաքվի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի,
Ղուբայի, Երևանի, Նախիջևանի խանությունները, իսկ Թուրքիան՝ Ախալցխայի
փաշայությունը, և այդ տարածքների վրա վարչատարածքային սույն բաժան-
մամբ² 1829թ. վերջերին ձևավորվում են ռուսական 7 նոր նահանգներ, ինչպես
նաև Զայկական մարզը՝ բաղ-կացած երկու մասերից. դրանցից առաջինը ներա-
ռում էր Երևանը, Նոր Բայազետը, Էջմիածինը, Աուրմալուն, նաև՝ Շարուրի տա-
րածքի մի հատվածը, իսկ երկրորդը՝ Շարուրի մնացած մասը և ամբողջ Նա-
խիջևանը³:

Վերը ասվածից դժվար չէ եզրակացնել, և այդ են հավաստում նաև պատ-
մա-կան աղբյուրները⁴, որ վերոհիշյալ վարչատարածքային բաժանումը ռուսա-
կան իշխանությունների կողմից գերազանցապես լուծել է մեկ առաջնահերթ
խնդիր՝ 1813-1829թթ. Ռուսաստանին անցած անդրկովկասյան նոր տարածքների
վրա վարչական նոր միավորների ձևավորման հրատապ հարցը և նպատակ չի
հետպահել կատարելու նախկինում արդեն ստեղծվածների ներքին վերածու-
նել կամ վերջիններիս կազմի մեջ մտնող տարածքների փոխադրումներ նոր ձև-
ավորվող վարչական միավորների մեջ:

Ի դեպ, այս բաժանմանը հաջորդող տասնամյակը հիրավի նշանակալից ե-
ղավ Շիրակի պատմության մեջ՝ շատ բանով կանխորոշելով տարածքի տեղը
Անդրկովկասի հետագա վարչատարածքային բաժանումների համակարգում:
Նկատի ունենք մասնավորապես այն, որ մինչ այդ շատ նոսր բնակեցված տա-
րածքը, գերազանցապես արևմտահայության ներգաղթի պատճառով, շատ արագ
համալրվեց հայ ազգաբնակչությամբ, որը 30-ական թվականների վերջերին ար-
դեն բնակչության գերակշռող տարրն էր Շիրակում: Պակաս կարևոր նշանակու-
թյուն չունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ 1837 թվականին ավարտվել էր Գյումրու
բերդի շինարարությունը, և Գյումրի գյուղը վերանվանվել էր Ալեքսանդրապոլ քա-
ղաք⁵, որը կարճ ժամանակ անց ձեռք էր բերել գավառային քաղաքի կարգավի-
ճակ:

¹ Погго В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. I, СПб., 1885, стр. 360.

² Историческая записка об управлении Кавказом, т. I, С. Эсалде, Тифлис, 1907, стр. 65.

³ Плавенко В.Н., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, стр. 241-242.

⁴ Историческая записка об управлении Кавказом, III, II, տեղում:

⁵ "Кавказский календарь на 1852 год", Тифлис, 1851, стр. 273.

Տարածաշրջանում կուտակված բազմաթիվ ռազմաքաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, նաև ազգային ու հոգևոր խնդիրների ավելի նպատակահարմար լուծումների որոնման անհրաժեշտությունը հանգեցրեց Անդրկովկասի վարչա-տարածքային նոր բաժանման, որն իրագործվեց 1840 թվականին: Այս գործում առաջնությունը պատկանում էր գեներալ Ի. Պասկևիչին: Վերջինս առաջարկում էր արմատապես փոխել Անդրկովկասի մինչ այդ գործող վարչատարածքային կառուցվածքը և բոլոր գրավյալ տարածքներից ստեղծել երկու նահանգ ու մեկ մարզ: Ընդ որում, Պասկևիչի նախագծի համաձայն, նահանգներից մեկը կոչվելու էր Վրացական, երկրորդի անունը որոշելու էր Ինքնակալ կայսրը, իսկ մարզն, ըստ նախագծի հեղինակի, պիտի անվանվեր Հայկական՝ Երևան կենտրոնով և ռաժանվեր չորս շրջանների՝ Փամբակ-Շուրապյալի, Երևանի, Նախիջևանի, Կողբի¹:

Այս առաջարկը, որն ավելի առաջադիմական էր մասնավորապես հայաշատ տարածքները մեկ վարչական միավորի կազմում ներառելու տեսակետից, անհրաժեշտ պաշտպանություն չի գտնում, և ընդունվում է Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր կառուցվածքի վերաբերյալ սենատի անդամ բարոն Գանի ծրագիրը: Վերջինս անդամ էր ցարի հրամանով 1837 թվականին Անդրկովկաս ժամանած այն հատուկ հանձնաժողովի, որը պիտի զբաղվեր տեղաբնակ ժողովուրդների բարքերի ու սովորությունների ուսումնասիրությամբ: Այս աշխատանքին զուգահեռ բարոն Գանը լրջորեն զբաղվում էր նաև մեկ այլ՝ Անդրկովկասի նոր վարչատարածքային բաժանման նախագծի մշակմամբ: 1838 թվականին վերոհիշյալ հանձնաժողովն ուշադրության է արժանացնում Գանի սույն նախագիծը՝ առաջարկելով նրանում կատարել մի շարք էական փոփոխություններ: 1838 թվականի վերջերին հանձնաժողովը վերստին անդրադարձավ այդ նախագծին, որի վերամշակված տարբերակը զգալիորեն տարբերվում էր առաջինից², և չնայած ընդդիմախոսների բավականին զորեղ դիմադրությանը, այնուամենայնիվ այն հանձնաժողովի դրակն երաշխավորությամբ ներկայացվեց ցարին: 1840 թվականի ապրիլի 10-ի իր հրամանագրով Նիկոլայ Ա-ը վավերացրեց Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր կառուցվածքը, որը կյանքի կոչվեց շատ կարճ ժամանակահատվածում՝ ռուսական Անդրկովկասը բաժանելով երկու հատվածի՝ Վրացա-իմերեթական նահանգի և Կասպիական մարզի:

Հատկանշական է այն, որ հենց 1840 թվականի վերոհիշյալ կառուցվածքային բարեփոխման շնորհիվ էր, որ Անդրկովկասում ի հայտ եկավ նոր վարչատարածքային միավոր՝ Ալեքսանդրապոլի գավառը³, որը ի թիվս տասը այլ գավառների (Թիֆլիսի, Թելավի, Գորիի, Բելկանի, Զոթայիսի, Ելիզավետպոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Ախալցխայի և Գուրիայի) մտավ Վրացաիմերեթական նահանգի կազմի մեջ: Հարկ ենք համարում առանձնակի նշել այն հանգամանքը, որ անդրկովկասյան տարածքների վերաձևումը երկու հսկայական հատվածների և սրանց կազմում ընդհանուր հաշվով 18 գավառների առանձնացումը արմատապես փոխում էր Անդրկովկասի վարչատարածքային կառուցվածքը՝ հանգեցնելով նախկինում գոյություն ունեցած մի շարք միավորների լուծարման կամ նրանց տարածքային նկատելի ձևափոխումների: Ասվածի լավագույն վկայությունը հենց Ալեք-

¹ АКАК, т. 7, док. 4, Тифлис, 1878, стр. 37-38.

² Историческая записка об управлении Кавказом, том I, С. Эздан, Тифлис, 1851 г., стр. 10-11.

³ АКАК, т. IX, часть II, Тифлис 1884г., стр. 604-611, см. К.: казский календарь на 1872 год. ³ Тифлис 1851г., стр. 273.

սանդրապոլի գավառն է, որը, որպես Վրացահիմներթական նահանգի կազմում վարչա-տարածքային միավոր, ձևավորվեց Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի տարածքին նախկին Բորչալուի գավառի մի հատվածի (Լոռի) և Ախալքալաքի¹ տեղամասի հավելումով:

Ընդամենը վեց տարի անց՝ 1846 թվականին իրագործվեց Անդրկովկասի հաջորդ թվով չորրորդ վարչատարածքային ձևափոխությունը: Արանում, անշուշտ, էական դեր խաղաց 1844 թվականին Կովկասի փոխարքայության ստեղծումը: Թեև վերջինիս ստեղծման իրական պատճառները ոչ մի տեղ չեն նշվում, այնուամենայնիվ, այդ մասին ակնարկվում է Նիկոլայ Ա-ի մի նամակում, ուր փոխարքայության ստեղծումն Անդրկովկասում ներկայացվում է որպես ցարի կողմից «լիակատար վստահության նշան»՝ Վորոնցովին²: Իր փոխարքայության երկրորդ տարում արդեն Վորոնցովը իրականացրեց Անդրկովկասի նոր վարչատարածքային բարեփոխումը, որի համաձայն՝ 1846 թվականից ամբողջ երկրամասը տրոհվում էր նախկին երկուսի փոխարեն չորս նահանգների՝ Թուրքիսի, Թիֆլիսի, Դերբենդի և Շամախու: Նահանգների քանակի ավելացումը փոխարքայի կողմից հիմնավորվում էր նահանգական իշխանությունները, ոստիկանական և դատական մարմինները բնակչության ավելի մոտեցնելու կենսական անհրաժեշտությամբ, մյուս կողմից՝ այն պատճառաբանությամբ, որ համեմատաբար ավելի փոքրածավալ վարչատարածքային միավորները շատ խոշորների համեմատությամբ առավել հեշտ կառավարելի են: Այս անգամ Ալեքսանդրապոլի գավառն իր Լոռի, Փամբակ, Ախալքալաք և Շորագյալ գավառակներով հայտնվեց նոր ստեղծված Թիֆլիսի նահանգի կազմում³:

Երեք տարի անց Անդրկովկասը հայտնվեց այս անգամ արդեն թվով հինգերորդ վարչատարածքային բաժանման փաստի առջև: 1849 թվականի հունիսի 9-ին փոխարքայի հրամանով Թիֆլիսի և Շամախի նահանգների որոշ տարածքների միավորումով ստեղծվեց Երևանի նահանգը՝ իր Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Սոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառներով: Ընդ որում, Ալեքսանդրապոլի գավառից դուրս հանվեց Ախալքալաքի տեղամասը և առանձին գավառի կարգավիճակով միացվեց վերածնված Թիֆլիսի նահանգին: Չնայած դրան, ակնհայտ է, որ սույն վարչատարածքային բաժանումը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում Անդրկովկասի հայաշատ տարածքներն աստիճանաբար մեկ նահանգի մեջ հավաքելու, միավորելու համար, մասնավոր որ նորաստեղծ Երևանի նահանգի մեջ առնվեց նաև Շուշիի գավառի առավել հայաշատ մասը (Ջանգեզուրյան հատվածը)⁴, որը մինչև 1849թ. բաժանումը Շամախիի նահանգի գավառակներից մեկն էր:

Ասկայն այսքանով չավարտվեցին Անդրկովկասի վարչատարածքային վերածնունդները 19-րդ դարում: Ընդհակառակը, 1859թ., ապա 1862 և 1868 թվականներին իրագործվում են վարչատարածքային բաժանման նոր փորձեր, որոնցից առաջինը հանգեցնում է Դաղստանի, հսկ վերջինը՝ Ելիզավետպոլի նահանգների ստեղծմանը: Վերոհիշյալ երեք փորձերից թերևս միայն երկրորդն էր (1862 թ.), որ

¹ Шахатурия А., Административный раздел Закавказского края, Тифлис, 1918г., стр. 85-86.

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Յսաջե, նշվ. աշխ., էջ 83-84:

³ Գ. Սարգսյան, Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոաշխարհագրական բնութագիրը 19-րդ դարի վերջին, ԳԳԱ ԵՂԳԿ Գիտական աշխատություններ, հ. 1, Գյումրի, 1998, էջ 141-143:

⁴ К столетию присоединения Грузии к России. Утверждение русского владычества на Кавказе, том XII, Тифлис, 1901, стр. 376.

որոշակիորեն առնչվում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի հետ: Բանն այն է, որ եթե տասներեք տարի առաջ գավառի սահմաններից հանվել էր Ախալքալաքի տեղամասը, ապա հիմա նրանից անջատվում է նաև Լոռին՝ միացվելով Թիֆլիսի նահանգին:

1878 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմում տարած հաղթանակի արդյունքում Կարսի և Բաթումի ձեռքբերումը պատճառ հանդիսացավ Անդրկովկասում երկու նոր մարզերի ձևավորման համար:

Այսպիսով, եթե նկատի ունենանք նաև 1896 թվականին Սևծովյան նահանգի ստեղծումը Կուրանի մարզի ծովափնյա շրջանում, ապա կարելի է արձանագրել, որ 19-րդ դարում Ռուսաստանի կողմից Անդրկովկասի գրավյալ տարածքների վրա տեղի են ունեցել ընդհանուր առմամբ տասը վարչատարածքային քաժանումներ, որոնց համակարգում 19-րդ դարի մարդաբափ ու կիսավեր Շորազյալի սուլթանությունը ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական մի շարք կարևոր և էական հանգամանքների բերումով 19-րդ դարի կեսերից դարձավ նոր ձևավորված Երևանի նահանգի հայաշատ գավառներից մեկը, որն արդեն 19-րդ դարի վերջերին զբաղեցնում էր Երևանի նահանգի տարածքի 13%-ը (3680 կմ քառ)¹ հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից սահմանակցելով Թիֆլիսի նահանգին Շըզվարի (Ցողամարգ) և Մեծ Ղարաքիլիսայի (Կամածոր) տեղամասերով, հարավից էջմիածնի գավառին Աղ-բուլաղի (Լուսաղբյուր) տեղամասով, արևելքից՝ Նոր Բայազետի գավառին Դոռոմի ու Մեծ Ղարաքիլիսայի տեղամասերով և արևմուտքից՝ Կարսի մարզին՝ սահմանագիծ ջրաժան ունենալով Ախուրյան գետը²:

ՈՌԻՔԵՆ ԳԱՍՂԱՐՅԱՆ

ԿԻԼԿԻՈ ԿԱԹՈՎԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՔՁ

19-րդ դարի վերջին քառորդում զնալով ահագնանում էր օսմանյան իշխանությունների կողմից իրականացվող հայահալած քաղաքականությունը: Քաջ հայտնի է, որ սուլթան Չամիլը հետամուտ էր հայության տնտեսական, հասարակական և կրոնական միասնության քայքայմանը, արևմտահայության տարբեր հատվածների անջրպետմանը, որով և ի գորու կլիներ լուծել իր առջև դրված խնդիրները, այն է՝ հայերի տնտեսական հզորության վերացում, ջարդերի իրականացում, ձուլում և բնաջնջում:

Կիլիկիայի և այլ շրջանների հայության միջև առաջին սեպը խրելու նպատակով սուլթանը հարվածեց հայ եկեղեցուն, քանզի իրավամբ այն դիտում էր որպես հայեցի կրթության և դաստիարակության, հայ մշակույթի, ավանդույթների, կենցաղի և բարքերի պահպանման, հետևաբար՝ հայապահպանության կարևորագույն գործոն: Չամիլը ամենագործուն մասնակցությունը բերեց Կիլիկիայի (Ասի) կաթողիկոսի ընտրությանը, կամենալով Ասի կաթողիկոսությունը դուրս բերել

¹ Գ. Սարգսյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 132-133:

² Չակոբյան Թ. Խ., *Սելիբ-Բախշյան Ա. Տ., Բարսեղյան Գ. Խ., Չայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 1, եր., 1986, էջ 74-ի քարտեզ:

4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ենթակայությունից Ռա կոպիտ և մինչ այդ չեղած միջամտություն էր հայ եկեղեցու ներքին գործերին: Սուլթանի հիմնական նպատակն էր լիովին առանձնացնել, մեկուսացնել Կիլիկիան, կրոնական ճշման հետ մեկտեղ առավել խստացնել քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հալածանքները¹: Անշուշտ, այս միջադեպը խոսուն փաստ է՝ վկայող Արդուլ Համիդի և նրա վարչակարգի կողմից ամենակոպիտ միջամտության մեն մի օրինակը հայերի ներքին կրոնական գործերին: Խնդիրն ավելի էր բարդանում նրանով, որ Սսի կաթողիկոսական աթոռն օգտվում էր եկեղեցական որոշ իրավունքներից և արտոնություններից, որոնցից զրկված էին Կ. Պոլսի պատրիարքարանին ենթակա Աղթամարի կաթողիկոսությունն ու Երուսաղեմի պատրիարքությունը:

Ինչպես հայտնի է, 1440-1441թթ. Գրիգոր Մուսաբեկենց կաթողիկոսը հրաժարվել էր տեղափոխվել Էջմիածին՝ հիմք դնելով «կաթողիկոսությանն տանն Կիլիկիո» և հավակնելով համայն հայության հոգևոր հովվի կարգավիճակին: Այդ պատճառով էլ, ինչպես նշել է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ի. Ջինովկը Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարություն հղած հաղորդագրությունում, Սսի կաթողիկոսները բազմիցս փորձել են ոչ միայն ավերել Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հովանավորությունից, այլև նույնիսկ համաձայնել են չընդունել Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերադասությունը: Մի բան, որ, հասկանալի պատճառներով, հրահրվում էր օսմանյան կառավարության կողմից:

Այդ կապակցությամբ դեսպանն իրավաքիորեն նշում էր, որ Սսի կաթողիկոսության ինքնուրույնության հաստատմամբ օսմանյան իշխանությունները հետամուտ էին կիլիկիահայերի և, ընդհանրապես, արևմտահայերի շրջանում Էջմիածնի կաթողիկոսության, միաժամանակ՝ ռուսական ազդեցության թուլացմանը²:

1871թ., Սկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքության օրոք, Կիլիկիո կաթողիկոս էր ընտրվել մարաշցի Սկրտիչ Քեֆսիզյանը, որի «կաթողիկոսությունը բոլորովին ապարդյուն անցավ Կիլիկիայի համար և Սսի աթոռը բոլորովին քայքայման վիճակի ենթարկեց»:

1894թ., Ս. Քեֆսիզյանի մահից հետո, օսմանյան իշխանությունները որոշեցին միջամտել կաթողիկոսական ընտրություններին, պահել հարմար նկատելով իրենց մտադրությունների իրականացման համար: Արժե նշել, որ Ս. Քեֆսիզյանը մահացավ խիստ բախտորոշ ժամանակ, երբ նոր-նոր թափ էին առնում հայկական կոտորածները: Իսկ աշխարհիկ իշխանության բացակայության պայմաններում եկեղեցին ավելի էր կարևորվում հայ ժողովրդի համար, քանզի այդ ճակատագրական օրերին կարող էր հանդես գալ որպես համախմբող ուժ, բողոքել տիրող անարդարությունների և բնաջնջման քաղաքականության դեմ: Ուստի զարմանալի չէ, որ օսմանյան կառավարությունը կիլիկիահայությանը զլխատելու և հայակործան ծրագիրն իրագործելու համար ոչ միայն ամեն կերպ ցանկանում էր խոչընդոտել կաթողիկոսական ընտրությունները, այլև, օգտագործելով պատեի առիթը, ընտրել այն հոգևոր գործչին, որը կլիներ իր իլու կամակատարը: Օգտագործելով հոգևոր անիշխանությունը, օսմանյան վարչակարգն ավելի էր խորացնում առ-

¹ Գասպարյան Ռ., Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1999թ., էջ 7:

² Սուլյ տեղում, էջ 8: *Stu unal. Arhiv vneshej volitiki Rossii /Далеко- АБПР/, ф. Княцелария МНД, օս. 470, ր. 1900, №27 և 280.*

³ 77 ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1820, ք. 1:

կա տարածայնությունները եկեղեցական և ազգային գործիչների միջև (հասկանալի է, որ նոր կաթողիկոսի ձգձգվող ընտրությունները լայն արձագանք էին գտել հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, որոնք հաճախ փորձում էին ազդել ընտրությունների ընթացքի վրա՝ պաշտպանելով թեկնածուներից որևէ մեկին), որն իր հերթին բացասաբար էր անդրադառնում կիլիկիահայության միասնության վրա:

1890-ական թթ. ջարդերի ժամանակ և հետո, երբ, ինչպես նշել է ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանը, կիլիկիահայությունն առավել կարոտ էր հոգևոր միասնության, Կիլիկիո չընտրված կաթողիկոսը չէր կարող ամոքել ժողովրդի արյունածոր վերջերը, թեթևացնել վիշտն ու տառապանքը, բողոքել ահագնացող կամայականությունների, տնտեսական դաժան շահագործման դեմ, համախմբել իր հոտը, կազմակերպել երկրամասի վերաշինությունը: «Կիլիկիո աշխարհեն ողբալի ու գուժաբեր թուղթեր հետզհետե հասնում են ձեռքս. այդ թուղթերը կարդալով ես վշտահար կը լինիմ, թուղթեր, որ ոչ միայն կ'աղաղակեն սով է, ս ո՛վ է, այլ առավել անտերունչ և անհովիճ ժողովրդի կացությունը նկարագրում են», - գրել է Մ. Խրիմյանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանին իր 1899թ. փետրվարի 11-ի նամակում: Օգտագործելով այդ վիճակը, աշխույժ գործունեություն էին ծավալել միսիոներական կազմակերպությունները, որոնք ժողովրդին տրվող նպաստներով և նյութական օժանդակությամբ Կիլիկիայում տարածում էին իրենց կրոնական և գաղափարական ազդեցությունը՝ օտարելով կիլիկիահայությանն առաքելական եկեղեցուց: Ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու ելքը Մ. Խրիմյանը տեսնում էր կաթողիկոսի, թեկու՛զ՝ ոչ լավագույնի, ընտրության մեջ, ինչպես ինքն էր վարվել իր պատրիարքության օրոք՝ Մ. Քեֆսիզյանի պարագայում¹:

Ընդունված կարգի համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է հաստատվեր և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի, և հայոց Ազգային ժողովի կողմից, բայց, չհաստատելով Մ. Քեֆսիզյանի երկու անմիջական ժառանգորդներին, մասնավորապես՝ Գրիգորիս Ալեաթճյան եպիսկոպոսի ընտրությունը Ազգային ժողովի կողմից, Բ. Դուռը, ոտնահարելով ընդունված կարգը, պահանջեց թեկնածուների ցուցակը նախօրոք ներկայացնել արդարադատության նախարարություն՝ հաստատման համար:

«... Կառավարությունը նպատակ ուներ Կիլիկիո կաթողիկոսությունը անկախ ճանաչել Ազգային պատրիարքարանե. զենք մը պետք էր ինձ կամ հենարան մը գոնե, որով կարենայի այս պառակտման դեմ առնիլ և պաշտպանվիլ», - ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ իր մտորումներն է կիսել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը²:

Կ. Պոլսի Ազգային վարչությունը որոշել էր կաթողիկոսական ընտրությունները կատարել 1895թ. գարնանը՝ Գրիգորիս եպիսկոպոս Յովհաննիսյանի նախագահությամբ, բայց, ինչպես նշել ենք, ներքին տարածայնությունների և հակասությունների պատճառով Բ. Դուռը չճանաչեց Գր. Ալեաթճյանի իրավունքները կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ, չարտոնելով նաև նոր ընտրությունների կազմակերպումը: Ընտրությունների ձգձգմամբ Արդուլ Գամիդը միտում էր վերջնականապես պառակտել հայ եկեղեցու միասնությունը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Ինչպես իրավաքիորեն նկատել է Մ. Օրմանյանը ամենայն հա-

¹ *Նույն տեղում:*

² 77 ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 355, թ. 3:

յոց կաթողիկոսին հղված նամակում՝ «Այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել կառավարության ընդհանուր դիմումին վրա, որ է Պատրիարքության ազդեցությունը նվազեցնել, և այս նպատակին հասնել Կիլիկիո կաթողիկոսությունը առանձին պատրիարքության վերածելով, Թուրքիո հայությունն երկփեղկելով և մայր թեմն անջատելով, ընդհանուր հայությունը ջլատել և յուր մասը ավելի կղզիացյալ և ավելի նկուն կազմել»¹:

Ընտրությունները թույլատրելու համար Բ. Դուռն առաջ էր քաշում հետևյալ պահանջները.

1. Անկախ ճանաչել Ասի կաթողիկոսությունը Կ. Պոլսի պատրիարքությունից.

2. Բացառել Կ. Պոլսի պատրիարքության մասնակցությունը և միջամտությունը ընտրություններին.

3. Կաթողիկոս ընտրել Կիլիկիո թեմի եպիսկոպոսներից մեկին.

4. Թեկնածուների ցուցակը նախօրոք ներկայացնել իր հաստատմանը:

Օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն անտեսեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի՝ իրեն ուղղված դիմումները վերոնշյալ պահանջները չեղյալ համարելու մասին, այլև, շրջանցելով պատրիարքարանին և անտեսելով Ազգային կենտրոնական վարչության ընդհանուր ժողովի ընդունած որոշումները՝ հորով կաթողիկոսական թեկնածու էր առաջադրվել Երուսաղեմի լուսարարապետ Ասիակ եպիսկոպոս հապայայանը/², ձեռնարկեց ընտրությունների կազմակերպումը:

1900թ. հուլիարի 22-ին արդարադատության նախարարությունից պատրիարքին հայտնում են, որ Բ. Դուռն ընտրությունները կազմակերպելու և ընթացքին հետևելու համար Ադանա է ուղարկելու կառավարության ներկայացուցիչ Բեհա բեյին:

ժամանելով Ադանա՝ Բեհա բեյը նահանգապետ Բահրի փաշայի հետ համախորհուրդ անմիջապես մեկուսացնում է պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Ասիակ եպիսկոպոսին և փետրվարի 14-ին Կիլիկիո կաթողիկոսական փոխանորդ Կիրակոս եպիսկոպոսին հայտարարում է, որ ինքն է նախագահելու առաջիկա ընտրական ժողովում՝ հանձնարարելով փութացնել ընտրությունները: Այլ ընտրանք չունեցող Կիրակոս եպիսկոպոսը հարկադրված ընտրությունները նշանակում է մարտի 10-ին³:

Այս ամենը հարուցեց Ա. Օրմանյանի դժգոհությունը և զայրույթը: Որպես բողոքի նշան նա 1900թ. մարտի սկզբին ներկայացրեց իր 2-րդ հրաժարականը պատրիարքական աթոռից: Ցանկանալով ետ պահել Օրմանյանին՝ սուլթանը դադարեցրեց ընտրությունները և արդարադատության և կրոնի նախարար Աբդուրահման փաշային հանձնարարեց պատրիարքին փոխադարձ զիջումների ճանապարհով հակել հաշտության: Վերջինս անհաջողության մատնվեց, քանզի Մ. Օրմանյանը հաստատ էր իր որոշման մեջ. կամ սուլթանը վավերացնում է իր հրաժարականը, կամ՝ հրաժարվում Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքարանի ենթակայությունից դուրս բերելու ծրագրից: Դեռ ավելին՝ պատրիարքը միաժամանակ սուլթանից պահանջեց վերացնել հայերից գանձվող ամօրինական հարկերը և նրանց դեմ կիրառվող տարբեր ճնշիչ միջոցները: Մ. Օրմանյանը միամտորեն հույս էր տածում, թե հասարակական կարծիքը և արևելքի քրիստոնեությունը

¹ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 2:

² АВПР, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1900, л. 27, л. 280:
Տե՛ս նաև 77 ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 10:

հանդես կզան իր արդար դատի պաշտպանության դիրքերում¹: Որպես պատասխան այդ ամենի՝ պատրիարքը Կիլիկիո կաթողիկոսական թեմերին (Ադանա, Մերսին, Մարաշ, Հալեպ, Այնթապ, Յոզղատ, Մալաթիա և այլն) և անձամբ կաթողիկոսական փոխանորդ Կիրակոս եպիսկոպոսին հղած հեռագրում հրահանգում է չչեղվել պատրիարքարանի և Կենտրոնական վարչության պահանջներից²: Կարծես ապացուցելու համար իր գործողությունների իրավացիությունը, նա գրում է. «Բոլոր թուրքաբնակ հայերը մի ազգ կը կազմեն, որու գլուխն է Կ.Պոլսո Պատրիարքը, ինչպես և կը կազմեն մի եկեղեցի, որու միակ գլուխն է Մ. Էջմիածնի Հայրապետը և Կ.Պոլսո Պատրիարքը նրա լիազոր ներկայացուցիչն է ի Թուրքիա, և պետք է որ եկեղեցվո և Ազգի միությունը պաշտպանվի Կ. Պոլսո Պատրիարքին ընդհանուր իրավասությամբ»³:

Իր խոհերը կիսելով Մ. Խրիմյանի հետ՝ Մ. Օրմանյանը 1900թ. ապրիլի 21-ին գրում էր. «Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքութեն զատելով, հայոց ազգն, եկեղեցին կը վտանգվին, և ինձ հնար չէ այս պատասխանատվությունը ընդունիլ, և եթե ընդունիմ ալ հնար չէ արժանավոր կերպով պաշտոնավարել և ոչ իսկ ինձ ժողովորդյան սեպել տալ»⁴:

Հաշվի առնելով աստիճանաբար ուժգնացող բախումներն ու հակամարտությունները, ինչպես նաև՝ Մ. Օրմանյանի հրաժարականը և, կանխազգալով դեպքերի հավանական զարգացումը ոչ ի նպաստ իր ցանկության, Արդուլ Համիդը կասեցնում է ընտրությունները՝ պատճառաբանելով, որ ոչ բոլոր պատգամավորներն են մեկնել Ադանա:

Ընտրությունների մոր օր է նշանակվում ապրիլի 3-ը: Ժողովի նախագահ է ընտրվում Կիրակոս եպիսկոպոսը, սակայն իրականում նախագահում էր Բեհա բեյը՝ ընտրությունների ընթացքը տանելով իր ցանկացած հունով: Զգալով, որ ղեկավարը կարող են անցանկալի ընթացք ստանալ, Ասահակ Խապայանն իր համախոհներով հրաժարվում է մասնակցել ընտրություններին՝ հիմնավորելով դա իշխանությունների կողմից ժողովի վրա գործադրվող ճնշումներով և պատգամավորների մի մասի բացակայությամբ: Ապրիլի 9-ին ժողովի աշխատանքներին մասնակցելուց հրաժարվում է և Կիրակոս եպիսկոպոսը, հայտարարելով, որ առանց պատրիարքարանի ներկայացուցչի ինքն իրավասու չէ անցկացնել ընտրություններ: Արդյունքում՝ «Կառավարությունը կը հայտարարե թե առանց ազգային միջամտության ընտրել տալու մտքն կը հրաժարի, պայմանաւ որ ընտրելիներու ցանկը նախարարութեան (արդարադատության – Ռ.Գ.) ներկայացուի և զեղչեալ ցանկին վրայ միայն ընտրութիւն կատարուի»⁵:

Փաստերը վկայում են, որ Մ. Օրմանյանն ինքն էլ երբեմն ձգձգում էր ընտրությունները, ցանկանալով կանգ առնել այն թեկնածուի վրա, որը ոչ միայն կապահովեր հայ եկեղեցու միասնությունը և կընդուներ Կ. Պոլսի պատրիարքի գերադասությունը, այլև անձնապես նվիրված կլիներ իրեն: Իսկ իշխանությունները, համոզված, որ Բեհա բեյն իր ձեռքն է վերցրել ժողովի ղեկավարությունը և հարցը կլուծի ցանկալի կերպով, շտապեցնում էին ընտրությունները: Մայիսի 30-

¹ АВПР, ф. Помпратов, Азиатский департамент, г. 1909, л. 992, л. 465:

² Բաբկեն Ա կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո (1441-են մինչև մեր օրերը), Անթիլիսա-Լիբանան, 1990, էջ 776-777:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ-57, գ-2, ց. 1821, ք. 13:

⁴ Նույն տեղում, ք. 14:

⁵ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 778:

ին արդարադատության նախարարությունը հրահանգում է Մ. Օրմանյանին՝ հանձնարարել պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Սահակ խապայանի՞ կազմակերպել ընտրությունները և «որպեսզի հառաջ և հետո գրածներուն համեմատ ընտրեմած ցանկը Բ. Դռան ներկայացնե, ինչպես ուրիշ հոգևոր պետերուն համար ալ սովորություն է»¹: Հասկանալի պատճառներով՝ այդ պահանջին պատրիարքարանի կողմից ընթացք չի տրվում: Ի պատասխան՝ Բ. Դռան ավելի կոշտ դիրք է գրավում:

Ամիսները գլորվում էին՝ եական փոփոխություն չմտցնելով իրերի վիճակի մեջ:

Սեպտեմբերի 22-ին՝ որոշ զիջումների գնալու բովանդակությամբ նամակով արդարադատության նախարարություն է դիմում Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը, հուսալով շուտափույթ և դրական պատասխան: Սակայն նոյեմբերի 21-ի պատասխան նամակով Բ. Դռանը զիջումների չգնալով և չիրաժարվելով թեկնածուների ցանկի սրբագրման և հաստատման «պետական իրավունքից», ընտրությունները փաստորեն մտցնում էր փակուղի, կրկին պահանջելով, որ «ընտրելյաց ցանկը ընտրութունե առաջ յուր քննութենե անցնի, որպեսզի յուր տեսության անհարմար նկատվողներ ցանկեն վերցվին»²: Ի վերջո, տեղի է տալիս Ազգային ժողովը, կամ հոգնած լինելով մի քանի տարի տևող քաջքշուկից, կամ զգուշանալով հարուցել սուլթանի զայրույթը, առաջնորդվելով նաև շուտափույթ կաթողիկոս ընտրելու հրամայականով՝ «հորհեղով որ ավելի պատվավոր է ընտրութենե առաջ զեղջել տալ, քան ընտրութենե վերջ մերժվել»³:

1900թ. դեկտեմբերի 1-ին Կ. Պոլսում հրավիրված Ազգային ժողովի նիստում տեղի են ունենում սուր բախումներ: Գրիգորիս եպիսկոպոսն առաջարկում է համակերպվել և կատարել սուլթանի պահանջը՝ դա համարելով չարյաց փոքրագույնը: Երկար քննարկումներից հետո միաձայն ընդունված որոշման համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է ներկայացվեր պատրիարքարանին, «այդ ցուցակը Բ. Դռան հաղորդել և անոր հանած անունները մեկ կողմ թողուլ, Պատրիարքարանի սրբագրության իրավունքն ալ գործադրել՝ և հաճելոց ցուցակը Կիլիկիո ընտրողական ժողովին դարձնել, որ անոր մեջեն կաթողիկոսը ընտրին և Պատրիարքարանի հաղորդին և Պատրարքանե Բ. Դռան ներկայացվի, իրավարտակը (ընտրությունների հաստատման —Ռ. Գ.) ուղղվի և նախկին ձևով առնվի ու հանձնվի»⁴: Ընտրությունները վերահսկելու առաքելությունը վերստին վստահվում է Ասիական խապայանին: Հուլիսի զոհ մնալով մեծանորոջ միջոցով, արդարադատության նախարար Աբդուրահման փաշան խոստանում է անմիջապես ընթացք տալ ընտրություններին: Սակայն, իրավունք ստանալով կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակից հանել անցանկալիներին, օսմանյան իշխանությունները հաջորդ քայլով հետամուտ էին ներկայացվող ցուցակում ներառել այն հոգևորականներին, ովքեր չանսալով Մ. Օրմանյանի խորհուրդներին, կխորացնեին հակասությունները Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռի և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջև: Առաջիկա ընտրությունները հետաձգելու նպատակով հայտարարվում է, որ հարցը պետք է քննարկվի կառավարության նիստում՝ մեծ վեճիդ խալիլ Ռիֆաթի առողջանալուց հետո: 1901թ. ապրիլի 17-ին հանդիպելով Մ. Օրմանյանին՝ խա-

¹ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց. 2, գ. 1821, ք. 28:

² Նույն տեղում, ք. 49:

³ Բաբելեն Ա. կաթողիկոս. նշվ. աշխ., էջ 778:

⁴ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.2, գ. 1821, ք. 49:

լի Ռիֆաթը խոստանում է, որ առաջիկա նիստին կառավարությունը կանդրադառնա խնդրո առարկային: Մեկ ամիս անց, մայիսի 15-ին, Ռիֆաթ փաշան Մ. Օրմանյանին հայտնելով, որ կաթողիկոսական ընտրություններում պատրիարքարանի ներկայացուցիչն իրավունք չունի նախագահելու, իսկ կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ Կիրակոս եպիսկոպոս Բեքմեզճյանն իր գառամյալ տարիքի պատճառով ի գորու չի լինի ողջ ժանրությունը կրել իր ուսերին, պահանջում է կամ նոր տեղապահ նշանակել, կամ նախագահությունը վստահել այլ անձի: Որպես այդպիսին ակնարկվում էր Բեհա բեյը, որը կարող էր ազդել ընտրությունների ընթացքի վրա: Մակայն այս անգամ Մ. Օրմանյանը հաստատակամ է գտնվում չզիջելու մտայնության մեջ: Մայիսի 17-ին, հանդիպելով արդարադատության նախարար Աբդուրահման փաշային, նա հայտարարում է, որ իրենց միջև համաձայնություն արդեն կայացել է և այն խախտելու դեպքում ինքը իրաժարական կտա: Ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ փաշայի միջոցով հավանական հրաժարականի մասին սպառնալիքը պատրիարքը հասցնում է և Աբդուլ Համիդին, իր դժգոհությունը հաղորդելով նաև Ռուսաստանի դեսպան Ի. Ջինովկին՝ հուսալով ստանալ նրա աջակցությունը:

Չկամենալով բորբոքել կրքերը՝ սուլթանն զգուշանում է և, ինչպես գրում է Մ. Օրմանյանը իրիմյան Հայրիկին ուղղված հունիսի 14-ի նամակում՝ «Արդարադատության նախարարը մայիսի 22-ին հաղորդել էր Ղան գործակատար Տիգրան էֆ. Ներսիսյանին, թե այն միտքը, որուն համար Պատրիարք անչափ հուզվեթ էր, մեկդի թողված է»¹:

Ի վերջո, սուլթանի առաջին քարտուղար Թահսին բեյը հունիսի 6-ին պատրիարք Մ. Օրմանյանին տեղեկացնում է, որ Աբդուլ Համիդը մեծ վեճերին հրամայել է ըստ կարելույն արագ «վերջացնել այդ գործը»²:

Որքան առարկայական էր դառնում կաթողիկոսի ընտրությունը, այնքան սրվում էր պայքարը տարբեր խմբակցությունների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր ընտրյալին բազմեցնել Կիլիկիո կաթողիկոսական գահին: Արդյունքում՝ աճում էին բանսարկությունը, փոխադարձ մեղադրանքներն ու վիրավորանքները: Այսպես, Կիրակոս եպիսկոպոս Բեքմեզճյանը 1900թ. հունիսի 12-ին ամենայն հայոց հովվապետ Մ. իրիմյանին հղած նամակում նշում է, որ ընտրությունները երկարածում է նաև հայոց պատրիարքարանը, ընդամին՝ Մ. Օրմանյանի դեմ «ժողովուրդը նախապաշարված է»: Կիրակոս եպիսկոպոսը գերադասում էր ընտրությունները կազմակերպել ոչ թե Ադանայում, այլ Ասում, որն անհրաժեշտ էր «օրինավոր ընտրություն մը կազմակերպելու» համար, քանզի ընտրությունների շարունակական ձգձգման պայմաններում Կիլիկիայի տարբեր վիճակներից ժամանած պատվիրակներից շատերը, չկարողանալով այդքան երկար սպասել, թողել-հեռացել են՝ իրենց փոխանորդներ նշանակելով ադանացիներին, և «ան ալ ռամիկ խառնիճադանճին ըստ մեծագոյն մասին. այնպես որ ավելի առաջնորդ մը ընտրելու համար Տեղական գավառական ժողովո ձև մը առած է, քան կաթողիկոսական ընտրության պատգամավորաց ժողով. գավառներեն շատերն ալ ընտրության հետաձգումներեն ստիպված անձամբ պատգամավոր չեն դրկեր, այլ ադանացիներեն ներկայացուցիչ կարգած են. շատերը 4-5 ծայն ունին ժողովո

¹ Նույն տեղում, ք. 51:

² Նույն տեղում, ք. 52:

մեջ...»¹: Տեղապահն անհրաժեշտ էր համարում ընտրությունների հրավիրումը Ասում՝ մասնակցությամբ բոլոր պատգամավորների և խնդրում էր վեհապահի միջամտությունը՝ այդ և մի շարք այլ հարցերի կարգավորման ուղղությամբ: Նա Մ. Խրիմյանին հատուկ ուշադրություն էր հրավիրում և այն համաձայնաքի վրա, որ, օգտվելով հոգևոր անիշխանությունից, Կիլիկիո բազմաթիվ թեմերից «ոչ մի փառա կը հասնի մեզ, վանքս զրկված է հասույթներեն»: Պատահական չէ, որ, ի շահ անձնական եկամտի և ընչաքաղձության, Կիլիկիո հոգևորականներից ոմանք շահագրգռված չէին կաթողիկոսի ընտրությամբ:

1901թ. հունիսի 26-ին Մ. Օրմանյանը պաշտոնական գրությամբ դիմում է օսմանյան կառավարության 13 անդամների՝ խնդրելով հաստատել ընտրությունների կարգը: Հունիսի 4-ին կառավարության ընդունած որոշումը ներկայացվում է սուլթանի վավերացմանը: Հունիսի 14-ին արդարադատության և կրոնի նախարարությունը հատուկ պաշտոնագրով Մ. Օրմանյանին հայտնում է վերջնական որոշման մասին, ըստ որի՝ Ազգային ժողովի ներկայացրած և իշխանությունների կողմից հավանության արժանացածների ցուցակը տրամադրվում էր պատրիարքարանին, որին էլ պատկանում էր թեկնածուների վերջնական որոշման իրավունքը: «Ընտրելի պիտի լինեին Կիլիկիո և անկե դուրս ալ Թուրքիո եպիսկոպոսները և ընտրության տեղեկագիրն ալ նույն կերպով Պատրիարքարան պիտի հասներ, իսկ նախագահության խնդիրը լուծվեր էր՝ ըսելով թե կաթողիկոսական տեղապահը և Պատրիարքական պատվիրակը ի միասին պիտի գործեն և կեզուակացվեր թե այս կերպով անհամաձայնություն կվերացվեր»²:

Փութացնելով ընտրությունները՝ Մ. Օրմանյանը Ասիակ Խապայանին հեռագրում է՝ պատվիրելով կրկին մեկնել Ադանա, քանզի վերջինս ընտրությունների ձգձգման պատճառով վերադարձել էր Երուսաղեմ: Գալով Ադանա՝ Ասիակ եպիսկոպոսը ձեռնամուխ է լինում նախապատրաստական աշխատանքներին, սպասելով Ադանայի նահանգապետ Բահրի փաշայի պաշտոնական թույլատրությանը և կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս եպիսկոպոսի Ասից Ադանա ժամանելուն: Նկատի ունենալով մի շարք հանգամանքներ (կազմակերպչական աշխատանքները և տարբեր քաղաքներից ու շրջաններից ժամանող պատվիրակների՝ ճանապարհի դժվարությունները հաղթահարելը), ընտրությունները նշանակվում են 1901թ. հոկտեմբերի 20-ին⁴:

Այն, որ ընտրությունները հետաձգվում էին ոչ միայն օսմանյան իշխանությունների սադրանքների, այլև հենց հայ հոգևոր և աշխարհիկ որոշ շրջանակների գործունեության պատճառով, պարզորոշ զգացվում է նաև Ա. Խապայանի՝ Մ. Խրիմյանին հղած հոկտեմբերի 3-ի նամակից: «Թե ո՞վ պիտի ըլլա Կիլիկիո աթոռոյն ապագա գահակալը, - գրում է նա, - այժմեն զուշակել դժվարին է, կան լռին կուսակցություններ, որոնց յուրաքանչյուրն ի նպաստ յուր կանդիտային (թեկնածուին- Ռ.Գ.) կ'աշխատի»: Ապա ավելացնում է. «Ի միջի այլոց առանց իմ հոժարության իմ անունս ալ կը հեղինելվի ընտրելիներու շարքին մեջ»:

Չի բացառվում, որ, կապված իր թեկնածության հետ, Ասիակ եպիսկոպոսը նուրբ և քողարկված հայցում էր Խրիմյան Հայրիկի աջակցությունը, գրելով, որ որպես Կիլիկիո կաթողիկոս պետք է ընտրվի «լայն գաղափարի տեր մեկը ... ա-

¹ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 80, թ. 16:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՊԿՊՀ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, թ. 55-56:

⁴ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 779:

ռանց փառասիրության», որը Մայր Աթոռի հետ «սերտ միություն և որդիական հնազանդություն կարողանա պահպանել»¹, դրանով ակնարկելով, որ իր ընտրության պարագայում կհանդիսանա այդ «միության և որդիական հնազանդության» կրողը:

1901թ. հոկտեմբերի 20-ին 54 վճռական ձայնի իրավունքով 40 պատգամավորների քվեարկության արդյունքում ընտրվում են Կիլիկիո կաթողիկոսական զահիի հավակնորդները: Նշենք, որ առավել քվե ստացել էր Սահակ Խապայանը: Թեկնածուների ցուցակում էր նաև Մ. Օրմանյանը: Զվեարկության արդյունքները պատրիարքարանի միջոցով ուղարկվում են արդարադատության և կրոնի նախարարություն: Հոկտեմբերի

23-ին Մ. Օրմանյանը խնդրում է «որ ըստ կանխավ համաձայնության հաճի նախարարությունը յուր կարծիքը հայտնել և հաղորդել ընտրելյաց մասին, որպեսզի ըստ այնմ ընտրողական ժողովը վերջնական ընտրությունը կատարե»²: Սակայն նախարարությունը նորից է սկսում ձգձգումների քաղաքականությունը: Ընդսին՝ իշխանությունները կտրականապես դեմ էին Մ. Օրմանյանի թեկնածությանը, քանզի չէր ցանկանում, որ նա թողնի պատրիարքական աթոռը: Գուցե նաև այն պատճառով, որ վերջինս, հարկավ, հանդես կգար հայ եկեղեցու միասնության դիրքերում և, որպես ամհատ և հոգևոր գործիչ, շատ հեռու էր կամակատար լինելուց: Նոյեմբերի 5-ին նա վարչապետ Սաիդ փաշային խնդրում է արագացնել հարցի քննարկումը: Նոյեմբերի 21-ին արդարադատության և կրոնի նախարարության խորհուրդը հաստատում է ներկայացված վեց եպիսկոպոսների թեկնածությունը, սակայն ուշացնում էր ընտրությունները սկսելու պաշտոնական հրամանը կամ համաձայնությունը³: Երկու օր անց, նոյեմբերի 23-ին արդարադատության և կրոնի նախարարությունը պաշտոնական գրությամբ տեղեկացնում է Մ. Օրմանյանին, որ «ընտրելյաց վեցանուն ցանկը նախարարաց ժողովին մեջ քննվելով տեսվեցավ թե Պատրիարքության և Կաթողիկոսության միացումը սովորության հակառակ լինելով Ձեր անունը վերցնել հարկ եղավ և թե Գրիգորիս Հովհաննեսյան, և Վահրամ Մանկունի, և Հմայակ Դիմաքսյան եպիսկոպոսները ինչ ինչը արձանագրյալ պարագայից նկատմամբ կաթողիկոսության հարմար չտեսնելով, կը հանձնարարվի մնացած երկուքեն, այսինքն Սահակ Խապայան և Գեորգ Երեցյան եպիսկոպոսներեն մին ըստ օրինի կաթողիկոս ընտրել տալ»⁴:

1901թ. նոյեմբերի 21-ին Ազգային կենտրոնական վարչության համապատասխան որոշումից հետո Մ. Օրմանյանը հեռագրում է Ադանա, Սահակ և Կիրակոս եպիսկոպոսներին արտոնելով ընտրությունների անցկացումը:

Նոյեմբերի 29-ին, հինգշաբթի օրը, տեղի են ունենում Կիլիկիո Կաթողիկոսի ընտրությունները: Չայների մեծամասնությամբ /32կողմ, 27 դեմ/ Կիլիկիո կաթողիկոս է ընտրվում Գեորգ եպիսկոպոս Երեցյանը, որը գտնվելով Կ. Պոլսում և իմանալով իր ընտրության մասին՝ խիստ հուզվում և շփոթվում է, քանզի մի քանի օր առաջ Սահակ Խապայանին հղած նամակում հայտնել էր իր հրաժարականի մասին: Իսկ Սահակ եպիսկոպոսը «յուր և Գեորգ եպիսկոպոսի անուններուն միայն մնացած ըլլալուն պատճառով ոչ կրցեր է ինքն հրաժարական ներկայացնել և ոչ ալ Գեորգ եպիսկոպոսի հրաժարականին ուժ տալ և հարկավ յուր ընտրե-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 71:

² Նույն տեղում, ք. 60:

³ Նույն տեղում, ք. 60:

⁴ Նույն տեղում:

լիութայնը սղած չերևակու համար Գեորգ Եպիսկոպոսի արժանավորագույն լինելը հայտարարած», - գրել է Մ. Օրմանյանը¹:

Մեկ-երկու օրվա տատանումներից և մտորումներից հետո Գեորգ Երեցյանը տալիս է իր համաձայնությունը և աստիճանաբար ձեռնամուխ լինում կաթողիկոսական պարտականությունների կատարմանը: Թվում էր, թե հաղթահարվել են բոլոր դժվարությունները, որ ամեն ինչ մնացել անցյալում, կրքերն աստիճանաբար սկսում են մեղմանալ, երբ Գեորգ Եպիսկոպոսն ինչ-ինչ պատճառներով, ուրոնց մասին աղբյուրները լռում են, դեկտեմբերի 13-ին անակնկալ ներկայացնում է իր հրաժարականը: Ջուր են անցնում բոլոր հորդորները, համոզելու փորձերը²:

Կամենալով վերջ տալ երիցս չարչրկված հարցին և անորոշ դրությանը, որը ձեռնտու էր միայն օսմանյան իշխանություններին, Մ. Նիքիմյանը 1902թ. հունվարի 12-ին Օրմանյան պատրիարքին հասցեագրած նամակում պատվիրում է Գեորգ Երեցյանին անհապաղ հարկադրել ընդունել կաթողիկոսությունը՝ սպառնալով «մինչև իսկ խարազանի սաստը»: Սակայն ամեն ինչ զուր էր և անօգուտ³:

Երկարատև քաջքուկներից և վեճերից հետո պատրիարքարանը մոր ընտրությունների թուլատրության խնդրանքով դիմում է օսմանյան կառավարությանը՝ արդեն երուսաղեմ մեկնած Ս. Խապայանի փոխարեն պատրիարքական պատվիրակ նշանակելով Հակոբ-Աշոտ Եպիսկոպոս Փափագյանին: Առաջնորդվելով հարցի շուտափույթ լուծման մտայնությամբ՝ Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Բեքմեզմյանը Ս. Օրմանյանին գրած նամակում առաջարկում է Սահակ Եպիսկոպոսին անմիջապես հռչակել Կիլիկիո կաթողիկոս, հաշվի առնելով, որ նա էր միակ թեկնածուն: Սակայն, ինչպես ամենայն հայոց կաթողիկոսին հաղորդում էր Մ. Օրմանյանը՝ «դա օրինական և վավերական չէր»⁴:

Օգտագործելով ընծեռված հնարավորությունը, իշխանությունները վերստին ձգձգում էին ընտրություններն այն պատճառաբանությամբ, որ պատրիարքական պատվիրակի նշանակումը չի համաձայնեցվել արդարադատության և կրոնի նախարարության հետ: Փոխադարձ համաձայնությամբ պատրիարքական մոր պատվիրակ է նշանակվում Բիրեջիկի առաջնորդ Մովսես Եպիսկոպոս Կյոմրեքձյանը: Հոկտեմբերի 1-ին Ազգային ժողովի կողմից հաստատված 6 թեկնածուներից բաղկացած ցուցակը ներկայացվում է արդարադատության նախարարություն: Հանելով Կեսարիո առաջնորդ Տրդատ Եպիսկոպոս Պայանի, Նիկոմեդիայի առաջնորդ Ստեփան Եպիսկոպոս Հովակիմյանի և Ռոդոսթոյի առաջնորդ Ներսես Առուշանյանի թեկնածությունները «անոնց մասնավոր պարագաները ի նկատի առնելով» և թողնելով Սահակ Խապայանի, Մովսես Կյոմրեքձյանի և Բրուսայի առաջնորդ Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Չամչյանի թեկնածությունները՝ իշխանություններն արտոնում են ընտրությունների անցկացումը: Դրան անմիջապես հաջորդում է Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոսի հրաժարականը, իսկ հոկտեմբերի 12-ին, Ադանայի ս. Աստվածածին եկեղեցում կայացած ընտրությունների ժամանակ «Մովսես Եպիսկոպոս զովելի նախաձեռնությամբ կ'հայտարարե Սահակ Եպիսկոպոսի քան զինքն արժանավորագույն լինելը, հարկավ ընտրողաց ալ այդ մասին համոզումը զգալով և կառաջարկե որ առանց քվեներու ցրում պատճառելու, միաձայնությամբ և համամտությամբ օրինակելի ընտրություն մը

¹ Բարկեն Ա. կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 780: Տես նաև Բյուզանդիոն, Կ. Պոլիս, 1901թ., N 67:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 71:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 71:

⁴ Նույն տեղում, ք. 73: Տես նաև Բարկեն Ա. կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 808-809:

կատարին»։ Արդյունքում՝ միաձայն (62 ձայնով) Սահակ եպիսկոպոս հապայաճան ընտրվեց Կիլիկիո կաթողիկոս, իսկ հոկտեմբերի 27-ին նրա ընտրությունը պաշտոնապես ճանաչվեց կառավարության կողմից¹։

Փաստորեն, երկար փորձություններից և համառ պայքարից հետո, շնորհիվ նաև Մ. Խրիմյանի և Մ. Օրմանյանի հաստատակամ դիրքորոշման, հարցը լուծվեց հոգուտ հայ եկեղեցու միասնությամբ։

Թվում էր, թե նորընտիր կաթողիկոսը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի հետ համախորհուրդ, մի կողմ թողնելով երկու աթոռների միջև գոյություն ունեցող դարավոր տարածայնություններն ու առաջնության ձգտումը, պետք է ձեռնարկեին Կիլիկիո ավերված թեմերի վերականգնումը, ամոքեին ժողովրդի վերքերը, նպաստեին հոգևոր կյանքի զարգացմանը և ծառայեին ազգային միասնության զարգացմանը։ Ցավոք, որոշ ժամանակ անց նկատելի է դառնում Սահակ կաթողիկոսի գերադասության քողարկված հավակնությունը պատրիարքարանի նկատմամբ, իսկ վերջինիս կողմից՝ Կիլիկիո կաթողիկոսի անտեսումը և Կիլիկիո վերաբերյալ կամայական վճիռների կայացումը։ Դա երևում է թեկուզ նոր Նախիջևանի մեծահարուստ հայերից մեկի՝ Մարգար Պոպովի կտակի (ըստ որի՝ 50000ռուսական ռուբլի էր տրամադրվել թուրքիայում հայկական դպրոց բացելու համար) շուրջ եղած կրքերի բորբոքումից։ Մ. Խրիմյանի որոշմամբ՝ դպրոցը պետք է բացվեր Ասուճ, որի մասին նա համապատասխան պայմանավորվածություն էր ձեռք բերել կտակարարի կնոջ՝ Տիրուհի Պոպովյանի հետ։ Սակայն, ինչպես ամենայն հայոց կաթողիկոսին 1904թ. փետրվարի 18-ի նամակում գրել է Կիլիկիո կաթողիկոսը՝ «Առանց փուշի վարդ և առանց կսկծած սփոփանք չի լինիր, նույնը պատահեց և մեզ։ Օրմանյան պատրիարքը, որ մեծամեծ խոստումներով հուսադրեց զմեզ ընդունել ավերակ Աթոռը և հետ օծման երեք ամիսեն Պոլիս երթալու հույսեր ներշնչեց, բայց հետո բոլոր դիմումներու անհետևանք թողնելու համար ոգի ի բռին աշխատեցավ, այժմ սկսած է Կիլիկիո կաթողիկոսության խնամակալության դեր կատարելու հավակնիլ, ուստի այդ կտակի մասին կը գրե. «մենք հարմարագույն կը սեպեմք, որ Ասոց վարժարանը, որ արդեն գոյություն ունի, վերածվի կտակարանին անվան վստահության ըստ ճիզվիթական սկզբանց, և ըստ այնմ վերակազմվելով դրվի ընդ վերին հսկողության Պոլսո պատրիարքարանին», որովհետև և ըստ Օրմանյանի՝ պատրիարքարանը բարձր է քան կաթողիկոսարանը և կամ ավելի վստահության արժանի է։ Այդ ամենը նա վերագրում է Մ. Օրմանյանի «դիկտատորական բաղձանքներին... բայց ոչ այսօր և ոչ հավիտյան չեմ ընդունիր Ազգի բարիքները Օրմանյանի ձեռքեն ընդունելու նվաստումը»²։ Միայն Մ. Օրմանյանի անձի և գործունեությանը դեմ չէ Սահակ հապայաճանի ընդվզումը։ Դա նշանակում էր չընդունել Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի գերակայությունը, իսկ հայտնածի դժգոհությունը՝ հավաստել Կիլիկիո Աթոռի անկախությունը, որի համար հակառակը «նվաստում» էր։ Նամակի ենթատողերում, մեր կարծիքով, շղարշված զգացվում է ուղղակի Մ. Խրիմյանին ենթարկվելու միտումը։

Զննադատելով պատրիարքին, Ս. հապայաճանը շարունակում է. «Օրմանյան Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ճանկելել հուսախաբ կամ վրիպած, այժմ հետամուտ է Հայրապետական Աթոռ մը ստեղծել, անշուշտ վրան ինքը բազմելու համար։ Մենք միակ այն սիրով ընդունեցինք Կիլիկիո աղքատացյալ աթոռը, որպեսզի եկեղեցվո միությունը պահպանելու համար՝ ավերակները իբրև թուճ ծառա-

¹ *Նույն տեղում, ք. 77: Տե՛ս նաև Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 810-811:*

² *ԳԳՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1824, ք. 10:*

յեցնենք, բայց միութայն սուտ նախանձախնդիրներն առաջին օրեն մեր առջև նետեցին «ընկալալ սովորություն» բանաձևը հրատարակյալ անդրանիկ կոնդակին ամբիվ: Հարկ չեմ համարիր ըսել, որ երուսաղեմի պատրիարքի կոնդակներուն չափ անգամ կարևորություն չը տվին, իսկ հիմա նոր օրենսդրության ամբիվ՝ նոր Հայրապետ և նոր Հայրապետանոց կը փնտրի Օրմանյան...»:

Մարգարեական ներշնչմամբ ոգեր էին. «Աթոռ դնել մայրաքաղաք... մերթ ևս ձգտել այնչափ հառաջ մինչև ի Սիս և Աղթամար, տիրապետել այլոց վիճակ»¹:

Ձգացվում է Ս. Խապայանի ոչ միայն անձնական վիրավորանքը իր դիրքը, պաշտոնը և ավագությունն անտեսելու համար, այլև, մեղմ ասած, դժգոհությունը (եթե չասենք՝ թշնամանք) Ս. Օրմանյանի նկատմամբ, վերջինիս մեղադրելով եկեղեցու միասնության քայքայման, եկեղեցական կարգուկանոնի խախտման մեջ: Ս. Օրմանյանն, իր հերթին, ցանկանում էր Կիլիկիո կաթողիկոսությունն ամբողջովին ենթարկել իր ազդեցությանը:

Խորացող տարածայնությունները հրահրվում և խրախուսվում էին, ինչպես արդեն նշել ենք, օսմանյան իշխանությունների կողմից: «Բ. Դուռը ուզում էր Կիլիկիան պատրիարքությունն բաժնել և ինքնագլուխ նկատել և պատրիարքի որևէ միջամտություն չնջել... Կիլիկիո ինքնավարությունը վերահաս վտանգ մըն է...» - գրել է Ս. Օրմանյանը²: Եկեղեցու միասնությունը երիցս կարևոր էր հայության ոչ միայն Իողևոր, այլև մշակութային, քաղաքական միության առումով՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Իսկ նրա բաժանումը նշանակում էր միասնության պառակտում, որը մեծ հարված էր հայ ազատագրական պայքարին ընդհանրապես: Այդ մասին է Կիլիկիայից Ազգային ընդհանուր ժողովի պատգամավոր ընտրված Արիստակես Գասպարյանի նամակը ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ-ին: «Գալով նպատակիս, գրում է նա, - ամենաբուռն փափագս է Կիլիկիո կաթողիկոսական Ս. Աթոռն օժտված տեսնել հիմնական կանոնագրով մը և մանավանդ լայնախոհության հիման վրա վառ պահել և արմատացնել կատարյալ համերաշխություն մը, ընդ մեջ Մայր Աթոռոյն և Սուր Աթոռին, ճշտելով հարաբերությանց և իրավանց սահմանը պաշտոնական համաձայնագրով մը որ լինի օրինական, ստանալով անջնջելի պայմանագրության մը ուժն ու հանգամանքը, իսպառ արգելեալ պապագային համար որևէ ոտնձգություն ամենայն Հայոց Հայրապետությանը գերադասության դեմ»:

Եվ երիցս իրավացի է վեհափառի անունից Ա. Գասպարյանին գրած պատասխան նամակում Հսսիկ արքեպիսկոպոսը, նշելով և կարծես սերունդներին պատգամելով, որ «ազգի միության, եկեղեցու խաղաղության, եկեղեցական կարգերի ու կանոնների պահպանության խնդիր կա, որին ցանկացող և նախանձախնդիր պետք է լինի ամեն ոք»³:

¹ *Նույն տեղում*, ք. 11:

² *Նույն տեղում*, ք. 57, գ. 1, գ. 321, ք. 26-27:

³ *Նույն տեղում*, ք. 57, գ. 2, գ. 262, ք. 1-2:

**Վ.Յ.ԳԱՇԵԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՍՏԱԿԵՅՄԱՆ ՃԱՆԱԳԱՐՎԻՆ
/1890-1895 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ/**

Հայկական հարցի լուծմանը հետամուտ քաղաքական կուսակցությունների ձևավորումը արդեն 1890-ականների սկզբին համագեցրել էր նրան, որ հայ ազատամարտի ղեկավարների մոտ «ի՛նչ անել» հարցադրմանը փոխարինել էր «ինչպե՞ս անել» բարդ, հաճախ անլուծելի թվացող զուխկոտրուկը: Նման պայմաններում առաջին պլան էին մղվել ոչ թե պայքարի վերջնանպատակները, այլ գործնական-կիրառական հարթության վրա դրանց հասնելու մարտավարական ուղիների փնտրտուքը:

Այդ պատճառով ասպարեզում առկա քաղաքական ուժերի մոտ տեղի էր ունենում իդեալի և իրականության բաղդատման և դրա հիման վրա պայքարի անմիջական եղանակների հստակեցման բարդ ու հակասական մի գործընթաց, որն առավել ամբողջական, ինչ որ առումով՝ դասական ձևով դրսևորվեց Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության առաջին ծրագրային բնույթի փաստաթղթերում, կուսակցության գործելակերպը հստակեցնող կանոնագրային նորմերում, առանձին ակտիվ գործիչների ելույթներում ու հայտարարություններում, ինչպես նաև պայքարի կոնկրետ փորձն ամփոփող ու հետագա գործունեության ուղիներ մատնանշող զանազան հրահանգների, նախագծերի և այլ վավերագրերի մեջ: Դրանցից ցայսօր գիտական շրջանառության մեջ են դրվել միայն երկուսը՝ «Հ.Յ.Դաշնակցության Մանիֆեստը»¹ և 1892թ-ին՝ առաջին ընդհանուր ժողովում ընդունված, այսպես կոչված բուն ծրագիրը կամ ծրագիր-կանոնագիրը², որի հետևանքով ուսումնասիրողների համար հնարավորություն չի ստեղծվել բացահայտելու համար Հ.Յ.Դաշնակցության խոսքից գործի անցնելու բարդ պրոցեսի հիմնական հանգրվանները:

Վերը նշված փաստաթղթերի լրացումն ու ամբողջացումն են հանդիսանում Վրաստանի հանրապետության Պետական կենտրոնական պատմության արխիվում պահվող «Հրահանգ հրոսակային խմբերին» վերնագիրը կողմ վավերագիրը³, 1892-ի առաջին ընդհանուր ժողովում ընդունված բուն ծրագրի խմորատիպ օրինակի ռուսերեն թարգմանությունը⁴, ինչպես նաև Հ.Յ.Դաշնակցության տեղական կոմիտեների ու խմբերի գործունեության հիմնական սկզբունքներն ամփոփող մեզ հայտնի առաջին կանոնագրային բնույթի փաստաթուղթը⁵ և այլ վավերագրեր ու հետաքրքիր արխիվային նյութեր:

Այս նորահայտ փաստաթղթերի և բազմաթիվ այլ սկզբնաղբյուրների հետազոտությունը թույլ է տալիս վեր հանել ազատագրական պայքարը գործնական հարթություն տեղափոխելու՝ Հ.Յ.Դաշնակցության առաջին փորձերի ընթացքը: Այն ի տարբերություն 1880-ականների ազատագրական կազմակերպություն-

¹ Տե՛ս «Դիվան Հ.Յ.Դաշնակցութեան», հատ 1, Բոստոն, 1934, էջ 88-89, բնագիրը տես Դ.Գ.Ֆասարական-քաղաքական կազմակերպությունների պատմության ԿՊԱ ֆ. 4047, ց. 1, գ. 2:

² Տես Սեր ծրագիրը, «Դրույակ» 1894. սեպտեմբեր, թիվ 11:

³ Տես Վրաստանի հանրապետության ՊԿՊԱ, ֆ. 17, ց. 2, գ. 706, թ. 283-284:

⁴ Տես Նույն տեղում, ֆ. 153, ց. 1, գ. 119, թ. 6-7:

⁵ Տես Նույն տեղում, ֆ. 153, ց. 1, գ. 135, թ. 53-54:

ների ու խմբակների հետապնդած տեղական-զավառական խնդիրների և Ա.Դ.Գնչակյան կուսակցության ազգային ու համամարդկային նպատակների միջև շուտով առաջ եկած խոր ճեղքվածքի, հանդիսանում էր տեսական հարցադրումները գործի վերածելու և իրականություն դարձնելու փաստորեն առաջին համապարզված քաղաքական հայտը ողջ հայ ազգային-ազատագրական շարժման ընթացքում:

Ծրագրային մաքսիմալիզմին փոխարինող Գ.Յ.Դաշնակցության գործնական իրատեսությունը բխում էր այն միջավայրի ու պայմանների հաշվառումից, որը հարկադրում էր կուսակցության հիմնադիրներին խուսափել «հեռավոր անցյալի» կամ «հեռավոր ապագայի» գերին դառնալուց և առաջնորդվել մարդու և միջավայրի, իսկ լայն առումով՝ ազգի ու հայրենիքի միասնությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ քաղաքական պրագմատիզմով և «ղեկավարունել երկրի կուլտուրայով և նրա ազգային ու պատմական առանձնայատկություններով»: Նման պայմաններում ծրագրային մաքսիմալիզմի և գործնական մարտավարության միջև առկա անորոշություններին Գ.Յ.Դաշնակցությունը հակադրում էր ծրագրային չափավորությունը և գործնական պայքարի ողջ գունապնակը ներառող ինչպես չափավոր, այնպես էլ արմատական բոլոր հնարավոր քայլերի զուգահեռ կիրարկումը: Այդ առումով ինչպես Գայ Յեղափոխականների Դաշնակցության Գիմնադիր ժողովներում, այնպես էլ առաջին ընդհանուր ժողովում բանաձևված «Թիւրքաց-Չայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատութիւն...»² պահանջը հանդիսանում էր սեփական ռազմավարությունը գործնական գետնի վրա կիրառելու համար անհրաժեշտ այն բանաձևը, որը թույլ էր տալիս չկաշկանդել կուսակցության մարտավարական քայլերի հնարավորությունները, բայց, միաժամանակ պահպանել ռազմավարական նպատակների հստակությունն ու անադարտությունը: Բնական էր, որ նման քաղաքական գործելակերպ որդեգրած կուսակցության համար չէր կարող բացարձակ ու անխախտ մնալ նաև սկզբնական շրջանում որպես ծրագրային առաջադրանքների իրականացման հիմնական միջոց դիտվող ընդհանուր ապստամբության գաղափարը: Փաստերն ու վավերագրերը ցույց են տալիս, որ արդեն 1891-ին Արևմտյան Գայաստանում ընդհանուր ապստամբություն սկսելու համար Գ.Յ.Դաշնակցությունը ծավալել էր հսկայական աշխատանք: Սակայն շուտով հաշվի առնելով իր որդեգրած նպատակի անհամապատասխանությունը տվյալ ժամանակամիջոցում «երկրում» ստեղծված կոնկրետ պայմաններին, Գ.Յ.Դաշնակցությունը կյանքի կոչեց ավելի կոնկրետ, գործնական բնույթի քայլերի մի ամբողջ համալիր, որոնք սոսկ հեռանկարի առումով էին միտված ընդհանուր ապստամբության գաղափարի հասունացմանը:

Արդեն 1892թ. ապրիլ ամսին Գոնան Դավթյանի և Տիգրան Օքոնյանի կողմից գրված «Գրավեր ընդհանուր ժողովի հայ հեղափոխականներին» փաստաթուղթը բանաձևում էր «միջոց-տակտիկա» հասկացությունը՝ որպես սեփական նպատակին հասնելու մարտավարական ուղիների փնտրտուքի սկիզբ: Բնական էր նաև, որ նման որոնումները պետք է հանգեցնեին կուսակցության մարտա-

¹ «Դրոշակ», 1891, թիվ 1:

² «Դրոշակ»-ի թռուցիկ թերթ, թիվ 1, էջ 1:

³ Տես Գրավեր առաջին ընդհանուր ժողովի հայ յեղափոխականներին, «Դիվան Գ.Յ.Դաշնակցութեան», հատ. 1, Բոստոն, 1934, էջ 95:

վարությունը կոնկրետացնող մեկ այլ փաստաթուղթ - հրահանգի ձևակերպմանը, որը կփորձեր ընդհանուր ապստամբության անօգուտ սպասումներից հոգնած Գ.Յ.Դաշնակցության գործիչներին զինել գործնական պայքարի հստակ մարտավարությամբ:

Տիգրան Օջոնյանի կողմից ընդհանուր ժողովին առաջարկվող այդ փաստաթուղթը սահմանում էր կուսակցության անելիքները միայն Արևմտյան Դայաստանում՝ չմասնավորեցնելով Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրությունից դուրս գտնվող այլ վայրերում առկա կոմիտեների ու խմբերի առջև դրվող խնդիրները: 1892թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսից Ախալցխա՝ Ալեքսանդր Արապյանին ուղարկված և «Չրահանգ հրոսակային խմբերին» վերտառությունը՝ կրող այդ վավերագիրը սահմանում էր «երկրում» գործող խմբերի նոր առաջադրանքները՝ ժողովրդի պաշտպանությունը թշնամիներից և ժողովրդի նախապատրաստումը ընդհանուր ապստամբությանը: Դրանով իսկ ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրը դիտարկվում էր որպես ավելի հեռավոր ապագա տեղափոխվող «ընդհանուր ապստամբություն» ռազմավարական նպատակի իրականացման միջոցներից մեկը: Դրա համար «Չրահանգը» նախատեսում էր 5-11 հոգուց բաղկացած ոչ մեծ խմբերի ձևավորում, որոնց ղեկավարելու էին խմբապետերը: Նրանք իրենց հերթին պետք է կապ պահպանեին կուսակցության ներկայացուցիչ-գործիչների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրը պետք է իր ձեռքի տակ ունենար նման 2 խմբեր: Սահմանվում էր նաև ռազմական կարգապահություն՝ հրամանի կատարման պարտադիր լինելը, դավաճանության մեջ մեղադրվող խմբի անդամին մահապատժի ենթարկելու իրավունքը, առանց թույլտվության խումբը լքելու փաստի դիտարկումը որպես դավաճանություն և այլն:

Արևմտյան Դայաստանում գործելու համար նախատեսված այս մարտական բնույթի հրահանգներում կոնկրետացվում էին նաև հրոսակային խմբերի հավանական թիրախները՝ կառավարության անդամների՝ վալիների, մուքեսարիֆների, գայմագամների և ընդհանրապես՝ բոլոր ռազմական ու քաղաքական գործիչների ու հարկահավաքների, կառավարության գույքի, ունեցվածքի, շինությունների և հեռագրային գծերի, ինչպես նաև մատնիչների ու դավաճանների ոչնչացման մասին հստակ առաջադրանքների տեսքով:

Այսպիսով, դեռևս մինչև առաջին ընդհանուր ժողովը, որը հանդիսացավ Գայ Յեղափոխական Դաշնակցության ձևավորման բարդ գործընթացի ավարտական փուլը և ամրագրեց պայքարի հեղափոխական մարտավարության հաղթանակը լիբերալ-մեֆորմիստական ուղեգծի հանդեպ, Գ.Յ.Դաշնակցությունը արդեն ուներ այդ մարտավարության առավել ընդհանուր գծերի մասին իր պատկերացումների համակարգը՝ որպես ժողովին ներկայացվող առաջարկություն-նախագիծ: Ձուտ մարտական-հայդուկային գործողությունների մասին կոնկրետ առաջարկներից գառ Գ.Յ.Դաշնակցության մարտավարությունը շուտով իր մեջ ներառեց նաև պայքարի այլ եղանակներ, որոնք սահմանվեցին հենց առաջին ընդհա-

¹ Փաստաթուղթը ուսներեն վերնագրված է «*Наструкция шайкани, действующая на северо*», որն անկասկած ցարական օխրանկայի թարգմանիչների ձեռքով է գրվել: Սակայն հայերեն բնագրի բացակայությունը չի խանգարում հասկանալ, որ վերջինիս իրական վերնագիրը «Չրահանգ հրոսակային խմբերին» հասկացությունն է, քանի որ 1890-1891թ. փաստաթղթում Գ.Յ.Դաշնակցությունն օգտագործում էր ոչ թե հայդուկային, այլ հրոսակային խմբեր բառակապակցությունը: Տես Ա.Սեվեան, Երբ է հիմնուել Գ.Յ.Դաշնակցությունը, «Գայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1936, թիվ 2, էջ 65:

նուր ժողովի կողմից և ամրագրվեցին նրա ընդունած ծրագիր-կանոնագրի կամ բուն ծրագրի մեջ: Դրանք էին պրոպագանդը, ժողովրդի հեղափոխականացումը, զինումը, ապագա ընդհանուր ապստամբության թատերաբեմի՝ Արևմտյան Հայաստանի ուսումնասիրությունը, դավաճանների ահաբեկումը և այլն, և այլն: Այսպիսով, «Հրահանգի հրոսակային խմբերին» առաջարկություն-նախագիծը հիմք դարձավ առաջին ընդհանուր ժողովի կողմից ընդունված մարտավարական առաջադրանքների ողջ համալիրի համար:

1890-ական թվականներն Յ.Յ.Դաշնակցության կողմից Արևմտյան Հայաստանի դիտարկումը որկես պայքարի փաստորեն միակ թատերաբեմ, նախատեսում էր համապատասխան մարտավարության որդեգրում նաև «երկրից» դուրս գործող դաշնակցական կոմիտեների ու խմբերի կողմից: Ուստի բնական էր, որ կուսակցությունը պետք է փորձեր կանոնակարգել իր աշխատանքները նաև այդ գործելադաշտերում: հիմք ընդունելով տվյալ հանգրվանում վերջիններիս տրվող օժանդակող-սպասարկող գործառույթները: Նման խնդիրները հստակեցնելու համար առաջին ընդհանուր ժողովը անհրաժեշտ ժամանակ ու հնարավորություն չունեցավ: Թերևս դա է պատճառն այն իրողության, որ Արևմտյան Հայաստանից դուրս գործող կառույցների գործելակերպը հստակեցնող առաջին կանոնագրային բնույթի փաստաթղթի մասին առկա տեղեկությունները սկզբնավորվում են 1895 թվականին:

Մեր կարծիքով, դա կապված էր այն իրողության հետ, որ սկսած այդ թվականից, Թիֆլիսի Բյուրոյի հրավերով տեղի ունեցան մի շարք տարեկան «ընդհանուր» ժողովներ, որոնք սակայն մաս չկազմեցին ո՛չ Արևմտյան Հայաստանում և ո՛չ էլ Ռուսաստանյան կայսրությունից դուրս գործող դաշնակցական մարմինները: Այդ պատճառով, ավելի ուշ այդ ժողովները կոչվեցին Կովկասյան ռայոնական, շրջանային կամ շրջանական ժողովներ: Միանգամայն բնական ու տրամաբանական էր, որ հենց այդ ժողովներն էլ պետք է սահմանեին «երկրից» դուրս գործող դաշնակցական կառույցների աշխատանքների հիմնական սկզբունքները, քանզի նրանցում ներկայացված էին հենց նման տարածքներում գտնվող դաշնակցական կոմիտեները: Դրանով կարելի է բացատրել այն փաստը, որ 1895-ի Կովկասյան ռայոնական ժողովից անմիջապես հետո, Թիֆլիսից Ռուսաստանում գործող մարմիններին և ուղարկվում մի փաստաթուղթ՝ «Հեղափոխական նախագիծ»՝ պայմանական վերտառությամբ: Փաստաթղթի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն «երկրից» դուրս գործող կոմիտեների համար նախատեսված կանոնագիր էր, քանզի սահմանում էր ոչ թե կուսակցության անմիջական պայքարի մարտավարությունը, այլ այդ պայքարը իրենց վրա վերցրած խմբերին մարդուժով, զենքով ու ֆինանսական միջոցներով օժանդակող կառույցների աշխատանքի հիմնական ուղղությունները:

1895թ. ապրիլի 30-ին Արմավիրում գտնվող ուսուցիչ Գրիգոր Թառույանին ուղղված այս կանոնագրային բնույթի փաստաթուղթը ճշտում էր տեղական կոմիտեների նպատակները՝ ձևավորել խմբեր և հրահանագներ տալ նրանց ու միաժամանակ նշում, որ այդ խնդիրների իրականացման համար կոմիտեների

¹ Ուսերեն բարգմանության՝ «Проект возстанія» ձևակերպումը, անկասկած ցարական գրաքննիչների անփութության արդյունքն է, քանզի բուն տեքստի մեջ նույնպես հաճախ շփոթվել են «ապստամբություն» և «հեղափոխություն» հասկացությունները:

² Տե՛ս Կրաստանի հանրապետության ՊԿՊԸ, ֆ. 153, ց. 1, գ. 135, թ. 53-54:

³ Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 54:

գործունեությունը պետք է բաժանել երկու մասի՝ տեսական և գործնական: Դրանցից առաջինը կայանում էր հեղափոխական գաղափարների քարոզչության, խմբերի ձևավորման մեջ, որի համար կոմիտեները պետք է նախ և առաջ տարածեին կուսակցության օրգանը՝ «Դրոշակը»: Գործնական աշխատանքների տակ հմակացվում էր նախ և առաջ դրամահավաքը, իսկ որպես կոմիտեի գործունեության հիմնական նպատակ էր դիտվում զենքի ու զինամթերքի հայթայթման խնդիրը: Դրա համար յուրաքանչյուր կոմիտե պարտավոր էր ունենալ իր զինապահեստը՝ երկու անձանց վերահսկողության տակ: Ջենքի ընդունումն ու առաքումը պետք է իրականացներ կոմիտեի ընդհանուր հաշվապահը: Նշվում էին նաև զենքերը Հայաստան ուղարկելու հիմնական տարբերակները՝ անմիջականորեն Ռուսաստանի վրայով կամ էլ Պարսկաստանում գործող կոմիտեի միջոցով՝ հանձնելու համար թուրքական սահմանների մոտ գործող խմբերին: Այսպիսով «Հեղափոխական նախագիծը», որն ամենայն հավանականությամբ 1895-ի սկզբին կայացած Կովկասյան ռայոնական ժողովի արգասիքն էր, հստակեցնում էր «երկրից» դուրս գործող կոմիտեների գաղափարական, կազմակերպական ու քարոզչական աշխատանքների հիմնական ուղղությունները և լրացնում՝ միայն Արևմտյան Հայաստանի պայմանների համար նախատեսված նախորդ կանոնա-գրային բնույթի փաստաթղթերում ամրագրված նորմերը:

Այսպիսով մեր ձեռքի տակ եղած ծրագրային բնույթի փաստաթղթերը, ինչպես նաև գործնական առաջարկություններն ու դրանց շուրջ առաջին ընդհանուր ժողովում կայացած բանավեճերի բովանդակության շուրջ հետագայում արտահայտված կարծիքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Հ.Յ.Դաշնակցությունը հայ իրականության մեջ գործող առաջին քաղաքական կազմակերպությունն էր, որը փորձ արեց ընդհանուր իդեալների մշուշապատ բարձրունքներից իջնել դեպի նրանց իրականացման խորդուրդը՝ ճանապարհը, այսինքն՝ ռազմավարությունը դարձնել կյանքի կոնկրետ պայմաններին համապատասխանող, գործուն մարտավարություն: Այդ պատճառով, արդեն 1890-ական թվականների առաջին կեսին Հ.Յ.Դաշնակցությունը բախվեց հայ ազատամարտի հիմնական հակաթեզի հետ՝ ակնհայտ դարձավ իդեալի և իրականության միջև առկա խոր ճեղքվածքը: Արևմտյան Հայաստանը պատրաստ չէր ընդհանուր ապստամբության շուտափույթ իրականացմանը: Նման պայմաններում կարելի էր մնալ տեսական-գաղափարական հարցադրումների «բարձրունքի» վրա և Հնչակյան կուսակցության նման որպես նվազագույն ծրագիր բանաձևել Հայաստանի երեք մասերի ազատագրման խնդիրը, իսկ որպես վերջնականատակ՝ սոցիալիզմի իդեալը և դրանից հետո ժնկից իրահանգներ ուղարկել հալածանքների ու ջարդերի պայմաններում օրինախի մատնված արևմտահայ գյուղացիությունը: Սակայն, քաղաքական պրագմատիզմը և ամենակարևորը՝ պատասխանատվությունը, հայրենիքի ապագայի հանդեպ, հարկադրում էին Հ.Յ.Դաշնակցությանը սկսել պայքարի նոր մարտավարության փնտրտուլք՝ կտրուկ կերպով իջեցնելով անմիջական քաղաքական պահանջների նշածողը և առաջին պլան մղելով դրանց իրականացման գործնական պայքարի՝ մարտավարության հստակեցման խնդիրը: Այդ պատճառով, արդեն 1890-ական թվականների առաջին կեսին, Հ.Յ.Դաշնակցության մարտավարական առաջադրանքների ողջ գունապնակն իր մեջ ներառեց պայքարի փաստորեն բոլոր հնարավոր մեթոդները՝ զենքից մինչև քարոզչություն և անգամ բանակցություններ հակառակորդի առանձին խմբավորումների հետ՝ ի նկատի ունենալով ողջ կայսրության ընդհանուր բարենորոգման հեռանկարները:

Նման խառը մարտավարության որդեգրմանը զուգահեռ, արդեն 1890-ական թվականների առաջին կեսին, Ռ.Յ.Դաշնակցության ներսում սկսվեց սաղմնավորվել այն գաղափարը, որ արևմտահայությանը զինելու, նրա դիմադրական ոգին բարձրացնելու, հայդուկային խմբեր ձևավորելու և հայկական հարցի հանդեպ եվրոպայի ուշադրությունը գրավելու խնդիրների ողջ համալիրը իր հիմքում պետք է խարսխվի ժողովրդի կողմից ինքն իրեն օգնելու սկզբունքի՝ մենակի հոգեբանության ու գաղափարախոսության վրա: Իսկ դա նշանակում էր, որ մարտավարական բոլոր հնարքների միաժամանակյա կամ հաջորդական գործադրումը Ռ.Յ.Դաշնակցության համար դարձավ այն յուրահատուկ դաժան քննաշրջանը, որի ընթացքում բյուրեղանում էր ստեղծված իրավիճակի հաղթահարման ճշմարիտ ուղու մասին պատկերացումների նոր համակարգ: Դրա համար անհրաժեշտ էր կյանքի մեջ կիրարկված փորձի ամփոփումը և այդ կիրարկման գործընթացում թրծված սերնդի ինքնագիտակցության արթնացման նոր հանգրվանը: Այդ առումով 1890-ականների առաջին կեսին Ռ.Յ.Դաշնակցության կողմից գործի դրված պայքարի մարտավարական զինանոցը արդեն 1890-ականների կեսերին հարստացվեց «երկրուն» գործող ամենավառ դեմքերի, առաջին հերթին՝ Գրայրի (Արմենակ Դազարյան) և նրա համախոհների կողմից՝ որպես ազգ-բանակ դառնալու և դրա միջոցով սեփական ճակատագիրը ինքնուրույնաբար տնօրինելու անհրաժեշտության գիտակցում: Փաստերը և նորահայտ վավերագրերը ցույց են տալիս, որ Ռ.Յ.Դաշնակցության մեծագույն մարտավարի մոտ ի հայտ եկած այդ գաղափարական առկայծումը, որը հաճախ փորձ է արվում դիտարկել որպես ընդդիմություն՝ կուսակցության ընդհանուր մարտավարությանը, իրականում բացառություն չէր, այլ հանդիսանում էր կուսակցության ներսում հասունացած գործիչների մի ամբողջ շերտի՝ փորձով ձեռք բերված փորձառության վկայություն: Եվ 1890-ականների կեսերում սկսված ջարդերը դառնում էին այն հանգրվանը, որը հրայրյան նույն մարտավարության կողմնակիցներ էր ծնում նաև արևելահայ դաշնակցականների շրջանում: Այն որ Գրայրի մարտավարական արտակարգ ունակությունների ու հոտառության ծնունդը հանդիսացող նոր մտայնությունը բացառություն չէր Ռ.Յ.Դաշնակցության ներսում, ապացուցվում է նույն օրերին Ռ.Յ.Դաշնակցության հնագույն գործիչներից մեկի՝ Բագրատ վարդապետ Թավաքալյանի՝ արևմտահայ գաղթականությանը օգնելու նպատակով Ալեքսանդրապոլում 1895-ի նոյեմբերի 12-ին արտասանած մի քարոզի միջոցով: Այն իր բովանդակությամբ պարզապես սեփական հոտին ուղղված հոգևորականի մխիթարանքի խոսք չէ, այլ քաղաքական նոր պլատֆորմի ձևավորման գաղափարական ելակետ, որը ցարական իշխանությունների համար իր ունեցած վտանգավորության պատճառով առաջ բերեց հետաքննության մի ամբողջ շրթա՝ Ալեքսանդրապոլի ոստիկանությունից հասնելով մինչև Երևանի նահանգի ղեկավարությանն ու անգամ Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչին:

Ահա թե ինչ էր քարոզել դաշնակցական-վարդապետը Ալեքսանդրապոլում, ուր արդեն նրա շուրջն էր համախմբվել 1890-ական թվականներին Անդրկովկասում գործող ամենամարտունակ կառույցը՝ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն. «եղբայրներ, հավատի ու արյան գծով ձեր ազգակիցներին թուրքիայում մորթում են և նրանց մեջ եղած հարուստներին անգամ հասցրել են թշվառության, որի համար էլ այժմ Ձեր օգնության կարիքն է առաջացել և այն չպետք է մերժել: Մեզ հարկավոր չէ օգնության խնդրանքով դիմել մի որևէ տիրակալի, քանի որ Աստուծոց բացի մենք որևէ այլ տիրակալ չունենք և միայն Աստուծոց պետք է աջակցություն խնդրենք և դրանից հետո՝ ինքներս աջակցենք մեկս մյուսին: Ահա, օրինակ, երբ

մարդ գտնվում է մահվան մահիճում, բժիշկ են հրավիրում, բայց բժիշկը ի վիճակի չէ միայն իր ուժերով փրկել մահացողին: Այդպես էլ մենք, հայերս, գտնվում ենք մահացողի վիճակում և այդ պատճառով հարկ չկա օգնություն սպասել, այլ պարտավոր ենք լուր խնդրել Աստուծուն, որպեսզի նա մեզ ուժ ու եռանդ հաղորդի՝ օգնություն ցույց տալու համար մեր եղբայրակիցներին: Այդ պատճառով խորհուրդ են տալիս Ձեզ օգնության խնդրանքով չդիմել ոչ մի տերության, քանի որ այդ տերությունները հետևում են միայն իրենց շահերին, իսկ մինչ այդ մեր եղբայրակիցներին մոռնում են: Մեկ անգամ էլ են ասում Ձեզ, մի՛ դիմեք կողմնակի օգնության, այլ ինքներդ աջակցեք մեկդ մյուսին և միայն սեփական ուժերով օգնություն տրամադրեք եղբայրներին՝:

Այսպիսով, 1890-1895 թվականների ընթացքում Գ.Յ.Դաշնակցությունը ոչ միայն փորձեց ճշտել հայ ազգային-ազատագրական շարժման ռազմավարական նպատակները, այլև սկսելով այդ նպատակները կյանքի կոչելու՝ խիստ տարողունակ գործը, իր աշխատանքի ողջ ծանրությունը կենտրոնացրեց ամենաբարդ խնդրի՝ պայքարի մարտավարության հստակեցման վրա: Սկսված գործը՝ ազատագրական պայքարը, Գ.Յ.Դաշնակցությունը թույլ տվեց կիրառել այդ մարտավարության գրեթե բոլոր հնարավոր տարբերակները և այդ գործընթացում, կանոնագրային բնույթի փաստաթղթերի ու հրահանգների մեջ ամփոփել հետագա աշխատանքների ծավալման համար անհրաժեշտ սկզբունքները՝ դրանք դարձնելով պարտադիր նորմեր կամ էլ օգտակար խորհուրդներ բոլոր դաշնակցականների համար: Միաժամանակ, արդեն 1890-ականների կեսերին Գ.Յ.Դաշնակցության առավելապես պրակտիկ աշխատանքով զբաղված ակնաավոր դեմքերի շրջանում, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում (Հրայր Դժոխք), այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում (Բագրատ վարդապետ Թավաքայան) սկսվեց ամրապնդվել ու բյուրեղանալ դեռևս կուսակցության Մանիֆեստում ամրագրված ինքնօգնության, հույսը սեփական ուժերի վրա դնելու մտայնությունը՝ որպես ազատագրական պայքարում նշարվող նոր, առողջ ու կենսունակ միտում, որն իր վերջնական հաղթանակն արձանագրեց 1905-1906թթ. հայ թաթարական կռիվների և Հայաստանի առաջին հանրապետության ձևավորման շրջանում: Դրանով իսկ, Գ.Յ.Դաշնակցության ներսում սաղմնավորվեց պայքարի այն գործնական ու ճշգրիտ մարտավարությունը, որի արդյունքը դարձան հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետագա բոլոր նվաճումները:

¹ Государственный архив Российской Федерации, Департамент Полтавы, 5-ое делопр., ф. 102, оп. 132, 1896г., л. 137, ч. 1, л. 7.

**ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 1897Թ.
 ՀԱՄԱՌՈՒՍԱՑՏԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԳ-ԱՀԱՄԱՐԻ**

Երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակի, ժողովրդագրության և հասարակական կյանքի այլ ոլորտների մասին հնարավորին չափ ճշգրիտ տեղեկություններ կարելի է քաղել մարդահամարի տվյալներից: Նման ամբողջական մարդահամար Ռուսաստանում անցկացվեց 1897թ. հունվարի 28-ին /փետրվարի 9-ին/: Այն նախապատրաստվել և անցկացվել էր համաձայն 1895թ. հունիսի 5-ին հրապարակված "Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи"¹ փաստաթղթի, որով հաստատվել էր մարդահամար անցկացնելու ծրագիրը և նպատակը պարզել բնակչության քանակը, կազմը, տեղաբաշխումը: Մարդահամարի նյութերը հրատարակվեցին 1904-1905թթ. առանձին հատորներով՝ ըստ նահանգների: Անդրկովկասին վերաբերող բաժնում Երևանի, Բաքվի, Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի և Ջուրայիսի նահանգների հետ միասին բազմակողմանիորեն ներկայացված է նաև Կարսի մարզը, որին վերաբերող նյութերն ամփոփված են երկու հատորում:² Առաջին հատորում հիմնականում փաստվել է մարզի ազգաբնակչության մի հատվածի՝ ռուսահպատակներին վերաբերող տեղեկություններն՝ ըստ մարդահամարի պահանջների: Երկրորդ հատորում բերված տվյալների սկզբունքն այլ է. ուսումնասիրության առարկա է դարձել մարզի առկա ողջ ազգաբնակչությունը:

Կարսի մարզը Ռուսաստանին է անցել 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում՝ 1878թ. Սան-Ստեֆանոյի և ապա Բեռլինի պայմանագրերով: Հյուսիսից այն սահմակից է Թիֆլիսի նահանգին, հարավից՝ Թուրքիային, արևելքից՝ Երևանի նահանգին, արևմուտքից՝ Բաթումի մարզին:՝ 1883թ. հունիսի 27-ի վարչական բաժանումով մարզը վերջնականապես տրոհվեց 4 օկրուգի /գավառ/՝ Կարս, Կաղզվան / պատմական Արշարունիք/, Արդահան և Օլթի Մվստիք/ կազմված 14 տեղամասից կամ ոստիկանական շրջանից՝ ք. Կարս կենտրոնով³: Մարզի տեղամասերը տեղաբաշխվում էին հետևյալ կերպ՝

- Կարսի գավառ – Կարսի, Շորագյալի, Աղանլուի, Աղբաբայի
- Կաղզվանի գավառ – Կաղզվանի, Նախիջևանի, Խորասանի
- Արդահանի գավառ – Արդահանի, Գյոլի, Չըլդրի, Փոցխովի
- Օլթիի գավառ – Օլթիի և Տաուսկերի կամ Թավուսքարի

Ռուսաստանին միացնելուց հետո ռազմաքաղաքական նկատառումներով մարզը կառավարում էր ռազմավեճմային վարչությունը, որն ավելի ուշ 1881թ. Կովկասի փոխարքայության վերացման հետևանքով վերափոխվեց Կովկասյան երկրամաս-

¹ Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. С.-Петербург, 1895.
² «Удл §Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.» под редакцией Н.А.Тройницкого, т. 64, Карская область, тетрадь 1-ая, 1900г., тетрадь 2-ая, 1904г.
³ Шу "Карта Кавказского края. Сост. штабс-капитаном Кошлятьевым. 1872г.":
⁴ Ա. Հակոբյան. Կարսի մարզ/1878-1917/եր., 2000. էջ 24:

սի ռազմաժողովրդական վարչության: Կարսի մարզի տարածքը կազմում է 166307 վերստ²: Մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 296911 մարդ էր, որից առկա բնակչության թիվը կազմել է 290654 մարդ, իսկ ժամանակավոր բացակայել՝ 6257 մարդ:

Մարզում եղել են ռուսահպատակ 3179 և օտարահպատակ 869 ժամանակավոր բնակիչ՝ ընդհանուր թվով 4048 մարդ: Սրանք հիմնականում օտարահպատակ ձեռնարկատերեր էին և գոյության միջոցներից զուրկ արևմտահայ գաղթականներ, որոնք ժամանակավոր աշխատանք էին փնտրում մարզի տարածքում: Օտարահպատակներ կային նաև մշտական բնակչության կազմում՝ 21750 մարդ: Ընդհանուր առմամբ Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով մարզում առկա է եղել օտարահպատակ 22619 մարդ կամ առկա բնակչության 7,78%-ը: 1877թ. համեմատ Կարսի մարզի բնակչության թիվն ավելացել է՝ 150-160000-ից հասնելով 290654-ի: Այս բավական բարձր ցուցանիշը արդյունք է հիմնականում բնակչության մեխանիկական աճի, որը պայմանավորված էր հետևյալով.

- Ռուսական ինքնակալության վերաբնակեցման քաղաքականությամբ:
- Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից ներգաղթածներով:
- Մարզում Ռուսական զորքերի տեղակայմամբ:

1896թ. ռուս վերաբնակիչների թիվն այստեղ կազմում էր 14244 մարդ: Վերաբնակեցումը կատարվում էր Կովկասյան բանակի զխավոր հրամանատարության 1879թ. մարտի 31-ի թիվ 1883 հրամանի հիման վրա՝ հիմնականում Անդրկովկասի և Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգների աղանդավորականների՝ դուխոբորների, մոլոկանների հաշվին, որոնք ապահովվում էին հողատարածքներով և մեկ տարով ազատվում էին հարկերից:¹ Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթածներին, ապա առաջինը մարզում բնակություն հաստատեցին Ալաշկերտի հայերը՝ թվով 350 ընտանիք, ապա Կարինի և Բասենի շրջաններից գաղթած շուրջ 6000 հայ: Վերջիններս հիմնականում կենտրոնացնում էին Կարսի մարզում: 1894-1896թթ. ընթացքում գաղթել էր 30-50 000 հայ: 1897թ. միայն Կարսի մարզում ապաստան էր գտել 20240 արևմտահայ գաղթական:² 1879թ. համեմատ մարզում հայերի թիվն ավելացել է 53960-ով՝ 19446-ից հասնելով 73406-ի: Հայերը կենտրոնացվում էին նաև քաղաքներում: Մարդահամարի տվյալներով մարզի քաղաքների բնակչության 43,9%-ը կամ 16616 մարդ հայ էր: Քաղաքային բնակչության ընդհանուր թիվը 37838-ն էր կամ մարզի բնակչության 13%-ը, որից 20805-ն ապրում էր Կարս քաղաքում:

Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի նյութերը հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրելու նաև ոչ տեղաբնիկների և տեղաբնիկների թվային հարաբերությունը: Ոչ տեղաբնիկների թիվը մարզում կազմում է 87638 մարդ / 30,2% /, որից ծնունդով այլ նահանգներից էր 47899 մարդ, այլ պետությունների՝ 39739 մարդ: Տեղաբնիկներից 198397-ը ծնվել և ապրում էր նույն վայրում, իսկ 4619-ը՝ ծնունդով այլ վայրերից էր:

² 1 վերստը = մոտ 1.0668 կմ.

¹ Հակոբյան Ա., *Աշվ. աշխ.*, 2000, էջ 23:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30: «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам». Изд. 2-ое. 1898г, с. XIX.

Բնակչության խտությունը միջին հաշվով կազմում էր 17,48 մարդ 1 վերստ² -ի վրա: Մարզի բնակչությունը բաշխված էր անհամաչափ: Բնակչության 46.2%-ը կամ 134122 մարդ բնակվում էր Կարսի, 10.8%-ը կամ 31519 մարդ՝ Օլթիի, 20.3%-ը կամ 59230 մարդ՝ Կաղզվանի և 22.6%-ը կամ 65763 մարդ՝ Արդահանի գավառներում: Այս անհամաչափությունը պայամանավորված էր աշխարհագրական և բնակլիմայական գործոններով, ինչպես նաև սոցիալ – տնտեսական զարգացման մակարդակով: Մարզի բնակչությունը տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ.

Աղյուսակ թիվ 1¹

N	Նահանգներ և նահանգային կենտրոններ	Տարածքը քառ. վերստ	Բնակչությունը		Ընդամենը	Բնակչության հարաբեր.%
			ար.	իգ.		
1.	Կարսի ք. Կարս	5188.4	75452 14374	58690 6431	134142 20805	25.85
2.	Արդահանի ք.Արդահան	4960.1	34930 2962	30833 1180	65763 4142	13.26 -
3.	Կաղզվանի ք. Կաղզվան	3882.4	33344 7421	25886 3097	59230 10518	15.26 -
4.	Օլթիի ք. Օլթի	2599.8	16845 1633	14674 740	31519 2373	12 12 -
5.	Ընդամենը նահանգում	16630.7	160571	130083	290654	17.48
6.	Որոնց թվում և գավառ. կենտրոններում	-	26390	11448	37838	

Վերոհիշյալ աղյուսակից երևում է, որ մարզի թե՛ գավառական, թե՛ քաղաքային բնակչության մեջ գերակշռում է արական սեռի բնակչությունը: Յուրաքանչյուր 1000 տղամարդու հաշվարկով մարդում ապրում է 810 կին: Սա քնորոշ է տարիքային բոլոր խմբերի համար, բացառությամբ 100-109 տարեկան խմբի, սակայն միաժամանակ խիստ արտահայտված է 20-29 տարեկան խմբի մոտ: Տարիքային այս խմբում յուրաքանչյուր 1000 տղամարդուն հաշվվում է 491 կին: Քաղաքներում այդ թիվը նույնիսկ ավելի է նվազում՝ հասնելով 139-ի: Այս երևույթը խիստ քնորոշ է Հարավային Կովկասի գրեթե բոլոր մարզերի համար: Այն բացատրվում է մի կողմից զինված ուժերի տեղակայմամբ այս տարածքում, մյուս կողմից՝ կանանց համար ստեղծված ծանր կենսապայմաններով:

Կարսի մարզը աչքի էր ընկնում բնակչության խայտաբղետ էթնիկ կազմով: Այստեղ բնակվում էին 20-ից ավելի ազգեր: Մեծ թվով ներկայացված էին հայերը /73406/, ռուսները /27856/, թուրքերը /65854/, քրդերը /42968/, հույ-

¹ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.», под редакцией Н.А.Тройницкого -ի հիման վրա:

ները /32593/: Յուրաքանչյուր 1000 բնակչի հաշվով ազգաբնակչությունը բաշխվում էր հետևյալ կերպ.

հայեր	253
ռուսներ	96
թուրքեր	218
քրդեր	148
հույներ	112
այլ ազգեր	173

Ռուսների 2/3-ը բնակվում էր Կարսի շրջանում, 1/7-ը՝ Կաղզվանում, Արդահանում և Օլթիում նույն ձևով տեղաբաշխված էին լեհերը: Հույները համաչափ ներկայացված են բոլոր շրջաններում: Քրդերի մեծ մասը /զրեթե 3/7 բնակվել է Կաղզվանի և /2/7/ Արդահանի շրջաններում: Թուրքերը հիմնականում բնակվել են Արդահանի /426 –ը յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով / և Օլթիի շրջաններում /626-ը յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/: Կովկասյան թուրքերն ապրում էին բացառապես Կարսի և Արդահանի շրջաններում: Հայերը կազմում էին մարզի բնակչության գերակշռող՝ մասը 73406 մարդ, որից 16616-ը բնակվում էր քաղաքներում, իսկ 56790-ը՝ շրջաններում: Հայերի թիվը համեմատաբար մեծ էր Կարսի /46715/ և Կաղզվանի / 21648 / շրջաններում: Օլթիի և Արդահանի շրջաններում այդ թվերը համապատասխանաբար կազմում էին 3125 և 1918 մարդ:

Բնակչության կազմը բազմազան էր նաև ըստ դավանանքի. 71123 մարդ հայ առաքելական էր, 1844 մարդ հայ կաթոլիկ, 145852-ը՝ մահմեդական և 49295-ը՝ ուղղափառ:

Մարդահամարի նյութերն ամփոփ տվյալներ են հաղորդում նաև բնակչության դասային կազմի վերաբերյալ: Մարզում ներկայացված ամենամեծ սոցիալական խումբը կազմում էին գյուղացիները՝ 24383 մարդ, որից 48030-ը հայ, այնուհետև բավական մեծ թիվ են կազմում քաղքենիները 15871 մարդ, որից 9347-ը հայ, ապա ազնվականները 2866 մարդ, որից 240-ը հայ, հոգևորականները 1332 մարդ, որից 619-ը հայ, համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում վաճառականները՝ 241 մարդ, որից 219-ը հայ:

Իբրև ռուսական կայսրության մի երկրամաս՝ Կարսի մարզում ցածր էր գրագիտության մակարդակը: Գրագետ էր բնակչության ընդամենը 10,8% -ը կամ 31339 մարդ, որից 28019-ը արական սեռի ներկայացուցիչ են, 3320-ը իգական: Այս թիվը համեմատաբար բարձր է լեհերի / 567 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով /, հրեաների /563 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/, ռուսների /416 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/ և հայերի /97 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/ մոտ: Ամենափոքր թիվն ըստ գրագիտության կազմում են թուրքերն ու քրդերը՝ 0,6-4%: 73406 հայից գրագետ էր 7142-ը կամ 9,72%-ը, որից 2658-ը տիրապետում էր ռուսերենին, 4347-ը այլ լեզուների: Գրագիտության տոկոսը բարձր է հիմնականում 10-39 տարեկան հասակի մարդկանց մոտ:

Այսպես.

- 10-19 տարեկան - գրագետ է 6120 մարդ
- 20-29 տարեկան - գրագետ է 16420 մարդ
- 30-39 տարեկան - գրագետ է 3457 մարդ

Մյուս տարիքային խմբերում գրագետների թիվը աստիճանաբար նվազում է: Գրագիտության տոկոսը բարձր է Կարսի /18058 մարդ/ և Կաղզվանի /7041/, իսկ աստիճանաբար նվազում էր Արդահանի /4090/ և Օլթիի /2147/ գավառներում: Գրագիտության տեսակարար կշիռը համեմատաբար բարձր էր քաղաքային բնակչության մոտ, որը կազմում էր 38.8%-ը, իսկ գյուղական բնակչության մոտ՝ 6.6%: 1897թ. մարդահամարը փաստում էր, որ մարզում գրագիտության ամենաբարձր ցուցանիշը ազնվականներինն էր. այս դասի 2866 ներկայացուցիչներից գրագետ էր 1739-ը: Նրանցից 62-ը սովորել էին Ռուսաստանի տարբեր համալսարաններում, 16-ը ստացել էին բարձրագույն տեխնիկական կրթություն, միջին մասնագիտական հաստատություններ էին ավարտել 29 մարդ, իսկ 442-ը սովորել էին միջնակարգ հաստատություններում: Ազնվականներից 307-ը ունեին զինվորական միջնակարգ կրթություն:

Հոգևոր դասի 1332 մարդուց գրագետ էին 551-ը: Նրանցից 6-ը համալսարանական կրթություն ունեին, 28-ը սովորել էին միջնակարգ հաստատություններում:

Ռոռչակի թիվ էր կազմում պատվավոր քաղաքացիների, վաճառականների, քաղքենիների մեջ եղած գրագետների քանակությունը: Այն հասնում էր 5115-ի, որից համալսարանական կրթություն ունեին 105-ը, միջնակարգ մասնագիտական՝ 13-ը, միջնակարգ հաստատությունների շրջանավարտ էին 92-ը, զինվորական կրթություն էին ստացել 3-ը: Համեմատաբար նվազ էին այս թվերը գյուղացիական դասի մոտ: 243839 մարդուց գրագետ էին ընդամենը 22493-ը կամ 9.2%-ը: Համալսարանական կրթություն էին ստացել 2-ը, միջնակարգ կրթություն՝ 63-ը, զինվորական միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում են սովորել 12-ը:

Այսպիսով մարզում համալսարանական կրթություն ունեին ընդամենը 1-75 մարդ կամ մարզի բնակչության 0.06%-ը, միջնակարգ-մասնագիտական կրթություն 51 մարդ կամ 0.01%-ը, միջնակարգ կրթություն էր ստացել 625 մարդ կամ 0.2%-ը:

Մարզում քիչ էին դպրոցները, սակայն ռուսական տիրապետության շրջանում քաղաքներում և խոշոր գյուղերում բացվեցին մի շարք դպրոցներ և ուսումնարաններ, ուր ուսուցումը տարվում էր ռուսերենով, որը երկրամասի տնտեսական և քաղաքական յուրացման համար կարևոր նախապայման էր: Բացի պետական դպրոցներից, մարզում գործում էին նաև մասնավոր և շուրջ 14 եկեղեցա-ծխական դպրոցներ մոտ 985 աշակերտով, ուր ուսուցանում էին գրաճանաչություն և տարրական գիտելիքներ:¹ Արանք հիմնականում կերնտրոնացված էին գյուղական վայրերում:

1883թ. մարզում աշակերտները կազմում էին բնակչության ընդամենը 1.7%-ը: Նոր դպրոցների հիմնումը իր հետ բերում էր աշակերտների թվի ավելացում: Այսպես 1885թ. մարզում կար 65 դպրոց և ուսումնարան՝ 1447 սովորողներով, 1900թ. հաշվվում էր 106 դպրոց՝ 7131 սովորողներով:² Աշակերտների թիվն արդեն կազմում էր բնակչության 3%-ը: Այնուամենայնիվ, այս ցուցանիշները ցածր էին թե՛ մարզի բնակչության քանակի առումով, թե՛ Անդրկովկասի մյուս մարզերի համեմատությամբ:

¹ Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 129:

² Տես նույնը, էջ 128:

Մարդահամարի նյութերը հնարավորություն են տալիս գաղափար կազմելու նաև բնակչության ընտանեկան դրության վերաբերյալ: Բերված փաստերը վկայում են, որ բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներից մարզում ամուրի էին 164445 մարդ, ամուսնացած էին 113788 մարդ, այրի էին 12162-ը, ամուսնալուծված էին 148-ը, իսկ 111 մարդ ընդհանրապես տեղեկություններ չի նշել ամուսնական կարգավիճակի վերաբերյալ: Կարսի մարզը ազդարային ծայրամաս էր, և բնակչության հիմնական մասը գյուղացիությունն էր՝ 243839 մարդ կամ ամբողջ բնակչության 83.9%-ը: Քանի որ այս խմբի մեջ էր մտնում նաև քաղաքային բնակչության այն մասը, որն զբաղվում էր գյուղատնտեսական արտադրությամբ, ուստի մարդահամարի ժամանակ 14405 քաղաքային հաշվառվել է որպես գյուղացի:

Դեռ 1878թ. մարզում կար 630 գյուղ՝ 12471 տնտեսությամբ, 1881թ. գյուղերի թիվն ավելացավ 81-ով, իսկ 1888թ. է ևս 103-ով, 90-ական թթ. այդ թիվը հասավ 129-ի: 1896թ. մարզի յուրաքանչյուր գյուղին հասնում էր միջին հաշվով 31 ծուխ: 1884-1900թթ. մարզի գյուղացիական ծխերի թիվն աճել է 3817-ով՝ 2-2578-ից հասնելով 26395-ի.³

Բնակչության կենսապահովման հիմնական աղբյուրը գյուղատնտեսությունն էր, որը մեծ մասամբ ներկայացված էր հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Դեռ 1879թ. մարտի 1-ին Կովկասյան բանակի և ռազմական օկուպի գլխավոր հրամանատարության հրամանով Կարսում հիմնված ժամանակավոր հողային հանձնաժողովի կազմում հողօգտագործման և բաշխման 1883թ. նախագծի և 1887թ. վերամշակված նրա տարբերակով բաժնե-հողի միավոր ընդունվեց ծխամատյաններում մշտական գրանցում ունեցող շունչը, իսկ հողաբաժնի նորմա սահմանվեց նվազագույնը 1.52 դեսյատին, առավելագույնը՝ 12 դեսյատին:¹ Նորմայի այսպիսի տատանման պատճառները տարբեր էին՝ հողի որակը, ռելիեֆ, բնակչության զբաղմունք: Ամբողջ հողը համարվում էր պետական սեփականություն /բացառությամբ քրիստոնյա և մահմեդական հոգևոր հաստատություններին պատկանող հողային կալվածքների/ և պետական շինականներին տրվում էր մշտական հողօգտագործման համար՝ արգելելով դրա վաճառքը, գրավադրումն ու նվիրատվությունը:

1897թ. մարդահամարի տվյալներով բնակչության 76.2%-ը զբաղված էր հողագործությամբ: 35499 մարդու համար հողագործությունը ինքնուրույն զբաղմունք էր, դրանով զբաղվում էին նաև զերդաստանների անդամների՝ թվով 186027 մարդ:

Անասնապահությունը ինքնուրույն զբաղմունք էր 3393 մարդու կամ բնակչության 5.9%-ը, նրանց հետ նաև նրանց ընտանիքների 13918 անդամների համար: Անասնապահությամբ, որպես տնտեսության գլխավոր ճյուղի, զբաղվում էին հատկապես Արդահանի /17.5%/, Կաղզվանի /3.9%/, և Օլթիի /3.9/ գավառներում, ուր կային ընդարձակ արտադրայնոր և խոտհարքեր:

Ընդհանուր առմամբ մարզում 38913 մարդ ուներ ինքնուրույն զբաղվածություն գյուղատնտեսություն, քոչվոր տնտեսության, ձկնորսության և որսորդության մեջ: Նրանցից 5146-ը միաժամանակ ունեին նաև լրացուցիչ արհեստագործական զբաղմունք: Համեմատաբար փոքր էր արդյունաբերության, արհեստների, պետական ծառայության, ինչպես նաև այլ ոլորտներում ընդ-

³ Տես նույնը, էջ 84:

¹ Նույն տեղում, էջ 52:

գրկվածների թիվը: Ընդհանուր առմամբ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով տվյալներն այսպիսին էին

Առյուսակ թիվ 2²

գրառմունք	մարզում	քաղաքն	շրջան.
արիեստներ	81	368	38
մասնավոր ծառայուր.	27	85	19
արդյունահան.	824	237	911
վերամշակող արդյուն.	28	144	11
առևտուր	22	103	10
տեղափոխություն	5	18	3
ընդամենը			

Կարսի մարզում հաշվվում էր 38175 տնտեսություն, որից 4816-ը քաղաքներում, որտեղ ընդգրկված էր 37838 մարդ, իսկ 33359-ը՝ գավառներում, որտեղ ընդգրկված էր 252816 մարդ: Այստեղ առաջատար էր Կարսի գավառը /17256/: Քաղաքների մեջ տնտեսությունների թվով առաջնային էր Կարսը /2676/, ապա Արդահանը /566/, Կաղզվանը /1216/ և Օլթին /358/: Դրանց խմբավորումն ու հաշվառումը կատարվել էր հետևյալ կերպ.

- Բազմանդամ տնտեսություններ՝ ըստ անդամների ազգագրության – թվով 3-7034-ն են, որից 4234-ը քաղաքում:
- Մենատնտեսություններ – թվով 721-ն են, որից 353-ը քաղաքներում:
- Տնտեսություններ՝ ըստ ոչ ազգակից անդամների, արտելներ – թվով 230-ն են, որից 116-ը քաղաքում:

Պետական, հասարակական և այլ տիպի տնտեսություններ – թվով 190-ն են, որից 113-ը քաղաքներում: Գերակշռում էին 6-10 անձ ունեցող տնտեսությունները: Դրանք թվով 17225-ն էին: Երկրորդ տեղում էին 11 և ավել անձ ունեցողները, որոնք թվով 5771-ն էին:

Սարդահամարի տվյալները, ցավոք թույլ չեն տալիս ուսումնասիրել հայերի տնտեսությունների թիվը, ինչը, սակայն, չի նվազեցնում այս փաստաթղթի աղբյուրագիտական նշանակությունը, քանզի այն կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Ռուսական կայսրության հովանավորության ներքո արևելահայերի սոցիալական կառուցվածքի և զարգացման դինամիկայի վերաբերյալ:

Սարդահամարի նյութերի վերլուծության արդյունքում մենք հանգեցինք հետևյալ եզրակացության. 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Արևելյան Հայաստանը Կարսի մարզը ներառյալ/ կայսրության անբաժանելի մասն էր և այն աստիճանաբար ներառնվեց սոցիալ – տնտեսական զարգացման համեմատաբար բարձր ոլորտ: Տեղի էր ունենում մարզի տնտեսական յուրացում, բարեկարգվում էին մարզի հաղորդակցման միջոցները՝ բարեկարգվում էր Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Սարիղամիշ-Էրզրում մայրուղին, կառուցվում Թիֆլիս-Կարս երկաթգծերը: Մարզը դառնում էր ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող տարածաշրջան: Այդ հանգամանքի օգտին է խոսում այն փաստը, որ Կարսի մարզն ուսումնասիրվել է կայսրության մնացյալ նահանգների հետ միասին, սակայն արդյունքների առաջին վերլուծությունը թողարկվել է դեռևս 1900թ. / մինչդեռ մյուս նահանգների վերլուծությունը հրատարակվել է 1904-1905թթ.: Այնուհետև Կարսի

² Կարված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.»-ի հիման վրա:

մարզին վերաբերող նյութերը զետեղվել են երկու հատորում, այսինքն դրանց վերլուծությունը որոշ ժամանակ անց հստակեցվել է, ելնելով մարզի կարգավիճակից: Բացի վերոհիշյալից, Կարսի մարզի նյութերում նախապես մշակված առյուսակների կողքին զետեղված է նաև մարզի քարտեզը և տվյալներին վերաբերող մանրագծին վերլուծություն՝ կատարված Վ.Ի. Գրեբենշչիկովի կողմից: Այս առումով էլ 1897թ. Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի նյութերը - մեզ համար ծառայում են կարևոր սկզբնաղբյուր Կարսի մարզի տնտեսական զարգացման, բնակչության կենսամակարդակի, սոցիալական կառուցվածքի, գարգացման դինամիկայի և կենսական այլ ոլորտների ուսումնասիրության համար:

ԱՐՄԱՆ ԽԱՆԱԿՅԱՆ

ՄԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱՄԱՍԻԱՅԻ ԳԱՎԱՍԻ ՎԱՐՁԱԺՈՂՈՎԱՐԿԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ 19-ՐԴ Գ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 20-ՐԴ ԳԱՐԻ ՄԿՋՐԻՆ

Սեբաստիայի (Ավազի) նահանգը (վիլայեթը) 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ վարչատարածքային միավորներից էր: Այն հիմանականում համապատասխանում էր պատմական Փոքր Հայքի տարածքին: Օսմանյան թուրքերը նահանգի տարածքը բռնազավթել էին դեռևս 15-րդ դարի առաջին քառորդին: Նահանգն իր կենտրոնի՝ Սեբաստիա քաղաքի անունով կրում էր Սեբաստիայի վիլայեթ անունը: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին այն հյուսիսից սահմանակից էր Կաստամունիի և Տրապիզոնի, արևելքից՝ Էրզրումի և Խարբերդի, հարավից՝ Հալեպի և Ադանայի, արևմուտքից՝ Անգորայի վիլայեթներին:

20-րդ դարի սկզբին Սեբաստիայի վիլայեթի տարածքը կազմում էր 83700 քառ. կմ և բաժանված էր 4 գավառի (սանջակի)՝ Սեբաստիա (կենտրոնական գավառ), Շապին-Գարահիսար, Եվդոկիա (Թոխատ) և Ամասիա: Ամասիան գտնվում էր վիլայեթի հյուսիս-արևմտյան մասում: Հյուսիսից սահմանակից էր Տրապիզոնի և Կաստամունիի վիլայեթներին, արևելքից՝ Եվդոկիայի սանջակին, հարավից և արևմուտքից՝ Անգորայի վիլայեթին: Գավառի տարածությունը տվյալ ժամանակաշրջանում կազմում էր 29450 քառ. կմ:¹ Գավառի վարչական կենտրոն Ամասիա քաղաքը (Ամառա, Էլմահիե) ընկած էր Պոնտական լեռների ստորոտին, Իրիս գետի ափերին:

20-րդ դարի սկզբին Ամասիայի գավառը տրոհվում էր 7 գավառակների (կազա)՝ Ամասիա, Մարզվան, Սիմ Հաջիգյուլ, Մեջիթ յոգյու (Ավխաթ Հաջիգյուլ), Վեզիր Քյոփրյու, Հավզա և Լատիկ:² Արանից յուրաքանչյուրն ուներ իր գյուղախմբերն (նահիեները) ու գյուղերը:

¹ ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 476, ց. 1, գ. 140, ք. 14, գ. 940 ք. 25, 46, գ. 530, ք. 12, ֆ. 439, ց. 1, գ. 483 ք. 1, ֆ. 193 ց. 1, գ. 258 ք. 1, ֆ. 398 ց. 1, գ. 14 ք. 104, այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ տես նաև *Н. Соколякши* " *Очерки современной Тюрании*", Тифлис, 1923, էջ 187, «Ալիս», 1930, փետրվար, թիվ 4, էջ 7-9:
² Աիմոնյան Գ. Հ., Հուշամատյան Պոնտական Ամասիո, Երևան, 1966, էջ 13:

Այդ ժամանակ Ամասիայի գավառի բնակչությունը բաղկացած էր հայերից, թուրքերից, հույներից, քրդերից: Այստեղ բնակություն էին հաստատել նաև «թաթար», «կզլբաշ», «ալևի», «պեքթաշի», «գյուրջի (իսլամացած վրացի)» և էթնոկրոնական այլ միավորներ:

1878 թ. վիճակով հայերն ունեին 3 եկեղեցի՝ ս. Նիկողայոս, ս. Հակոբ, ս. Աստվածածին, 3 վարժարան՝ 409 աշակերտ և 108 աշակերտուհիներով: Հայերի թիվը հասնում էր 1207 ծխի (5605 մարդ, որից բողոքականներ՝ 88-ը, կաթոլիկներ՝ 8-ը): Հույների թիվը մոտ 625 էր:²

Որոշ տվյալների համաձայն 1914 թ. դրությամբ Ամասիա քաղաքի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 12000 մարդ:³ Ամասիա քաղաքի հույն բնակչությունը 1000 հոգուց պակաս էր, և բոլորն էր թրջախոս էին:⁴

19-րդ դարի թուրք-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում այլ գավառներից և Արևելյան Հայաստանից բավականաչափ հայեր էին եկել Ամասիա: 1895թ. համիդեական ջարդերից հետո ի հաշիվ բազմաթիվ հայ գաղթականների մոր ներհոսքի, Ամասիայի հայ բնակչության թվաքանակն աճեց:

19-րդ դ. վերջին Ամասիայի սանջակն ուներ հետևյալ վարչական պատկերը.⁵

ա) Ամասիայի կազա

Ամասիայի գավառի գավառակներից գլխավորը (կենտրոնականը) համանուն Ամասիան էր՝ բաղկացած 160 գյուղերից և 4 նահիեներից՝ Եզինե բազար կամ Իյնե բազար, Ազ Դաղ Հակկալա և Կելտիկլան կամ Կելտեկլան:⁶

Ազ Դաղի (Սպիտակ լեռ) նահիեն կազմում էր Ամասիայի ողջ արևելյան հատվածը: Այս նահիեի կենտրոնը Աղվիրեն կոչված գյուղն էր: Եզինե բազար կամ Իյնե բազար նահիեն մեծամասամբ բնակեցված էր թուրքներն գաղթականներով: Հակկալեի նահիեն հայտնի է եղել Կոմա, Արղունա, Սուլու-Օվա ամուններով:⁷ Այս նահիեում, Ամասիայից Աարզվան տանող ճանապարհի վրա էր գտնվում Դանի կոչված ուխտատեղը:

Կելտեկլան գյուղախմբի կենտրոնը Օրթա Գյոյ (Միջնագյուղ) կոչված գյուղն էր, որը գտնվում էր Ամասիայի սանջակի արևմտյան կողմում:⁸

Սիմ Հաջիգյուղ կամ Հաջիգյուղ կազան կոչվուս շին նաև Սիմ Հաջիգյուղ (Հաջիքոյ)՝ (Գյունյուշի): Այն բարեբեր, ջրառատ գավառակ էր: Գտնվում էր Ամասիայի սանջակի հյուսիս-արևմտյան կողմում, տարածվում էր Տավչան կամ Տաշան լեռան հարավում ընկած դաշտի մեջ: 20-րդ դարի սկզբին կազան ուներ 800

¹ Նույն տեղում:

² Ե.Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Թ.Ազատյանի ֆոնդ, 12-րդ բաժին, գ. 10520. թ.1. տես նաև Սրվանձտյանց Գ., Թորոս Աղբար, հ.1, Կ.Պոլիս, 1879, էջ 26:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ. ֆ. 398, գ.1, գ. 14, թ. 113 և ֆ. 476, գ. 1, գ. 83, թ. 16:

⁴ Սիմոնյան Գ. Հ., Մշվ. աշխ., էջ 14:

⁵ Նույն տեղում, էջ 48-55, տես նաև ՀՀ ՊԿՊԱ. ֆ. 476, գ.1, գ. 560, թ. 5-7:

⁶ Սիմոնյան Գ. Հ., Մշվ. աշխ., էջ 13:

⁷ 1356թ. հետո վերոհիշյալ գյուղերը եկվոր թուրքմուսուների կողմից բռնագրավվել են տեղաբնիկ քրիստոնյաներից

⁸ 11-րդ դարի վերջին այստեղ էին հաստատվել ավշար ցեղերը, սելջուկ-թուրքեր, թուրքմեններ ու էթնիկ այլ միավորներ:

տուն և 60 գյուղ, որոնք բաժանված էին 4 նահիենների՝ Համամ Յուզիվ, Սերայճգ, Կապագոզ, Հաջիգյուղ։¹

Որոշ տվյալների համաձայն 1913թ. այս կազան ուներ 2500 ծուխ բնակչություն, որից 700-900 տունը՝ հայեր։ Վերջիններս զբաղվում էին առևտրով, երկրագործությամբ, արհեստով, կառավարչությամբ և այլն։²

Հայերի մեջ բացարձակ մեծամասնությունը առաքելականներ էին։³ 19-րդ դարի կեսին բողոքականները, հաստատվելով Մարզվան, Թոխաս, Խարբերդ, Կեսարիա և այլ քաղաքներում, բացել էին իրենց դպրոցները։⁴ 1878թ. Սիմ Հաջիգյուղում ապրում էր 2317 հայ, որոնցից 62-ը բողոքական։ 1892թ. ուներ 600 տնից ավել հայ բնակչություն, որոնցից մոտ 20 տունը՝ բողոքականներ։ Կային նաև 8 տուն հույներ և զգալի թվով մահմեդականներ՝ թուրքեր ու քրդեր։⁵ Սիմ Հաջիգյուղում հայերն ունեին 1 եկեղեցի՝ Ս.Հակոբ, 2 վարժարան, որտեղ սովորում էր 220 աշակերտ։⁶

Սիմ Հաջի գյուղի հարևանությամբ գտնվող Գյումյուշ Սադեն գյուղում 1878թ. կար 1282 հայ բնակիչ, որից 25-ը՝ հայ բողոքականներ։⁷

3-րդ կազան՝ Հավզան, ընդգրկում էր 4 նահիեն (Հելիաս, Գամլըջ, Կիտիրլու, Սենմար)՝ 30 հազար բնակչությամբ։

Կազայի կենտրոն Հավզա քաղաքում, մշտական արտահոսքի պատճառով հայերի թիվը նկատելիորեն նվազել էր և 1914թ. կազմել ընդամենը 12 տուն։ Այստեղ կային նաև հույներ։ Չերքեզ գաղթականներն գաղթել էին 1880թ. Կովկասից։

Ըստ Կ.Ե. Գաբիկյանի, որն անձամբ շրջել էր Սերաստիայի վիլայեթում, Հավզայի կազայի հայ բնակչության թվաքանակը 1914թ. դրությամբ հասնում էր 70 տան և 320 անձի։⁸

4-րդ կազան Վեզիր Զյուլիյուն (Վեզիրի կամուրջ) էր՝ իր 200 գյուղերով, բաղկացած Ավաղու, Կզլքես, Գյուլ, Օրթագլար, Գմաղան, Սամվալաք, Ղելամ նահիեններից։ Գավառակի կենտրոնը Վեզիր Զյուլիյուն փոքրիկ քաղաքն էր։ Վեզիր Զյուլիյուն (հռոմեական Անդրոնիպոլիսը, հունական Փաղեմոնը, թուրքական Կետե Ղարան) 20-րդ դարի սկզբին 10-12 հազար բնակչությամբ հիմնավորք քաղաք էր։

Ղեռ 1878թ. Վեզիր Զյուլիյուն կազայում հայերի թիվը հասնում էր 1280-ի, որոնցից 125 բողոքական էին, 280-ը՝ բոշա։⁹ Հույների թիվը հասնում էր 775-ի։

Հայերը Վեզիր Զյուլիյուն ունեին ս. Ղևորգ եկեղեցի, 1 վարժարան, որտեղ սովորում էին 50 աշակերտ։¹⁰ 1900թ. «Բյուրական» լրագրի հաղորդած տվյալներով Վեզիր Զյուլիյուն գավառակը բաղկացած էր մոտ 200 գյուղերից։ Համանուն

¹ Սիմոնյան Գ. Դ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 51-52:

² Աթեշեան Գ., Սիմ. Հաջիգյուղի կրթականը, էջ 90-94, «Նոր Այգ», Մարզվան, 1913, թիվ 3-4:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ *Акты Кавказской Археографической комиссии*, Т., 1904, т. 12, с. 534-536.

⁵ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 47Ե, ց. 1, գ. 238, ք. 64, 87:

⁶ ՂԱԹ, Ազատյան Թորոս, XII բաժ., գ. 10520, ք. 4:

⁷ Նույն տեղում, ք. 5:

⁸ Գաբիկյան Կ.Ե., *Եղեռնապատում Փոքրև հայոց և Նորին մեծ մայրաքաղաքին Անբաստիո, Բոսսոն, 1924թ.*, էջ 597:

⁹ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 47Ե, ց. 1, գ. 560, ք. 48, տե՛ս նաև Գ. Սրվանձտյանց, *Թորոս Աղբար*, Կ. Պոլիս, հ. 1, էջ 24:

¹⁰ ՂԱԹ, Ազատ Թորոսյան, XII բաժ., գ. 10520, ք. 5:

քաղաքի բնակչությանը մեջ հայերը շուրջ 1400 հոգի էին, 1100-ը՝ առաքելական, 300-ը՝ բողոքական: Հույները ընդամենը 40-50 տուն էին:¹ Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող մի այլ աղբյուր վկայում է, որ մեծ եղեռնի նախօրյակին քաղաքն ուներ 500 տուն՝ մոտ 6000 բուրջ, հայ, հույն, խառը բնակչություն: Ամբողջ գավառակի բնակչությունը միասին հաշվվում էր 46000 մարդ:² Գաբիկյանը Վեգիր Ջյուկիրյու կազայի հայ բնակչության թիվը նույն ժամանակ ցույց է տալիս 600 տուն՝ 4800 անձ:³ Կարծում ենք, որ այս տվյալը ավելի մոտ է ճշմարտությանը, քանի որ հեղինակն անձամբ եղել է այս կազայում: Ուստի կարող ենք եզրակացնել, որ 19-րդ դարի վերջին համեմատությամբ հայերի թիվն այստեղ զգալիորեն աճել էր:

Այստեղի բնակիչների մեծ մասը թուրքացած նախկին քրիստոնյաներ էին:

5-րդ կազան Լատիկն (Լադիկ, Լարիք) էր, բաղկացած 4 նահիեններից Համիդ, Ղարա Ապտալ, Ահմեդսերա, Տոնաղլու: Կազայի կենտրոնը Լատիկ գյուղաքաղաքն էր և առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ ուներ 500 տուն հայ և հոյն բնակիչ:⁴ Նշանավոր գյուղերից էր Տոնաղլուն, որը լիովին հայաբնակ էր: Կազայի բնակչության թիվը հասնում էր 25000-ի:

6-րդ կազայի՝ Մեջիդ յոզլուի կենտրոնը նույնանուն գյուղաքաղաքն էր: Կազան 20-րդ սկզբին ուներ 7 նահիե, 140 գյուղ՝ 50 հազար բնակչությամբ: 1878թ. հայերի թիվը հասնում էր 197-ի, որից 80-ը՝ բողոքական: Ցեղասպանության նախօրեին հայերը կազմում էր 100-200 տուն՝ 1600 մարդ:⁵ Հայերը զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, առևտրով և արհեստով: Այս քաղաքի բնակչության թվում էին նաև բաթար և քուրդ գաղթականներ:⁶

7-րդ կազայի՝ Մարզվանի համուն կենտրոնը գտնվում էր Ամասիա քաղաքից դեպի հյուսիս-արևմուտք: Մարզվան քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակը 1878թ. կազմում էր 6496 մարդ, որոնցից 481-ը՝ բոշա, 481-ը՝ բողոքական ու կաթոլիկ:⁷ 1913-1914թթ. այն ուներ 20 թաղ, ուր ապրող 22000 բնակիչներից 12000-ը հայեր էին:⁸ Այս կազայի մեջ մտնող տեղաբնիկ քրիստոնյա ժողովրդի մի մասը կոտորվել էր, մի մասը փախուստի էին դիմել, իսկ մի մասն էլ՝ իսլամացել: Ըստ տեղի ազգային գործիչների հաղորդած տվյալների, այդ ժամանակ հայ ազգաբնակչության թվաքանակը հասնում էր 14 000-ի:⁹ Ըստ այլ պաշտոնական հայկական աղբյուրի մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը Մարզվանի կազայի հայ բնակչությունը կազմում էր 2500 տուն և 17500 անձ:¹⁰

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին այս գավառակում կային նաև զուտ հայաբնակ գյուղեր, որոնցից ենթիջեքյոյն ուներ 150 տուն՝ 1250

¹ «Մյուրական», Կ. Պոլիս, 1900թ., 17 հոկտեմբերի, թիվ 38, էջ 580-584:

² Սիմոնյան Գ. Գ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 54:

³ Գաբիկեան Կ. Ե., *Նշվ. աշխ.*, էջ 597:

⁴ Սիմոնյան Գ. Գ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 53:

⁵ Գ. Գ. ՊԿՊԱ, *Ֆ. 476, գ. 110, ք. 77: Տե՛ս նաև՝ Գ. Գ. ՊԿՊԱ, ֆ. 476, գ. 1, զ. 830, ք. 2: Տե՛ս նաև Կ. Գաբիկյան, Նշվ. աշխ.*, էջ 597:

⁶ Սիմոնյան Գ. Գ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 54:

⁷ Գ. Գ. ՊԿՊԱ, *Ֆ. 476, գ. 1, զ. 825, ք. 3, տե՛ս նաև՝ Գ. Արվանձտյանց, Նշվ. աշխ.*, էջ 24:

⁸ Գ. Գ. ՊԿՊԱ, *Ֆ. 398, գ. 1, զ. 14, ք. 113, ք. 118, տե՛ս նաև՝ Արզումանյան Ս., Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1968, էջ 405:*

⁹ Օոցիկյան Ա. Մ., *Արևմտահայ աշխարհ, Նյու-Յորք, 1947, էջ 497:*

¹⁰ Գ. Գ. ՊԿՊԱ, *Ֆ. 439, գ. 1, զ. 483, ք. 10:*

բնակիչ, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ: Ամասիայի գավառի հայաշատ բնակավայրերի մեջ արժանահիշատակ է Ձիլեն, որը 20-րդ դարի սկզբին ուներ 21000 հայ, թուրք, հույն և գնչու բնակիչ, որից հայերը մոտ 4200 հոգի էին: Նրոնք զբաղվում էին բրդյա, բամբակյա, մետաքսյա կտորեղենի արտադրությամբ ու երկրագործությամբ:

Մի վիճակագրության համաձայն մինչև 1915թ. Ամասիայի սանջակի հայ ազգաբնակչության թիվը հասնում էր 61580 մարդու: Կարող ենք եզրակացնել, որ այս ժամանակաշրջանում հայերը Ամասիայի գավառում մեծ թիվ էին կազմում: 19 դարի վերջին ու 20-րդ դարի սկզբին հայերը, տարածաշրջանի շատ գավառներում կազմելով մեծամասնություն, ծանրակշիռ դեր ունեին ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Աբբաստիայի նահանգի տնտեսական կյանքում:¹

Այսպիսով, Ամասիայի սանջակը 20-րդ դարի սկզբին ներկայացնում էր հայաշատ մի գավառ, ուր հայերն ապրում էին իրենց ազգային-մշակութային կյանքով:

ԱՆԱՏԻՏ ԽՈՍՐՈՒՎԼԱ

ԱՍՈՐԻՆԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 19-րդ ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

19-րդ դ. 2-րդ կեսին, հատկապես հայկական հարցի արծարծման և ազատագրական պայքարի վերելքի շրջանում հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ Օսմանյան կառավարության ճնշումներն ու հալածանքներն ավելի ուժեղացան:

1876թ. գահ բարձրացած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը շուտով ձեռնամուխ եղավ հայերի զանգվածային կոտորածների իրականացմանը: Հայերի հետ ջարդերին զոհ գնացին մեծ թվով այլ քրիստոնյաներ՝ այդ թվում ասորիներ:

Հայ և ասորի ժողովուրդների փոխհարաբերությունների մասին ՀՀԳ կուսակցության խոշոր գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրել է. «Հայերի և ասորիների հարաբերություններն այնքան սերտ էին միմյանց հետ, որ կարծես տարբեր դավանանքի և բարբառի պատկանող մեկ ազգ լինեին՝ իրար հասկացող, միմյանց լեզուն և մշակույթն ըմբռնող»²:

1891թ. սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված «համիդիե» քրդական հեծելազնդերը շուտով սկսեցին իրականացնել կոտորածներ: Ձանազան եղանակներով սուլթանը հպատակ ազգերի միջև թշնամանք էր սերմանում: Նա կարողացավ սեպ խրել հայերի և քրդերի, ասորիների ու քրդերի հարաբերությունների միջև և նրանց դրդել միմյանց դեմ:

¹ ՀՀ ԴԿԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, թ. 18:

² «Արարատ», Վաղարշապատ, 1914, սեպտեմբեր. էջ 813-814:

³ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Բ. Պեյրուք. 1983, էջ 18:

Թուրքական դաժան վարչակարգի դեմ ազատագրական պայքար է ծավալվում Վանի վիլայեթի հարավային մասում՝ Ջուլամերկում և Իրանի սահմանի մոտ բնակվող ասորիների շրջանում:

19-րդ դ. 2-րդ կեսին Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա բնակչության վիճակը գնալով վատթարանում էր: Դեռ 1854-1855 թթ. ռուս զենեթրալ Մ. Լիխուտիներ, այցելելով Արևմտյան Հայաստան, գրում էր. «Հայերի, ինչպես Թուրքիայի մյուս բոլոր քրիստոնյաների վիճակը շատ ողբերգական է, և նրանք մշտապես գտնվում են անհանգիստ վիճակում»¹: Արևմտյան Հայաստանում ապրող ասորիները ևս իրենց մասնակցությունն էին բերում հակաթուրքական ազատագրական պայքարին, ստեղծում ֆիդայական-զինական խմբեր: Վանի վիլայեթի Հաքյարիի սանջակի Ջելու նահիեի ասորական զինվորական խորհրդի ղեկավար գեղապետ Նեմվրող բեկն հայտնում էր, որ իշխանությունների բռնություններին ընդդիմանալու համար, ապստամբության կամ պատերազմի ժամանակ նա կարող է հակառակորդի դեմ հանել չորս զենից բաղկացած 160 հազարանոց լավ կազմակերպված զորք, որը 1880-ական թթ. վերջին շատ ավելի լավ էր զինված, քան 1840-ական կամ 1860-ական թվականներին: Բ. Դուռը նրանց հրացաններ էր բաժանել, քուրդ հրոսակներին դիմադրելու համար, իսկ վառողն ու գնդակը ասորիներն իրենք էին պատրաստում: Ջորջի կազմում կային բազմաթիվ ասորի սպաներ, որոնք զինվորական կրթություն էին ստացել Ռուսաստանում: «Ոչ ոք չէր զարմանում ասորիների զորքի քանակի վրա, որովհետև վտանգի ժամանակ նրանք բոլորը մի մարդու նման ուղի էին կանգնում»²:

1889թ. «Արձագանք»-ը, ասորիներին անվանելով «Ասիայի չեռնոգորցիներ», գրում էր. «Նրանք խիստ մեծահոգի են և, որպես պատերազմիկ ցեղ, պաշտպան են կանգնած հալածված քրիստոնյաներին և մինչև իսկ մահնեղականներին. այսպես, 1880թ. նրանք, կարելի է ասել, փրկեցին Պարսկաստանը վերջնական ջնջումից՝ Շահի խնդրանքով մի քանի հազար հրածիզ զորք հանելով և կոտորելով լեռների բոլոր քրդերին, դրանով իսկ վերադարձնելով պարսիկներին այն մեծ հարստությունը, որ քրդերը խլել էին նրանցից: Այս բանի համար Շահը խիստ շնորհապարտ մնաց նրանցից և »Առյուծի« շքանշան շնորհեց ասորիների հոգևոր առաջնորդ Մար-Շիմունին»³:

Թուրքական իշխանությունների և քրդական վերնախավի դեմ ասորիների աչքի ընկնող ելույթներից էր 1888թ. օգոստոս-սեպտեմբերին բռնկված ապստամբությունը: Ապստամբների դեմ ուղարկվեցին թուրքական զինված ուժեր: Ցավոք, թուրքական կառավարության հարուցած արգելքների պատճառով, ժամանակի մամուլը չէր կարողացել արտացոլել այդ իրադարձությունները⁴: Ուստի այդ մասին մանրամասներ չեն պահպանվել:

¹ Генцифид армяны в Османской империи, сб. документов и материалов под ред. проф. А.Г.Нерсисяна, Ер., 1966, с. 5.

² Արձագանք, N 24, 1889 25 հունիսի, էջ 358:

³ Ուլյն տեղում:

⁴ Թատյան Կ. Չ., Արևմտյան Հայաստանը, Արևմտահայերի սոցիալական-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ, եր., 2001, էջ 179:

Դիարբեքիի նախկին հյուպատոս Դ. Թեյլորն իր գրքում նշում էր. «Քրդստանում (դա մի հսկա տարածք էր, որն ընդգրկում էր ռուս-թուրքական սահմանից մինչև Միջագետքի հյուսիսային շրջանները) հողագործ և արհեստավոր բնակչությունը տեղի հայերն ու նեստորական ասորիներն են, որոնք շատ հաճախ տուժում են տեղական իշխանությունների, այսինքն քուրդ քեյերի հալածանքներից և մահն են ստրուկների: Նրանց կոչում են «զիր-հուրլի», այսինքն՝ գնված ոսկով: Դա իրոք այդպես էր, որովհետև նրանք քրդերի առուժախի առարկան էին: Իսկ տեղի քուրդ բեյերը իրենց տարածքում անկախ էին և չէին ենթարկվում թուրքական իշխանություններին»¹: Ասորիները բնակվում էին Օսմանյան տերության արևելյան շրջանում Իրանի սահմանակցությամբ:

1890թ. հունիսի 10-ին էրզրումում ռուսական հյուպատոս Ա. Դեննետը հեռագրեց Կ.Պոլսի ռուսական դեսպան Ա.Նեխիդովին առ այն, որ «քրիստոնյա բնակչության վիճակը ծայրահեղ բարդ է, և որ ամեն ռուպե մի չնչին առիթից կարող է տեղի ունենալ մահմեդական ֆանատիզմի պայթյուն»²:

1894թ. Աստուների ջարդերով սկսվեցին հայերի և առհասարակ քրիստոնյաների կոտորածներն Օսմանյան կայսրությունում: Ասորիների զանգվածային ջարդերը սկիզբ առան 1895թ. հոկտեմբերից Դիարբեքիում, ապա տարածվեցին ամենուր. Մալաթիայում, Ուրֆայում, Աբաստիայում, Բիթլիսում, Բիրեջիկում, Աևերեքում, Յասան-Քեյֆում և այլուր: Ասորական 245 գյուղերի շուրջ 100 հազ. ասորի բնակիչներ մահմեդականացվեցին, բազմահազար կանայք ու աղջիկներ ջշվեցին թուրքական հարեմներ³:

1895թ. հոկտեմբերի 20-ին Դիարբեքի քաղաքում թուրք ու քուրդ խուժանի իրականացրած կոտորածների արդյունքում զոհ գնացին բազմաթիվ հայեր և ասորիներ: Ասորական Արք. Աստվածամոր հնադարյան եկեղեցում պատսպարվեցին հազարի չափ քրիստոնյաներ՝ հայեր, ասորիներ, հույներ: Բարեբախտաբար նշված եկեղեցին զերծ մնաց հարձակումներից, ինչը չի կարելի ասել ասորական գյուղերի մասին, որոնց մեծ մասը ավերվեցին և թալանվեցին քրդերի կողմից:

Այս դժվարին օրերին մի քանի ասորիներ դիմում են իրենց հոգևոր առաջնորդին՝ առաջարկելով հայերի հանել Արք. Աստվածամոր եկեղեցուց՝ թուրքերի դժգոհությունը չհարուցելու համար: Ի պատասխան դրա հոգևոր հովիվը հայտնում է իր ժողովրդին. «Այն մարդիկ, որոնք խաչակնքում են, մինչև վերջ պետք է մնան եկեղեցում: Եթե սպանվելու ենք, ապա՝ միասին»⁴: Դիարբեքիի սանջակի 119 գյուղ հրդեհվեցին և ավերվեցին: 6 հազ. քրիստոնյա ընտանիք՝ շուրջ 30 հազ. մարդ սրի քաշվեց:

¹ *Тейлор Д., Путешествие по Курдистану, Изв. Кавк. отд. русского император. геогр. общества, т. II, прилож. I, Тифли, 1873, с. 76-77.*

² *Коллекция А.М. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции. т. I. ч. I Тифл., 1888, с. 165.*

³ *Геноцид армян в Османской империи, с. 13.*

⁴ *Атра, С.-П., N 4, 1992, с. 71.*

⁴ *Սկոուդը Տ., Ամիտայի արձագանքները, Նյու-Յորք, 1950, էջ 234:*

⁵ *Геноцид армян в Османской империи, с.120:*

1895թ. հոկտեմբերին Ուրֆա մտած 3 հազարանոց թուրքական բանակը և 1,5 հազարանոց համիդիեականների զորքը սրի քաշեց 10 հազ. հայերի¹ և 13 հազ. ասորիների²:

1895-1896թթ. կոտորածների ժամանակ Հաքյարիի սանջակի Դերե, Յելյա, Պակե գյուղերը, ուր ապրում էին 200 տուն նեստորականներ, հավասարվեցին հողին³:

Հակաթուրքական ելույթ տեղի ունեցավ նաև 1896թ. աշնանը Վանի սանջակի ասորիների շրջանում, որոնք իշխանություններին բողոք ներկայացրեցին՝ իրենց անձի և զույգի անապահովության առնչությամբ: Իշխանություններն անպատասխան թողեցին նրանց բողոքը:

1894-1896 թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած կոտորածների հետևանքով զոհ գնացին 300 հազ. հայեր և 55 հազ. ասորիներ⁴: Երկիրը կրկին «խաղաղվեց», բայց դա ժամանակավոր դադար էր, քանզի կոտորածների հրեշավոր ծրագիրը մնում էր օրակարգում:

Այս դժվարին օրերին ծնվում է հայ-ասորական զինակցություն ստեղծելու գաղափարը:

1894 և 1896թթ. ՀՀԿ կուսակցության ղեկավարները պատգամավորներ էին ուղարկել Ուրմիա Մար-Շիմունի մոտ՝ համագործակցելու նպատակով: Վ. Փափազյանը գրում էր, որ «մեր ընկերները Ուրմիոյ և շրջակա գյուղերու ասորիների մտավորական և ղեկավար տարրերու հետ մոտ և սրտագին հարաբերություններ մշակած էին»⁵: Դաշնակցականները լավ հարաբերությունների մեջ էին նաև Վերին Հայոց Ձորի ասորական գյուղերի հետ, ուր ստեղծել էին իրենց կոմիտեներն ու ենթակոմիտեները: Այս գյուղերի ասորի բնակիչներից ոմանք նույնիսկ մտան հայդուկների շարքերը և դարձան նրանց անդամաճան և հավատարիմ ընկերները: Ցավոք, համագործակցության այս փորձերը ցանկալի արդյունք չտվեցին, որովհետև ստեծված սուլթանական բռնատիրության պայմանները ավելի նպաստավոր էին ազգերի տարանջատման և առճակատման համար:

¹ Նույն տեղում, էջ 129-130:

² *Asun-Suryani-Keldani halkinin 1915. soykırım (SEYFO) dosyası, Bethnahrin yurtsever devrimci örgütü Asun-Suryani halkına yönelik 1915. Soykırımı ve katliamları araştırma komisyonu, Frankfurt, 1998, s. 55, տես նաև Hako T., Not even my name, New-York, 2000, p. 285.*

³ *Моевский В., Ванский вилает, Военно-статистическое описание, Тифли, 1901, с. 339.*

⁴ *Nevayem J., Shall this nation die, New-York, 1921, p. 274.*

⁵ Փափազյան Վ., Իմ հուշերը, հ.Ա, Պոսթըն, 1950, էջ 294:

**ՍՈՅԻԱԼ-ԳԵՄՈՎՐԱՏԱԿԱՆ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ
ՀԱՅ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Հայկական ավանդական կուսակցություններից հնչակյաններն առաջինն էին, որ տեսնելով բանվորական շարժման օրավուր աճը, այն դիտեցին, որպես մի նոր ու կարևոր ուժ: Մյուս կողմից ուժեղ էր մտավախությունը նոր գաղափարախոսության հանդեպ, այն պատճառով, որ վերջինս կարող էր բացասական դեր կատարել հայ իրականության մեջ, քանզի կոչ էր անում մղել դասակարգային պայքար:

Ո. Խանազատի «Լոր գործունեություն» հոդվածում կարդում ենք. «Մեր դատը ռուսական տերության կողմից նկատված է իբրև Ռուսաստանի ներքին դատ: Այս հանգամանքը ավելի կշիռ է ստանում և նրանից, որ ռուսական պետության հպատակ են այսօր երկու միլիոն հայ, որոնց աշխարհագրական դիրքը շարունակությունն է Թուրքայ շայաստանի:

Եվ այսպես հայտնվում է, որ թուրքահայ դատի լուծումը այլև ուղղակի կերպով կապված է այսօր քամ առաջ ռուսական քաղաքականությունից: Այո, մենք գտնում ենք մի նոր գործունեության առաջ: Մենք չենք ուզում հեղափոխական գործունեությունը մանավանդ երկար տատանումից հետո դատապարտել կատարյալ մահվան... թող չկրենք երկյուղ այս նոր ընդարձակ ասպարեզից, որ բացվում են գործի առաջ ներկայումս, ընդլայնում են հասարակական պարտականությունների սահմանը, բերելով մեև առջև նոր գործունեություն, իր վեսմ պահանջներով ու բեղմնավոր արդյունքներով»:

1903-1905թթ. հիմնված «Վերածնունդ» և «Ապագա» պարբերականները դրական դեր են կատարում հնչակյան կուսակցության և ՌՍԴԲԿ մեծեցման գործընթացում:

Փոփոխական եղավ Հ. Յ. դաշնակցության վերաբերմունքը հեղափոխական շարժման նկատմամբ, մասնավորապես սոցիալիզմի տեսության: 1904 թվականին կայացած Հ.Յ. դաշնակցության ընդհանուր ժողովը քննության առնելով Այսրկովկասի քաղաքական իրավիճակը կայացնում է հետևյալ որոշումը. «Ներկայիս դաշնակցությունը իր վրա առնելով ներկայիս կովկասահայ տարրի ինքնապաշտպանության գործը, որոշեց համձնել այդ կովկասի Պատասխանատու մարմնին, որին և կովկասյան գավառական կոմիտեներին «կհանձնարարեն ի հարկի օգնել համերաշխություն հաստատելու կովկասի մեջ կռիվ մղող ուրիշ կազմակերպությունների հետ»²:

Չնայած կուսակցական գործիչների ու մտեցումների տարբերություններին, աստիճանաբար քաղաքական ասպարեզ եկան նոր գաղափարների ու սկզբունքների հետևորդներ, ինչպես բանվորության շրջանում, այնպես էլ մտավորականության շարքերում: Նրանց առաջին համաստեղության մեջ մտան Գևորգ Ղարաջյանը Ս. Տ. Արկոմերի, Արշակ Զուրաբյանը Բոգոբան Կունյանցը, Միքայել

¹ «Դնչակ», 1903թ., մայիս-հունիս:

² Ս. Յուկիաննիսյան, «Դաշնակցությունը և նրա հակառակողները», Թիֆլիս, 1907թ., էջ 168:

Բագրատյանը, Ստեփան Շահումյանը, Արամյախ Երզնկյանը, Գարեգին Կոզիկյանը /Եսալ ես/, Մելիք Մելիքյանը: 1903թ. մարքսիզմի կողմն անցան Յովհաննես Բեկնազատ-Յուզբաշյանը, Ղազար Տեր-Ղազարյանը, Սարգիս Տեր-Գասպարյանը /Ս. Կասյան/, Բախշի Իշխանյանը և քաղաքական այլ ուժեր: Այսպիսով, հայ իրականության մեջ ևս ձևավորվեց մարքսիզմի հետևորդների, առաջին կողմերի անդրամիկ խումբը: Առաջին հայ մարքսիստները հիմնականում մնացին ՈՍԴԿ - կազմի մեջ, սակայն հանդես եկավ քաղաքական գործիչների մի նոր խմբակցություն, որի անդամները նախկին հայ քաղաքական կուսակցությունների և հիմնականում ԳՅ Դաշնակցության կուսակցության նախկին անդամներն էին, վերջիններս նորովի էին տեսնում պատմական պատկանելիությունը ՈՍԴԿ-ը ամբողջապես, թե որոշակի սկզբունքային հարցերում՝ նկատի ունենալով հայ միջավայրի յուրօրինակությունը, սպեցիֆիկությունը: Եվ այսպես, Գևորգ Ղարաբաշյանի, Պողոս Փիլսոյանի, Գարեգին Կոզիկյանի, Տ. Իսախանյանի, Բախշի Իշխանյանի, Ալ. Օատուրյանի /Ալ. Ռուբենի/, Դավիթ Տեր-Ղանդեկյանի /Ղ. Անանունի/, Սիքայել Բաղդասարյանի ջանքերով հայ իրականության մեջ հիմք դրվեց Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությանը: Պատմագիտական գրականության մեջ կազմակերպության ստեղծման վայրը հաճախ նշվել է Ժնևը, սակայն իրականում, հիմնավայրը հանդիսանում է Բաքուն, դա ժամանակին արվել է ապահովության և ցարական ոստիկանության հալածանքներից խուսափելու նպատակով: Սկսած 1904 թվականից կազմակերպության գործունեությունը և նրա օրգան «Սոցիալիստ»-ի հրատարակությունը տեղափոխվում է Ժնև:

1903թ. կազմակերպության հիմնադիրները հրատարակում են նորաստեղծ միության Մանիֆեստը, ուր ասվում էր, որ ստեղծված կազմակերպության հիմնական նպատակը հայ-պրոլետարիատի կազմակերպումն ու դաստիարակումն է, նրա մղած կռիվի ղեկավարումը: Բնականաբար, սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության հանդես գալը միանշանակ չէր կարող ընկալվել արդեն առկա քաղաքական ուժերի կողմից: Ինչպես արդեն նշվել է, նորաստեղծ կազմակերպության հիմնադիրները, հիմնականում իրենց քաղաքական կուսակցությունների վարած գործունեությունից դժգոհ գործիչներ էին, որ նորաստեղծ կազմակերպության մեջ ձգտում էին կենսագործել իրենց այն նպատակներն ու ձգտումները, որոնք անավարտ էին մնացել նախկինում: Չհասնելով կազմակերպվել ու ամրանալ, նրանք ստիպված էին տրոհվել ու թուլանալ, դառնալ անկազմակերպ: Լավ գիտակցելով տեղի ունեցող պառակտման վտանգավորությունը, նորաստեղծ կազմակերպությունն իր առջև դնում էր նպատակ և իր պարտքն էր համարում «խլել գոնե փոքրիկ մի գունդ հայ բանվորությունից, որը զգալով իր դասակարգային շահագործումը կդառնար առաջապահ մարտիկը իր դասակարգի»: Կազմակերպության Մանիֆեստի այս դրույթը հետագայում դարձավ մի ինքնատիպ մեղադրական, թե իբր «սպեցիֆիկները» ցանկանում էին մարքսիզմի անվան տակ հայ բանվորներին կազմակերպել նեղ ազգայնական սկզբունքով, մեկուսացնել նրանց Հայաստանի և Անդրկովկասի պրոլետարական մասսաների հետ համատեղ պայքար մղելուց, հեռու պահել նրանց հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատներին ինտերնացիոնալիզմի քաղաքականությունից¹:

¹ Գ. Գ. Վարդանյան, Հայ-բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների դիրքորոշումը, եր., 1975թ., էջ 61:

Ձևավորման փուլում նորաստեղծ կուսակցությունը մտադիր էր զբաղվել հիմնականում գաղափարական, տեսական հարցերով, քանզի բանվոր դասակարգ հասկացությունը գործնականում գոյության իրավունքը նվաճել էր, բայց դեռևս տեսական հիմնավորում չէր ստացել հայ իրականության մեջ: Նա ապրում էր սաղմնային հասունացման շրջան: Գործը բարդանում էր նրանով, որ հայ բանվորության ճնշող մեծամասնությունը, հանգամանքների բերումով, կենտրոնացած էր ոչ թե բուն Գայաստանում, այլ Անդրկովկասի խոշոր արդյունաբերական կենտրոններում, ապրելով ու ճնշվելով այլ ազգի բանվորների հետ:

Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության առջև ծառայած խնդիրներն ու նպատակները իրենց արտացոլումը գտան կազմակերպության ծրագրի և կանոնադրության մեջ: Այս փաստաթղթում նշվում էին նոր կազմակերպության գործունեության հիմնական ուղղությունները, նրա ստրատեգիան ու տակտիկան: Ասվածի վկայությունն է կազմակերպության «Ծրագրի» ներծական բաժինը¹, ուր փաստվում է. «Ընդունելով գիտական սոցիալիզմը այնպես, ինչպես եվրոպական ժողովուրդների սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները/ գերմանական բանվորական կուսակցություն/ .- մենք ծրագրի մեջ կդնեմք այն կետերը, որոնք ուղեցույց լինեին, մասնավոր՝ ներկայումս, հայ պրոլետարիատի համար»: Կազմակերպել հայ բանվորներին Կովկասում, ճանաչել նրանց կաիրքները, տալ նրանց ձեռքը այդ կարիքներին համապատասխան պահանջներ և ցույց տալ այն ուղին, որ հայ պրոլետարիատը պիտի անցնի, որպեսզի կարողանա իրագործել իր այդ պահանջները.- այն է սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության դերը և անելիքները»²:

Կազմակերպության ծրագրը և ՌԱԴԲԿ ծրագիրը համահունչ էին իրենց ոգով և նպատակներով: Երկու ծրագրերում էլ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններին էր վերապահվում բավորության կազմակերպման ու դաստիարակման դերը: Գետազայում դրսևորվեցին տարբերություններ և հակադրություններ ազգային և հողային հարցերում:

Իրենց գաղափարները բանվորական լայն խավերին հասցնելու նպատակով կազմակերպությունը հիմնեց իր սեփական մամուլը ի դեմս «Սոցիալիստ»-ի, որը լույս տեսավ Բաքվում 1903 թվականին, հետագա տարիներին նրա հրատարակչությունը տեղափոխվեց Ժնև: Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին, ժողովրդական լայն զանգվածները հայ իրականության մեջ դասակարգային շահերի ու պայքարի անհրաժեշտության բավարար գիտակցություն չունեին, ուստի սպեցիֆիկների հարկավոր էր ուղղություն տվող, կողմնորոշող ուժ: Այս գործում մեծ դեր էին տանում մարքսիստական ուղղվածության «Կյանք», «Գործ» շաբաթաթերթերի հրատարակումը թիֆլիսում: Մասսաների հետ կապը չկտրվեց նաև հեղափոխության պարտությունից հետո: Ստոլիպինյան ռեակցիայի տարիներին կազմակերպությունը լույս ընծայեց «Նոր կյանք» երկշաբաթաթերթը:

Այս իրավիճակում կենսական անհրաժեշտություն էր դառնում զանգվածների մեջ տարվող բացատրական աշխատանքն այն ուղղությամբ, որ սոցիալ-դեմոկրատիայի ուսմունքը, երբեք չի ոտնահարում ազգային ազատագրության իրավունքը և ձգտումները, այլ ընդհակառակը, դրանց իրականացման համար մղում է ավելի կազմակերպված ու հետևողական պայքար: Բանվորական հայ

¹ Տես «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ծրագրի նախագիծը», ԳԳ ԳԶԿՓԿԿ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 44, թ. 1-12:

² Նույն տեղում, էջ 1:

կազմակերպությունը հեղափոխության նախարակից սկսած իր առջև խնդիր էր դրել հայ բանվորությանը քաղաքականապես և զաղափարապես հասունացնելու և համառուսական հեղափոխական շարժմանը մասնակից դարձնելը: Այս նպատակին հասնելու ամենակարճ ճանապարհը՝ այն պարզ ճշմարտության ըմբռնումն էր և ընդունումը, որ թուրքական սուլթանիզմից բացի քանի կանգուն է ռուսական ցարիզմը, չի կարող իրականանալ հայերի ազատագրության և անկախության վերականգման բաղձալի հույսը:

«Դարասկզբին բոլոր հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունների գործնական փորձաքարը հանդիսանում էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիրը», գրում էր ժամանակի անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչներից մեկը՝ Դավիթ Անանունը¹:

Գտնված էր շահերի համամասնության բանալին, ԱՂԲԿ-ը այս տեսանկյունից էլ կանխատեսում էր իր հետագա գործունեությունը: - «Հայ բանվոր դասակարգը ենթակա լինելով միապետությանը, ինչպես պրոլետարիատը ամողջ Ռուսաստանում, պիտի ամենայն եռանդով գործակցի հեղափոխությանը»²:

Առաջին ռուսական հեղափոխությունը ոչ միայն խթան դարձավ ցարիզմի լծի տակ հեծնող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի խորացման և իմաստավորման համար, այլև ստիպեց միապետությանը հրաժարվելու իր երբեմնի անսահմանափակ իշխանության ընձեռած հնարավորություններից: Ինքնակալական մեխանիզմը առաջին անգամ զգաց կործանման ռեալ վտանգը: հետևանքը դարձավ խուսաճումների և զիջումների խորամանկ քաղաքականություն: Շուտով այլևս կայսրությունը ստանում է Ս. Վիտտեի հոկտեմբերի 17-ի «Մանիֆեստը»-ը որը հեղինակի իսկ կարծիքով, տվյալ իրադրության մեջ ինքնակալության պահպանման միակ միջոցը կարող էր դառնալ: Այս փաստաթղթի լույս աշխարհ գալու իրական և բուն պատճառը՝ տասնամյակ միապետական կարգերի գոյությունն ու հոգևորը երկարացնելն էր: Նրանում, ժողովուրդին շնորհված «արտոնությունների» մեծ մասը այդպես էլ մնաց թղթի վրա: Սոցիալ-դեմոկրատական բոլոր կազմակերպությունները և հայկականը նույնպես, ճիշտ գնահատելով պահի քաղաքական կարևորությունը տվեց «Մանիֆեստի»-ի իրական գնահատականը: - «Ռուս բանվորների հարձակումը աշխարհ բերեց հոկտեմբերի 17-ի «Մանիֆեստը»-ը: Ցարը հարկադրված էր տալ այդ «պոչվոր սահմանադրությունը», բայց մենք պետք է իմանանք, որ չկա ժողովրդավարության մի դասակարգ, որ իրավունք ունենա պահանջելու սահմանադրության խստումների կատարումը, որը կարող է մնալ, որպես մեռյալ տառ, չնայած կան շատ ուժեր, բայց կա մեկը, որ պատրաստ է իր ձեռքը ամեն ժամանակ վերցնել իշխանությունը, դա բանվորական խավն է, որի մասնակցությունը, ստեղծեց հոկտեմբերի 17-ը: Համառուսական պրոլետարիատը ըստ ամենայնի վերջ կտա բյուրոկրատական, ինքնակալական ռեժիմի գոյությանը և այսպիսով կապահովի բուրժուազիայի դասակարգային տիրապետությունը»:

Հայ բանվորական կազմակերպության անդամներն ընդօրինակելով մենջևիկներին պաշտպանում էին բուրժուազիայի հեզեմոնիայի գաղափարը, քանզի հանդաված էին, որ պրոլետարիատի հեզեմոն դերը կհեռացնի բուրժուա-

¹ Տես Անանուն, «Ռուսահայերի հասարակականազգայացումը», հ. 3, էջ 99-100:
² Տես «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպության «Շրագրի» նախագիծ», 77 թԿՓ ՊԿԱ, ց. 7, գ. 44, ք.7:
³ Նույն տեղում, էջ 12:

զիային հեղափոխությունից, որը բնականաբար շատ կթուլացներ հեղափոխության բախը: Կազմակերպության անդամները գտնում էին, որ պրոլետարիատի համար, հեղափոխության վերելքի շրջանում, ռեալ և գործուն դաշնակից կարող է դառնալ կաղետական բուրժուազիան: Ի տարբերություն ՌՄԴԲԿ-ի հայ կազմակերպությունը գյուղացիությանը չէր համարում այնքան հեղափոխական, որ նրան դարասկզբի հեղափոխության մեջ վստահեր պրոլետարիատի դաշնակիցը լինել: Կազմակերպության օրգան «Ձայն»-ում այս մոտեցումը պարզաբանվում էր հետևյալ կերպ. «Լենինը գրում է միշտ ընդդեմ բուրժուազիայի և կարծում է, որ դրանով կարող է գյուղացիությանը բերել պրոլետարիատի հեղափոխական զիտակցությունը, բայց ինչու է Լենինը ցանկանում տանել հեղափոխությունը մինչև ընդդեմ քաղաքային բուրժուազիայի, միթե գյուղացիությունը բուրժու էլ»¹:

Կազմակերպությունը ՌՄԴԲԿ-ի հետ համամիտ չէր նաև այն հարցում, ըստ որի բուրժուազիայի հեռացումն ու մեկուսացումը հիմնական նախապայման կստեղծեր համապատաստից սոցիալիստական հեղափոխությանը անցնելու համար: Ցավոք սրտի, նրանք չէին ուզում ընդունել, որ բացի բուրժուազիայի առկայությունից. «խտընդոտող դերից», կային ուրիշ շատ արգելքներ սոցիալիստական հեղափոխությանը անմիջապես անցնելու ճանապարհին: Դրանիցի ամենակարևորը կայանում էր Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման հետամնացության, ֆեոդալիզմի և կապիտալիստական արտադրության յուրօրինակ միախուսվածքի առկայությունն էր: Ինչպես կարծում էին նրանք, հասարակական և տնտեսական զարգացման այս մակարդակը չէր կարող պատվար դառնալ Ռուսաստանին նոր հասարակարգ մուտք գոծելու համար: Հայ կազմակերպության անդամները գտնում էին, որ պատմությունը պիտի զարգանա իր բնականոն ընթացքով՝ նախորդած փուլի տնտեսական ու քաղաքական բավարար հիմքի վրա: Հեղափոխության վերելքի շրջանում, կազմակերպության անդամները համամիտ չէին բոլշևիկյան տակտիկայի հետ, քանզի վերջիններս հեղափոխության հաղթանակը կապում էին զինված ապստամբության հետ: Կազմակերպության «Ձայն» օրգանը այս կապակցությամբ գրում էր. «Լենինին թվում է, թե ռուսական հեղափոխությունը հաղթանակող կլինի այն ժամանակ, երբ նա կսկսվի զինված ապստամբությամբ: Նրան թվում էր, որ մնացած բոլոր ճանապարհները հեղափոխական չեն, և եթե հեղափոխությունը ընթանա, կանգ առնելով ներկայացուցչական հիմնարկների վրա դա արդեն կնշանակի հեղափոխության պարտությունը»²:

Սա բնավ էլ չէր նշանակում, որ սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը չէր ընդունում հեղափոխական ուղին, և կոչ էր անում պայքարել միայն ռեֆորմների համար, այն էլ կաղետական բուրժուազիայի ղեկավարության, /այս «մեղադրանքի» համար կազմակերպությունը հետագայում բազմիցս ենթարկվել է անարդարացի քննադատության/, այլ նրանք գտնում էին, որ այրօրինակ մեծ հեղափոխության տակտիկան ու ստրատեգիան պետք է լինեն ճկուն, բազմաբնույթ, նրանք պետք է ճիշտ տեղաբաշխել քաղաքական ուժերը ու ռեալ զնահատել նրանց հնարավորությունները կոնկրետ պատմական պահին, մեծ պայքարի ճանապարհին անհրաժեշտության դեպքում չխուսափել նույնիսկ հակառակորդի կողմից կատարված զիջումներից, որոնք վերջնարդյունքում կարող են ծառայելուցի հեղափոխության շահերին: Դրա ապացույցները տվեց հեղափոխության զարգացման ընթացքը: Երբ ցարիզմը տեսավ, որ «Մանիֆեստ»-ը

¹ «Ձայն», N3, 1907:

² «Ձայն», N.3, 1907թ.:

չկարողացավ արժատական բեկում մտցնել հեղափոխության ընթացքի մեջ և կործանման վտանգը մնում էր, նա գնաց մի նոր խոշոր զիջման՝ ի դեմս Պետական Դումայի, որպես օրենսդրական, խորհրդակցական, ներկայացուցչական հիմնարկի: Սոցիալ-դեմոկրատական հայ կազմակերպությունը ճիշտ կողմնորոշվեց այն նոր երևույթի նկատմամբ: Կազմակերպության կետրոնական կոմիտեն իր «Պետական Դումա» շրջաբերականում, ուղղված բանվորներին, գրում էր. «Հեղափոխական պրոլետարիատի վճռական հարվածների տակ, ցարիզմը կորվնջվում բոլոր իրավունքները հետագա գոյատևման համար, զրկվելով ներքին և արտաքին հիմքերից, քայքայվելով բարոյապես և ֆինանսապես, որպեսզի երկարածօզի իր գոյությունը, որի վախճանն անխուսափելի էր, հաղթանակած պրոլետարիատի ամբանաուց հետո որոշեց Պետական Դումայի տեսքով ինքնատիպ «նվեր» մատուցել:

1906թ. հրավիրվում է Ռուսաստանի բոլոր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների չորրորդ համագումարը, ուր պետք է միասնական տակտիկական գիծ մշակվեր Դումայի նկատմամբ: Հայ կազմակերպությունը ուշ է ստանում հրավիրագիրը, սակայն խորհրդաժողովի ավարտից հետո ծանոթանալով նրա ընդունած որոշումներին, հավանություն է տալիս նրանց և խնդրում է զետեղել իրենց ստորագրությունը այդ ծանուցման տակ¹:

Սակայն քաղաքական իրադրության հետագա ընթացքը ստիպեց հեղափոխական ուժերին այլ տեսանկյունից քննության առնել ստեծված իրավիճակը: Հայ կազմակերպությունը բազմիցս անդրադառնալով Դումայի խնդրին, եկավ այն ճիշտ եզրակացության, որ մեխանիկական մեթոժումով կամ բոյկոտով չի կարելի հարված տալ ցարիզմի քաղաքականությանը, և եթե մասնակցություն չցուցաբերվի դումայի աշխատանքներին, ապա հնարավոր չի լինի պարզել նրա բուն էությունը: Դումայական տակտիկական պահանջում էր ավելի խելամիտ, կշռադատված մոտեցում: Եվ աստիճանաբար բացարձակ մեթոժման քաղաքականությունից անցում է կատարվում հակադիր գործելակերպի: 1906թ. նոյեմբերին տեղի ունեցավ կազմակերպության 13 անդամների խորհրդակցությունը կայանալիք Պ. Դումայի պատգամավորների ընտրություններին մասնակցելու նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը մշակելու համար: Այստեղ մեկ անգամ ևս արձանագրվում է, որ սա ոչ թե կամովին զիջում է ցարի կողմից, այլ ելք է կառավարության համար իր համար ստեղծված անելանելի դրոթյունից դուրս գալու համար: Որ նա դիմել է հերթական ստոր ու խարդախ միջոցի, հանձնվելու համար այն բանում. «Իբրև թե, այսուհետև ժողովրդի ծայրը պետք է լինի գերակշռողը» և նա չինովնիկներին առաջ մղելով Դուման սարքեց..., բայց նա հիասթափվեց, երբ տեսավ, որ իր աղվեսաբար շարժումները չկարողացան ժողովրդի ներկայացուցիչներին կասեցնել Դումայում մտնելու լինելուց: Կայացվում է որոշում անպայման մասնակցել դումայական ընտրություններին, փաստարկները հետևյալն էին.

1/ Զգնալով, կամ չմասնակցելով Պ. Դուման կանցնի զուտ չինովնիկների ձեռքը, նրանք էլ իրենց նպատակներին հասնելու համար, տեղն ու տեղը կխեղդեն հակաբյուրոկրատական շարժումները:

¹ *Տես նույն տեղում, ֆ. 8, գ. 29, ք. 1-2*; "Совершение СДРАО об итогах межпартийного совещания с демократических партий и организаций о выработке единой тактики по отношению к Гос. Думе":

2/ Չնայ ու որոշ չափով կամ կարելիի չափով բանվորության դրությունը ներկայացնել, բողոքել, աշխատել ձայներ ունենալ և բանվորության շահերը պաշտպանել:

3/ Չնայ, դա հավատացած ենք, որ զնալով մեծ տուժումների, խոչընդոտների էինք ենթարկվելու. այդ բռնազրոսիկ վերաբերմունքը միայն բանվորության սրտի մեջ վառ կպահի հեղափոխության կամքը. այդ կախադաններն ու դիկտատորները միայն կավելացնեն բավորության շահերին զուտ կողմնակից ճնշումները: Որքան ձայների մեծամասնություն, բազմություն, այնքան աջակողմյանները կթուլանան, վերջում շահողը բանվորությունը կլինի»¹:

Կազմակերպությունն այս տեսակետը պաշտպանեց նաև իր առաջին համագումարում, որը կայացավ 1907թ. սեպտեմբերին, որը այս հարցի ջննարկումից հետո կայացրեց որոշում. «Շոշափելով Պետական Դումային մասնակցելու խնդիրը եկավ բռն մասնակցություն ցույց տալու եզրակացության»²:

Պետական Դումայի հարցում կազմակերպությունը հետևողականորեն կանգնած է մենշևիկյան տակտիկական դիրքերում:

Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը ռուսական հեղափոխության հաղթանակի հետ կապում էր հեռուն զնացող նպատակներ, ընդհուպ մինչև անկախության և պետականության վերականգնում, հայ ժողովրդին նվիրական իր ձեռքի իրականացում:

Սակայն ուժերի հարաբերակցության ու փոփոխման, ցարիզմի վարած քաղաքականության հետևանքով, դարասկզբի առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունը պարտվեց, ի թեևս դարձնելով հատկապես փոքր ազգերի հույսերը:

ՍՊԲԳԿ քախտ էր վիճակվելու Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո քաղաքական և կուսակցական որոշ գործիչների «թեթև ձեռքով. ստանալու զանազան պիտակներ ու անարդարացի մեղադրանքներ և մյուս ազգային կուսակցությունների հետ մեկտեղ ենթարկվելու անարդարացի բռնադատման ու պատմական մոռացության:

ՀՈՎԱԿԻՄ ԲՈՅԱԶՅԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Արդուլ-Համիդի բռնակալական ռեժիմի տապալումը և 1876 թ.-ի Միդհատյան սահմանադրության վերահաստատումը ոչ մի էական փոփոխություն չմտցրեցին արևմտահայության դրության մեջ: Իշխանության զլուխ անցած երիտթուրքերը նրա նկատմամբ վարեցին էլ ավելի դաժան և բիրտ քաղաքականություն: Արևմտահայության հանդեպ կիրառվող բռնությունները, հալածանքները, նրանց հողերի բռնագրավումներն անասելի մեծ չափերի հասան: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Հ.Արշարունին Թուրքիայի արդարադատության նախարարին

¹ Стб 77 724Ф Պ44, ф. 1022, г. 7, қ. 31, тз 1-2: /Решение совещания 13 членов СДРАО по вопросу по участию выборах в Государственную Думу/:

² Լույն տեղում, գ. 43/Решение первого съезда СДРАО об отношении к Гос. Думе/:

ուղղած բազիրիում նշում էր, որ «հայերուն վիճակվեցա՛վ կրել այնպիսի եղեռնական, սոսկալի արհավիրք մը, որ համիտյան շրջանի պատմական արյունահեղութլուններն ու տառապանքները գերազանցեց»¹:

Կայսրության ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ երիտթուրքերի վարած դաժան քաղաքականությունը նոր բախումների պատճառ հանդիսացավ: 1912 թ. 1-ին Բալկանյան պատերազմում կրած պարտության հետևանքով Թուրքիան կորցրեց իր եվրոպական տիրույթների մեծ մասը: Դա հայ քաղաքական շրջանակներին որոշակի հույսեր ներշնչեց նորից դիվանագիտական սեղանի վրա դնելու Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով խոստացված և այդպես էլ չիրականացված հայկական բարենորոգումների հարցը:

Ինչպես և անցյալում, հայ ժողովուրդն այս խնդրի բարեհաջող լուծման հույսերը մեծամասամբ կապում էր Ռուսաստանի՝ որպես ամենաշահագրգիռ պետության, հետ: Սրան մեծապես նպաստեց նաև ռուսական կառավարության վերաբերմունքի աստիճանական փոփոխությունը ի նպաստ այդ խնդրի: Այս մասին արևմտահայ նշանավոր գործիչ Վ. Փափազյանը Կոնս/ գրում էր. «Թեև չէինք անգիտանալ, որ Ռուսաստանի շահագրգռությունը մեր երկրամասով սեփական հաշւոյն էր, սակայն կը գերադասէինք օգտագործել բոլոր ուժերը՝ միայն Թուրքիայէն մեր անհիծեալ ճակատագիրն անջատելու համար»²:

Հայության իղձերի թարգման հանդիսացավ Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե Սուրենյանց Կաթողիկոսը, որը Վրաստանի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսի միջոցով 1912 թ. հոկտեմբերի 2-ին դիմում է Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին միջնորդելու կայսր Նիկոլայ 2-ին «Ռուսաստանի հզոր հովանավորության տակ առնել Թուրքահայաստանի բազմաչարչար ժողովուրդին»³:

Թիֆլիսի քաղաքապետ Ա.Խատիսյանն իր հուշերում գրում էր, որ կաթողիկոսի այդ դիմումը «համապատասխանում էր հայ ժողովուրդի, մտավորականության և կուսակցական շրջանակների ձգտումներին»⁴:

Դրական արձագանքելով հանդերձ՝ ռուսական ղեկավար շրջանակները, ելնելով այն բանից, որ տվյալ պահին, երբ Օսմանյան կայսրությունում էլ ավելի խորացել են հակասությունները մեծ տերությունների միջև, գիտակցում էին, որ Ռուսաստանը չի կարող առանց նրանց համաձայնության, առանձին քայլեր ձեռնարկել Թուրքահայաստանի նկատմամբ: Դա, սակայն, չէր նշանակում, որ Ռուսաստանը ցանկանում է հայկական բարենորոգումների իրականացման հարցում նախաձեռնությունը թողնել այլ տերության:

Մեսրոպ եպիսկոպոսի հետ Պետերբուրգում ունեցած հանդիպումների ժամանակ Ռուսաստանի վարչապետ Վ.Կոկովցևը և արտգործնախարար Ս. Սազոնովը խորհուրդ են տալիս, որ էջմիածինը դիմի նաև մյուս մեծ տերություններին և պատգամավորություն ունենալ Բալկանյան խնդիրները լուծելու համար առաջիկայում գումարվելիք Լոնդոնի կոնֆերանսում⁵: Դրա անհրաժեշտությունը քաջ գիտակցում և կարևորում էին նաև հայ քաղաքական շրջանակները:

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում / խմբ. Ս.Ներսիսյանի/, Երևան, 1991, էջ. 270:

² Վ.Փափազյան, Հայկական բարենորոգումները/1912-1914/, «Վեմ», Փարիզ, N1, 1933, էջ 96:

³ Գ. Գ. Գ. Ֆ. 57, գ. 5, գ. 26, թ. 6:

⁴ Ա.Խատիսյան, Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք», Բոստոն, N11, 1932, ք 121:

⁵ Գ. Գ. Գ. Ֆ. 57, գ. 5, գ. 28, թ. 6:

4. Պոլսի Ազգային Պատրիարքարանը, թուրքահայոց խնդրի լուծման ամենաշահագրգիռ կողմը լինելով հանդերձ, հնարավորություն չուներ ստանձնելու այս գործը: Ենթակա լինելով Բ.Դամանը՝ Պատրիարքարանը չէր կարող գործել նրա դեմ՝ քաղաքական գաղտնի բանակցություններ վարելով օտար պետությունների հետ: Նման քայլը, որի հետևանքը կլիներ առաջ բերել եվրոպական միջամտություն երկրի ներքին գործերին, կառավարության կողմից կդիտվեր որպես դավաճանություն: «Բացարձակապես անհնար է, -կաթողիկոսին ուղղած նամակում գրում էր պատրիարքի քարտուղար Գ.Պալաթյանը, -Ազգային Պատրիարքարանին յայտնի կերպով գործին մէջ մխրձվիլ, որ կրնայ ոչ միայն օգտակար չլլալ, այլև աղետաբեր հետեւանքներ ունենալ»¹:

Ելնելով այդ ամենից՝ այս առաջելությունն իր վրա է վերցնում Գևորգ Ե Կաթողիկոսը, որն արդեն, Ռուսաստանի աջակցությանը դիմելով, կատարել էր առաջին քայլը հայկական հարցը միջազգային քննարկման առարկա դարձնելու ուղղությամբ: Կաթողիկոսին թուրքահայոց խնդրի հետապնդման և տերություններին դիմելու գործին օժանդակելու համար ստեղծվում են քաղաքական մարմիններ՝ Ապահովության Հանձնաժողովը 4. Պոլսում և Հայ Ազգային Բյուրոն Թիֆլիսում:

Եվրոպական տերություններին թուրքահայոց հարցը պատշաճ ներկայացնելու և այդ խնդրում նրանց օժանդակությունը ձեռք բերելու համար ազգային շրջանակներում ձեռնարկվում են որոշակի քայլեր: Կաթողիկոսի 1912 թ. նոյեմբերի 8-ի հրահանգով արտասահմանյան հայ համայնքների առաջնորդներն իրենց համայնքների անունից դիմումներ են ուղղում տերությունների ղեկավար շրջանակներին և խնդրում նրանց աջակցությունն արևմտահայության ծանր կացության բարելավման գործում: Լոնդոնում գումարվելիք եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների խաղաղության կոնֆերանսին թուրքահայերի վիճակը ներկայացնելու համար Գևորգ Ե-ի կարգադրությամբ Ազգային Բյուրոյում կազմվում է մի հիշատակագիր: Այն հիմնված էր ինչպես Ազգային Պատրիարքարանից, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից կաթողիկոսի անունով ստացված տեղեկագրերի, խնդրագրերի, նամակների վրա, որոնցում նկարագրված էին թուրքահայության նկատմամբ իրականացվող բռնություններն ու հալածանքները: Այս հիշատակագիրն իր անունից ներկայացնելու և թուրքահայոց խնդիրը Լոնդոնի կոնֆերանսում պաշտպանելու համար, Գևորգ Ե կաթողիկոսն որոշում է այնտեղ պատգամավոր ուղարկել, մանավանդ, որ այդ միտքը նախօրոք արժանացել էր ռուսական կառավարության հավանությանը: Այս պատասխանատու առաջելությունը տրվում է եգիպտահայ ակաճավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, ազգային բարեխար Պողոս Նուբար փաշային: Գևորգ Ե կաթողիկոսն իր 1912 թ. նոյեմբերի 10-ի թ. - 1482 կոնդակով նրան նշանակում է իր ներկայացուցիչն եվրոպայում և խնդրում «յանձն առնել երթալ ի վեհաժողով եւ առաջի ամնել պատգամավորաց Եւրոպական Պետութեանց զխնդիր Հայոց և գտեղեկագիր մեր, հայցելով ցմիջնորդութիւն նոցա առ ողբալի կացութեան հայ ժողովրդեան Տաճկաստանի»²:

Ազգային Պատրիարքարանը և Ապահովության Հանձնաժողովն իրենց կողմից ևս հաջող համարեցին և վավերացրին 4. Նուբարի նշանակումը:

¹ Գ. Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 64, թ. 1:

² Ե. Օսեան, Պողոս Փաշա Նուբարի Այնթապի և Նուբարի, 4. Պոլիս, 1913, էջ 46-47.

³ Վ. Փալաթյան, նշվ. աշխ., էջ 94:

Պողոս Լուսաբանը որպես կաթողիկոսի պատվիրակ ընտրելը, որպեսզի նա եվրոպական երկրների ղեկավար շրջանակների մոտ պաշտպաններ թուրքահայոց դատը, լավագույնն էր, քանի որ նա օժտված էր այն բոլոր հատկություններով, որոնք հարկավոր էին այդ գործը գլուխ բերելու և ամենահարմար անձնավորությունն էր նման առաքելությունը ստանձնելու համար: «Ազգը,-գրել է Ա.Ալպոյաճյանը,-աելի յարմար ընտրութիւն մը չէր կրնար ընել իր դատը պաշտպանելու համար երոպական դիւանագիտութեան առջեւ»¹:

Պ.Լուսաբան անդրամիկ որդին էր Մեծն Լուսաբ փաշայի /1825-1899/, որը ձեռք էր բերել միջազգային համբավ և հեղինակություն լինելով Եգիպտոսի վարչապետ, խոշոր քաղաքական գործիչ: «Պողոս փաշան,-գրում էր Եր.Օսյանը,-լավագոյն կերպով կներկայացնէ իր ազգը, քանի որ իր անձնական ճշմարիտ արժանիքներուն և տաղանդին կը միացնէ նաեւ իօրենական աշխարհոյակ անուն մը»²: Հաշվի էին առնվել Պ.Լուսաբի բարձր դիրքն ու եվրոպական, հատկապես, անգլիական ու ֆրանսիական ֆինանսական, տնտեսական, քաղաքական և մտավոր շրջանակների հետ ունեցած ծանոթություններն ու կապերը: «Ան Եւրոպացի միլիոնատէր ճէնթլմեններու լավագոյն դասին դասակիցն է,-գրում էր «Կոչնակ» թերթը,-եւ նախարարներու եւ դեսպաններու հիւրն կամ ասպնջականն կըլլայ իբրեւ անոնց հավասարապատիւ ընկերն, ոչ թէ անոնցմէ ունկնդրութիւններ կը հայցէ իբրեւ դիւանագիտական մուրացկան մը»³: Աս շատ կարևոր իրողություն էր և մեծապես կնպաստեր Պ.Լուսաբի առաքելության հաջողությանը: Օգտագործելով իր այդ լայն կապերը՝ նա հեշտությամբ կարող էր արևմտահայության պահանջներն ու բաղձանքները պարզաբանել ու պաշտպանել եվրոպական ղեկավար շրջանակներում, ինչպես նաև մոտից տեղյակ լինել վերջիններիս վերաբերմունքին՝ թուրքահայոց խնդրի հանդեպ և ըստ այդմ ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր ու դիմումներ:

Կարևորվել էր նաև Պ.Լուսաբի մտավորական լայն և բազմակողմանի զարգացումը, ինչպես նաև ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուների գերազանց իմացությունը, որ ստար միջավայրում արդյունավետ աշխատելու համար առաջին նախապայմանն էր:

Ժողովրդական լայն զանգվածների մոտ Պ.Լուսաբը հայտնի էր և ուներ մեծ համբավ որպես Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնադիր, որի նպատակն էր հայ ժողովուրդի մտավոր և բարոյական զարգացումն ու նրա նյութական ու տնտեսական կացության բարելավումը:

Քիչ կարևոր դեր չուներ Պ.Լուսաբի ունեցած հարստությունը, որը նույնպես ի սպաս կորվեր իր գործունեության արդյունավետության համար: «Պ.Լուսաբան ունի անսահման ծախսելու ոյություն,- գրում էր «Մշակ» թերթը,-ինչ որ մեծ ցիղ է այս տեսակ գործերի մեջ»⁴:

Պ.Լուսաբի՝ որպես, մեծ տերությունների ղեկավար շրջանակների մոտ հայկական հարցը պաշտպանելու համար, կաթողիկոսի ներկայացուցչի նշանակումը հարմար էր նաև որոշակի քաղաքական նկատառումներով: Նախ Պ.Լուսաբը քաղաքական չեզոք գործիչ էր, ոչ մի քաղաքական կուսակցության անդամ չէր և հայտնի էր իր չափավոր հայացքներով: Կարևոր էր, որ կաթողիկոսի

¹ «Նոր Հայաստան», Կ.Պոլիս, N 3, 1918:

² Ե.Օսեան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 26:

³ «Կոչնակ», Նիւ Եորք, N 42, 1913:

⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, N 2, 1913:

պատվիրակը Հայ Հեղափոխական Ռաշնակցություն կուսակցության շարքերից չէր, որը կարող էր մեծ դժգոհություն առաջ բերել ռուս կառավարական շրջանակներում։ Ռաշնակցականները ռուսական կառավարության կողմից ենթարկվել էին հալածանքների՝ մեղադրվելով հեղափոխականության և անջատողականության մեջ։

Պ.Նուբարի առաքելության հաջողության համար շատ էական էր, որ նա ոչ մի կապ կամ առնչություն չուներ Ռուսաստանի հետ։ Հակառակ դեպքում դա կհարուցեր թուրքական և եվրոպական պետությունների կասկածները, թե եվրոպայում հայկական պատվիրակություն ունենալու գաղափարը ներշնչվել էր Ռուսաստանի կողմից՝ այն իր շահերին ծառայեցնելու համար։ Այս իրողությունը՝ հենց նույն նկատառումով, ձեռնտու էր նաև ռուսական կառավարությանը։

Ընդհինիվ իր քաղաքական չեզոքության, հայացքների չափավորության և ունեցած անառարկելի հեղինակության՝ Պ.Նուբարը կարողացավ իր շուրջը համախմբել հայ կուսակցական, քաղաքական, ազգային տարբեր շրջանակների ներկայացուցիչներին և միահամուռ ջանքերով աշխատել ի նպաստ թուրքահայոց խնդրի լուծման։ Նման համերաշխությունն ու համախմբվածությունը, որը բացառիկ երևույթ էր հայ իրականության մեջ, միայն կարող էր հանդիսանալ գործի հաջողության գլխավոր գրավականը։

Պ.Նուբարի հեղինակության, իր ստանձնած առաքելության ամենահարմար թեկնածուն լինելու և այդ իմաստով նրա հետ կապվող հույսերի մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ նրա անունը եղել էր Թիֆլիսի Ազգային Բյուրոյի կազմած հարմարավոր անձերի անվանացուցակում, որոնք, իր կարծիքով, կարող էին լինել կաթողիկոսի պատվիրակներ եվրոպայում¹։ Պ.Նուբարին եվրոպայում պատվիրակ նշանակելու խնդրանքով կաթողիկոսին դիմել էին նաև եգիպտահայ գաղութի ներկայացուցիչները։

Նշված բոլոր արժանիքների կողքին Պ.Նուբարն ուներ միայն մեկ պակասություն։ Թուրքահայ լինելով հանդերձ՝ նա ապրում էր իր հայրենիքից դուրս՝ կտրված արևմտահայ իրականությունից և գրեթե մոտիկից լավ ծանոթ չէր այնտեղ տիրող կացությանը։ Այդ պակասը լրացնելու համար, իր ամբողջ գործունեության ընթացքում Պ.Նուբարն աշխույժ նամակագրական կապեր հաստատեց արևմտահայ գործիչների հետ, ծանոթացավ Թուրքահայաստանին վերաբերող փաստաթղթերին, վավերագրերին, ինչպես նաև իրեն շրջապատեց թուրքահայոց խնդրին գիտակ անձնավորություններով։

Պ.Նուբարի՝ որպես կաթողիկոսի պատվիրակի նշանակումը եվրոպայում, բացառիկ դրական արձագանք գտավ հայ ազգային շրջանակներում և մամուլում։ Ռաշնակցության հայտնի գործիչ Ս.Վարանդյանը, բարձր գնահատելով Պ.Նուբարի արժանիքները, նշում էր, որ «պատմական մոմենտը գտել է իր համապատասխան մարդուն և այդ մարդն է՝ Պողոս Նուբար Փաշան»։ «Կաթողիկոսը դրանից արևելի լուս ընտրութիւն չէր կրնար ընել»,- գրում էր «Հնրակ» թերթը²։ Իսկ «Կոչնակ» թերթը ընդգծում էր, որ «մեր ազգին համար մեծ

¹ ԳՄԱ Պատմության ինստիտուտ, *Լեռնի անձնական արխիվ*, ֆ. 1, ց. 1, գ. 211, ք. 3։

² Վ Մալեզեան, *Ճամբուս վրայ Երուզաքայ, Բարիզ, 1950, էջ 137*։

³ «Յուսաբեր», *Կահիրե*, N 121, 1913։

⁴ «Հնչակ», *Փարիզ*, N 1, 1914։

բարեբաղդութիւն մ'է որ Սուլայր Փաշա կը նախագահէ այսօր Հայ Ճակատագրին»¹:

Հայկական բարենորոգումների հարցը եվրոպայում պաշտպանելու համար, Քևորգ Ե կաթողիկոսն իր կողմից պատվիրակ նշանակելու փաստը, անհրաժեշտ համարեց տեղեկացնել ռուսական կառավարությանը: 1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին նա Մեսրոպ Եպիսկոպոսի գլխավորությամբ պատգամավորություն ուղարկեց Վորոնցով-Ղաշկովի մոտ՝ նրան փոխանցելու իր՝ կայսր Նիկոլայ 2-ին ուղղած խնդրագիրն, ինչպես նաև իմանալու ռուսական կառավարության վերաբերմունքը թուրքահայոց խնդրի նկատմամբ: Հանդիպման ժամանակ պատգամավորները հայտնում են փոխարքային Պ.Նուբարի նշանակման մասին, նշելով, որ նա պետք է աշխատի եվրոպայում Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ և վերահսկողությամբ Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով խոստացված հայկական բարենորոգումներն իրականացնել տալու ուղղությամբ²: Իր հերթին Վորոնցով-Ղաշկովն այս մասին գրում է արտգործնախարար Ա.Սագոնովին. «Ազգային ժողովի, Պատրիարքի և ամբողջ հայ ժողովրդի լիազորությամբ կաթողիկոսը՝ Բալկանյան խնդիրները լուծելու համար հրավիրված կոնֆերանսում, հայկական բարենորոգումների հարցը պաշտպանելու առաքելությունը դրել է շատ հռչակավոր հայ գործիչ Պողոս Նուբարի վրա»³: Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման Ա.Մանդելշտամին Պ.Նուբարի առաքելության վերաբերյալ տեղեկություն տալիս է նաև Ազգային Վարչության անդամ Ռսկան Մարտիկյանը, ավելացնելով, որ այդ «հանդիսանում է Պետերբուրգում կաթողիկոսի անուկից Մեսրոպ Եպիսկոպոսի վարած բանակցությունների բնական արդյունքը»⁴:

Ռուսական կառավարության վերաբերմունքը Պ. Նուբարի առաքելությանը դրական էր: Հայերի՝ բարենորոգումների իրականացման խնդրանքով եվրոպական տերություններին դիմելը, ձեռնտու էր Ռուսաստանին՝ ցույց տալու համար, որ, նախաձեռնությունն այդ խնդրում իր ձեռքը վերցնելով, նա ոչ թե հետապնդում է իր շահերը, այլ ձգտում է հասնել արևմտահայության անտանելի կացության բարելավմանը: Բացի այդ ռուսական կառավարությունը դեմ չէր նաև հետազայում օգտագործել Պ.Նուբարի գործունեությունը՝ հայկական հարցում իր քաղաքականությունը տերությունների մոտ պաշտպանելու համար:

Կաթողիկոսական կոնդակը Պ.Նուբարը ստանում է 1912 թ. դեկտեմբերի 2-ին Փարիզում, ուր նա գտնվում էր ընտանիքով: Գիտակցելով հանդերձ իրեն ստանձնած առաքելության բարդությունն ու պատասխանատվությունը՝ նա տալիս է իր համաձայնությունը: Կ.Պոլսի նախկին պատրիարք Ա.Օրմանյանին ուղղած նամակում նա գրում էր. «Զվարանեցայ ընդունել այս ծանր պաշտօնը գոր կը նկատեմ ի գլուխ հանելիք հայրենասիրական պարտականութիւն մը»⁵:

Սակայն Պ.Նուբարը ստանձնած առաքելությունը միայնակ չէր գլուխ բերելու: Նրան աջակցելու և հայկական հարցը ավելի պատշաճ ներկայացնելու համար ստեղծվելու էր պատվիրակություն նրա գլխավորությամբ՝ կազմված

¹ «Կոյնակ», Նիւ Եորք, N 17, 1913:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ. 28, թ. 41:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.113, ց. 3, գ. 1172, թ. 6:

⁴ Մ.Ներսիսյան, Հայկական հարցի արծարծումը 1912 թ., «Պատմա-բանասիրական հանդես», N 1, Երևան, 1992, էջ 201:

⁵ Ե.Օտեան, նշվ. աշխ., էջ 50:

աշխարհիկ և հոգևորական անձանցից: Վերջիններին ընտրության իրավունքը կաթողիկոսը վերապահում է Պ.Նուբարին:

Հաշվի առնելով, որ առաջիկայում Լոնդոնում հրավիրվելու է խաղաղության կոնֆերանս՝ Պ.Նուբարն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում պատվիրակության անդամների ընտրությանը: Թեկնածուներ շատ կային, սակայն նրանցից պետք էր ընտրել լավագույն և այդ պաշտոնին համապատասխան անձնավորություններ: Հիմնական չափանիշը, որով Պ.Նուբարն առաջնորդվում էր թեկնածուներն ընտրելիս, այն էր, որ վերջիններս անպայման լինեին թուրքահայեր: Այս իմաստով Պ.Նուբարին խորհուրդ էր տվել նաև Ազգային Պատրիարքարանը: Սրա հիմնական նպատակն էր թուրքական կառավարությանը ցույց տալ, որ արևմտահայության կացության բարելավման վերաբերյալ դիմումները տերություններին արվում են թուրքահայ պատվիրակների կողմից և, որ ամենակարևորն էր, այդ դիմումներն ու ընդհանրապես պատվիրակության կազմության զաղափարը ոչ մի պետության և, հատկապես, Ռուսաստանի կողմից ներշնչված կամ հրահրված չէ: «Ազգային Պատվիրակությունը,- հետագայում գրում էր Պ.Նուբարը,- կազմվեց բացառապես օսմանյան հպատակներից՝ բացառելով Ռուսաստանի հայերին, որպեսզի մեկընդմիշտ փարատվի անջատողական քաղաքականության ամեն կասկած»¹:

Որպես իրեն խորհրդական և աջակից, Պ.Նուբարն առաջին հերթին Փարիզ է հրավիրում Կ.Պոլսի նախկին պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանին: Պ.Նուբարի այս ընտրությունը պայմանավորված էր Մ.Օրմանյանի մեծ հեղինակությունամբ, Եվրոպայի, հատկապես Անգլիայի ղեկավար և մտավորական շրջանակների հետ ծանոթությամբ, թուրքահայոց խնդրի և նրանց կացության քաջատեղյակությամբ, ինչպես նաև Բ.Դռան հանդեպ ունեցած լոյալ վերաբերմունքով: Բայց Մ.Օրմանյանին վիճակված չէր անդամակցել Պ.Նուբարի գլխավորությամբ կազմվելիք պատվիրակությանը: Դրա առաջին պատճառը նրա ամբաստանյալ դիրքն էր, քանի որ ազգի կողմից նա մեղադրվում էր իր պատրիարքության ընթացքում /1896-1908/ համիդյան ռեժիմին գործակցության, ուխտադրժության և անձնական դիրքի չարաշահման մեջ: Բացի այդ Մ.Օրմանյանի մեկնումին դեմ էր Ազգային Պատրիարքարանը, որը գտնում էր, որ թուրքական կառավարության դժգոհությունն ու կասկածները չհարուցելու համար, Կ.Պոլսից ոչ ոք չպետք է մասնակցեր տերություններին ուղղված դիմումներին:

Ա.Օրմանյանի փոխարեն որպես պատվիրակության եկեղեցական անդամների թեկնածուներ էին դիտվում նաև Կ.Պոլսի Ապահովության Գեներալ-դոկի նախագահ, նախկին պատրիարք Ե.Դուրյանը, կաթողիկոսի դիվանապետ Բագրատ Եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի տեղապահ Հուսիկ արքեպիսկոպոսը, Մայր Աթոռի մատենադարանապետ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը²: Սակայն Ե.Դուրյանի՝ Եվրոպա մեկնելը կհարուցեր թուրքական կառավարության դժգոհությունը: Ինչ վերաբերում է մյուս թեկնածուներին, ապա նրանք նախ չէին տիրապետում ֆրանսերեն լեզվին, որի իմացությունը շատ անհրաժեշտ էր Եվրոպայում գործելու համար, և բացի այդ նրանք բոլորն էլ ռուսահայեր էին, որոնց նշանակումը, ինչպես նշվեց, համարվել էր անպատակահարմար: Պատվիրակության եկեղեցական անդամի պաշտոնը ստանձնելու իրավերներ եղան նաև Վիեննայի

¹ ՀՀ Գրականության և Արվեստի Թանգարան, Վ.Սալեզյանի ֆ., գ. 742, ք. 1:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.20, ք.13:

Միլիթարյան Միաբանության արբանայրեր Գ.Սենկիշյանին և Գովրիկյանին¹: Սակայն ի վերջո ընտրությունը կանգ առավ Եվրոպայի Հայոց Առաջնորդ Գևորգ Եպիսկոպոս Ութուշյանի վրա:

Իր նշանակումից անմիջապես հետո, Պ.Նուբարը դիմեց նաև ՀԲԸ Միության փոխ-նախագահ Յաղուբ Արթին փաշային՝ հրավիրելով անդամակցել իր գլխավորած պատվիրակությանը: Վերջինս սիրով ընդունում է այս հրավերը: Որպես պատվիրակության աշխարհիկ անդամների թեկնածուներ ընտրվեցին նաև Մինաս Չերազը և Հարություն Մոստիշյանը: Հ.Առաքելյանի, Ս.Հարությունյանի և Լորիս-Մելիքովի թեկնածությունները չընդունվեցին՝ ռուսահպատակներ լինելու պատճառով:

Պ.Նուբարի՝ Պատվիրակության անդամների ընտրության հիմնական չափանիշներն էին, բացի թուրքահայ լինելուց, նաև՝ ազգասիրությունը, քաջատեղյակությունը թուրքահայոց խնդրին, ինչպես նաև եվրոպական դեկավար շրջանակներում ունեցած ծանոթություններն ու կապերը: Հաշվի առնելով, որ խաղաղության կոնֆերանսը գումարվելու էր Լոնդոնում՝ Պ.Նուբարը կարևորում էր, որպեսզի այդ կապերն ու ծանոթությունները հատկապես լինեին անգլիական դեկավար շրջանակներում: Այսպես, Հ.Մոստիշյանն ու Գ.Ութուշյանն անգլիաբնակ էին, ապրում էին համապատասխանաբար Լոնդոնում ու Մանչեստրում և ունեին բազմաթիվ ծանոթ պետական գործիչներ և պառլամենտի անդամներ, իսկ Յաղուբ Արթին փաշային գիտեին Անգլիայի քաղաքական և հատկապես գիտական և մտավորական շրջանակներում:

Իր կողմից ընտրված պատվիրակության անդամների անվանացուցակը Պ.Նուբարը 1913 թ. հունվարի 1-ին հեռագրում է կաթողիկոսին՝ հաստատման համար: Կաթողիկոսը հունվարի 2-ի պատասխան հեռագրում հաստատում է ընտրությունը, իսկ հունվարի 4-ին Փարիզ է ուղարկում Պ.Նուբարի պատվիրակության անդամների՝ Յաղուբ Արթին փաշայի, Գ.Ութուշյանի, Հ.Մոստիշյանի և Մ.Չերազի պատգամավորներ նշանակվելու մասին կոնդակները:

1913 թ. հունվարի 13-ին Պ.Նուբարի հրավերով Ազգային Պատվիրակության ընդհանուր քարտոզարի պաշտոնը ստանձնում է ՀԲԸ Միության Կենտրոնական Վարչական ժողովի ատենադպիր Վահան Մալեզյանը:

Ազգային Պատվիրակության՝ եվրոպական տարբեր երկրների հայկական գաղութների և հայասիրական կոմիտեների հետ կապեր հաստատելու և նրանց գործունեության ուղղության միասնությունն ապահովելու համար 1913 թ. հունվարի 14-ին Պ.Նուբարի գլխավորությամբ կազմվում է հատուկ Բյուրո, որի անդամներ են դառնում Վ.Մալեզյանը, Հ.Առաքելյանը, Ա.Չոպանյանը, Պ. Էսմերյանը, Հ.Թնկրյանը, Մ Սվաճյանը:

1913 թ. հունվարի 27-ին Պ.Նուբարի ստորագրությամբ հրապարակվում է Ազգային Պատվիրակության շրջաբերականը, որտեղ պարզաբանվում էր վերջինիս պաշտոնի էությունը, այն է՝ «եվրոպական պետություններից պահանջել այն բարենորոգումների իրագործումը, որոնք Բ.Պուռը հանձն առած էր գործադրել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով»²:

¹ Վ.Մալեզյան, նշվ. աշխ., էջ 313:

² Գ.ԱՌ, Վ.Մալեզյանի ֆ., գ.714:

³ Գ.ԱՌ, Վ.Մալեզյանի ֆ., գ.738:

Կազմակերպչական բնույթի աշխատանքներն ավարտելուց հետո՝ Ազգային Պատվիրակությունը՝ առանց ավելորդ ժամանակ կորցնելու, անցնում է իր ստանձնած առաքելության կատարմանը:

Սակայն Պ.Նուբարի գլխավորած պատվիրակությունը չմասնակցեց Լոնդոնի կոնֆերանսին, քանի որ այն հրավիրված էր կարգավորելու միայն բալկանյան խնդիրները: Ուստի ստեղծված պայմաններում Ազգային Պատվիրակության գործունեությունը հիմնականում ուղղվեց եվրոպական հասարակական կարծիքի և ղեկավար շրջանակների վերաբերմունքը թուրքահայոց խնդրին ի նպաստ դարձնելուն:

ՄԱՐԻԱՄ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱԳՐ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈՂՈՒՄՆԵՐԸ (1912-1914 թթ.)

Չայկական բարենորոգումների խնդիրը, որ ամրագրվել էր 1878թ. Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով և ենթադրում էր Օսմանյան կայսրության պարտավորվածությունը՝ հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնել, հայերի անվտանգությունն ապահովել և իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին պարբերաբար տեղեկացնել կոնգրեսի մասնակից տերություններին, այդպես էլ մնաց թղթի վրա: Սակայն հայ հասարակական միտքը չէր դարձում հավատալ բարենորոգումների իրագործման հնարավորությանը: Իսկ եղավ նաև մի շրջան՝ 20-րդ դարասկզբի 10-ական թվականները, երբ բարենորոգումների գործադրման պահանջը հայ ազգի համար օրհասական պահի հրամայական էր:

Չամիդյան բռնատիրությանը փոխարինած երիտթուրքերի՝ սահմանադրական հռչակված վարչակարգի պայմաններում հայերը շարունակվում էին ենթարկվել տեղահանությունների, կոտորածների ու թալանի: Երիտթուրքական իշխանությունների բարեգթությանն ու խոհեմությանն ապավինելն այլևս անիմաստ էր, և ազգային ու քաղաքական գործիչները հայկական հարցի լուծումը կապում էին երրորդ ուժի միջամտության ու աջակցության հետ:

Այդ գործիչների թվում էր նաև Գրիգոր Զոհրապը, որը Արշակ Չոպանյանի վկայությամբ՝ «ինքնաբեր ու կարևոր աշխատակցություն մը բերավ այդ գործին»²:

Այս անգամ հայերի քաղաքական հայացքն ուղղված էր դեպի Ռուսաստան:

Զոհրապը հայ-ռուսական բարեկամական հարաբերությունների կողմնակիցն էր ու պաշտպանը: Նրա խորին համոզմամբ՝ հայկական քաղաքականության անկյունաքարը «ռուսական պաշտպանությունը» պետք է լիներ: Այսպես է հիմնավորում իր տեսակետը. «Մեր գլխավոր հենարանը հայկական հարցում Ռուսաստանն է՝ հարևանության իրավունքով և շահագրգռվածության աստիճանով... Չարավային բաց ծով դուրս գալու առաջխաղացման ճանապարհին

2 «Անահիտ», Փարիզ, 1930, ք.3, էջ 8:

Ռուսաստանի միակ բարեկամը, ամապել հուսալի պատվարը հայերն են»³:
Զոհրապի խոսքերը ոչ միայն խորիմաստ են, այլև խիստ արդիական:

Սակայն հայտնի է, որ այդ շրջանում Պոլսում ոչ բոլորն էին ցարական Ռուսաստանի համակիրները: Ռուսաստանն էլ իր հերթին ամանձնապես հետաքրքրություն չէր ցուցաբերում դեպի արևմտահայերի ճակատագիրը:

Զոհրապը մտերիմ կապեր ունենալով Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանատան հետ քանաց շահել վերջինիս շահագրգռվածությունը հայկական հարցում և դրական վերաբերմունքը արևմտահայերի նկատմամբ: Իսկ ցարիզմի դեմ ըմբոստ իր հայրենակիցներին բացատրում էր Ռուսաստանի հետ բարիդրացիական կապերի անհրաժեշտությունը:

Օրագրություններից մեկում (10 հունվարի, 1914թ.) նշում է. «Այդ միջոցին դաշնակցականները ատելի ցարին դեմ կմղեին իրենց սաստիկ պայքարը: Իմ խրատներս չէին արգելել զանոնք, բայց կսկսեին արդեն մտածել»⁴:

Զոհրապը մեծ հույսեր էր կապում «դրացի և քրիստոնյա հզոր պետության» հետ, քանի որ համոզված էր. «հայությունը բնաջինջ ըլլալե ուրիշ ապագա-չի կրնար ունենալ թուրք կառավարության մը տակ»:

Կ. Պոլսում 1909-1912թթ. Ռուսաստանի դեսպան Ն. Չարիկովին նա բազմաթիվ դիմումներ է անում՝ «բառնալու համար թյուրիմացությունները ու կասկածնին հայ ժողովուրդին և ռուս կառավարության և ժողովուրդին միջև»: Ապա, «individual (անձնական- Ս. Գ.) պատասխանատվություն ստանձնելով»՝ Զոհրապը դեսպանին համոզում է «այն աստիճան, որ ան ալ ռուս շրջանակները, մեծ ու փոքր, համոզե և մեզի դարձնե զանոնք»⁵:

Չայտնի է, որ բարենորոգումների շուրջ տարվող բանակցությունները սկզբնապես չեն եղել պաշտոնական բնույթի, և ինչպես Զոհրապը, այնպես էլ հայ մյուս գործիչները ստիպված էին աշխատանքներ տանել թուրքական իշխանություններից գաղտնի՝ ապահովության համար:

Օգտագործելով անձնական կապերը և շփումները՝ Զոհրապը գործում էր թե՛ «անձնական պատասխանատվությամբ», և՛ թե հանդես գալիս որպես Պատրիարքարանի լիազոր ներկայացուցիչը բանակցային ողջ գործընթացում: Նրա անվան. հետ է կապվում հայկական կողմի բազմաթիվ փաստաթղթերի խմբագրումը, իսկ երբեմն էլ ուղղակի կազմումը, պաշտոնական նամակների պատրաստումը:

Երբ բարենորոգումների գործադրման հայկական պահանջը պաշտոնական բնույթ ստացավ, Զոհրապը ակամայից ստանձնեց վստահելի միջնորդի դեր՝ մի կողմից՝ պաշտոնական թուրքիայի և Պատրիարքարանի ու Ազգային վարչության, մյուս կողմից՝ վերջինիս և երրորդ ուժը ներկայացնող՝ Պոլսի ռուսական դեսպանատան միջև:

1912թ. հոկտեմբերի 2-ին կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն դիմում է ռուսական ցարին՝ խնդրելով աջակցել Արևմտահայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու⁶:

³ Զ. Կիրակոսյան, «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը», Ե., 1967, էջ 82:

⁴ «Պատմա-բանասիրական հանդես» (ՊԲՀ), Եր., 1990, էջ 216:

⁵ Նույն տեղում, էջ 204:

⁶ Չայկական Սովետական Չանրագիտարան, հ. 6, Եր., էջ 170-171:

Նոյեմբերի 10-ին կաթողիկոսը ստեղծում է Ազգային պատվիրակություն՝ Պողոս Նուպար փաշայի գլխավորությամբ՝ հայկական դատը ռուս և եվրոպական դիվանագիտության առջև բարձրացնելու համար :

1912թ. նոյեմբերի 13-ին Գրիգոր Ջոհրապը և Քաղաքական ժողովի անդամ Ռսկան Մարտիկյանը, որպես Պատրիարքի լիազոր ներկայացուցիչներ, այցելում են ռուսական դեսպան Մ. Գիրսին և հայտնում են՝ քանի որ օսմանյան կառավարությունը չի կամենում և չի կարող կյանքի, ունեցվածքի ու պատվի՝ հայ ժողովրդի ամենատարրական պահանջները գոհացնել, որ եվրոպական տերությունները նույնպես որևէ լուրջ միջամտություն չեն կատարել, ապա՝ «ռուս պետությունը իբրև մերձավոր դրացի հզոր պետություն կրճա իր թևակությունը և պաշտպանությունը ընծայել մեզի»⁷ :

Գիրսը խոստանում է իր կառավարությանը հայտնել հայ ժողովրդի բաղձանքների մասին: Շուտով նա տեղեկացնում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին Ջոհրապի ու Մարտիկյանի այցելության մասին և կարծիք հայտնում, որ ուժեղանում է հայերի համակրանքը և ձգտումը դեպի Ռուսաստանը:

Այս շրջանում ռուսական դիվանագիտությունը դիմում է ակտիվ կապերի պոլսահայ ազգային գործիչների հետ: Կ. Պոլիս են այցելում ռուս պետական, քաղաքական գործիչներ՝ մոտիկից ծանոթանալու հայ կյանքին և պարզելու հայկական տրամադրությունները Ռուսաստանի նկատմամբ:

Նշանակալից է Դումայի նախագահ և Օկտյաբրիստների միության հիմնադիր Ա. Գուչկովի հանդիպումը (9 դեկտեմբերի, 1912թ.) Գրիգոր Ջոհրապի հետ: Այս առիթով Ջոհրապը գրում է. «Առաջին տեսակցությանը մեզի դեմ անհաշտ այս կարևոր անձնավորությունը իմ բացատրություններեն հետո ավելի մեղմացած հայոց հանդեպ գրեթե համակրած գտա: Առաջին տեսակցության միջոցին այն նույն կասկածը և գաղափարը հայտնած էր արդեն հայոց մասին, ինչ որ թուրք պետական մարդիկ և Ապտյուլ Չամիտ ինքը հայտնած էր թուրքահայոց մասին:

Ռուսահայերը «պեյլիք» (իշխանություն) կուզեն, - ըսավ պ. Կուչկով»⁸:

Ջոհրապը ևս մի հանդիպում է ունենում Պետերբուրգի հայկական խմբակի անդամներ Նիկողայոս Ադոնցի և Սիրական Տիգրանյանի հետ, որոնք Պոլսից վերադառնալով՝ ներկայացնում են «Չայկական հարցի շուրջ» հաշվետվությունը: Այնտեղ Ջոհրապի վերաբերյալ ասվում է. «Այս բարձրակիր, մեծ ու պայծառ խելքի տեր մարդը... որ իր վրա է հառել ոչ միայն հայ շրջանակների ուշադրությունը», այն կարծիքին է, որ հայերը «ինչ էլ որ լինի, ռուսական քաղաքական իշխանության պայմաններում չեն զուգվի զարգացման հնարավորությունից, մանավանդ որ Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագա ունեցող պետություն և այն ճնշումը (ցարական- Ա.Գ.), որի մասին այդքան շատ են խոսում, միշտ չէ, որ տիրապետելու է Ռուսաստանում»¹⁰:

⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, Ե., 1981, հ.6, էջ 521:

⁸ Ա. Շարոտյան, « Գրիգոր Ջոհրապի կյանքի և գործունեության տարեգրություն», Ե., 1996, էջ 385:

⁹ «ՊԲԳ», Եր., 1990, ք.4, էջ 204:

¹⁰ Զ. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 82:

1913թ. հունվարի 30-ին պատրիարք Յովհաննես Արշարունին ջուսական դեսպանատուն է հանձնում Բարենորոգումների միասնական ծրագիրը¹¹:

Ապրիլի 21-ին Ազգային ժողովի բացառիկ (դռնփակ) նիստում Ազգային վարչությունը հայտնում է, որ Կիլիկիան և Հայաստանը նոր սպառնալիքի տակ են, և իր միջոցները սպառված են, ուստի խնդրում է ընդունել հրաժարականը: Այդ օրը քննարկվեց մի բանաձև, որով Թուրքիայի հայոց ներկայացուցիչ մարմինը պահանջում էր բարենորոգումների գործադրությունը: Այս պատմական բանաձևը ներկայացնողը Ձոհրապն էր: Բանաձևով մերժվեց Ազգային վարչության հրաժարականը և կազմվեց Հարստահարության հանձնաժողով, որը պետք է սատարեր վարչությունը և Ազգային ժողովը: Հանձնաժողովի հինգ անդամներն էին Գր. Ձոհրապը, Յ. Շահիրիկյանը, Վ. Թեքեյանը, Պ. Գալֆայանը, Դ. Առվսիսյանը¹²:

Պատրիարքարանի և դեսպանատնների միջև սկսվում է ակտիվ երթևեկ, ո-րում Ձոհրապը կարևոր դեր է կատարում:

Բ. Դուռը գործադրում է բոլոր միջոցները, որպեսզի հայերին մեկուսացնի եվրոպական տերություններից: Սակայն ապարդյուն: Այդ ժամանակ փորձում է հենց հայերի հետ համաձայնության գալ և արգելք հանդիսանալ արտաքին միջամտությանը:

Ձոհրապի հետ հանդիպման ժամանակ ներքին գործերի նախարարը՝ Թալեաթը, առաջարկում է Բարենորոգումների խնդիրը լուծել հայերի և թուրքերի ուղղակի բանակցությունների միջոցով:

Դեկտեմբերի 7-ին Պետական խորհրդի նախագահ Խալիլ բեյը այցելում է Ձոհրապին: Խնդրում է հրաժարվել Բարենորոգումների ծրագրի՝ եվրոպացի քննիչներ ունենալու պահանջից, առաջարկում է նշանակել թուրքահայատակ քննիչներ: Սակայն Ձոհրապը համոզում է Խալիլին և վերջինս համաձայնում է եվրոպացի քննիչներ նշանակելու գաղափարին: Նրանք համաձայնության են գալիս մի շարք կետերի շուրջ և պայմանավորվում են տեղյակ պահել կողմերին:

Նույն օրը իր տուն է հրավիրում Պատրիարքին, Քաղաքական ժողովի ատենապետ Ստ. Գարայանին և մի քանի նախկին երեսփոխանների: Մանրամասն ներկայացնում է գրույցը: Որոշվում է, որ Ձոհրապը պետք է տա բացասական պատասխան¹³:

Հաջորդ հանդիպումը Ձոհրապի հետ տեղի է ունենում Խալիլ բեյի տանը, Թալեաթի մասնակցությամբ: Վերջինս կտրականապես դեմ էր եվրոպացի քննիչ նշանակելուն:

Ձոհրապի հանդիպումները թուրք պաշտոնյաների հետ մամուլը որակեց՝ իբրև Բ. Դռան հետ բանակցություններ, դավաճանություն¹⁴: Մինչդեռ Ձոհրապի կողմից կառավարության հետ դրական հարաբերությունների պահպանումը մղված էր հետագա նկատառումներով՝ Բարենորոգումների ծրագրի հաստատման դեպքում իրագործողները լինելու էին թուրքերը, ուրեմն մի՞թե օգտակար չէր լինի նախապես ունենալ նրանց համաձայնությունն ու մասնակցությունը:

Այս օրերին Ձոհրապը ձեռնարկում է քաղաքական տեսակետից արևմտահայության համար շատ կարևոր մի գործ:

¹¹ Ա. Շարուրյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 393:

¹² Ա. Ալպոդաճյան, «Գր. Ձոհրապի կյանքը և գործը», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 209-211:

¹³ Ա. Շարուրյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 405, 418-419:

¹⁴ «Մշակ», *Թիֆլիս*, 1913, ք. 290:

Հայտնի է, որ թուրքական կառավարությունը միտումնավոր կերպով կեղծում էր վիճակագրությունը՝ հաստատելու համար, որ հայերը միայն անճշան փոքրամասնություն են կազմում և անիմաստ է հատուկ նրանց հա՛ւար բարեփոխումներ անցկացնել:

Հայերի թվաքանակի մասին Պատրիարքարանի ներկայացրած տվյալների և Սեբաստիան և Բարենորոգումների ծրագրում ընդգրկելու առիթով ռուսական դեսպան Մ. Գիրսն իր տարակուսանքն է հայտնում Ձոհրապին: Վերջինս հավաստում է, որ « Թուրքիայի ազգաբնակչության մասնավորապես հայերի, վերաբերյալ բոլոր տվյալները վստահության արժանի չեն»: Իսկ որոշ ժամանակ անց տեղեկացնում է, որ ձեռնարկել է հայաբնակ վեց նահանգների «տնտեսական և մտավոր վիճակագրության» պատրաստումը¹⁵:

Լույս է տեսնում «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը» ֆրանսերեն ռուսումնասիրությունը, որը հերքում է թուրքերի ամարկությունը այն պատճառաբանությամբ, թե հայերը նահանգում փոքրամասնություն են կազմում: Նա խնդիրը ներկայացնում է կրկնակի տեսանկյունով. «Որևէ ժողովրդի կարևորությունը չափվում է ոչ միայն թվաքանակով, այլ նաև, և հատկապես՝ տնտեսական հզորությամբ, մշակույթի մակարդակով»: Տեղեկագիրն ուղարկվում է դեսպանատներին, հայկական կոմիտեներին, թերթերի խմբագրություններին:

Հայկական հարցին միջազգային հանրությանը ծանոթացնելու նպատակով Ձոհրապը Փարիզում Մարսել Լեար կեղծանվամբ, տպագրում է «Հայկական հարցը փաստաթղթերուն լույսին տակ» ֆրանսերեն գրքույկը¹⁷: Նրանում հանգամանորեն ներկայացված էր Հայկական հարցի նախապատմությունը, պատճառները թե ինչու թուրք կառավարությունը ի վիճակի չէ բարենորոգումներ իրագործել: Հեղինակը նաև առաջադրում էր խնդրի լուծման ճանապարհը՝ «Եվրոպացի նահանգապետ մը, հայերի մասնակցությունը հանրային պաշտոններու, ապակենտրոնացում»: Հայկական խնդրի լուծման գրքում մատնանշված եղանակները համահունչ էին Բարենորոգումների այն ծրագրի կետերին, որը Ռուսական դեսպանատան քանքերով հաստատվեց 1914թ. հունվարի 26-ին¹⁸:

Այդ օրը Պոլսում ռուսական դեսպանատան խորհրդական Կոնստանտին Գուլկևիչը և Թուրքիայի վարչապետ Սաիդ Հալիմ փաշան ստորագրում են հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը:

Ձոհրապը համաձայնագրի առիթով իր գոհունակությունն է հայտնում Ա. Չոպանյանին. « Վեց ամսե վեր առաջին անգամ ըլլալով ուրախ եմ»¹⁹:

1914թ. մայիսի 10-ին ներքին գործերի նախարար Թալեթար Բարենորոգումների ընդհանուր քննիչներ Հոֆի և Վեստենենկի հետ կնքում է համաձայնագիր: Զննիչները պատրաստվում են մեկնել իրենց նշանակման վայրերը²⁰:

¹⁵ Ա. Շարուրյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 386:

¹⁶ «Բանբեր երևանի համալսարանի», եր., 1991, ք. 1, էջ 117:

¹⁷ Գր. Ձոհրապ, «Հայկական հարցը փաստաթղթերուն լույսին տակ», Պեյրուք, 1957, էջ 27:

¹⁸ Զ. Կիրակոսյան, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերուն», Ե., 1972, էջ 339-341:

¹⁹ «Անահիտ», Փարիզ, 1930, ք. 3, էջ 12:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 534:

«Ոգևորությունն այնքան մեծ էր և վարակիչ էր, - գրում է ակնմատեսը, - որ Ձոհրապն իսկ ցանկություն հայտնեց ընկերանալ քննիչներուն»²¹:

Սակայն այդ ոգևորությունը երկար չտևեց, քանի որ 1914 թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Հայկական Բարենորոգումների ծրագիրը կասեցվեց նախապատրաստական ծանր աշխատանքների բարեհաջող ավարտի և հաստատման փուլում: 20-րդ դարի սկզբին արևմտահայերի համար ստեղծված բացառիկ հայանպաստ պայմանները, որ տևեցին մի կարճ ժամանակահատված, ոգևորեցին հայ գործիչներին, մղեցին ինքնամոռաց նվիրվել հայկական խնդրի լուծման դժվարին գործին:

1914թ. ռուս-թուրքական պայմանագրի հաստատումից հետո նրանցից ոչ մեկը չէր կարող պատկերացնել, որ վերահաս պատերազմը ոչ միայն այնքան պասված բարենորոգումների ծրագրի իրագործումը անհնարին կդարձներ, այլև կհանգեցներ արևմտահայության բնաջնջման ծրագրի գործադրությանը երիտթուրքերի կողմից, և իրենցից շատերը դառնալու են հայ դատի նահատակներ: Դատ, սկզբում որի դատապաշտպանը, ապա զոհը դարձավ ժամանակի մեծամուն գրող, հրապարակախոս, հայտնի փաստաբան, ազգային, հասարակական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր Ձոհրապը, որի այդ շրջանի գործունեությանը, գաղափարներին ծանոթանալը շատ հետաքրքիր է, կարևոր ու նաև ուսանելի:

ԼՈՒՍԻՆԵ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԱՂԱՔԻ ԹԱՂԵՐԻ ԵՎ ՓՈՂՈՅՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՂԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՅՑ

Տեղանունների անվանաբանության հարցը վերջին շրջանում ավելի ու ավելի հաճախակի է հայտնվում հայ ազգագրագետների, աշխարհագետների, հնագետների, պատմաբանների ու լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում, որն առաջին հերթին պայմանավորված է բնակավայրի, դրա թաղերի ու փողոցների աշխարհագրական վայրերի համակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությամբ: Յուրաքանչյուր գիտություն տեղանունների անվանաբանության խնդրին անդրադառնում է իր հետաքրքրության տեսանկյունից: Ազգագրական առումով անվանաբանությունը լուծում է մի շարք կարևոր խնդիրներ՝ կոնկրետ էթնիկական ընդհանրությունների տիպաբանության կենցաղամշակութային առանձնահատկությունների բացահայտման, էթնոժողովրդագրական տեղաշարժերի, ինչպես և սոցիալ-քաղաքական կյանքի բազմապիսի հիմնահարցեր:

Տեղանունների անվանաբանության մեջ առանձնակի տեղ ունի բնակավայրերի, մասնավորապես քաղաքների թաղերի ու փողոցների հետազոտության խնդիրը: Ուշ միջնադարյան ժամանակաշրջանի հայկական քաղաքների անվանաբանության հիմնահարցը՝ ստեղծված սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական

²¹ «Վեմ», 1934, էջ 78 :

ժանրագույն պայմանների հետևանքով, առանձնանում է ինքնատիպ գծերով: Դրանցից առավել հատկանշականն օտար տիրապետությունների բացասական ազդեցությունն է և ռազմաավատատիրական համակարգի առկայությունը: Պատահական չէ, որ ինչպես պարսկական, այնպես էլ դրան նախորդած օտար տիրապետության պայմաններում, առանց այն էլ սակավաթիվ քաղաքները կորցնում էին իրենց ազգային ինքնատիպ, գծերը, տեղանունների ազգային ավանդական անվանումները: Այնպես որ, համաշխարհային գիտության մեջ քաղաքների տեղանունների ուսումնասիրության չափորոշիչներն այս դեպքում կարող են ոչ միայն տիպական չլինել, այլև դառնալ անգործածելի, որի պատճառով հաճախ հարկ է լինում դիմել հետազոտության այլ եղանակների: Այդ հանգամանքը նկատելի է հատկապես Երևան քաղաքի համար՝ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

Հայտնի է, որ բիայնական ժամանակաշրջանում Էրեբունի քաղաքամրոցի հիմնադրման վերաբերյալ սեպագիր արձանագրություններից հետո Երևանի մասին գրավոր հիշատակությունները կցկտուր են և նույնիսկ առանձին դարաշրջաններ շարունակում են մնալ իբրև Երևանի պատմության սպիտակ էջեր, հանգամանք, որ հուշում է այդ ժամանակահատվածներում, Երևանի եթե ոչ իբրև բնակավայրի չգոյությունը, ապա հաստատապես գյուղական բնակավայր լինելու իրողությունը:

Երևանի՝ որպես Արևելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոնի մասին կարելի է խոսել միայն XV դ., երբ այն սկսեց վերելք ապրել կարակոյունլուցների առաջնորդ Ջվանշիրի իշխանության՝ օրոք: Ատացվեց այնպես, որ երբեմնի հինավուրց հայկական քաղաքը, թեև այդ ժամանակահատվածում ևս լինելով գերազանցապես հայաբնակ, իր քաղաքային կենցաղի մեջ ձեռք բերեց օտար տարրեր, որն արտահայտություն գտավ թաղերի, ավելի ուշ՝ փողոցների անվանակոչման մեջ:

Երևանի տեղանունների մասին առաջին կանոնավոր հիշատակությունները թերևս վերաբերում են XVI-XVII դդ.: Քաղաքի թաղերի, առավել ևս փողոցների անունների գործածությունն սկսվում է այդ ժամանակաշրջանում: Այդ հանգամանքը պայմանավորված է ընդհանրապես քաղաքային կյանքի աշխուժացմամբ, Երևանի պարագայում՝ Արևելյան Հայաստանի ամենաազդեցիկ վարչական միավորի համանուն խանության քաղաքական, վարչատնտեսական կենտրոնի վերածմամբ:

Երևանի կանոնավոր փողոցների մասին պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում /XVI դ.-XIX դ. սկիզբ/ խոսելը դեռ վաղ է: Սակայն թաղերի հարցում հետզհետե նկատվում է որոշակիություն: Թուրք պատմագիր Իբրահիմ Փեչևհին, խոսելով XVI դ. 80-ական թթ. պարսկա-թուրքական պատերազմների մասին, նկարագրում է Ջաֆեր Փաշայի կողմից Երևանի ավերումը և հարևանցիորեն անդրադառնում քաղաքի նկարագրությանը: Հիշատակվում են բերդը, ոսկեզօծ և գեղեցիկ կառուցված պալատները, գեղազարդ և ոսկեփայլ կամարներն ու ծածկերը:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն /1655թ./ նկարագրում է Երևան քաղաքն ու բերդը: Նա կազմել է դրա հատակագիծը, որի վրա նշված են քաղաքը և ամրոցը /բերդը/, քրիստոնյա հայերի թաղը, Երկերեսանի կոչվող եկեղեցին,

¹ Տես Թուրքական արքյունները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ 1, Երևան, 1961, էջ 46-47:

ծողովարանը, Ձանգու գետը, Քարե կամուրջը, քարավանների մեծ ճանապարհը, Ամրոցը, որ շինել է Շահ-Սեֆինը, գետակը, որ բխում է լեռներից, Մեծ Հրապարակը, Թավրիզի և Թիֆլիսի ճանապարհները: Այս հատակագծում չկան կոնկրետ թաղերի անվանումները: Պետք է ենթադրել, որ դրանք ունեցել են անուններ, սակայն Տավերնիեն ձեռնպահ է մնացել դրանց կոնկրետ հիշատակումներից: Հատակագծից երևում է, որ ասվածը վերաբերում է արդեն գոյություն ունեցող Կոնդ և Շահար թաղերին: Ավելի հստակ ու ճիշտ է ներկայացնում երևանը ֆրանսիացի մեկ այլ ուղեգիր՝ Շարդենը /1673/: Նա ևս մանրամասն նկարագրում է թերղը, եկեղեցիները, գետերը, այգիները, հրապարակները, սակայն չի անդրադառնում թաղերի անվանումներին: Հայ պատմիչներ Աբրահամ երևանցու, Աբրահամ Կրետացու, Սիմեոն երևանցու և այլոց հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ թեև թաղերը պաշտոնական անուններ չեն ունեցել, սակայն քաղաքի տարբեր նշանավոր տնտեսական, վարչական, հոգևոր կառույցների, շենքերի, հրապարակների, արհեստավորական շարքերի անուններից հաճախ շրջակա տարածքները ընկալվել են որպես առանձին թաղեր. այսպես, Մեյդանի /հրապարակ/, Ղանթարի /Շուկայի մեծ կշեռք/, եկեղեցու, Ղամրջիների (դարբինների) անուններով հաճախ բնակչությունն անվանել է ամբողջ թաղեր: Նույն սկզբունքով, ավելի ուշ՝ XIX դ. առաջացել են փողոցների անունները:

Ազնադրյուրների տեղեկությունների համադրությունից պարզվում է, որ 30 կմ շրջագիծ ունեցող այգեշատ երևանը բաժանվել է երեք խոշոր մասի՝ մահալի, որոնք փաստորեն ինքնուրույն ընդարձակ թաղեր էին՝ Հին քաղաքը, Կոնդը, Քարհանքը: Վերջիններս իրենց հերթին կազմված են եղել առանձին ենթաթաղերից: Հին քաղաքը կամ պարզապես քաղաքը, պարսկական տիրապետության շրջափուլում կոչվել է Շահար /պարսկերեն՝ քաղաք/: Այն գրավել է քաղաքի հյուսիս-արևելյան մասը /Մերկայիս «Մոսկվայի» կինոթատրոնի շենքի շրջակայքը/ և քաղաքի ամենաբարեկարգ թաղն է եղել: Կոնդը երևանի ամենահին և հայաբնակ թաղերից էր՝ միաժամանակ հանդիսանալով դրա պատմական կորիզը: «Կոնդ» անվանումը տիպական է այն առումով, որ հասարակ անունը դառնում է հատուկ տեղանուն: Այն գրավում է քաղաքի արևմտյան բարձրադիր մասը և այդ անունն էլ ստացել է իր բարձր դիրքի պատճառով:

«Կոնդ» բառը հայերեն նշանակում է երկայնածիզ կամ բլուրրակ բլուր: Պարսիկներն այն թարգմանեցին և վերանվանեցին «Թափաբաշ»: Ըստ Հովհ. Շահխաթունյանցի, «Թաղ քաղաքիս է Կոնդ անուանեալն, զոր այլազգիք կոչեն Թեփեպաշի»:՝ Հիմնական բնակիչները հայերն են եղել: Այստեղ հետազայում բնակչություն հաստատեց 100 տուն հայ բոշա: Կոնդում էին ապրում մաև Մելիք-Աղամայանները, որոնք պարսկական տիրապետության շրջանում ստացան ազնվականական տիտղոս:

Երրորդ թաղը կոչվել է Քարհանք, որը գտնվել է քաղաքի հարավ-արևելյան մասում: XVII դ. սկզբներին այստեղ բնակչություն են հաստատում պարսկական արշավանքներից ճողոպրած մեծ թվով մախիջևանցի թուրքեր: Այսինքն՝ թաղը հիմնականում մահմեդականացած էր: Այստեղ կային երկաթով հարուստ աղբյուրներ, որից էլ կոչվել է թաղի անունը՝ Ղամիր-Բուլաղ՝ երկաթաղբյուր:

² Տես Յովհ. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842, էջ 146:

Չետագայում քաղաքն ընդարձակվեց շրջակայքի գյուղերի հաշվին, իսկ բուն քաղաքի տարածքում առաջացան նոր թաղեր: Առաջինը քաղաքին միացվեց Չորագյուղը, որը գտնվում էր Չորագղանի ձորի ձախ գառիվոր ակիսին: Ըստ Ջաքարիա Սարկավազի, այն նախկինում անվանվել է հնկելո ձոր կամ հնկածոր¹: «Գնացի ես հնկելոյ ձոր, -գրում է Սիմեոն Երևանցին,- որ այժմ ասի Չորագեղ»:² Ենթադրվում է, որ հնկելո Չոր կամ հնկածոր տեղանունը կապվում է այստեղ կաթողիկոսի ժամանակավոր աթոռանիստի՝ Երևանի եպիսկոպոսանիստի գտնվելու հանգամանքի հետ, որտեղ տեղի են ունեցել քաղաքի հիմնական բնակչության կրոնական տոները՝ հատկապես ջրօրհնեքը: Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Չորագյուղի անունը թարգմանաբար վերածվեց Դարաքենդի: Նրա բնակիչները բացառապես հայեր էին: Չորագյուղն էլ իր հերթին ուներ ենթաթաղեր՝ Վերին կամ Քարափի թաղ, Ստորին կամ Չորի թաղ և Կարբիի կամ Կարբո թաղ: Եթե առաջին երկուսը տեղանքի հետ կապված տեղային անվանումներ էին, ապա վերջինս այդպիսին լինելով հանդերձ, անունը ստացել էր որոշակի ազգագրական խմբի Կարբի գյուղի բնակիչների այդ տարածքում բնակվելու պատճառով: Ենթաթաղերը, որպես կանոն, չունեին պաշտոնական անվանումներ, և դրանց բնակիչները տալիս էին մշտապես փոփոխվող պայմանական անուններ:

Նորքը, որը հայերեն նշանակում է նորատունկ այգի, պարտեզ³, պարսկական տիրապետության շրջանում ստացավ նոր անվանում՝ Չոլմաքչի /բրուտ/, որը չնայած պաշտոնապես Երևանին միացվեց 1837թ., սակայն վերը նշված ժամանակաշրջանում Երևանի փաստական թաղերից էր՝ այգեգործությանը և խեցեգործությանը զբաղվող հայ բնակիչներով:

Չաջորդ թաղը կոչվում էր Շենթաղ: Առ թերևս ավելի ուշ առաջացած թաղերից է և հիմնականում զբաղեցրել է ներկայիս Մովսես Խորենացու փողոցին հարող տարածքը: Այն ընդգրկում էր նաև Անգլիական այգին, որը վերոհիշյալ ժամանակ ճահճուտ էր:

Պայմանավորված քաղաքային կյանքի աշխուժացմամբ՝ XVIII դ. երկրորդ կեսին և XIX դ. սկզբին նկատվում է քաղաքի հետագա ընդարձակում, նոր թաղերի հիմնադրում: Չայաստանի տարբեր շրջաններից, հարևան երկրներից, քաղաքներից, գյուղերից քաղաքական, տնտեսական և այլ շարժառիթներով Երևանում բնակություն հաստատած հայ արհեստավորների և առևտրականների կողմից ստեղծվում են նոր թաղեր. Գետառի ակիսն բնակություն են հաստատում Սպահանից եկած հայեր և այդ թաղն անվանվում է Սպահանցոց թաղ: 1795թ. Աղա Մահմադ խանի արշավանքից փախած չարբախցիները Երևանում կազմում են նոր թաղ՝ Չարբախցոց թաղը:

Երևանի աշխարհագրական անուններում արտացոլված է նաև առանձին թաղերի տնտեսության բնույթը, բնակիչների արհեստն ու զբաղմունքը: Այդպիսին էր Շիլաչի անունը: Այս անվամբ նկատի են ունեցել արհեստավորների այն շարքը, որտեղ գտնվել են կարմիր ներկող ներկարարներ: Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում հանդես են գալիս Բոյախչիների, Մաշկարարների, Դամբչիների և այլ թաղեր:

³ *Ջաքարիա Սարկավազ, Պատմագրութիւն, հ II, Վաղարշապատ, 1870, էջ 32, 51:*

⁴ *Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 20:*

5 Էդվարդ Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. II, եր., էջ 1083.

Երևանն ուղեգիրների և այլոց վկայությամբ, տիպիկ ասիական քաղաք էր, ծուռումուռ, ոչ հատակագծված, անվանագուրկ, փոշոտ «փողոցներով», որոնք ավելի շուտ հիշեցնում էին անցուղի-նրբանցքներ, քան արդի հասկացությամբ փողոցներ: Հաճախ նկատվում էին հողաշեն տների, անբարեկարգ անցուղիների արագ վերափոխումներ, որոնց պատճառ կարող էին ծառայել նաև բնական աղետները, մասնավորապես երկրաշարժերը /օր. 1679թ./: Այդ իմաստով, թեև թաղերը ևս հաճախ վերափոխվում էին, սակայն պահպանում էին իրենց ավանդական մնայուն անվանումները:

Մի կարևոր հանգամանք ևս. մեր դիտարկումները ցույց տվեցին, որ շատ հաճախ տվյալ տեղանքի կարևոր օբյեկտը կարող է ոչ միայն թաղերի /Դանթար, Բաղնիք, Մեյդան/, այլև նոր, կանոնավոր փողոցների անվանումների /Բաղնիքի, Եկեղեցու, Շուկայի և այլ փողոցներ/ հիմք հանդիսանալ:

Այսպիսով, փորձելով ի մի բերել պարսկական տիրապետության ժամանակահատվածում /XVI-XIXդդ./ Երևանի տեղանունների անվանաբանության վերլուծությունը, կարելի է մատնանշել հետևյալ առանձնահատկությունները

1. Օտար լեզվա-մշակութային, կենցաղային ազդեցությամբ Երևանի տեղանունների զգալի մասը թարգմանաբար ձեռք է բերում այլալեզու անվանում՝ Թափաբաշ /Կոնդ/, Շահար /քաղաք/, Դարաքենդ /Չորագյուղ/, ընդ որում թաղերի էքնիկ խմբերը նախորդ ժամանակահատվածի նման շարունակում են մնալ հայերը:

2. Պահպանվում են նախորդ ժամանակներից քաղաքների թաղերի ու փողոցների անվանումների առաջացման ավանդական ձևերը. անվանակոչումներն ըստ արիեստավորական մասնագիտությունների, ինչպես միջնադարյան Անին ուներ Լալբանդնոց, Կոչկակարանոց, Դարբնափողոց անվանումները, այպես էլ Երևանում հանդես են գալիս Շիլային, Բոյախյին, Դամրչին, Չուլաքչին և այլն, միայն թե օտար հորջորջմամբ:

3. Տեղանունների ծագման ավանդական եղանակներից էր աշխարհագրական գործոնը, երբ կոնկրետ տեղանքի անունը փոխանցվում էր թաղերին՝ Չորագյուղ, Կոնդ և այլն:

4. Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ պարսկական շրջանում գրեթե բացակայում են նշանավոր մարդկանց անուններով թաղերի անվանումների առաջացման դեպքերը: Հատկանշական է, որ այդ նույն ժամանակամիջոցում այս երևույթը Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներին խիստ տիպական էր, օրինակ՝ Կարսի 17 թաղերի մեծագույն մասը, որոնք գերազանցապես հայաբնակ էին, կրում էին տարբեր փաշաների կամ աղաների անուններ՝ Յուսուֆ փաշա, Իբրահիմ աղա Մեհլեսի, Վարդան օղլու և այլն¹:

5. Հաջորդ առանձնահատկությունը պայմանավորված էր ռազմա-քաղաքական բարդ իրավիճակով /մասնավորապես պարսկա-թուրքական պատերազմներ, բռնագաղթ/, որը ծնում էր ժողովրդագրական տեղաշարժեր. այդ ամենի արդյունքում Երևանում առաջանում են նոր թաղեր Հայաստանի պատմա-

¹ Վրաստանի Հանրապետության Պատմության Կենտրոնական պետական արխիվ, ֆոնդ 2, ց. 1, գ. 2390, թ. 3-12 և Ինժինեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Կենետիկ, 1806, էջ 120:

ազգագրական տարբեր մարզերի, քաղաքների անվանումներով՝ Ապահանցոց, Ղարաքաղցոց թաղ և այլն:

6.Թաղերի ու փողոցների անվանումների առաջացման մյուս կարևոր եղանակը քաղաքային կյանքի կենցաղային, հասարակական կարևոր վայրերի անունների ընդօրինակումն ու ընդհանրացումն էր. Մեյդան /Գրապարակ/, Ղանթար /շուկա/, Բաղնիջ և այլն:

7.Երևանի անվանաբանության հետ առնչվող այս առանձնահատկությունները պահպանվեցին մաս XIX դ. առաջին կեսին և սկսեցին եական փոփոխություններ կրել միայն դարի երկրորդ կեսից՝ ռուսական վարչաքաղաքական համակարգի հաստատմամբ:

ՄԱՆՈՒԿ ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ԳԵՄՈՎԱԲԱՏ ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում և ազգային քաղաքականության մեջ դրական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Ընդհակառակը, էլ ավելի վատթարացավ երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ծայրահեղորեն սրվեցին ազգամիջյան հարաբերությունները:

Ստղծված պայմաններում հնչակյան կուսակցությունը որոշակի փոփոխության ենթարկեց իր ծրագրային դրույթներն ու խնդիրները: Կուսակցությունն այդ ժամանակահատվածում նպատակահարմար համարեց հայկական անկախ պետություն ստեղծելու ծրագրային պահանջի փոխարեն բավարարվել ինքնավար Հայաստան ստեղծելու պահանջով: Հասկանալի է, որ ծրագրային այդ փոփոխությունները ամենևին չէին կարող ազդել երիտթուրքերի՝ հնչակյանների հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի վրա, ընդհանրապես փոխել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նկատմամբ իրենց դիրքը: Նրանք շարունակեցին հայա-հայլած գործողությունները, որոնք այս անգամ հատկապես ցայտուն դրսևորվեցին նրանց կազմակերպած Աղանայի հայկական սարսափելի կոտորածների ժամանակ:

Հայտնի արևելագետ եռնեստ Վերների բնութագրմամբ Աղանայի հայության նկատմամբ իրագործված կոտորածները, որոնց զոհ զնաց ավելի քան երեսուն հազար հայ «հանդիսացավ գլխավոր փորձ՝ ամբողջ արևմտահայության ցեղասպանության իրագործման համար»: Երիտթուրքերի իշխանության տարիներին հնչակյան գործիչների՝ Ստեփան Ասպահ-Գուլյանի, Համբարձում Պոյաճյանի /Մեծն Սուրատ/ մատնանշած՝ արևմտահայությանը և Թուրքիայում բնակվող մյուս ոչ թուրք ժողովուրդներին վերաբերող կենսական խնդիրները ոչ միայն մնացին չլուծված, այլև նրանց վիճակը զնալով ավելի ու ավելի վատթարացավ:

¹ Werner E. Die Armeniergewalt 1915/1916-ein armenisches Greuelmarchen?, (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft), XXI Jahrgang, 1973, Heft 2, Berlin, S 29.

1911 թվականի սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 9-ը Սալոնիկում տեղի ունեցավ «Իթթիհաթ վե բերաքքի»/ «Միություն և առաջադիմություն»/ կուսակցության չորրորդ համագումարը, որին մասնակցում էին երիտթուրքական գրեթե բոլոր ակտիվ գործիչները՝ Էնվերը, Թալեաթը, Չալիլը, Սադըքը, Նազըմը, Ձիա Գյոք Ալպը և այլք։ Համագումարը, ղեկավարվելով պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ, հատկապես Նազըմի և Թալեաթի պնդմամբ առաջ քաշեց կայսրության հպատակ ժողովուրդներին ձուլելու, թուրքացնելու խնդիրը՝

Յո.Լեփսիուսը մեջբերում է կատարում Սալոնիկի համագումարի ընդունած որոշումից հետևյալ հատվածը. «Վաղ թե ուշ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդները պետք է թուրքացվեն, սակայն արագացման համար դա անհրաժեշտ է իրագործել գեներլ միջոցով... Կայսրության մյուս ազգությունները արժանի չեն ուշադրության... նրանք կարող են պահպանել իրենց կրոնը, բայց ոչ իրենց լեզուն։ Թուրքական լեզվի պարտադիր լինելը կարևոր միջոց է թուրք ազգի մեջ ձուլելու համար»²:

Հանգամանորեն վերլուծելով երիտթուրքերի քաղաքականությունն ու գործողությունները արևմտահայության նկատմամբ, Յո.Լեփսիուսը գրում է, որ Սալոնիկում ընդունված ծրագրով «հայ զինվորական ծառայողները պետք է ասիտճանադրվեին, իսկ հայ մտավորականների նկատմամբ պետք է կիրառվեին հալածանքներ»³:

Կարևոր է այն հարցը, թե այդ ժամանակ ինչ դիրքորոշումներ ունեին հնչակյանները և հայ քաղաքական մյուս կուսակցությունները իթթիհաթական վարչակարգի նկատմամբ:

1907 թվականի դեկտեմբերի 27-29-ը Փարիզում տեղի ունեցած Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համագումարում հիմք դրվեց երիտթուրքերի ու դաշնակցության դաշինքին, որը պահպանվեց մինչև 1913 թվականը: Սահմանադիր-Ռամկավար և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունները ևս աջակցում էին երիտթուրքերին: Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը 1908-ի սեպտեմբերի 12-ին հրապարակած իր պաշտոնական հայտարարության մեջ համերաշխության և համագործակցության ջերմ ցանկություններ էր արտահայտում իթթիհաթականների նկատմամբ: Հայտարարության մեջ գրված էր, որ իթթիհաթականները «դեռ երեկ հրեշավոր բռնակալության մը դեմ արիաբար մաքառեցան ու այսօր ազատության անհողողոդ ախտանը մնալ կշարունակեն անխտրական զնահատելի ոգով»⁴: Այդ հայտարարության մեջ իթթիհաթականների կողմից իրագործված հեղաշրջումը Վերակազմյալների կողմից բնութագրվում էր, որպես «համերաշխ ու հավաքական շարժում, Վերակազմյալները երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո հրաժարվեցին Հայաստանի ազատագրության գաղափարից և կանգնեցին Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման դիրքերում: Փաստաթղթում ընդգծված էր, որ «Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունը

¹ *Stu Гурко-Кряжия В. История революции в Турции. М., 1973, с. 200.*

² *Lepsius J., Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Tempelverlag in Potsdam, 1916, S. 220.*

³ *Lepsius, Deutschland und Armenien 1914-1918.*

Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. XVII

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ.282, ց.1, գ.2, ք. 1:

նը որևէ անջատողական ձգտում և նպատակ չունի»¹: Այսպիսով, վերակազմյալները հանդես էին գալիս արևմտահայերի «կրոնական և կրթական առանձնաշնորհունները»² պաշտպանելու օգտին:

Փաստորեն հայ քաղաքական կուսակցություններից միայն Հնչակյան կուսակցությունը սկզբունքորեն հրաժարվեց երիտթուրքերի հետ ամեն տեսակի հարաբերություններից ու համագործակցությունից:

1911 թվականի նոյեմբերի 21-ին ստեղծվում է իթիհափին ընդդիմադիր «Հուրիեթ վե իթիլաֆ»/«Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցությունը, որի շուրջը համախրվում են երիտթուրքական վարչակարգի նկատմամբ հունական և բուլղարական ընդդիմադիր կազմակերպություններ: 1912 թվականի փետրվարի 3-ին հնչակյան և իթիլաֆ կուսակցությունների միջև կնքվում է համագործակցության պայմանագիր: Այդ փաստաթղթի ստորագրումը պայմանավորված էր նրանով, որ իթիհափը իր գործողություններով խափանում էր Արևմտյան Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումները, իսկ հնչակյանները չէին ցանկանում ընկնել երիտթուրքական ծուղակի մեջ: Իրենց հայատյաց քաղաքականությամբ ու գործողություններով երիտթուրքերը կտրականապես մերժում էին Արևմտյան Հայաստանում նախատեսվող բարեփոխումների իսկ գաղափարը⁴: Հնչակյանները հույսեր ունեին, որ իթիլաֆականների հետ սերտ հարաբերություններ հաստատելով կարող են համատեղ ուժերով պայքարել իթիհաֆականների քաղաքականության ու գործողությունների դեմ: Համաձայնագրի տեքստում նշված էր. «Օսմանյան պետության բաղկացուցիչ ազգությունների քաղաքական իրավունքները ամբողջությամբ պետք է պաշտպանվեն և լիովին պետք է մերժվի մեկ ազգի քաղաքական ստորադասումը մյուսի կողմից»⁵: Մեր կարծիքով իթիլաֆականների հետ համագործակցելու հնչակյանների որոշումը ճիշտ էր, քանի որ նրանք դաշինքի մեջ մտան այն քաղաքական ուժի հետ, որը պայաքարում էր բացահայտ հայատյաց քաղաքականություն վարող իթիհաֆի դեմ:

Հնչակյանները սերտ համագործակցության մեջ են մտնում թուրք իշխան Սարահեդդիհի հետ, որը Ս.Ասպաի-Գուլյանի հետ հանդիպման ժամանակ ասել էր. «Ես ուղղակի գարմացած եմ՝ ինձ հետ էլ շատ եվրոպացիներ: Հայ ազգը ինչպես» կարող է հարգանք պահանջել, երբ Ադանայի կոտորածից հետո էլ, դեռ մեծամասնությամբ, իթիհաֆի կողմն է բռնում:

Դաշնակացականները ինչպես սեղմեցին իթիհատական արյունոտ, եղեռնագործ ձեռքը և նրանց հետ համաձայնություն կնքեցին: Հայ ազգը, որը անհաշտ դիրք պիտի բռներ, ընդհակառակը՝ ամենից ավելի զիջող, տեղի տվողը եղավ...: Աս ուղղակի գարհուրելի է և շատ վատ վկայական մի ազգի համբավի համար...:

Այս շրջանի մեջ հայ ազգի պատիվը փրկեցին միայն Ս. Գ. Հնչակյանները⁶:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՀԿԲՓ ԿՊԱ, ֆ. 4045, դ. 167, ք. 1:

⁴ *Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1929)*

Материалы Иллирического архива МНД Кайзеровской Германии. Времья, 1995, с. 134-135, под редакцией Варагеса Микаеляна.

⁵ ՀՀ ՀԿԲՓ ԿՊԱ, ֆ. 4045, դ. 167, ք. 1:

⁶ Ս. Ասպաի-Գուլյան, *Պատասխանատուները*, (Բ. կազմողություն), Բեյրութ, 1974, էջ 290:

Հնչակյանները առարկուս են իշխանին, ասելով, որ պետք չէ Իթֆիհատի ուժով համագործակցության մեջ մեղադրել ողջ հայ ժողովրդին, որ հայության մեծ մասը ատելությամբ է լցված Իթֆիհատի նկատմամբ:

Այն ժամանակ, երբ հայրենիքի և ժողովրդի ճակատագրով լրջորեն մտա-հոգված հայ քաղաքական միտքն ստեղծված ծանրագույն կացությունից դուրս գալու ելքեր էր որոնում, միջազգային իրադարձությունը գնալով բարդանում էր: 1912 թ աշնանը բալկանյան չորս երկրները՝ Չեռնոգորիան, Սերբիան, Հունաստանը, Բուլղարիան պատերազմ սկսեցին թուրքական բռնակալության դեմ նպատակ ունենալով վերջնականապես վերացնել Բալկաններում Օսմանյան կայսրության ձեռքում մնացած ոչ մեծ տիրույթները: Պատերազմն ավարտվեց Բալկանյան պետությունների հաղթանակով: Պատերազմին մասնակցություն ունեցավ հայ կամավորներից բաղկացած մի վաշտ՝ Անդրանիկի ու Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ:

Ելնելով հայության չափազանց ծանր վիճակից և զգալով արյունահեղ պատերազմի մոտալուտ շունչը, հնչակյաններն իրենց կենտրոնական վարչության անունից 1913թ. հունվարի 30-ին Փարիզում հանդես եկավ Եվրոպայի տերություններին ու ժողովուրդներին ուղղված կոչով, ուր ասվում էր, որ Հնչակյան Կուսակցությունը, որ իր հիմնադրման օրից քսանհինգ տարիներ շարունակ հանդիսանում է հայ ժողովրդի շահերի և արդարացի ձգտումների արտահայտիչը, խիստ բացասաբար է տրամադրված ցանկացած նվաճողական իմպերիալիստական պատերազմի նկատմամբ, այն համարելով ոճրագործություն:

«Մենք կրում ենք մեր սրտերում անհաշտ և անսահման ատելություն դեպի այն պատերազմները, որոնց նպատակն է՝ հափշտակություն, նվաճում և մի ազգի տիրապետությունը մյուսի վրա»¹, - ասված էր կոչի մեջ:

Նախապատերազմյան շրջանում հնչակյանների դիրքորոշումները ցայտուն արտահայտություն են գտել 1913թ. Կոստանցայում (Ռումինիա) տեղի ունեցած կուսակցության 7-րդ պատգամավորական ժողովում: Ժողովի պատգամավորները գտնում էին, որ երիտթուրքերը ոչ մի դրական տեղաշարժ չեն արձանագրել հայ ազգաբնակչության կյանքում: Ավելին, նրանց վարած ծայրահեղ հետադիմական քաղաքականությունը, ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ խտրականությունը և վայրագություններն էլ ավելի են սրել երկրի ներքին հակասությունները:

Հաշվի առնելով, որ կայսրությունում լեզալ քաղաքական գործունեություն ծավալելու հնարավորություն չկար, ժողովը որոշեց անցնել անլեզալ գործունեության: Պատգամավորական ժողովն առաջ քաշեց Հայաստանի ինքնավարության պահանջը: 7-րդ պատգամավորական ժողովը հստակություն մտցրեց հայ իրականության մեջ գործող քաղաքական մյուս կազմակերպությունների հետ Հնչակյան Կուսակցության հարաբերությունների հարցում: Ժողովն իր բոլոր կառույցներին, բոլոր ղեկավար մարմիններին հանձնարարեց որևէ հարաբերություն կամ համագործակցություն չունենալ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ:

¹ Պատմութիւն Ա. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, 1887-1962 Ա. հատոր, Պեյրուք, 1962, էջ 352:

Մինչև 1914թ.-ը, երեսուն տարուց ավելի աշխարհի հզոր պետություններն իր պատմական հայրենիքում բնակվող արևմտահայությանը բարեփոխումներ իրականացնելու հույսեր էին ներշնչում, սակայն առատ խոստումներով, հավաստիացումներով կերակրվելուց հետո արևմտահայությունը դառն հիասթափություն էր ապրում, քանի որ մեծ պետությունների կառավարողներն իրենց խոստումները այդպես էլ գործի չէին վերածում: Մեծ տերություններից միայն Ռուսաստանն էր, որն իր ճկուն դիվանագիտությամբ հասավ Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումներ իրագործելու փաստաթղթի ստեղծմանը և ստորագրմանը: 1914թ. հունվարի 26-ին Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև ստորագրվեց պայմանագիր Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումներ իրագործելու մասին: Արևմտահայությանը այս անգամ էլ չվիճակվեց խաղաղ բարեփոխումների իրականացման ճանապարհով իր պատմական հայրենիքում ունենալ խաղաղ կյանքը, աշխատանքը և մարդկային արժանապատվությունը պաշտպանող երաշխիքներ: Երիտթուրքական կառավարողները ծախողման մատնեցին այդ բարեփոխումների ծրագրի իրականացումը:

Այդ ճակատագրական, դժվարին ու բարդ պայմաններում, 1914թ. հուլիսի 24-ին, երբ առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուն մնացել էր շատ կարճ ժամանակ, Կոստանդնուպոլիսում տեղի է ունենում Հնչակյան Կուսակցության Թուրքիայում գործող մասնաճյուղերի երրորդ պատգամավորական ժողովը, որը, ելնելով երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունից ու գործողություններից, որոշում է ընդունում դիմել արևմտահայության ինքնապաշտպանությանը՝ հնարավոր բոլոր միջոցներով՝:

Այդ ժամանակ հնչակյան որոշ կառույցներ Կոստանդնուպոլիսում գործող կուսակցության վարիչ մարմնի մեղադրում էին իշխող երիտթուրքական վարչակարգի նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունք դրսևորելու համար: Ժողովը փաստորեն հրավիրվեց կուսակցության վարիչ մարմնի գործունեությունից դժգոհ մասնաճյուղերի պարտադրանքով: Պատգամավորական ժողովը տևում է մինչև նույն թվականի օգոստոսի վերջերը: Նրա նպատակն էր որոշել, թե Թուրքիայում գործող մասնաճյուղերը ինչպիսի վերաբերմունք պետք է ունենային երիտթուրքական իշխանությունների նկատմամբ: Ընդունվեց կարևոր մի շրջաբերական, որը, ցավոք, ժողովից մեզ հասած թերևս միակ փաստաթուղթն է: Ժողովում ընդունված փաստաթղթերի ամբողջ թղթածրարը բռնագրավվել է Թուրքական իշխանությունների կողմից: Շրջաբերականի մեջ նշված էր. «Համաշխարհային պատմության մեջ նմանը չտեսնված, խիստ լուրջ և կարևոր շրջանի մեջ ենք գտնվում: Որոշ ժամանակ անց քաղաքակիրթ աշխարհը պատերազմի խեղդիչ ճնշման տակ է տառապելու: Անցյալի հողի վարչակարգերից ծնած չարիքի արդյունքն է ներկայի տագնապը: Հիշյալ արխարհասասան փոթորիկի ժամանակ Թուրքիայի ենթակա ազգերի և մանավանդ մեր դժբախտ ժողովրդի ճակատագրի վրա կատարվելիք ահռելի ավերի արդյունքը պիտի կրենք շուտով»²:

Պատմական ճատագրի դաժան քնահաճույքների պատճառով բազմաչարչար հայ ժողովուրդը շուտով պետք է նետվեր մի մեծ համաշխարհային ար-

¹ Պատմութիին Ա. Դ. Հնչակեան կուսակցության, 1887-1962, Ա. հատոր, Պեյրուս, 1962 էջ 374:

² Նույն տեղում, 1962 էջ 375:

հավիրքի՝ I համաշխարհային պատերազմի մեջ: Այդ արյունալի պատերազմի իրադարձությունների մեջ հայ ժողովրդի բոլոր հասարակական շերտերի, քաղաքական կուսակցությունների, հոսանքների հետ միասին անմասն չէր մնալու նաև հայ ժողովրդի ազատագրության գործի համար մաքառող Սոցիալ-Դեմոկրատ Զնչակյան կուսակցությունը:

ՄՈՒՐԱԳ ԿԱՐԱԳՆՅՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ 2-ՐԳ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՄՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԿՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ (1914-1916թթ.)

Հայ ժողովուրդն ամենակտիվ մասնակցությունն ունեցավ առաջին համաշխարհային պատերազմին: Պաշտոնական տվյալներով Ռուսաստանի յուրաքանչյուր 100 հայից 13-ը զորակոչվեցին բանակ: Ռուսական կայսրության 2 միլիոն 54 հազարանոց հայ ազգաբնակչությունը պատերազմի տարիներին ռուսական բանակին տվեց ավելի քան 250 հազար զինվոր¹: Դրանից բացի, պատերազմի տարիներին Կովկասյան ռուսական բանակի կազմում ստեղծվեցին հայկական կամավորական խմբեր, որոնց մարտիկները իրենց գործած սխրանքներով ու հերոսությամբ արժանի ավանդ ներդրեցին թուրքական զորքերի նկատմամբ Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի տարած հաղթանակներում, նպաստեցին ռուսական զենքի փառքի տարածմանը: 1914-1916թթ. Կովկասյան ճակատի մարտական գործողություններում հատկապես աչքի ընկավ Դրոյի /Դրաստամատ Կանյանի/ հրամանատարությամբ գործող հայկական 2-րդ կամավորական խումբը:

Հայկական 2-րդ կամավորական խումբը, որի կազմում կար 472 մարդ, որից 354-ը արևելահայ, իսկ 118-ը արևմտահայ, ռազմի դաշտ մեկնեց 1914թ. հոկտեմբերի 25-ին: Դուրս գալով Իզդիրից խումբը գործուղվեց զեներալ Նիկոլակի գլխավորած Բայազետյան ռուսական զորաջոկատ, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Կըզլուզում՝ Բայազետի մոտ: Առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ խումբը ունեցավ հոկտեմբերի 30-ին, Թափարիզի լեռնանցքի մոտ: Հոկտեմբերի 30-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը, երկու օր տևած այդ ծանր մարտում, խումբը զրավեց Գյավրե-Շամի գյուղը: Այդ ճակատամարտի նոյեմբերի 1-ի վիրավորվեց խմբի հրամանատար Դրոն, որին ժամանակավորապես փոխարինեց Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաջյան):

Հայկական 2-րդ խմբի Գյավրե-Շամիի հաջող մարտական գործողությունները համընկան Բասենի դաշտում՝ Մդինդվանի և Հոպիլի ուղղությամբ գործող ռուսական զորքերի ունեցած անհաջողությունների և դեպի Յուզվերան նրանց տահանքի հետ: Այդ իսկ պատճառով, նոյեմբերի սկզբին, զեներալ Նիկոլակի առաջ անցած զորաջոկատին հրամայվեց հետ քաշվել դեպի սահմանային լեռը: Հայկական 2-րդ խմբին կարգադրվեց թողնել Գյավրե-Շամին և Թափարիզի լեռնանցքով շարժվել դեպի Կըզլուզ-Ալաշկերտի Դարաքիլիսա, այստեղ գործող զեներալ Աբաղիկի զորաջոկատին միանալու համար: Գեներալ Աբաղիկը հայկա-

¹ Դրոդանյան Գ., Հայերի մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատի վրա 1914-1917թ.թ., Հայրենիք, Բոսրոն, 1927, № 2, էջ 12:

կան 2-րդ խմբին հանձնարարեց կենտրոնանալ Դուբազ գյուղում՝ Կըզլ-Գյադուկից հարավ, թուրքերի կողմից ուժգին կրակի տակ առնված դիրքերը պաշտպանելու համար: Ամրանալով այս դիրքերում, խումբն իրականացրեց պահակային և հետախուզական ծառայություն: Գեներալ Աբացիկի զորաջոկատի կազմում մինչև 1914թ. դեկտեմբերի 13-ը, հայկական 2-րդ կամավորական խումբը մասնակցեց 9 մարտերի: Նոյեմբերի 22-ին, 24-ին, 28-ին և դեկտեմբերի 7-ին՝ Դուբազի շրջանում և Տինտինում, դեկտեմբերի 10-ին՝ Դերեկի շրջանում, իսկ դեկտեմբերի 11-ին, 12-ին և 13-ին՝ կրկին Տինտինում²: Խումբը ստեղծված դիրքերը շուտափուրջ թողեց սարիղամիշյան դեպքերի հետ կապված, ռուսական բանակի ընդհանուր նահանգի մասին հրամանի համաձայն: Այդ նահանգի ժամանակ, չափազանց ծանր պայմաններում, հայկական 2-րդ կամավորական խումբն ուղարկվեց թիկունք՝ հանգստի և համալրման: Մի շարք մարտերում հասնելով հաղթանակի, միայն 1914թ. հոկտեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի 13-ը, 24 օր տևած կռիվներում, խումբն ունեցել էր մարդկային զոհեր, տվել էր 13 սպանված և 29 վիրավոր³:

Կամավորական 2-րդ խմբի թիկունք վերադառնալուն պես ավարտվում է Կովկասյան ճակատում նրա գործունեության առաջին շրջանը (այդ խմբի մասնակցությունը մարտական գործողություններին կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք շրջանի, որոնցից 1-ինը տևում է մինչև 1915թ. հունվար, 2-րդը՝ 19-15թ. ապրիլից մինչև հուլիս և 3-րդը՝ 1915թ. սեպտեմբերից մինչև 1916թ. հունիս):

1915թ. ապրիլին հայկական 2-րդ խումբը վերակազմավորվեց, համալրվեց և մտավ Վարդանի /ԱրազիսՄեհրաբյանի/ գլխավորած Արարատյան զորաջոկատի մեջ:

1915թ. ապրիլի 15-ին 2-րդ կամավորական խումբը Արարատյան զորաջոկատի կազմում (1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ խմբեր, 2300 հետևակ և 500 հեծյալ կամավորական) Վարդանի ընդհանուր հրամանատարությանը դուրս գալով երևանից ուղևորվեց դեպի Էջմիածին, որտեղ Քևորգյան ճեմարանի բակում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Քևորզ V-ի մասնակցությամբ, տեղի ունեցավ զորաջոկատի երդման հանդիսավոր արարողությունը: Էջմիածնից զորաջոկատը ուղևորվեց Իգդիր՝ Չինգիլի լեռնանցքի ուղղությամբ: Ապրիլի 21-ին հասնելով Կըզլդուզ, Արարատյան զորաջոկատը ներգրավվեց գեներալ Նիկոլանի գլխավորած Բայազետի ռուսական զորաջոկատի կազմում: Այդ զորաջոկատին Կովկասյան բանակի հրամանատարի՝ ապրիլի 24-ի հրամանով կարգադրված էր անցնել թուրքերի գրաված Տափարիզի կիրճը (Բայազետից դեպի հարավ) և, ճեղքելով թուրքական զորքերի դիմադրությունը, բացել Վան տանող ճանապարհը: Այս խնդիրը իրականացնելու նպատակով, դեռևս ապրիլի 23-ի հրամանի համաձայն, Բայազետի զորաջոկատը բաժանվեց 3 զորաշարայան: Ջորաջոկատի աջ շարասյանը, որի հիմքը կազմում էր հայկական 2-րդ կամավորական խումբը 1022 մարդ, որոնցից 878-ը արևելահայեր էին, իսկ 344-ը՝ արևմտահայեր, Դրոյի գլխավորությամբ, հանձնարարվեց եղած ուժերով ապրիլի 24-ին դուրս գալ Ջուրավա գյուղից և շարժվել Ասրին-գյոլ լճի ուղղությամբ, ապա ետ շարտել հակառակորդին Ասրին-գյոլ և Դասին-գյոլ լճերի մոտից: Առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ 2-րդ խումբը ունեցավ 1915թ. ապրիլի 24-ին՝ Քյալասարում,

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Պետական Կենտրոնական Պատմության Արխիվ (այսուհետև ԴԴ ՊԿՊԱ): գ. 16, ք. 3:

³ Նույն տեղում, գ. 3, ք. 8:

երկրորդը Դասին-գյուղում ապրիլի 25-ին, երրորդը ապրիլի 28-ին՝ Բայազետատայի մոտ⁴։

1915թ. մայիսի 1-ին, գեներալ Նիկոլաևը հրահանգեց Վարդանին անմիջապես «շարժվել դեպի Վան, այնտեղ պաշարված հայերին ազատագրելու համար»։ Նույն օրը, կատարելով զորաջոկատի հրամանատարի հրահանգը, Արարատյան զորաջոկատը՝ 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերով, ապավինելով միայն սեփական ուժերին (Բայազետի զորաջոկատի մնացած զորամասերը Արճեշը գրավելու համար ուղարկվել էին գեներալ Աբաղիկի տրամադրության տակ, վերջիններիս համար դիմադրություն էին ցույց տալիս Ձելան-Դարասիի զինված քրդերը), առանց հրանոթի և գնդացիի, շարժվեց առաջ՝ Վանի ուղղությամբ և քրդերի հետ ունեցած երկարատև, թե՛ մարտերից հետո գրավեց Վանի մոտ գտնվող Քոսուր, Շևեքյար, Դերկաշեն, Փանգ և մի շարք այլ գյուղեր։ Հաջորդ օրը՝ մայիսի 2-ին, Արարատյան զորաջոկատը, ընդունելով համապատասխան մարտական կարգ (2-րդ խումբը ձախ թևում, 4-րդը՝ կենտրոնում, իսկ 3-րդը՝ աջ թևում), շարունակեց իր առաջխաղացումը և արյունահեղ կռիվներից հետո հասավ մինչև Թիմարի շրջան։ Այստեղ հայկական 3-րդ խումբը քրդերի հետ ունեցած թեթև կռիվներից հետո գրավեց Աստվածածին գյուղը և շարժվեց ավելի խորը դեպի հարավ։ Մինևույն ժամանակ 4-րդ հայկական խումբը թշնամու հետ ունեցած մի քանի թեթև ընդհարումներից հետո շարժվեց Արթավե և Պոզոս գյուղերի ուղղությամբ և դուրս եկավ Արչակ լճի արևմտյան հատված, Քրզլքա գյուղի մոտ։ Հայկական 2-րդ խումբը նույն օրը երեկոյան գրավեց Հասփիշատ գյուղը (Վանա լճի հյուսիսում)։ Քրդերը, որոնք դիրքեր էին բռնել Ջանիկ-Քեյրյա-բիկ-Ածրուլաղ գծի վրա, չկարողանալով լուրջ դիմադրություն ցույց տալ հայ կամավորներին, նահանջեցին և դիրքեր գրավեցին Խոշաբուն։ Թշնամու այս ճակատի դիմադրությունը ճեղքվեց հայկական 4-րդ կամավորական խմբի արագ առաջխաղացմամբ։ Հայ կամավորները, ներխուժելով հակառակորդի ուժերի կենտրոն, փախուստի մատնեցին թշնամուն։ Խոշաբի գրավմամբ որոշվեց նաև Վանի ճակատագիրը։ 1915թ. մայիսի 3-ից 4-ը Վանի շրջակայքում քրդերի հետ տեղի ունեցան մի շարք կարճատև, բայց արյունահեղ մարտեր, որից հետո, Արարատյան զորաջոկատի 2-րդ և 4-րդ հայկական կամավորական խմբերի հեծյալ զորամասերը Խեչոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ մոտեցան Վանի մատույցներին և մայիսի 5-ի երեկոյան առաջիններից մտան Վան։ Գեներալ Նիկոլաևի՝ Բայազետի զորաջոկատի մյուս զորամասերի հանդիսավոր մուտքը Վան քաղաք տեղի ունեցավ մայիսի 6-ին։

Վանի ազատագրումից անմիջապես հետո հայկական 2-րդ խումբը Վանից անցավ Շատախ, և այն գրավեց մայիսի 12-ին։ Շատախում ապրիլի սկզբից, տեղի հայ բնակչությունը վանեցիների օրինակով ապստամբություն էր բարձրացրել թուրքերի դեմ և երկու ամիս էր անընդհատ, անհավասար մարտեր էր մղում թուրքական ոստիկանական (ժանդարմերիայի) ջոկատների և քրդերի դեմ։

Մայիսի 16-ից 20-ը Առքանց, Գյավաշ, Կառկառ և Առինջ գյուղերի մոտ տեղի ունեցած կռիվներից հետո, խումբը Հասան դաշտի վրայով հասավ մինչև Մոկս։ Վերոհիշյալ ուղղություններով հայկական 2-րդ խմբի՝ Մոկսին մոտենալու պահին, քաղաքից հասան լուրեր թուրքերի դեմ Մոկսի հայ ազգաբնակչության ապստամբության մասին։ Ապստամբությունը բռնկվել էր մայիսի սկզբներին և աստիճանաբար զարգանալով, մայիսի կեսերին հասել էր իր գագաթնակետին,

⁴ Նույն տեղում, գ. 16, ք. 3։

իսկ Վանից և Շառտախից նահանգած թշնամու մեծ ուժերի կուտակման հետևանքով, Մոկսի ապստամբների դրոթյունը մայիսի վերջերին դարձել էր օրհասական: Հայկական 2-րդ խումբը օտկանց գյուղի մոտ թուրքական ոստիկանական ջոկատների և քրդերի հետ տեղի ունեցած կռիվներից հետո, հաղթահարելով անանցելի լեռները և կիրճերը, մայիսի 18-ին մտավ և գրավեց Մոկսը: Առաջինը քաղաք մուտք գործեց Մեսրոպի գլխավորած հայկական վաշտը:

Մայիսի 22-25-ը ընկած ժամանակահատվածում թշնամին մեծ ուժերով փորձեց շրջանցել խմբին թիկունքից, նպատակ ունենալով կտրել Շառտախի և Ախթամարի ճանապարհը, սակայն ջախջախվեց և ետ շարտվեց:

Հունիսի 2-ին 2-րդ կամավորական խումբը գրավեց Սպարկերտը: Սպարկերտի հայ բնակչությունը՝ մոտ 4000 մարդ, գաղթեց սկզբում Մոկս, ապա՝ Վան: 1915թ. հունիսի կեսերին, Դրոն հիսունի հասնող հեծյալներ թողնելով Գիրանի դաշտում, և մեկ հետևակ ջոկատ Շառտախում, ևս մի վաշտ էլ Մոկսում, 3/4 վաշտով, այսինքն հինգ ջոկատով և մեկ հեծյալ խմբով միանալով 1-ին, 3-րդ և 4-րդ հայկական խմբերին, մի շարք կատաղի կռիվներ տվեց Սորբի և Դատվանի շրջաններում⁵: Այնուհետև, շտաբի հրամանով հայկական 2-րդ խումբը շտապ վերադարձավ Բերկրի-Վալա, այստեղ մի քանի օր կարողացավ դիմադրել թշնամուն, որը հարձակումներ էր գործում Արճեշի կողմից: Այդ ժամանակ 2-րդ հայկական խումբն ապահովեց նաև Բերկրիի ճանապարհով Արևելյան Հայաստան անցնող 200.000 հայ գաղթականության անվտանգությունը: Բերկրիից նահանջելով, մեկ օր անց Դրոն՝ հեծյալ մի խմբով կրկին վերադարձավ Բերկրի-կուրի կամուրջը և այստեղից Արևելյան Հայաստան հասցրեց մեծ քանակությամբ հայ որբերի: Միայն 1915թ. ապրիլից մինչև հուլիս ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած կռիվներում հայկական 2-րդ խումբը ունեցավ 39 սպանված և 76 վիրավոր⁶:

Վանա լճի հարավային շրջաններն ազատագրելուց հետո 2-րդ կամավորական խումբը անցավ դեպի Մուշ և Բիթլիս, որտեղ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ այդ շրջանում ծավալված ռազմական գործողություններին՝ Մուշի և Բիթլիսի համար մղված կռիվներին և վերջիններիս ազատագրմանը: Սակայն, 19-15թ. հուլիսի 16-ին, մարտական գործողությունների թեժ պահին, ելնելով կասկածելի մարտավարական նկատառումներից, Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը ռուսական բոլոր զորքերին և զորաջոկատներին հրամայեց թողնել նախկինում գրավված տարածքները, ինչպես նաև Վանը և նահանջել: Ռուսական զորքերը, լքելով ճակատը և Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքները, նահանջեցին դեպի Արևելյան Հայաստան: Նահանջող զորքերի մեջ էին նաև հայկական կամավորական խմբերը: Համատարած նահանջի ալիքները 1915թ. հուլիսին 2-րդ խմբին բերեց Իգդիր:

Ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջը, որը ծանր անդրադարձավ Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Վանի շրջանի հայ բնակչության վրա, ճակատագրական նշանակություն ունեցավ նաև հայկական կամավորական խմբերի համար: Վարդանի գլխավորած Արարատյան զորաջոկատը, որը փայլուն ավարտեց Վանի օպերացիան և հերոսական հաղթանակներ ունեցավ մայիսի 10-ից հուլիսի 19-ը Վան-Բիթլիսի ուղղությամբ շուրջ երկու ամիս տևած մարտական գործողություններում՝ վերջնականապես կազմալուծվեց:

⁵ Տես ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 1, ք. 1-18:

⁶ Տես նույն տեղում, գ. 16, ք. 3-5:

Արյունահեղ կռիվների և մեծ զոհողությունների գնով ձեռք բերված մարտական հաղթանակների կորստից հուսալքված ու ճնշված հայ կամավորականները հատկապես արևմտահայերը, թողնելով զինվորական ծառայությունը, սկսեցին ցրվել: Կամավորներին խմբերը վերադարձնելու ռուսական հրամանատարության ու հայոց ազգային Բյուրոյի ջանքերը արդյունք չտվեցին: Կամավորների շարքերը շարունակեցին անդադար նոսրանալ և 1915թ. օգոստոսին, հայկական բոլոր չորս խմբերում, եղած մոտ 4000 կամավորականներից մնացել էր ընդամենը 1200 մարդ⁷: Չնայած դրան, ազգային Բյուրոն, որը ևս խիստ հիասթափված ու հուսալքված էր ռուսական հրամանատարության անսպասելի գործելակերպից, որոշեց անկախ ամեն բանից, վերականգնել հայկական կամավորական խմբերը և շարունակել թուրքիայի դեմ պայքարի գործը: Ազգային Բյուրոյի այդ որոշմանը մեծապես նպաստեցին նաև նոր ձևավորված 6-րդ և 7-րդ հայկական կամավորական խմբերի առկայությունը, որոնք արդեն պատրաստ էին ռազմաճակատ մեկնելու: Համալրվեց նաև 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերի անձնակազմը:

1915թ. աշնանը և 1916թ. ձմռան ամիսներին ռուսական Կովկասյան բանակը նորից անցավ վճռական գործողությունների թուրքիայի դեմ: Այդ մարտական գործողություններին մասնակցեցին նաև հայ կամավորները, որոնք, ինչպես միշտ, գործում էին ռուսական զորքերի առաջագործում: Հայկական 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 7-րդ կամավորական խմբերը, Կովկասյան 4-րդ կորպուսի կազմում, 1915թ. հոկտեմբերի 9-ից մինչև 1916թ. փետրվար ամիսները, թե՛ ու արյունահեղ մարտեր մղեցին թշնամու թվապես գերազանցող ուժերի դեմ: Մասնակցեցին Արևմտյան Հայաստանի՝ Վանի, Ոստանի, Արճեշի, Խիզանի, Խնուսի, Մուշի, Բիթլիսի և մի քանի այլ հայկական քաղաքների և գյուղերի գրավմանն ու ազատագրմանը:

1915թ. նոյեմբերի 26-ին, Դրոյի զլխավորած հայկական 2-րդ կամավորական խումբը, որի կազմում կար 1240 մարդ, որոնցից 585-ը արևելահայ, իսկ 655-ը արևմտահայ, դուրս գալով Երևանից, շարժվեց Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ: Դեկտեմբերի 12-ին, հակառակորդի ուժերը պարզելու նպատակով, Դրոն հեծյալ՝ մի խմբով հարձակում գործեց Կոփի վրա: Վերադարձի ճանապարհին ցրտահպր եղան խմբի 35 կամավորականներ: Դեկտեմբերի 29-ին Դրոյի խումբը, ռուսական զորամասերի հետ միասին, շարժվեց Արճեշի ուղղությամբ և տեղի ունեցած մի քանի փոքր ընդհարումներից հետո, Հաղինի կիրճի մոտ, միացավ Արճեշի ռուսական զորաջոկատին և տեղակայվեց Բաղնուսում: 1916թ. հունվարի 9-ին, հայկական 2-րդ կամավորական խումբը Բաղնուսում թողնելով կես վաշտ հետևակ և 25 հեծյալներ, շարժվեց Խնուսի ուղղությամբ: Հունվարի 12-ին, խումբը ռուսական Լաբինսկյան գնդի հետ միասին, անցնելով Սիանակ լեռը, Կարա-Կիրփիի մոտ ջախջախեց և պարտության մատնեց այս ուղղությամբ նահանջող թշնամու զորամասերին, որից հետո, հունվարի 13-ի գիշերը, թե՛և մարտերից հետո գրավեց Խնուսը: Հունվարի 18-ին 2-րդ խումբը Խնուսից տեղափոխվեց Կարաաղաջ, որտեղ և մնաց մինչև հունվարի 25-ը՝ մի շարք կռիվներ ունենալով հակառակորդի զորամասերի հետ: Հունվարի 26-ին 2-րդ կամավորական խումբը վերադարձավ Խնուս: Այստեղ երկու օր մնալուց հետո, հունվարի 28-ին Ջաուրմայի ուղղությամբ շարժվեց դեպի Մուշ և հնգօրյա ծանր

⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1. գ. 8, ք. 5-44:

կռիվներից հետո խմբի հեծյալ ջոկատը առաջինը մտավ և գրավեց Մուշը: Դրանից մի քանի օր հետո միայն ռուսական զորքը մտնում է քաղաք:

1916թ. փետրվարի 5-ին հայկական 2-րդ խումբը Մուշից անցավ Բիթլիս, ճանապարհին գրավելով Խաս, Լորք, Մառնիկ և մի շարք այլ գյուղեր: Փետրվարի 18-ին 2-րդ խմբի⁶ Դալի Ղազարի գլխավորած վաշտը, ռուսական զորքերի հետ միասին գրավում է Բիթլիսը: Բիթլիսի գրավումից հետո հայկական 2-րդ խումբը կենտրոնանում է Մառնիկ գյուղում, ապա շարժվում է դեպի Լաստիկ-գյուղի շրջան, սեփական ուժերով այդ տարածքները ազատագրելու համար: Յոթ օր Լաստիկ-գյուղի շրջանում հաջողությամբ գործելուց հետո, խումբը մարտի 5-ին կրկին վերադառնում է Մուշ: Հաջորդ օրը, մարտի 6-ին, Դրոյի գլխավորած խումբը Մուշից շարժվում է դեպի Կոլտաղաջ, որտեղ ևս մի շարք կռիվներ է ունենում թուրքական կանոնավոր զորքերի հետ: Վերջին անգամ հայկական 2-րդ խումբը կռվի է բռնվում թշնամու հետ Կոլտմա-Գյաղուկ գյուղի մոտ, ապրիլի 12-ին և 23-ին: Այդ արյունահեղ մարտերում զոհվում են խմբի հրամանատարի օգնական Հարություն Ավոյանը (Զոյսա), խմբապետ Մարտիրոս Խաղկիհանյանը, ֆելդֆեբել Վիհրաբ Եղոյանը, վիրավորվում են վաշտապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը և խմբապետ, կապիտան Հակոբջանյանը:

1916թ. մայիսի 1-ին շտաբի հրամանով հայկական կամավորական 2-րդ խումբը Մուշի վրայով վերադառնում է Խնուս և մինչև մայիսի վերջը տեղակայվում է Խնուսում, Գյում-Գյում ու Տափան գյուղերում: Խնուսում խումբը կազմացրվելով կառավարությանն է հանձնում զենքն ու ձիերը. հունիսի 7-ին խմբի շտաբը տեղափոխվում է Երևան: Իր գործունեության ողջ ժամանակահատվածում⁷ 1914թ. սեպտեմբերի 23-ից մինչև 1916թ. հունիսի 1-ը, Դրոյի գլխավորած 2-րդ կամավորական խումբը մասնակցել էր ավելի քան 40 տարբեր մարտերի ու մի շարք այլ ընդհարումների⁸: Ակնառու հաջողությունների կողքին մեծ էին նաև խմբի կորուստները: Միայն 1915թ. նոյեմբերի 26-ից մինչև 1916թ. հունվարի 4-ը ընկած ժամանակահատվածում խումբը ունեցավ 51 սպանված, 10-4 վիրավոր և 44 ցրտահար⁹:

Դրոյի գլխավորած հայկական 2-րդ խումբը, ինչպես և մյուս հայ կամավորական խմբերը, բացառիկ խիզախություն ու ռազմական հմտություն դրսևորեցին պատերազմի առաջին շրջանում՝ մեծապես օգնելով ռուսական բանակի հաղթանակներին Կովկասյան ճակատում, մասնավորապես՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գործում: Կատարելով առաջապահ, հետախուզական և պահակազորային ծառայություններ՝ հայ կամավորական խմբերն ակտիվ մասնակցություն ունեցան Արիզամիշի, Էրզրումի, Դիլմանի, Ուսանդուզի և այլ ճակատամարտերին, Բերկրի-Կալայի, Վանի, Խնուսի, Բիթլիսի, Էրզրումի ազատագրմանը: Նրանք մեծ դեր կատարեցին նաև արևմտահայ գաղթականության կյանքը փրկելու գործում:

Ռուսական բանակի հրամանատարությունը բարձր գնահատեց հայ կամավորների ռազմական գործունեությունը: Նրանցից շատերը պարգևատրվեցին մարտական շքանշաններով ու մեդալներով, այդ թվում նաև Գեորգիևյան խաչով: Այսպես օրինակ՝ միայն 2-րդ կամավորական խմբի անձնակազմից (հրամանատար Դրո) 1914թ. հոկտեմբերի 23-ից մինչև 1916թ. հունիսի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում Գեորգիևյան խաչով պարգևատրվեց 76 կամավորական (որից

⁶ ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 16, ք. 3-5:

⁹ Տես նույն տեղում:

երկուսն առաջին աստիճանի), 138 մարդ պարզևատրվեց մեղալներով¹: Մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցելու համար Գեորգիևյան խաչի 1-ին և 2-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվածների թվում էին հայկական 2-րդ կամավորական խմբի հրամանատարի տեղակալ պորուչիկ Գարեգին Նժդեհը² և ուրիշներ:

Իր առաջադրանքը հաջողությամբ կատարելուց հետո, 2-րդ կամավորական խումբը, ինչպես և մյուս հայկական խմբերը, վերածվեցին կանոնավոր հրաձգային զոմարտակների, որով Կովկասյան ճակատում դրվեց հայկական կանոնավոր զինուժի հիմքը:

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԷ «ՆՈՐԻՋՈՆ» ԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՄ /1915-1916ԹԹ./

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան Թուրքիայում, Մեծ տերությունների բացահայտ թողտվության պայմաններում, երիտթուրքական իշխանությունների կողմից վաղօրոք ծրագրավորված հայ ազգաբնակչության զանգվածային հալածանքների, ձերբակալությունների, տեղահանության և, վերջապես, այս ամենից հետո ցեղասպանության վերաբերյալ մեզ են հասել մեծ թվով վկայություններ, պաշտոնական զրագրություններ, փաստաթղթեր, տեղեկագրեր, լուսանկարներ, ակամատեսներին հիշողություններ և այլ արժեքավոր նյութեր: Այս մեծաքանակ և տարատեսակ վավերագրերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի այդ ժամանակաշրջանում հրատարակված հայ պարբերական մամուլը: Ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանում, Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում, Եգիպտոսում, Ռուսաստանի շատ վայրերում, Եվրոպական մի շարք պետություններում, Ամերիկայում և այլուր հրատարակվող հայ պարբերականների էջերում հրատարակվել են բազմաթիվ տեղեկություններ Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայության նկատմամբ կիրառված սոսկալի ոճրի վերաբերյալ:

XX դարի առաջին քառորդում Հայաստանում և աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակվել են, ավելի քան 600 հայ պարբերականներ³: Հայ պարբերականների մի մասը լույս է տեսել Ռուսաստանի տիրապետության տակ

¹ Տես. Գ. Գ. Գ. Գ., ֆ. 121, ց. 3, գ. 16, թ. 3:

² Գարեգին Նժդեհը 1-ին և 2-րդ աստիճանի Գեորգիևյան խաչի շքանշաններով պարգևատրվելուց բացի ներկայացված էր պարգևատրման նաև Գեորգիևյան խաչի 3-րդ և 2-րդ, Սուրբ Աննայի 4-րդ՝ «Զաջության համար» մակագրությամբ և Սուրբ Վահիմիրի 3-րդ աստիճանի շքանշանների: Տես. Վրաստանի Կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՎԿՊԱ), ֆ. 1, ց. 2, գ. 85, թ. 1-6:

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, Գ. Գ. Գ. Գ. հրատ. հ. VI, եր. 1981, էջ 865:

գտնվող Անդրկովկասի հայաշատ խոշոր կենտրոններում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Յուսիսային Կովկասում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում և այլուր: 1915-1916թթ. արևելահայ իրականության առավել ազդեցիկ պարբերականներից էր Բ.Գ. Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Յորիգոնը» (Թիֆլիս, 1908-1918թթ.) (իրատարակիչ-խմբագիր Ա. Ասիական):

«Յորիգոնում» լայնորեն լուսաբանվում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձությունները, թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածները և Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը, արևմտահայերի սփռվելը աշխարհով մեկ: Թերթն ուշադրության կենտրոնում էր պահում հայերի նկատմամբ մեծ տերությունների քաղաքականությունը, պատերազմի տարիներին հայ փախստականներին օգնելու գործը, ռազմաճակատում հայ կամավորների գործողությունները: Այստեղ մեկնաբանվում էր հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքը, բացահայտվում Արևմտյան Հայաստանում բուրջական կառավարության քաղաքականության հակահայկական, ջարդարարական բնույթը, ինչպես նաև ներկայացվում էր փախստականների դժոխային կացությունը: Լրագիրը իրապարակել է լրագրական ամենատարբեր ժանրի նյութեր՝ առաջնորդներ, պատմաիրապարակախոսական հոդվածներ, ակնարկներ, թղթակցություններ, նամակներ, ռազմաճակատային լուրեր, լրագիրը իրապարակում էր նյութեր՝ հայոց կոտորածները դատապարտող համաշխարհային հասարակայնության արծազանքների մասին: Թերթը պարբերաբար անդրադարձ էր կատարում Հայկական հարցի պատմությանը, ռուսական կովկասյան բանակի կարևոր գործողություններին, հայկական կամավորական շարժմանը, հայերի ազգային ինքնորոշման խնդիրներին: Նշված վիթխարի լրատվության վերաբերյալ արդեն իսկ պատկերացում են տալիս նրա խորագրերը՝ «Հեռագիրներ», «Տաճկական պատերազմի շուրջ», «Պատերազմ», «Ներքին տեսություն», «Արտաքին տեսություն», «Գավառ», «Վերջին լուրեր», «Հայ գաղութներ», «Թղթակցություններ» և այլն: Լրագրին աշխատակցում էին Հովհ. Թումանյանը, Ա.Ղոն, Ա. Շահխաթունյանը, Գ. Ազատյանը, Ա. Փանոսյանը, Ա. Աստուհին և այլք: «Յորիգոնի» թղթակիցների խումբը ժամանակ առ ժամանակ մեկնում էր Արևմտյան Հայաստան, Պարսկաստան և այլուր՝ այնտեղից ուղարկելով հաղորդագրություններ, նամակներ և հեռագրեր, որոնք պարունակում էին բավական հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություններ:

«Յորիգոնի» լրատվության աղբյուրները բազմազան են: Պատերազմական գործողությունների վերաբերյալ հիմնական տեղեկատվությունը ստացվում էր «Պետրոգրադի հեռագրական գործակալությունից», Կովկասյան զորաբանակի շտաբից: Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության կոտորածների մասին թերթն ընթերցողին հիմնականում տեղեկացնում էր խմբագրությանը ուղարկվող հեռագիրներից, այլ պարբերականների էջերում իրապարակված տեղեկություններից, ինչպես նաև՝ իր թղթակիցների նյութերից:

1915 թվականը «Յորիգոն» թերթը սկսում է Ա. Շահխաթունյանի «Թուրքահայաստանի հարցը 1914-1915թթ.» լայնածավալ հոդվածաշարի տպագրությամբ, ուր ներկայացվում և վերլուծվում են 1914թ. ընթացքում և 1915թ. սկզբում Հայկական հարցի շուրջ ծավալված իրադարձությունները: Մանրամասն նկարագրելով 1913թ. մշակված և 1914թ. հունվարի 26-ին ստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը՝ հեղինակը նշում է, որ այն «բավական փոփոխություն էր կրել իր նախնական տեքստի համեմատ թուրք-գերմանական ճնշման տակ»: Հեղինակի կարծիքով, այնուամենայնիվ, դա «եղավ առաջին քայլը այն

սըղնքաց շարժման, որ կատարեց Թուրքահայաստանի խնդիրը համաշխարհային պայմանների փոփոխման շնորհիվ»: 1914թ. ընթացքում Հայկական հարցի շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունները նա բաժանում է 3 ժամանակաշրջանների՝ 1. հունվարի համաձայնագրի մինչև համաձվորպական պատերազմի սկիզբը, 2. պատերազմի սկիզբից մինչև Թուրքիայի մուտքը պատերազմ, 3. Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո:

Հեղինակը փաստում է, որ 1914թ. հունվարի 26-ի համաձայնագիրը «առաջ բերեց որոշ հիասթափություն հայկական շրջաններում և, որ հայ հասարակությունը չէր կարող այն ընդունել իբրև մի կատարելապես լիարժեք փաստաթուղթ»: Սակայն ամեն ինչ փոխվեց, երբ հուլիսին պայթեց «եվրոպական փոթորիկը»¹:

Հեղինակի կարծիքով «հայությունը և Հայոց հարցը կանգնեցին երկու ծայրահեղ լուծումների առջև. եթե հաղթեր Եռյակ համաձայնությունը էլ ինչ խոսք կարող էր լինել այն աղճատումների մասին, որպիսիք տեղի ունեցան Գերմանիայի դիմադրության շնորհիվ: Եթե, ընդհակառակը, հաղթեր Գերմանիան էլ ինչ հույս կարող էր մնալ հայերի մեջ որևէ կերպ սանձահարելու թուրքական զորությունը: Բոլորը համոզվեցին, որ այլևս հունվարի 26-ի «համաձայնագիրը» կամ «հրահանգները» չեն, որ պիտի կարգավորեն Հայաստանը, այլ մի նոր կացություն, որ կը ստեղծվի պատերազմից հետո: Սրանով պիտի բացատրել այն մեծ համակրանքը, որ երևան հանեց հայ հասարակությունը Եռյակ համաձայնության նկատմամբ: Օճուճ առավ կամավորական շարժումը, որին մեծապես նպաստեցին ինչպես ռուսական կառավարությունը, Թիֆլիսի նկատրոնական ազգային մարմինը (Ազգային բյուրոն), այնպես էլ հայ ժողովուրդը ամբողջությամբ, քանզի վերջինս բնագրաբար սպասում էր «թուրքական պատերազմին»²:

Թուրքիան «երեք ամիս պատրաստվելով և հստակ գիտակցելով, որ դաշնակիցները հաղթանակի դեպքում խիստ կվարվեն նրա հետ», մտավ պատերազմի մեջ գերմանական դաշինքի կազմում:

1914թ. հոկտեմբերին թուրքական զորքերը հարձակվում են Կարսի, Աարիզամիչի, Արդվինի և Բաթումի վրա: Այսպիսով բացվում է պատերազմի մի նոր ռազմաճակատ, որը ձգվում է Սև ծովից մինչև Ուրմիա լիճ³: Սա հեղինակի կարծիքով իհարկե ցանկալի չէր Եռյակ համաձայնությանը: Թուրքիայի մուտքը պատերազմ մեծ փոփոխություններ մտցրեց Հայկական հարցի միջազգային մոտեցումների մեջ: 1914թ. սկզբում «թուրքահայոց վերանորոգումների» հարցով շահագրգռված էր և զբաղվում էր գլխավորապես Ռուսաստանը: Անգլիան և Ֆրանսիան կամ անտարբեր էին կամ էլ հետևում էին ռուսական դիվանագիտությանը այնքանով, որքանով նա չափավոր առաջարկություններ էր անում: Սակայն այս վիճակը արմատապես փոխվում է, քանզի հանդես են գալիս մի շարք առաջնահերթ շահեր Անգլիայի և Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության մեջ:

Մանրամասն ներկայացնելով և վերլուծելով մեծ տերությունների հավակնությունները Թուրքիայի նկատմամբ՝ հեղինակը ներկայացնում է նաև այն գործոնները, որոնք ի հայտ էին եկել իրադարձությունների վերջին զարգացումների ընթացքում. նախ Թուրքահայաստանի ապագան կապվում էր Թուրքիա-

¹ «Դորիզոն», 1 հունվարի, 1915:

² «Դորիզոն», 3 հունվարի, 1915:

³ Պարսամյան Վ.Ա., Հարությունյան Շ.Ռ., Հայ ժողովրդի պատմություն (1801-1978), Երևան, 1979, էջ 355:

յի ասիական և սվրիական զանազան հատվածների հետ, այնուհետև, հրապարակ է գալիս հայ հասարակության մեջ վճռականապես նրա «ավտոնոմիայի» ձգտումը, որը և զգալի չափով արծազանք է գտնում դիվանագիտական աշխարհում՝ հետ մղելով հարցի լուծման մյուս ձևերը և, վերջապես, կովկասահայ ժողովուրդը և հեռավոր գաղութները իրականացնում են իրենց ցանկությունը՝ մասնակցել պատերազմին, իբրև մի առանձին ուժ, թե՛ դաշնակիցների հաջողության համար և թե՛ թուրքահայ ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու պատերազմի արհավիրքներից:

Սկստենք, որ այս հողվածում արծարծված հիմնական գաղափարներն ու կարծիքները արտահայտում էին թերթի հիմնական դիրքորոշումը:

Այն, որ համաշխարհային պատերազմի հետևանքները բացասաբար անդրադարձան Հայկական հարցի վրա, արձանագրում է նաև «Հորիզոնը» 1915թ. առաջին համարում: «Հոգեկան այնքան մեծ լարում, ֆիզիկական այնքան աշխատանք վատնելուց հետո, երբ հայությունը հազիվհազ հանգստանալ ու սպասել էր ուզում, թե ի՞նչ է լինելու կամ ի՞նչ արդյունք էր տալու բարեկարգության այն ձևը, որ թուրքահայ ժողովուրդը իր համառությամբ ու տոկունությամբ կորզել կարողացավ դիվանագիտությունից՝ համաձայնական պատերազմով ամեն ինչ նորից տակն ու վրա եղավ»: Թերթը նաև ներկայացնում էր այն զրկանքներն ու կորուստները, որ կրում էր հայ ժողովուրդը պատերազմի հետևանքով. «Դատարկվել է Բասենը, Ալաշկերտը, Նարիմանի, Այնթափի, Դիադինի, ինչպես նաև Բայազետի շրջանները. հայությունը զրկվել է Ալթակի, Բաշկալեի ու Սարայի շրջաններից Տաճկաստանում...

Բոլոր տեղերից քրիստոնյա ազգաբնակչությունը դիմում է Կովկաս, իր ապահովությունը մեզ մոտ փնտրելու: Նրանց թիվը հասնում է 100.000-ի»²:

Լրագիրը 1915թ. սկզբում մեծ ուշադրություն է դարձնում պատերազմի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանից դեպի Կովկաս հայ ազգաբնակչության անախադեպ հոսքին: Թվական տվյալներով և փախստականների շարժման ուղղությունն ուրվագծելով, «Հորիզոնի» թղթակիցները մտայն գույներով ներկայացնում էին նաև նրանց ողբերգական վիճակը: «Գաղթականների հոսանքը մեր երկիր, նրանց անասելի տանջանքները, քաղցն ու մերկությունը ցնցեց հայ հասարակությանը և կլանեց նրա ուշադրությունը այն աստիճան, որ բոլոր անհրաժեշտ ու հերթական խնդիրները կորցրին իրենց հետաքրքրությունը», - արձանագրում է թերթը³:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում և, հատկապես, 1914թ. վերջին սկսված Արդվին, Տանձոտ և Արդամուշ գավառներում հայ ազգաբնակչության հալածանքների, զանգվածային կոտորածների մասին տեղեկությունները թերթում ստացվում են արդեն 1915թ. փետրվար ամսից: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ մի շարք պատճառներով երկար ժամանակ էր անցնում, մինչև մի որևէ իրադարձության մասին տեղեկատվությունը հասնում էր խճբագրություն: Այս պատճառով էլ «Հորիզոնը» հարկ եղած դեպքում դիմում է անդրադարձների: Այսպես, փետրվարի վերջին արդեն ստացվում է մանրամասն տեղեկատվություն դեռևս 1914թ. նոյեմբերի 5-ից Արդվինում սկսված հայերի զանգվածային

¹ «Հորիզոն», 1 հունվարի, 1915:

² Նույն տեղում:

³ «Հորիզոն», 24 հունվարի, 1915:

կոտորածների մասին, որը թուրքական զորքերի անհաջողությունների հետևանքն էր:

Հատկանշական է և այն, որ ինչպես արևելահայ համարյա բոլոր պարբերականների, այնպես էլ «Հորիզոնի» խմբագրությունում տեղեկատվությունը բավական անկանոն էր ստացվում:

Լրատվության անկանոն և անմխիթար վիճակի մյուս կարևոր հանգամանքն այն էր, որ հայ պարբերականները և՛ ֆինանսապես, և՛ տեխնիկապես շատ էին զիջում այդ ժամանակաշրջանում հրատարակվող եվրոպական և ռուսական պարբերականներին¹:

Եվ, վերջապես, Կովկասում հրատարակվող բոլոր թերթերը, այդ թվում նաև «Հորիզոնը», հրատարակվում էին միայն ռազմական գրաքննության ստուգումից հետո, որ մեծապես խոչնդոտում էր լրատվության շարժը: Օսմանյան Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ լրատվության արտահոսքին մեծապես խոչընդոտում էր նաև թուրքական գրաքննությունը: Ինչպես հաղորդում է «Մարտիկ մը» ծածկանունով թղթակիցը Կ.Պոլսից փետրվարի 4-ին. «Մինչև ռուս-տաճկական ընդհարումը հոս վիճակներս աղել չէր. զորաշարժ էր և ռեքվիզիսիոն կամ կառավարական գրավում: Սակայն այն ատեն զոնե կիմանայինք թե դուրսերը ինչ կը կատարվի: Իսկ ռուս թուրքական պատերազմի հայտարարությունից աստին աշխարհեն այլևս ամբողջովին կտրվեցանք, և վիճակներս երթալով ավելի և ավելի վատթարացավ:

...Ոչինչ գիտենք դուրսի աշխարհեն. ի՞նչ կը կատարվի ռազմադատերուն մեջ-մենք չենք գիտեր: Կուզես հավատայ, կուզես մի հավատայ պիտի կարդաս տեղական ապուշ թերթերը լեցուն զգալի սուտերով, զերագրգռող բրովոքսաիօներով, շինծու և այլանդակ զգացումներով: Դժբախտաբար և ոչ մեկ բացառություն կայ տեղական թերթերուն մեջ... Ո՛ր ստիպված ենք անվերջ կարդալ Կոլֆ-Պյուրոյի միալար կեղծիքները, կամ ավստրիական զեկույցները, ապուշության այդ զլուխգործոցները, որոնք նոր ու նոր բառեր կը հնարեն, դարձվածներ կը ստեղծեն՝ իրանց պարտությունը քողարկելու համար...»: Այնուհետև հողվածի հեղինակը բացատրում է, որ նման իրավիճակը ձեռնտու էր թուրքական կառավարությանը, քանզի «այդ ծայրահեղ արգելքն ու սուտերը պատճառ կըլլան ժողովրդի մեջ փսփսուքներու. կը տարածվին ամեն տեսակ անհավանական լուրեր...»: Այսպես, Թալեաթի թելադրանքով թուրքերը տարածել էին այն լուրը, թե իբր թուրքական զորքերի դեմ կռվում էին ոչ թե ռուսական զորքերը, այլ հայկական 70.000-անոց կամավորականների բանակը...²: Թուրքական պաշտոնական զեկույցները վերածվել էին հակիրճ «ճակատներուն վրայ նորուքին չկայ» արտահայտության: Ամբողջ այդ ժամանակաշրջանում օսմանյան հանրային կարծիքը եվրոպայի մեջ ձեռք բերած հաղթանակների լուրերով «օրօրուեցավ»³:

1915թ. փետրվար, մարտ և ապրիլ ամիսներին արևմտահայության կոտորածների մասին տեղեկատվության հոսքը զգալի չափով մեծանում է: Սակայն ստացված հաղորդագրությունները, նամակները, թղթակցությունները հիմ-

¹ «Մշակ», 14 ապրիլի, 1915:

² «Հորիզոն», 22 փետրվարի, 1915:

³ Անտոնյան Ա., Մեծ ռճիր. Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթի փաշա, Երևան 1990, էջ 73:

նականում վերաբերում էին ռուս-թուրքական ռազմաճակատի շրջանում թուրքական զորքերի կատարած վայրագություններին:

1915թ. ապրիլից «Հորիզոնը» ակտիվորեն անդրադառնում է Վանի վիլայեթում և, հատկապես Վան քաղաքում կատարվող իրադարձություններին: «Թուրքական կառավարությունը ամեն տեղ շարունակում է հայաջիջ գործը, - ստացված տեղեկություններից եզրակացնում է Ա. Շահխաթունյանը «Մեր հաջողությունները» հոդվածում: - Նա չի դիմում այլևս կողմնակի միջոցների, այլ իրեն միանգամից ազատ զգալու համար հայտարարել է հայերին «ապստամբ» և արժանի ոչնչացման: Իհարկե թուրքի դատողությամբ ապստամբ են պետության այն քաղաքացիները, որոնք չեն ցանկանում անգնեն, անդիմադիր ընդառաջ գնալ իրենց դահիճներին և հավակնություն ունեն ապրելու: Կառավարությունն ամենուրեք ձեռքակալությունների ու աքսորի է դիմում: Պոլսից աքսորել է Կոնիա հայ ինտելիգենցիայի համարյա բոլոր աչքի ընկնող ներկայացուցիչներին, թվով 200 հոգի և այն էլ առանց քաղաքական դավանանքի խտրության: Երևի համոզել է զերմանական շտաբին, որ սրանք բոլորն էլ լրտեսներ և խառնակիչներ են»: Մակայն հեղինակի կարծիքով սպանությունները, աքսորը, բանտը նյութական ահռելի կեղեքումները «մեռնող քաղաքականության վերջին գալարումներն են, որ չեն կարող փրկել թրջությանը...»¹:

«Հորիզոնի» էջերում կարելի է հանդիպել մի շարք ուշագրավ փաստաթղթերի: Հատկապես, հիշատակության է արժանի 1915թ. մայիսի 14-ին թերթում տպագրված Մեծ տերությունների՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների համատեղ հայտարարությունը Բ.Պանը՝ Թուրքիայում իրականացվող հայերի կոտորածների և դրանցում թուրքական իշխանությունների պատասխանատվության մասին: «Հորիզոնի» կարծիքով, այն ունի պատմական նշանակություն հայերի համար: Նախ, այն պատճառով, որ հայկական ջարդեր և կոտորածներ շատ անգամ են տեղի ունեցել Թուրքահայաստանում՝ «խրեց տեսակի մեջ գուցե ավելի սոսկալի», բայց երբեք եռյակ համաձայնության միջամտությունը այն աստիճան համերաշխ, կտրուկ և սպառնալից չի եղել, ինչպես այս ժամանակ: Թերթի կարծիքով, դա ունի ևս մեկ կարևոր նշանակություն այն առումով, որ եռյակ համաձայնության երկրները իրապարակամորեն իրենց հովանավորության տակ են առնում թուրքահայ ժողովրդի պաշտպանությունը²:

Մայիսի 10-ին «Հորիզոնը» գրում է ռուսական զորքերի կողմից Վանի գրավման մասին՝ այն համարելով պատմական խոշոր դեպք: Լրագրի էջերը ողողվում են այս իրադարձության մասին հաղորդագրություններով և հոդվածներով:

Թուրքիայի տարածքում իրականացվող հայերի տեղահանությունների, ձերբակալությունների և կոտորածների մասին առավել ամբողջական տեղեկատվություն թերթը տպագրում է 1915թ. հուլիս ամսից սկսած:

1916թ. սկզբին զգալիորեն կրճատվում է թերթի լրատվության հոսքը: «Հորիզոնի» համարներում հանդիպում են սոսկ կցկտուր լուրեր Արևմտյան Հայաստանից, ինչպես նաև տպագրվում են սեփական թղթակիցներից ստացված դեռևս 1915թ. ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունների մանրամասներ: Պատերազմական իրադրությունը, անշուշտ, իր կասեցնող հետևանքներն էր թողնում «Հորիզոնի» հաղորդակցական հնարավորությունների վրա:

¹ «Հորիզոն», 13 մայիսի, 1915:

² «Հորիզոն», 14 մայիսի, 1915:

1916թ. փետրվարի 4-ին լրագիրը հայտնում է ռուսական գործի կողմից երզրումի գրավման մասին և, այդ ժամանակից սկսած, անդրադառնում է այդ իրադարձության մանրամասնություններին, ինչպես նաև դրա արձագանքներին՝ հոդվածներով, հեռագրերով ու հաղորդագրություններով:

1916թ. անապատներում էին գտնվում հայկական բոլոր գավառներից տեղահանված և բռնի տեղափոխված հայերը, որոնց միացել էին նաև Կ.Պոլսի շրջակայքից, Արևմտյան Հայաստանից և Կիլիկիայից տարագրված հայերը¹:

- Այն, ինչ թուրքիայի տարածքում և Միջագետքի անապատներում կատարվում էր հայ ազգաբնակչության հետ 1916թ. ընթացքում, բավական կցկտուր էր լուսաբանվում լրագրի էջերում: Առավել զարիուրելի եղեռնագործությունները և մեծագույն չարդերը կատարվեցին 1916թ. արդեն մեկ տարի այնտեղ գտնվող իրենց տներից և օջախներից բռնի տեղահանված հայ ժողովրդի մի ստվար հատվածի նկատմամբ:

Թերթում առավել շատ էին նախկինում՝ 1915թ. ընթացքում, կատարված իրադարձությունների մասին վկայությունները, տեղեկագրերը, ինչպես նաև ամօրյա կյանքի իրադարձություններին վերաբերվող հոդվածները, վերլուծությունները և այլն:

Ուշադրության է արժանի «Հորիզոնի» վերաբերմունքը, ինչպես հայկական կամավորական շարժման, այնպես էլ արևմտահայության ինքնապաշտպանական մարտերի նկատմամբ:

«Հորիզոնը» իր համաձայնությունն է հայտնում հայկական կամավորական զնդերի ստեղծմանը և իր հրապարակումներում անընդհատ անդրադառնում է նրանց գործողություններին: Նրա կարծիքով, ակնհայտ է այն հսկայածավալ գործը, որ կատարում են հայ կամավորները հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործում, ռուս-թուրքական ռազմաճակատում, հայ փախստականների անվտանգության, քրդական իրոսակախմբերի կոտորածներից ապահովելու և անվտանգ ու խնամքով Կովկաս հասցնելու գործում: Նա դեմ է արտահայտվում «Աշակ» թերթի այն հրապարակմանը, ըստ որի, ավելի նպատակահարմար կլինե՞ր: Եթե բոլոր կամավորները ուղղակի մտնեին ռուսական զորքերի շարքերի մեջ և այլևս հայ կամավորների առանձին խմբեր չլինե՞ն²:

Թերթը ձգտում է, որ հայ ժողովրդի մեջ ավելի ևս ամրանա այն գիտակցությունը, որ թուրքահայի ազատագրությունը թուրքական կառավարության ճիրաններից կորզելու միակ միջոցը զինական ուժն է, որի համար չպետք է խնայենք ոչ կյանք և ոչ կարողություն³:

Թեև 1915-1916թթ. Օսմանյան թուրքիայում երիտթուրքական իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված բնաջնջման քաղաքականության շատ մանրամասներ մի շարք պատճառներով չեն լուսաբանվել կամ էլ մակերեսորեն են լուսաբանվել արևելահայ իրականության ամենաազդեցիկ լրագրերից մեկի էջերում, այնուամենայնիվ, այսօր պատմական ուսումնասիրության համար ուշագրավ է այն հսկայածավալ աշխատանքը, որ պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում կատարել է «Հորիզոն» թերթը Սեծ եղեռնի լուսաբանման, հասարակայնության ուշադրությանը արժանացնելու գործում:

¹ Անտոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 16.

² «Հորիզոն», 11 հունվարի, 1915:

³ «Հորիզոն», 3 մայիսի, 1915:

**ՈՒԿՐԱՆԱՅՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ (1918-1920թթ.)**

1918թ. մայիսի 28-ին, ավելի քան 500-ամյա ընդմիջումից հետո հայաստանում վերականգնվեց պետականությունը: Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը ստեղծվեց ներքին ու արտաքին ժանր պայմաններում, պատմական բարդ ժամանակաշրջանում: Չափազանց դժվար էր երկիրը դժոխսային կացությունից դուրս բերելը, ոչ պակաս դժվար էին նաև արտաքին հարաբերությունների կարգավորումը, պետությունների հետ կապերի հաստատումը: Այդ խնդրի լուծումը կապված էր լուրջ դժվարությունների հաղթահարման հետ: Բաթումի պայմանագրով Թուրքիան Հայաստանի Հանրապետությանը դրել էր շրջանակների մեջ՝ թուլյատրելով նրան շփումների մեջ մտնել միայն անմիջական հարևանների ու Քառյակ պետությունների հետ: Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտությունից հետո (Բաթումի պայմանագիրը կորցրել էր իր իրավական ուժը) Հայաստանի Հանրապետությունն արդեն ազատ էր իր արտաքին կապերը տնօրինելու հարցում: Մինչ այդ, խախտելով իր համար սահմանված պայմանը, Հայաստանի Հանրապետությունը ձեռնարկել էր դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատելը Ռուսաստանից անջատված նորանկախ ոչ խորհրդային Ուկրաինայի հետ: Պատահական չէր Ուկրաինայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը: Պատմական հանգամանքների բերումով հայ ժողովրդի մի հատվածը վաղ ժամանակներից հարկադրված թողել էր իր հայրենիքը և հաստատվել մեծակա ու հեռավոր երկրներում, այդ թվում նաև Ուկրաինայում՝ վայելելով այդ ժողովրդի բարոյացկամ վերաբերմունքը: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայության մի ստվար զանգված նույնպես ապաստան գտավ Ուկրաինայում: Ստեղծվեց մի մեծ համայնք, որը կազմակերպվեց և ժամանակի ընթացքում ստեղծեց իր շահերն ու իրավունքներն արտահայտող ազգային մարմիններ:

Հայ-ուկրաինական կապերը նոր որակ ստացան, երբ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի միջև հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ: Դրա համար արդեն որոշակի հող ստեղծվել էր, Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարությունը ճանաչել էր Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ Ուկրաինայում գործող հայկական ազգային մարմինները միավորվել էին և ստեղծել հայկական կոմիսարիատ, որը ճանաչվել էր ռադայի կողմից ու նրանից ստանում էր համակողմանի աջակցություն: Ավելին, Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից հետո Կիևում «Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարությանը կից Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիան» փաստորեն կառարում էր Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչության դեր (նախագահ՝ գնդապետ Միջայել Լոմինգե, անդամներ՝ փոխգնդապետ Սակար Պոպով և կապիտան Աշոտ Տոնյանց): Իսկ Ուկրաինայի - Կենտրոնական ռադան դեռևս 1918թ. հուլիսի վերջից ուներ իր ներկայացուցիչը Երևանում (Վլադիմիր Գիրչենկո): 1918թ. հոկտեմբերին Կիևուս Իյմնվեց Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիան (ներկայացուցիչ՝ իրավագիտության դոկտոր՝ Գրիգոր Զամոյան (Զամոն)), իսկ մի շարք քաղաքներում Օ-

դեսայում (գլխավոր), Խարկովում, Կիևու, հյուպատոսական հիմնարկներ, որոնք 1918-1920 թվականներին Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքական գործունեության կարևոր նվաճումներից էին: Դրանք մեծ աշխատանք կատարեցին Ուկրաինայում ապաստանած բազմահազար հայու-թյանն օգնելու, նրանց շահերն ու իրավունքները պաշտպանելու, ազգային կազմակերպությունների՝ Հայոց ազգային խորհուրդների, բազմաթիվ միութ-յունների գործունեությունն աշխուժացնելու ու համակարգելու ուղղությամբ, որոնք նպատակամղված էին հայապահպանման սուրբ գործին:

Առավել ստվար էր Օդեսայի հայ համայնքը, որտեղ առաջին աշխարհամարտի տարիներին հանգրվանել էին շուրջ ութ հազար հայ գաղ-թականներ ու ռազմագերիներ Արևմտյան Հայաստանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից և այլ երկրներից: Քաղաքում ապրող հնաբնակ հայերին ավելացավ փախտակականների այդ մեծ գանգվածը և ստեղծվեց մի մեծ գաղութահայ համայնք, որը, սակայն, իդիստ անկազմակերպ էր: Տեղի հայ գաղութի պահանջով և Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի ներկայացուցիչ Գրիգոր Չամոյանի միջամտությամբ Ուկրաինայում Հայաստանի կոմիսարիատի կոլե-գիան 1918 թվականի օգոստոսի կեսին իր ներկայացուցիչները նշանակեց Օդեսայում: Այդ ներկայացուցիչներն էին հայտնի հասարակական գործիչ, գիտնական-գյուղատնտես Թաիրովը և նրա օգնական փոխգնդապետ իշխան Թումանովը¹, որոնք աշխատեցին մինչև սեպտեմբերի վերջը, երբ սկսվեց կոմիսարիատի կոլեգիայի վերափոխումը դիվանագիտական միսիայի: Հոկտեմ-բերի սկզբին դեռևս գործող կոմիսարիատն իր կոլեգիայի անդամ, փոխգնդապետ Մակար Բոգդանի Պոպովին նշանակեց Հայաստանի Հանրապետության հյու-պատոս Օդեսայում՝ հաշվի առնելով գաղութի համաձայնությունը և հայոց լեզվի նրա իմացությունը: Գաղութը մեծ ուրախությամբ ընդունեց Հայաստանի նորաստեղծ պետության հյուպատոսի նշանակումը և լուրջ հույսեր էր կապում նրա գործունեության հետ: Իր գործունեությունը հաջողությամբ կազմակերպելու համար Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի հյուպատոսությունը որոշեց իր կառուցվածքը, մշակեց խնդիրներն ու աշխատանքի հիմնական ուղղությունները: Հյուպատոսական հիմնարկը կազմվեց չորս բաժիններից՝ գաղթականական, ռազմագերիների, անձնագրային և Հայաստանի Հանրապետության շահերի պա-շտպանության: Առաջին քայլերից իսկ հյուպատոսությունն Օդեսայում հանդիպեց որոշակի դժվարությունների: 1919 թվականի հունվարի 4-ին Մ.Պոպովը Ուկրաի-նայում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Չամոյանին ուղղած զեկուցագրում տեղեկացնում է, որ հյուպատոսական հիմ-նարկն Օդեսայում աշխատում է առանց կառավարության հավատարմագրի, առանց անհրաժեշտ նյութական միջոցների, ֆինանսների, որոնք անհրաժեշտ են շենքի և գուլջի ձեռքբերման համար: Մ.Պոպովը խնդրում է շտապ ուղարկել հար-յուր հազար ռուբլի, հաստատել ծառայության կազմը, որը բաղկացած էր յոթ հոգուց՝ փոխյուպատոս, քարտուղար, երկու աշխատակից՝ հատուկ հանձնարար-ությունների գծով և երեք հոգի սպասարկող անձնակազմ²: Հունվարի 13-ին Գ. Չամոյանը Մ.Պոպովին պաշտոնապես հանձնեց Օդեսայում Հայաստանի Հա-նրապետության գլխավոր հյուպատոսի հավատարմագիրը, իսկ եղիչ Քրիստ-

¹ Տե՛ս ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 73, 1-ին մաս, ք. 37:

² Տե՛ս ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 73, 1-ին մաս, ք. 90-91:

ափորի Մելիքյանին նշանակեց քարտուղար: Մյուս ծառայողները նշանակվեցին գլխավոր հյուպատոսի հրամանով:

Հյուպատոսական ծառայության արդյունավետ աշխատանքի կարևոր պայման էր տեղի հայ գաղութի աջակցությունը: Սակայն օդեսահայ գաղութը դեռևս անկազմակերպ էր, միասնական չէր, չկար այն միավորող ազգային կազմակերպություն: Կյանքը պահանջեց ստեղծել Հայոց ազգային խորհուրդ, որը պետք է միավորեր գաղութը, ստեղծեր համազգային մթնոլորտ քաղաքում, սերտ կապի մեջ մտներ հյուպատոսության հետ: Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ.Չամոյանը նախածնեմեց Օդեսայում Հայոց ազգային խորհուրդ հիմնելու գործը: 1919 թվականի հունվարի 31-ին Օդեսայի իր բնակարանում, տեղի հայ հասարակական գործիչների մասնակցությամբ, Գ.Չամոյանը հրավիրեց խորհրդակցություն, որտեղ որոշվեց հիմնել Հայոց ազգային խորհուրդ., «որը պիտի պարփակե յուր մեջ Օդեսայի և շրջակա մանր գաղութների ազգային հասարակական կյանքի բոլոր կողմերը և լինի ամբողջ շրջանի համար մի բարձրագույն ազգային հաստատություն»: Փետրվարի 5-ին դարձյալ Գ. Չամոյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցած ժողովում որոշվեց Օդեսայի Հայոց ազգային խորհրդի կազմը, բաժիններն ու նրա գործունեության հիմնական խնդիրները, որոնք հաստատվեցին փետրվարի 23-ին կայացած հայ գաղութի ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողովում, որտեղ գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվեց 16 անդամներից բաղկացած Հայոց ազգային խորհուրդը: Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծումն ու նրա կազմի ընտրությունը կարևոր իրադարձություն էր Օդեսայի հայ համայնքի կյանքում: Հիրավի, Հայոց ազգային խորհուրդը հանդիսանում էր գաղութի կյանքի բոլոր կողմերը ղեկավարող, բոլորին շարկապող և միացնող օղակը: Նրա գոյությունը մեծապես նպաստում էր Ուկրաինայում Հայաստանի հանրապետության գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի արդյունավետ գործունեության ծավալմանը: Հայոց ազգային խորհուրդն իր շուրջը համախմբեց բոլոր ազգային կազմակերպություններն ու միությունները, որոնք սերտ կապի մեջ մտան հյուպատոսության հետ: Օդեսայում հրատարակվող «Հոսանք» թերթի խմբագիր՝ Հակոբ Բաղդասարյանի և քահանա Հովհաննես Չուբարյանի առաջարկով սկսեց լույս տեսնել նաև «Вестник Армения» ռուսերեն թերթը, որը գաղութահայ կյանքը ներկայացնում էր նաև ոչ հայ ընթերցողին, տեղեկություններ հաղորդում Հայաստանի Հանրապետությունում կատարվող գործընթացների մասին:

Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկը, Հայոց ազգային խորհրդի աջակցությամբ կարողացավ լայն գործունեություն ծավալել Օդեսայում: հայ քաղաքացիների, գաղթականների ու ռազմագերիների շահերի պաշտպանության և Ուկրաինայի հարևան երկրների հայկական գաղթօջախների հետ կապերի ամրապնդման ուղղությամբ: Դիվանագիտական միսիայի ներկայացուցիչ Գ.Չամոյանն այդ գործում բարձր էր գնահատում գլխավոր հյուպատոս Սակար Պոպովի ծառայությունը. «Շնորհակալություն պետք է հայտնել հյուպատոս Մ.Պոպովին իր գործունեության համար, - գրում է Գ.Չամոյանը, - հատկապես հայ գաղթականության և ռազմագերիների հետ տարած աշխատանքի համար»²: Կատարված լավ աշխատանքի կարևոր ցուցանիշ էր այն, որ Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկն Օդեսայում մեծ հեղի-

¹ Տես «Հոսանք», 1 փետրվարի, 1919 թ.:

² Տես ԳԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, թ. 4:

նակություն էր վայելում ինչպես հայ գաղութի, այնպես էլ օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչների շրջանում: Այն սերտ կապի մեջ էր այդտեղ գտնվող բոլոր օտարերկրյա հյուպատոսական հիմնարկների հետ: 1919 թվականի հունվարի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին ուղղված գեկուցագրում Գ.Չամոյանը տեղեկացնում է. «Հյուպատոսարանը Օդեսայում պաշտպանում է Հայաստանի Հանրապետության շահերը և նրա քաղաքացիների իրավունքները: Հյուպատոսությունը գերիների և գաղթականների հոգն է տանում, որոնք ամեն կողմից հավաքվում են Ուկրաինա: Մեր հյուպատոսը Օդեսայում ճանաչված է դաշնակիցների կողմից և բոլոր անձնագրերը, որոնք տալիս է, վավերացվում են համապատասխան հիմնարկների կողմից: Վերաբերմունքն ինչպես տեղական իշխանության, այնպես էլ դիվանագիտական (շրջանակների – Գ.Պ.) շատ լավ է: Ուստի խնդրում են, առանց հաշվի առնելու Ուկրաինայում քաղաքական փոփոխությունները, պահել արդեն կարգի դրած ապարատը և աջակցել նրան նյութապես և բարոյապես»¹:

1919 թվականի հունվարի վերջին Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունը Օդեսայում իրոք կայացած էր, դարձել էր լավ կազմակերպված հիմնարկ, որը բաիծր էր պահում Հայաստանի Հանրապետության անունը: Եվ դիվանագիտական ներկայացուցիչը խնդրում է Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին, ինչպիսի պայմաններ էլ ստեղծվեն, պահել «արդեն կարգի դրած ապարատը և աջակցել նրան նյութապես և բարոյապես»: Սակայն պետք է ասել, որ Հայաստանի կառավարությունն ու նրա արտաքին գործերի նախարարությունն անհրաժեշտ ուշադրություն չէին դարձնում Օդեսայի հյուպատոսությանը: Եվ դա պատահական չէր. ինչպես 1919 թվականի փետրվարի 28-ի իր մի գրության մեջ նշում է արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Ալեքսանդր Տեր-Հակոբյանը, թե կառավարությունը և թե՛ հատկապես արտաքին գործերի նախարարությունը «Մինչև հիմա չեն ձեռնարկել որևէ ակտիվ քայլ՝ իրենց հետ կապելու այն բազմաթիվ հայկական գաղութները, որ սփռված են ամբողջ աշխարհով ... այդ թույլ կապը բացատրվում է մասնավորապես նրանով, որ կառավարությունը ժամանակ չի գտնում, զբաղված է երկրի համար հրատապ ու անհետաձգելի հարցերով, մաև թերազնահատում է այդ հարցը, ինչին նպաստում է արտաքին աշխարհի հետ վատ փոստային ու հեռագրային կապը»²:

Որ քայքայված երկրում նորաստեղծ պետությունը խճճվել էր ներքին բարդ ու հրատապ խնդիրների լուծման ուղորտում և ժամանակ չէր գտնում ըստ էության զբաղվելու հայկական գաղութներով, դա իրոք այդպես էր: Ճիշտ էր մաև ակնարկել փոստային ու հեռագրային վատ կապի մասին: Բայց գլխավոր քարտուղարը խոստովանում է, որ հայկական գաղութների հարցը թերազնահատվում էր, այսինքն՝ դրան առաջնակարգ նշանակություն չէր տրվում: Եթե դա այդպես էր, իմաստ չունեի խոսել մյուս պատճառների մասին:

Ժամանակին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունից չստանալով անհրաժեշտ հանձնարարականներ ու գործնական խորհուրդներ, Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսությունը փաստորեն գործում էր ինքնուրույն, ելնելով կոնկրետ քաղաքական իրավիճակից և հայ գաղութի իրավունքների պաշտպանության ու նրա պահանջների թելադրանքից: Հյուպատոսությունն անգամ չունեի իր ստեղծման մասին Հայաստանի Հանրապետության

¹ Տես նույն տեղում, գ. 73, 1-ին մաս, ք. 119:

² Տես նույն տեղում, գ. 217, ք. 19-20:

կառավարության որոշումը, չնայած արդեն վեց ամիս գործում էր:

Միայն 1919 թվականի մարտի 20-ին, Գ.Չսամոյանի հանձնարարականով, զինվորական կցորդ Ա. Տոնյանցը երևանում նախարարների խորհրդի հաստատմանը ներկայացրեց Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի՝ կազմը և խնդիրները, որոնք հաստատվեցին երկու ամիս հետո՝ մայիսի 27-ին: Սահմանվեցին, Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի խնդիրները.

1. Հայաստանի քաղաքացիների հաշվառում և նրանց շահերի պաշտպանություն,
2. Հայաստանի քաղաքացիներին ազգային անձնագրերի հանձնում,
3. Հայաստան մեկնողներին անձնագրերի հանձնում,
4. գաղթականներին անհրաժեշտ փաստաթղթերի հանձնում և տեղափոխում հայրենիք,
5. այդ խնդրով կապի հաստատում արտասահմանյան բոլոր պետությունների հետ՝ հյուպատոսական հիմնարկների ներկայացուցիչների միջոցով¹:

Օդեսայի հյուպատոսության գործունեությունը հենց այդ խնդիրների իրագործման պլանով էր ընթանում: Խոսելով հյուպատոսական հիմնարկի աշխատանքում հանդիպող կազմակերպական դժվարությունների ու բացթողումների մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ դրանք ինչ որ իմաստով անխուսափելի էին, քանի որ Հայաստանի նորաստեղծ պետության համար հյուպատոսությունը բոլորովին նոր երևույթ էր: Արտաքին գործերի նախարարությունը անգամ չուներ հյուպատոսական հիմնարկների կազմակերպման նախագիծ, ժամանակավոր կանոնադրություն, ավելին՝ չուներ նաև հյուպատոսական բաժին, որ կարողանար ղեկավարել արտասահմանում գործող այդ կարևոր հիմնարկների գործունեությունը: 1919 թվականի փետրվարի 1-ին կազմվեց արտաքին գործերի նախարարությանը կից հյուպատոսական բաժնի օրինագիծ և միայն վեց ամիս հետո, հուլիսի 31-ին ընդունվեց նման բաժին հիմնելու մասին օրենքը²:

Այնուհանդերձ, Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսությունը շարունակում էր իր ծավալուն ու լարված գործունեությունը: 1919 թվականի մարտի վերջին Օդեսայից հայրենիք ուղարկվեցին շուրջ 3000 հայ ռազմագերի և մի քանի հազար գաղթական՝ ապահովված անհրաժեշտ սնունդով³:

Մեծ աշխատանք էր տարվում նաև համայնքի անդամների, հատկապես՝ ռազմագերիների ու գաղթականների անձնագրային գործը կազմակերպելու ուղղությամբ, որով ապահովվում էր Ուկրաինայում նրանց գոյատևման ու գործունեության իրավական հիմքը: Սակայն երկրում քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխությունն ընդհատեց Օդեսայի հյուպատոսության, ինչպես նաև Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիայի գործունեությունը:

1919 թվականի ապրիլի 6-ին խորհրդային բանակը զրավեց Օդեսան: Ուկրաինայում խորհրդային իշխանության ներքո Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչները չէին կարող ազատ ու հանգիստ գործել: Դաշնակիցների հետ ֆրանսիական ռազմաճակով ապրիլի 7-ին Օդեսայից հեռացան Ուկրաինայում

¹ Տես 77 ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 148, ք. 13:

² Տես նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, ք. 178:

³ Տես նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 1:

Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիան և գլխավոր հյուպատոս Մ.Պոպովը: Ապրիլի 13-ին նրանք Կոստանդնուպոլսից Բաթում-Թիֆլիս ուղղությամբ մեկնեցին Երևան: Օդեսայից հեռանալուց առաջ, ապրիլի 5-ին Մ. Պոպովը հյուպատոսական հիմնարկի քարտուղար Եղիշ Մելիքյանին նշանակեց հյուպատոսի պաշտոնակատար: Սակայն մայիսի 25-ին խորհրդային իշխանության հրամանով դադարեցվեց Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատար Եղիշ Մելիքյանի գործունեությունը:

Շուտով, օգոստոսի վերջին խորհրդային իշխանությունն Ուկրաինայում կրկին տապալվեց: Կիև մտան Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության (Դիբելտորիա) բանակները: Իսկ մինչ այդ, օգոստոսի 11-ին, Օդեսան գրավել էր Ռուսական կամավորական բանակը: Անմիջապես վերականգնվեց Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսության գործունեությունը՝ իր բոլոր ուղղություններով: Ե. Մելիքյանը վերականգնվորեց հյուպատոսական հիմնարկը անձնակազմը համալրելով հիմնականում Հայոց ազգային խորհրդի անդամներով:

1919 թվականի սեպտեմբերի 24-ի զեկուցագրում Ե.Մելիքյանը տեղեկացնում է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին, որ «խորհրդային իշխանության հեռանալուց հետո Հայաստանի հյուպատոսարանն անմիջապես պարզեց իր դրոշակը և վերսկսեց իր գործունեությունը: Գտնում եմ, որ կառավարությունը չի զլանա տալու անհրաժեշտ ցուցումներ հյուպատոսարանի գործունեությունը շարունակելու և իմ ներկա անորոշ դրությունը պարզելու վերաբերմամբ»: Ե.Մելիքյանի անորոշ դրությունն այն էր, որ ձևակերպված էր որպես գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատար, բայց իրականում բավական ժամանակ էր, ինչ կատարում էր հյուպատոսի պարտականություններ:

Օդեսայում իրենց գործունեությունը վերականգնեցին նաև Հայոց ազգային խորհուրդը և մյուս հայկական կազմակերպություններն ու միությունները:

Քանի որ Ուկրաինայում իշխանությունները հաճախ էին փոփոխվում, Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատար Ե.Մելիքյանը իր առաջնահերթ խնդիրն է համարում պարզել նոր իշխանության վերաբերմունքը հայկական ազգային մարմինների ու հյուպատոսության նկատմամբ: Այս անգամ հյուպատոսի պաշտոնակատար Ե.Մելիքյանը այցելեց ռուսական Կամավորական բանակի Օդեսայի շրջանի զինվորական հրամանատարին, որը բավական սիրալիր ու բարյացակամ վերաբերմունք ցույց տվեց դեպի հայերը, դեպի Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսությունը և խոստացավ որոշ չափով բավարարել նրա կարիքները՝ հատկապես զաղթականներին հայրենիք տեղափոխելու հարցում: Ի դեպ, զաղթականների կյանքի բարելավման ու նրանց ճակատագրի հարցերը կենտրոնական տեղ էին գրավում Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսարանի գործունեության մեջ: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ Օդեսան հարավային Ռուսաստանի խոշոր կենտրոններից էր և այդտեղ էին հավաքվում զաղթական հայերը տարբեր վայրերից, ակնկալելով, որ այդ հավահանգստային քաղաքից ավելի ոչ ուրիշ կարող են հայրենիք վերադառնալ:

Բաժնի վարիչն էր Հայկ Եղիազարյանը, որը եռանդուն աշխատանք ծավալեց զաղթական հայերին հայրենիք վերադարձնելու համար: 1919 թվականի սեպտեմբերին Օդեսայում կային շուրջ հինգ հազար զաղթական հայեր: Սերտ

¹ Տես ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 26:

կապի մեջ մտնելով քաղաքի հայկական ազգային մարմինների հետ և նրանցից ստանալով նյութական ու բարոյական աջակցություն, Յ. Եղիազարյանն իր գործունեության առաջին մի քանի օրվա ընթացքում կազմակերպեց 90 հայ գաղթականների տեղափոխումը՝ հոգալով նրանց կարիքները: Հայաստան էին տեղափոխվում առաջին հերթին այն գաղթականները, որոնց հայրենիքում ունեին ծնողներ, ազգականներ, բարեկամներ, որպեսզի ավելի չբարդացնեն երկրի ծանր կացությունը: Գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելու գործը դանդաղում էր նյութական, դրամական միջոցների խիստ պակասի պատճառով: 1919թ. սեպտեմբերի 24-ի իր զեկուցագրում՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին, հյուպատոսի պաշտոնակատար Ե. Մելիքյանը տեղեկացնում է, որ գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի ֆինանսական վիճակը սկզբից ի վեր ծանր է եղել: Այն իր գոյությունը պահպանում էր սեփական կամ բարեգործական միջոցներով: Սեփական միջոցներն ստացվում էին զանազան վկայականներ և անցագրեր տալուց, որոնց արժեքը չնչին էր: Իսկ ամեն անգամ բարեգործական նվիրատվություններին դիմելը ամենևին էլ ցանկալի չէր, քանի որ պետական հիմնարկությունը կորցնում է իր հեղինակությունը: Գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատարը շատ ճիշտ ու վճռական է դնում հարցը. «Եթե կառավարությունը վճռում է Օդեսայում պահել հյուպատոսարան, որը, իմ կարծիքով միանգամայն անհրաժեշտ է, ապա այդ հիմնարկությունը պետք է սույիղ և պետական հիմքերի վրա դնել՝ չխնայելով հարկավոր ծախսերը, որոնց հանրապետության հեղինակության պահպանելու համար անհրաժեշտ են»¹¹: Այդ հարցում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունում միատեսակ մոտեցում չկար: Նախարարության գլխավոր քարտուղար Ալեքսանդր Տեր-Հակոբյանն իր մի գրության մեջ այն կարծիքն է հայտնում, որ հյուպատոսներն ու գործակալները պետք է աշխատեն առանց աշխատավարձի՝ չժանրաբեռնելով պետական զանձարանը¹²: Այսպիսի մտայնության պայմաններում անիմաստ էր նախարարությունից դրամական միջոցներ ակնկալելը: Նրանց գործարած քանքերով շարունակում էր գործել այդ կարևոր պետական հիմնարկը:

Սակայն Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսության գործունեությունը երկար չշարունակվեց: 1919 թվականի դեկտեմբերի 21-ին երրորդ անգամ բոլշևիկյան բանակը գրավեց Ռևկարինան, և վերջնականապես այնտեղ հաստատվեց խորհրդային կարգեր: Դադարեց գործելուց նաև Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին խարկովում հաստատվեցին շուրջ 10 հազար հայ գաղթականներ, հիմնականում Վանից, Էրզրումից և այլ քաղաքներից: Անհրաժեշտ էր ապահովել համայնքի կյանքի իրավական ու սոցիալ-տնտեսական հիմքերը, կազմակերպել հայ բնակչության՝ հատկապես գաղթականների ապրելակերպը, լուծել աշխատանքի, բնակարանի և այլ կենսական հարցեր: Բնակամաբար, առաջ եկավ խարկովում ներկայացուցչություն հիմնելու խնդիրը: Կոմիսարիատի կոլեգիան իր՝ հոկտեմբերի 7-րոշմամբ խարկովում ներկայացուցիչ նշանակեց տեղի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ, բժիշկ Մկրտիչ Մելիքյանին: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 8-ին, կոմիսարիատի կոլեգիայի պահանջով Մ.Մելիքյանն սկսեց իր պարտականությունների կատարումը: Նույն

¹¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 26:

¹² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 20:

¹³ Տես նույն տեղում, գ. 380, ք. 24:

օրն էլ Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի արտաքին գործերի նախարարությունը ճանաչեց նրա լիազորությունները¹⁴։

Ինչպես Օդեսայում, այնպես էլ Խարկովում, հյուպատոսության ֆինանսական միջոցները գոյանում էին հայ գաղութի սուղ հնարավորություններից, զլխավորապես հյուպատոսական տուրքերի (անձնագրերի և անցաթղթերի), ցերեկույթների ու նվիրատվությունների հաշվին։ Իր երեք ամսյա գործունեության ընթացքում Խարկովի հայկական հյուպատոսությունը զգալի աշխատանք կատարեց հայ գաղութի համախմբման և հայության իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ։

Սակայն 1919թ. հունվարի 10-ին, Խարկովի խորհրդայնացումից հետո, արգելվեց հյուպատոսության, Գայոց ազգային խորհրդի ու հայկական մյուս կազմակերպությունների գործունեությունը։ Նույն օրը (հունվարի 10-ին) Խորհրդային Ուկրաինայի Գայկական գործերի կոմիսարիատի Խարկովի բաժանմունքի ղեկավար Գասպարյանցի պահանջով ձերբակալվեցին հյուպատոս, Գայոց ազգային խորհրդի նախագահ Մ.Մելիքյանը և նրա օգնական Ավդալովը։ Ապրիլի 15-ին Ռակովսկին թույլատրեց Մ.Մելիքյանին հեռանալ Խարկովից՝ առհասարակ թողնել Խորհրդային Ուկրաինայի սահմանները։

1919թ. հունիսին, զենեղ Ա.Դեմիկիցի Կամավորական բանակի կողմից Խարկովը գրավելուց հետո փոխվեց քաղաքական իրադրությունը, և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայկական կազմակերպությունների գործունեության համար։

Չուլիսի 4-ին Խարկովում կրկին իր գործունեությունը վերսկսեց հյուպատոսական հիմնարկը։ Նոր հյուպատոսի պաշտոնը ստանձնեց Խարկովի հայ գաղութի հասարակական հայտնի գործիչ, բժիշկ Ռուբեն Յուզբաշյանը։ Չուլաստոսական հիմնարկը անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նահանգում ապաստանած բազմահազար հայ գաղթականների հաշվառման, անձնագրերի և անցաթղթերի հանձնման և նրանց իրավունքների ու շահերի պաշտպանության կազմակերպմանը։

Չուլաստոսությունը ստանում էր նաև ռուսական Կամավորական բանակի գործնական աջակցությունը։ Ուշագրավ է, որ զենեղավ Ա.Դեմիկիցի կարգադրությամբ, Կամավորական բանակի շուրջ 600 հայ զինվորներ՝ մի քանի բժշկասանիտարական ջոկատների հետ, հյուպատոսական հիմնարկի և եկատերինոդարում՝ ԳԳ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Չովհաննես Աղաթեյանի ջանքերով, հաղթահարելով ճանակարհի դժվարությունները, տեղափոխվեցին հայտնիք՝ ազգային բանակում ծառայելու¹⁵։

Չուլաստոսական հիմնարկին հաջողվեց հարաբերություն հաստատել տեղի մամուլի խմբագիրների հետ, որոնք պարբերաբար տպագրում են «Գայկական հարցին» նվիրված հոդվածներ¹⁶։

Սակայն քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխության հետևանքով Խարկովի հյուպատոսությունը դարձյալ չկարողացավ իր գործունեությունը երկար շարունակել։ Նոյեմբերին խորհրդային բանակը մոտեցավ Խարկովին և մինչ քաղաք մտնելը՝ Ռ.Յուզբաշյանը դադարեցրեց հյուպատոսության գործունեությունը։ Դեռևս 1919թ. հունվարին, Ուկրաինայի խորհրդային իշխանության

¹⁴ Տես նույն տեղում, թ. 2։

¹⁵ ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 277, ց. 1, գ. 1, թ. 47։

¹⁶ Տես նույն տեղում, թ. 15։

թելադրանքով, Ռ. յուզբաշյանը պարտավորվել էր չզբաղվել ազգային խնդիրներով և չստանձնել հյուպատոսի պարտականությունը խարկովում¹⁷:

Այսպիսով, ի տարբերություն Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսության արդյունավետ գործունեության, խարկովի հյուպատոսական հիմնարկը օբյեկտիվ պատճառներով չկարողացավ մեծան աշխատանք ծավալել: Այնուհանդերձ, այստեղ էլ կատարվեց ազգամպաստ գործ:

1918 թվականի նոյեմբերին Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիայի ղեկավար Գ. Չամոյանի հրամանով Կիևում ստեղծվեց հյուպատոսություն: Դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական, նախկին հայկական կոմիսարիատի կոլեգիայի նախագահ գնդապետ Միքայել Լոմիզեն միաժամանակ ստանձնեց Հայաստանի Հանրապետության Կիևի հյուպատոսի պարտականությունները, իսկ քարտուղարը դարձավ Օ. Խազիզյանը դարձյալ համատեղությամբ: Հարուստ փորձ ու գիտելիքներ ունեցող Մ. Լոմիզեն մեծ հաջողությամբ էր կատարում հյուպատոսի իր պարտականությունները: Նա իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց միավորել Կիևում գործող հայկական ազգային մարմիններն ու կազմակերպությունները հյուպատոսության շուրջը: Նկատենք, որ Կիևի հյուպատոսությունը գործում էր առավել նպաստավոր պայմաններում, այն սերտ կապի ու համագործակցության մեջ էր դիվանագիտական ներկայացուցչության հետ և օպերատիվ կերպով լուծում էր բոլոր հարցերը: Սակայն երեք ամիս հետո 1919 թվականի փետրվարին ընդհատվեց հյուպատոսության գործունեությունը: Խորհրդային բանակը Կիև մտնելուց անմիջապես հետո հասկանալի պատճառով արգելեց մայրաքաղաքում Վրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսական ծառայությունների գործունեությունը: Կիևից Օդեսա տեղափոխվեցին Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունն ու հյուպատոսությունը: Գ. Չամոյանի հանձնարարությամբ Կիևում մնաց դիվանագիտական ներկայացուցչության և հյուպատոսության քարտուղար Օ. Խազիզյանը, որպեսզի ապահովեր Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական կորպուսի արխիվի, գույքի և շենքի վերահսկողությունը: Չճանաչելով հանդերձ Վրաստանի ու Հայաստանի հյուպատոսական ծառայությունները՝ խորհրդային իշխանությունը թույլատրեց նրանց գոյությունը մինչև մարտի 31-ը: Այդ ընթացքում տեղի հայ գաղութի պահանջով իր արձակուրդն ընդհատեց և հյուպատոսական գործունեությունը վերսկսեց Մ. Լոմիզեն: Ապրիլի սկզբին Ուկրաինայի խորհրդային իշխանությունը Վրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսներից պահանջեց տասնօրյա ժամկետում ստանալ իրենց կառավարություններից խորհրդային իշխանության ճանաչման հայտարարությունը: Սակայն «ոչ հյուպատոսների և ոչ առավել ևս Ռակովսկու համար գաղտնիք չէր, — տեղեկացնում է Օ. Խազիզյանը, — որ դրական պատասխան չէր ստանալու: Այնուհետև պատասխանի բացակայությունը իրավական հիմք տվեց Ուկրաինայի խորհրդային իշխանությանը վտարելու Վրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսներին ոչ միայն Կիևից, այլ ընդհանրապես Ուկրաինայի սահմաններից»¹⁸:

Ուկրաինայի խորհրդային կառավարությանը կից Հայկական գործերի կոմիսարիատի լիազոր Սմբատ Մարգարյանը պահանջեց կոմիսարիատին հանձնել Հայաստանի Հանրապետության Կիևի հյուպատոսության արխիվը, կնիքը և դրամարկը: Այս առիթով Մ. Լոմիզեն գրավոր բողոք ներկայացրեց, որն

¹⁷ Տես 77 ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 380, ք. 24:

¹⁸ 77 ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 173, 2-րդ մաս, ք. 189:

արդյունք չունեցավ: Նա ստիպված հանձնեց պահանջվածը: Մայիսի սկզբին Կիևից Օդեսա մեկնեցին Հայաստանի և Վրաստանի հյուպատոսները: Մեկնելուց առաջ Մ. Լոմիզեյն Կիևի հյուպատոսի լիազորությունը հանձնեց երդվյալ հավատարմատար Ա. Դրագունովին՝ պահանջելով նրանից, որ Ուկրաինայում իշխանության փոփոխության դեպքում վերսկսի իր պարտականությունների կատարումը մինչև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության որոշումը: Կամ նրան հաստատելու, կամ նոր անձ նշանակելու մասին¹⁹: Հիրավի, մի քանի ամիս անց՝ օգոստոսի վերջին Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության և գեներալ Ա.Դեմիկիին կամավորական բանակները պարտության մատնեցին բուլշևիկներին Կիևում և Ուկրաինայում: Ա. Դրագունովը անմիջապես բանակցությունների մեջ մտավ նոր իշխանությունների հետ, ճանաչվեց ու ընդունվեց Կիևի դիվանագիտական կորպուսում և վերսկսեց իր հյուպատոսական գործունեությունը: Սակայն 1919թ. դեկտեմբերի 16-ին խորհրդայնացվեց Կիևը, և դադարեց գործելուց Կիևի հյուպատոսական հիմնարկը:

Այսպիսով, բավական բարդ ու անկայուն քաղաքական իրադրության պայմաններում՝ Օդեսայում, Խարկովում ու Կիևում հիմնված ՀՀ հյուպատոսական մարմինները լայն գործունեություն ծավալեցին հայ գաղութի համախմբման, հայության իրավունքների պաշտպանության և այլ բազմաթիվ խնդիրների իրականացման ուղղությամբ:

ԱՆՈՒՑ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՄԻՍԱԷ ՄԱՆՈՒՇՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԻՂ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

«Ֆրանսիայի բանվոր դասակարգը, ժողովուրդը սրբությամբ են պահպանում Մանուշյանի ջոկատի հերոսական մարտիկների հիշատակը, Մանուշյանի, որի անվամբ, ի նշան շնորհակալության և հիացմունքի կոչված է Փարիզի փողոցներից մեկը ...»¹: Այսպես է գրել Մ.Մանուշյանի մասին Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի քարտուղար Ժակ Դյուկլոն: Հիրավի, հայ ժողովրդի արժանավոր զավակը իր սխրանքներով հիացրեց Ֆրանսիային, չխնայելով կյանքը, մինչև վերջ պայքարեց լավագույն ապագայի համար:

Մ.Մանուշյանը ծնվել է 1906 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Եփրատ գետի ակունքի մոտ գտնվող Ադեյման գյուղաքաղում, այգեգործի ընտանիքում: Նրա իայրը զոհվել է թուրքական հրոսակների հարձակումների ժամանակ, մայրը սովամահ է եղել, իսկ հայրենի օջախը ավերվել է թուրքական ենիջերիների կողմից:

Ութամյա Միսաքը իր եղբայրների ու քույրերի հետ Ադեյմանի հայ գաղթականների օգնությամբ անցնում է Սիրիա: Դեռ որբանոցում եղած ժամանակ Մի-

¹⁹ Տես նույն տեղում:

¹ ՀՀ Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ), ֆ. 1029, ց. 1, գ. 177^ա, թ. 5:

սաքը աչքի է ընկնում իր արտակարգ ընդունակություններով: Հենց այդ ժամանակ, պատանի հասակում նա հրապարակում է իր առաջին բանաստեղծություններն ու հոդվածները¹:

1925 թ. Մ.Մանուշյանը Միրիայի բազմաքանակ հայ որբերի հետ տեղափոխվում է Ֆրանսիա²:

Մինչև 1928 թ. աշխատում է Մարսելում՝ որպես ատաղձագործ բանվոր:

1928 թ. տեղափոխվում է Փարիզ, աշխատում մեքենաշինական գործարաններից մեկում որպես բանվոր³:

1930-1935 թթ. Մ.Մանուշյանը ամբողջապես զբաղվում է գրական աշխատանքով, որից հետո անցնում հասարակական և քաղաքական աշխատանքի:

1934 թ. Մանուշյանը ընդունվում է ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցության շարքերը և մինչև իր կյանքի վերջին տասնամյակը (1934-1944 թթ.) իրեն նվիրում է աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանության պատվավոր գործին⁴:

Այդ տարիներին Մանուշյանը հանդես է գալիս հակաֆաշիստական մի շարք հոդվածներով («Ձանգու» թերթում), որտեղ կոչ է անում հայ զաղուքին ստեղծել ազգային միասնական ճակատ՝ միահամուռ կերպով պայքարելու ֆաշիստների դեմ:

1937 թ. Մանուշյանը մասնակցում է ֆրանսիական կոմկուսի հակաֆաշիստական համագումարին՝ որպես հայկական կոմունիստական սեկցիայի ներկայացուցիչ⁵:

1938 թ. հունվարին Ֆրանսիայի՝ Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) կենտրոնական կոմիտեն իր երկրորդ քարտուղար Մ.Մանուշյանին Փարիզից ուղարկում է Լիոն՝ ՀՕԿ-ի երեք մասնաճյուղերի («Միկոյան», «Վերելք», և «Չորագես») միջև եղած տարածայնությունները ուսումնասիրելու և կանոնավորելու հանձնարարությամբ: Այդ նույն ամսվա վերջերին՝ Լիոն քաղաքի երրորդ քաղաքապետարանի սրահում կազմակերպված հրապարակային ժողովում, համերաշխություն վերականգնելու վերաբերյալ առաջին իսկ ելույթով, Մանուշյանը իրեն դրսևորում է որպես բարձր գիտակցության և կազմակերպչական տաղանդի տեր մարդ: Նա խիստ քննադատություն ծավալեց հասարակական գործերն իրենց շահամոլությանը ծառայեցնող սնափառների, բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր իրենց «աշխատանքները» հանգեցնում էին պառակտումներին, հասարակական գործերի ջլատմանը:

Մանուշյանը մոտ երեք ամիս մնում է Լիոնում և տեղի ազնիվ ու հայրենասեր ընկերների հետ հասնում համերաշխության վերականգնմանը⁶:

1939 թ. սեպտեմբերի 3-ին Մանուշյանը ձերբակալվում է, 1940 թ. կանչվում բանակ և գորացրվում այն ժամանակ, երբ ֆաշիստներն արդեն ոտնակոխ էին անում Փարիզը⁷:

¹ Տես նույն տեղում, գ. 137^ա, թ. 6:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 1029, գ. 1, գ. 137^ա, թ. 2:

⁵ ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 1029, գ. 1, գ. 137^ա, թ. 6:

⁶ Տես նույն տեղում, թ. 2:

⁷ Տես նույն տեղում, թ. 6:

Մանուշյանը շուտով ոստիկանության կողմից բանտարկվում և ուղարկվում է Կոմպիենի համակենտրոնացման ճամբարը: Երեք ամիս անց մի խումբ ընկերների հետ փախչելով այնտեղից, ընդհատակյա պայքար է ծավալում, ապա պարտիզանական շարժման ղեկավարության հանձնարարությամբ ստանձնում «Ստալինգրադ» ջոկատի քաղաքական կոմիսարի պաշտոնը, իսկ այնուհետև նշանակվում նրա հրամանատար: Այդ ջոկատը, սկսած 1943 թ. մարտի վերջերից, հանգիստ չէր տալիս Ֆրանսիան օկուպացրած հիտլերականներին: Հարձակում է սեսական խմբի վրա Լևալուա փողոցում, Փարիզի պարետի գեներալ Ֆոն Շաունբուրգի, հայտնի էսեսական շտանդարտենֆյուրեր Յուլիոս Ռիթերի սպանությունները, բազմաթիվ դիվերսիոն գործողություններ, պայթեցված զինվորական էշելոններ, հայրենասիրական պայքարի կոչ անող տասնյակ թռուցիկներ: «Ստալինգրադ» ջոկատի այս և բազմաթիվ այլ գործողություններին անմիջական ղեկավար մասնակցություն է ունեցել հայ ժողովրդի խիզախ զավակը¹:

Մանուշյանը նաև անմիջական օգնություն է ցույց տալիս հայ պարտիզանական ջոկատների գործունեությանը: Նա հետագայում ղեկավարում է պարտիզանական ևս երեք ջոկատ:

Մանուշյանը մեծ աշխատանք է կատարել նաև Սովետական բանակի հայ ռազմագերիներին օգնելու գործում: Արդեն 1943 թ. մայիս ամսից Փարիզում նա և իր խմբի մարտիկ Ալեքսան Կոստանդինյանը հայ ռազմագերիների հետ կապ էին հաստատել: Նրանք հակահիտլերական թռուցիկներ էին հրատարակում և տարածում գորանոցներում, թաքստոցներ ապահովում բանակը լքող զինվորների համար և նրանց մուտքն ապահովում պարտիզանների շարքեր:

«... Հասարակաց թշնամիի դեմ տարվող այս ընդհանուր պայքարի մեջ մեր գաղութն ալ անմասն չմնաց ...

... Նույն պայքարի անբաժանելի մասն ենք նկատած բռնորեն գերմանատելի համազգեստը հագած խորհրդային ռազմագերիներու փախուստի աշխատանքը: Ուրախ ենք այսօր հայտարարելու, որ անոնցմե շուրջ 1400 հոգիներ տասնյակ մը մեծ ու փոքր քաղաքներ ազատագրած են գերման ավազակներեն ու ֆրանսիացի հայրենասերներու զնահատման արժանացած, պանծացնելով այսպես մեր ժողովրդի արդարասիրությունն ու քաջությունը:

Ռազմագերիներեն անոնք, որոնց անհրաժեշտ պայմանները չէինք կրցած ստեղծել ազատագրական կռիվներու մասնակցելու համար, խիստ անձկալի կացության մը մատնված էին: Մինչև իշխանությանց իրենց բաղդով զբաղվելը՝ անոնք ֆրանսահայության հոգածության առարկա դարձան որպես մեր հարազատներն, որ վերադառնալով Հայրենիք, պիտի նվիրվին անոր մեծության»²:

Մանուշյանի անունն ու սխրանքները տարածվում են ամբողջ Ֆրանսիայում ու նրա սահմաններից դուրս: Գեստապոն ամեն միջոց գործադրում է՝ որսալու Մանուշյանին: Ֆաշիստները նրա գլխի համար հայտարարել էին 5 մլն. մարկ պարգև³:

Երկար որոնումներից ու լրտեսական ամեն ջանք գործադրելուց հետո գեստապոյականներին հաջողվում է 1943 թ. նոյեմբերի 10-ին ձերբակալել Մանուշյանին ու նրա 22 ընկերներին⁴:

¹ ԳԳ ԵՊԿԴԱ, ֆ. 1029, ց. 1, գ. 137^ա, թ. 2:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում, թ. 6:

⁴ Տես նույն տեղում:

Մանտե բանտից Մանուշյանը իր կնոջը՝ Մելինեին, գրում էր. «Այս պատերազմը փորձաքար մըն է, որտեղ պիտի ճշտվի յուրաքանչյուրի դիրքը Ֆրանսիայի և մանավանդ հայրենիքի նկատմամբ»¹:

Գետապայականները մեծ դատավարություն սկսեցին, որը Ֆրանսիայի նորագույն պատմության մեջ հայտնի է «Քսաներեքի դատավարություն» անվամբ²:

1944 թ. փետրվարի 17-ին Փարիզի Կոնտինենտալ հյուրանոցում սկսվեց դատավարությունը, որը տևեց երկու օր: 23 հերոսներն էլ մահվան դատապարտվեցին³:

«Մենք ազատության զինվորներ ենք և անսասան կամքով ենք լսում դատավճիռը: Բայց ազատությունը կարելի չէ գնդակահարել, ազատությունն անմահ է ... Մենք գիտակցաբար ենք գնում դեպի մահ, որպեսզի ապագա մարդկությունն այլևս չտեսնի պատերազմի և ֆաշիզմի սարսափները ... Մենք հավատով ենք հրաժեշտ տալիս կյանքին, անսասան հավատով, որ կոմունարների դրոշմ կծածանվի Ֆրանսիայի վրա, և աշխարհում կհաղթանակի ազատությունը... Վիվ լա Ֆրանս, վիվ լա լիբերտե...- Կեցցե Ֆրանսիան, կեցցե ազատությունը...»⁴:

1944 թ. փետրվարի 21-ին Մոն Վալերիան կոչվող վայրում քաջ զինվորները գնդակահարվեցին ազատության պատի առջև⁵:

Կնոջն ուղղված վերջին նամակում Միսաք Մանուշյանը գրում էր.

«Քանի մը ժամ հետո այլևս այս աշխարհեն կհեռանամ: Այս կեսօրե հետո ժամը 3-ին, պիտի զնդակահարվինք: Չեմ հավատար, այսուհանդերձ, գիտեմ որ այլևս քեզ պիտի չտեսնեմ:

Ինչ կրնամ գրել քեզի, ամեն ինչ անորոշ է մեջս և պայծառ միաժամանակ:

Ֆրանսիայի ազատագրության բանակին մեջ մտած էի որպես կամավոր զինվոր և կմեռնիմ գաղափարիս համար: Երջանկություն անոնց, որ պիտի ապրին մեզմե հետո և պիտի վայելին վաղվա ազատության և խաղաղության անուշությունը:

Վստահ եմ, որ Ֆրանսիայի ժողովուրդը ազատության համար պայքարող ընկերներուն հիշատակը պիտի գիտենա պատվել արժանավայել կերպով:

... Բարեկամներու օգնությամբ, որոնք վստահ եմ, որ չպիտի զլանան և պիտի ուզեն պատվեն զիս, տպել կուտաս՝ բանաստեղծություններս, որոնք արժանի են կարդացվելու: Եթե կրնաս հիշատակներս տար Չայաստան:

Քիչ հետո պիտի մեռնիմ 22 ընկերներուս հետ, քաջությամբ և հոգիի խաղաղությամբ մարդու մը, որու խիղճը հանգիստ է, որովհետև անհատապես ոչ ոքի գեշություն չեմ ըրած և եթե ըրած եմ, եղած է առանց ոխի ...

Բոլոր անոնք, որոնք ինձ գեշություն ըրած են կամ ուզած են ընել, բոլորին կներեմ, բացի այն անձեն, որ մեզ դավաճանեց, իր մորթը վերագնելու համար և անոնց, որոնք մեզ ծախեցին:

¹ Նույն տեղում, գ. 177^ա, թ. 5:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում:

⁴ Տես նույն տեղում, գ. 137^ա, թ. 1:

⁵ Տես նույն տեղում, թ. 6:

Ուժեղորեն կհամբուրեն քեզ, ինչպես և քույրդ և բոլոր ընկերները, որոնք գիս կճանչնան հեռվեն կամ մոտեն, կուրծքի վրա կսեղմեն բոլորդ, մնաք բարով»¹ :

Մանուշյանի գնդակահարությունից հետո չեն դադարում հետապնդումները նրա այրու՝ Մելինեի նկատմամբ: Այդ ժամանակ նրան իր տանը ապաստան է տալիս Շառլ Ազնավուրի հայրը՝ Մամիկոնը²:

1945 թ. սեպտեմբերին հատուկ որոշմամբ Միսաք Մանուշյանի այրին՝ Մելինե Մանուշյանը, հաստատվում է Երևանում: 1946 թ. ՀՍՍՀ մինիստրների խորհրդի որոշմամբ նրան, որպես «Ստալինգրադ» ջոկատի հրամանատարի և հերոսի այրու, նշանակվում է ամսական 500 ռուբլի թոշակ³:

Ֆրանսիացի նշանավոր բանաստեղծ Լուի Արագոնը 1947 թ. մարտի 6-ին Փարիզի դահլիճներից մեկում տեղի ունեցած հավաքույթի ժամանակ, որը նվիրված էր հայ ժողովրդի պոեզիային, ասել է.

«Հայ ժողովրդի տառապանքի դիմաց Ֆրանսիայի բազմաթիվ մտավորականներ իրենց թանաքը գործածեցին՝ նպաստելու նրա ազատության. գործին: Բայց հայ ժողովուրդը թանաքի տեղ իր արյունը տվեց Ֆրանսիայի ազատագրության համար: Երբեք չեն մոռանա պատերազմի ժամանակ Ֆրանսիայի բոլոր անկյուններում պատերի վրա փակցված մեծածավալ ծանուցումները... նրանց պետք էր հայ էր՝ Մանուշյանը, որի գնդակահարման տարեկիցն է զուգադիպում այս հավաքույթը: Գավառի մի խուլ անկյունում, անծանոթ մի ձեռք այդ ծանուցումներից մեկի վրա գրել էր.

«Մեռան Ֆրանսիայի համար»:

Մենք չենք կարող մոռանալ ձեր ժողովրդի մասնակցությունը մեր հայրենիքի ազատությանը»⁴:

ՀԱՎՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԳՎԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՐՅԱԽԱՀԱՅ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ /ՂԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ/

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև հայ ժողովուրդը: Նրա ավելի քան 600 հազար զավակներ, որից ավելի քան 300 հազարը Խորհրդային Հայաստանից, 1939 – 1945թթ. տարբեր ռազմաճակատներում ու զորատեսակների կազմում, գործուն մասնակցություն ունեցան մարտական բոլոր գործողություններին՝ փառքով պսակելով հայ ժողովրդի մարտական հարուստ ավանդույթներով լի պատմությունը: Հայ ռազմիկներից ավելի քան 200 հազարը զոհվեցին թշնամու դեմ մղված արյունահեղ մարտերում՝ ոսկե տառերով գրելով իրենց անունները պատերազմի տարեգրության էջերում: Ճակատամարտերում ցուցաբերած խիզախության և կատարած անօրինակ սխրանքների համար շուրջ 70 հազար հայոր-

¹ «Արվեստական Հայաստան», 1944 թ. օգոստոսի 7, հ. 213, էջ 3:

² ՀՀ ԼՊ ԿՊԱ, ֆ. 362, ց. 7, գ. 86, թ. 1-3:

³ Տես նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 57, գ. 520, թթ. 1, 7, 9:

⁴ Տես նույն տեղում, ֆ. 1029, ց. 1, գ. 137^ա, թ. 6:

դիներ պարզևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով, իսկ նրանցից առավել աջքի ընկած 105-ը արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման¹։ Այդ կոչումը սահմանվել էր դեռևս 1934թ. ապրիլի 16-ին՝ ԽՍՀՄ Կենտրոնականի որոշմամբ, որպես պատվավոր կոչում, գերազանցության բարձրագույն աստիճան։

1934 – 1991թթ. ընթացքում հերոսի կոչում է շնորհվել շուրջ 13000 մարդու, որոնցից 11633-ին 1941 – 1945թթ. Հայրենական Մեծ, 412-ին՝ Խորհրդա-Ֆիննական և 93-ին՝ Խորհրդա - Ճապոնական - ճապոնական պատերազմներում, իսկ մնացածը խաղաղ ժամանակաշրջանում կատարած սխրանքների համար։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում հերոսացած 12138 խիզախները հանդիսանում էին ԽՍՀՄ 62 ազգերի ու ժողովուրդների զավակներ։ Հերոսների համաստեղության շարքում հայերը հրեաների հետ միասին գրավում են պատվավոր 5–6-րդ տեղերը ռուսներից, ուկրաինացիներից, բելոռուսներից ու թաթարներից հետո²։

Ինչպես արդեն նշել ենք, Խորհրդային Միության հայ հերոսների թիվը 108 է։ Համեմատության կարգով նշենք, որ վրացի հերոսների թիվը կազմել է 89. իսկ ադրբեջանցիներիինը՝ 43։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ ադրբեջանցի համարվող հերոսների իրական թիվը ավելի քիչ է, քանի որ նրանց մի զգալի մասը քրդեր են, թալիշներ, թաթեր, լեռնաին հրեաներ և այլ ազգություններ³։

Մեր հաշվումներով հայ հերոսներից 35-ը Խորհրդային Հայաստանից են, 4-ը արևմտահայ, 27-ը՝ Արցախից, 23-ը՝ Ռուսաստանից, 13-ը՝ Վրաստանից, 5-ը՝ Ադրբեջանից և 1-ը՝ Ուկրաինայից։ Ինչպես տեսնում ենք, Խորհրդային Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններում ապրած հայերից ամենից շատ հերոսներ տվել են արցախահայերը։ Դա պատահական չէ, որովհետև հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմությունը ցույց է տվել, որ Արցախը դարձրել շարունակ եղել է պատմական Հայաստանի հյուսիս - արևելյան կողմի հուսալի վահանը, որի բնակիչները քոչվոր զավթիչների դեմ մղված մարտերում միշտ էլ աջքի են ընկել իրենց նախանծելի քաջությամբ, համառությամբ և տոկունությամբ։ Պատմական որոշ ժամանակաշրջանում Արցախը նույնիսկ հանդիսացել է հայ ժողովրդի ազգային-ազատադրական պայքարի կենտրոն։ Միայն ցարական Ռուսաստանի բանակին արցախահայերը տվել են 9, իսկ Խորհրդային բանակին 23 զեներալ, 3 մարշալ, 3 ծովակալ, հազարավոր սպաներ⁴։

Մինչ Խորհրդային կարգերի հաստատվելը Արցախը 1805–1918թթ. եղել է Ռուսական կայսրության Ելիզավետպոլ նահանգի, իսկ 1918–1920թթ. Հայաստանի Հանրապետության կազմում։ Անդրկովկասում առաջինը Ադրբեջանում Խորհրդային կարգերի հաստատումը, 1921թ. Հայաստանում ստեղծված բարդ ու հակասական իրադրությունը, ինչպես նաև Բաքվի նավթի գործոնը, հնարավորություն

¹ Տես Հարությունյան Կ.Ա., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմին (1939-1945թթ.), Եր., 2001, 15, 9-10 (ընդհանուր առմամբ հայ հերոսների թիվը 108 է, քանի որ հետպատերազմյան տարիների խաղաղ աշխատանքի բնագավառում կատարած սխրանքների համար հերոսի կոչում է շնորհվել ևս 3 հայրորդ)։

² Հաշվումները կատարված է մեր կողմից՝ Герои Советского Союза. Историко-статистический очерк, М., 1984 и Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь, М., кн. 1, 1987, кн. 2, 1988 աշխատությունների հիման վրա։

³ Տես Հարությունյան Կ.Ա., Սանուկյան Դ.Դ., Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում 1941-1945թթ., Ե., 2001, էջ 126։

⁴ Տես Վիրաբյան Ա., Գիրք դարերի խորքից, Ե., 1998, Նշանավոր արցախցիներ (ռուսերեն), Ե., 1992։

տվեցին Ադրբեջանի ղեկավարությանը ճարպկորեն օգտվելու ընծեռված հնարավորություններից և ստիպել ՌԿ(Բ) կողմից կապայան բյուրոյին նույն թվականի հունիսի 5-ի որոշմամբ գերազանցապես հայ բնակչություն ունեցող երկրամասը «նվիրաբերել» Ադրբեջանին: Շատ լավ հասկանալով, որ այդպիսի մի խոշոր հայաբնակ երկրամասում վտանգավոր կլինի վարչական մեկ միավոր ստեղծելը, խորամանկ և հեռատես ազերիները Արցախի հայաշատ բնակավայրերը բաժան-բաժան արեցին իրարից և նրանց մի զգալի մասն արհեստական վարչա-տարածքային վերաբաժանման հետևանքով անջատեցին Լեռնախին Ղարաբաղից:

1923թ. հունիսի 7-ին Ադրբեջանի կազմում ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Ղարաբաղից անջատված հայկական բնակավայրերը ընդգրկվեցին արհեստականորեն ստեղծված նոր վարչատարածքային՝ Շամխորի, Խանլարի, Դաշքեսանի (Քարհատի), Գետաբեկի և Շահունյանի շրջանների միջև:

Բացի այդ, որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը ֆիզիկապես բաժանվի Խորհրդային Հայաստանից, իրենց «ինտերնացիոնալիստ» հորջորջող ազերիները 1923-1929թթ. Հայաստանի և Ղարաբաղի միջև ստեղծեցին այսպես կոչված «Կարմիր Քուրդիստան» հանրապետությունը, որը որոշ ժամանակ անց վերացվեց ու ստեղծվեցին Լեռնային Ղարաբաղը արևմուտքից ու հարավից մայր Հայաստանից կտրող Զյալբաջարի և Լաչինի արդբեջանական շրջանները: Դեռ ավելին, երբ սկսվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, ապա Մեծ Հայրենականը, Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով առիթից, հանրապետությունում ապրող հայերին զանգվածաբար ռազմաճակատ ուղարկեց ի հաշիվ արդբեջանցիների: Պատմական գիտությունների դոկտոր, Արցախի պատմության նվիրյալ Հրանտ Աբրահամյանի վկայությամբ, Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին գործող բանակ է զորակոչվել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հայ բնակչության մեկ երրորդը, այսինքն 45 հազար մարդ, որոնցից 22 հազարը զոհվել է ռազմաճակատում:²

Համարյա նույն թվերն են բերված Շահին Սկրտչյանի աշխատանքներում:³ Ըստ վերջինիս, պատերազմի տարիներին ռազմաճակատ է զորակոչվել ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության 30%-ը:⁴ Չափազանց արժեքավոր փաստեր են բերված Հրանտ Աբրահամյանի և Շահին Սկրտչյանի վերջերս համատեղ իրատարակած գրքում. Հայրենական մեծ պատերազմը (1941-1945թթ.) նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց, որպեսզի հայկական Հաղորդի շրջանի բնակչության 38%-ը, կամ բացարձակ թվերով՝ 8267 հոգու զորակոչեն գործող բանակ, - ասված է այնտեղ: Հազար մարդու հաշվով դա 5-6 անգամ ավել էր, քան արդբեջանական շրջաններից էին զորակոչվել: Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են: Պատկերը նման է եղել նաև Հյուսսային Արցախում: Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Խիկար Բարսեղյանի հաշվարկներով, միայն Շահունյանի շրջանից պատերազմի տարիներին գործող բանակ են զորակոչվել ավելի քան 15 հազար

¹ Տես Սկրտչյան Ե., Արցախում են ուրիշ պատերազմ տեսա, Ե., 1996, էջ 5-7:

² Տես Աբրահամյան Դ., Արցախյան գոյամարտ, Ե., 1991, էջ 68:

³ Տես Սկրտչյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ (ուղեցույց), Բաքու, 1970, էջ 9, Արցախ, Ե., 1991, էջ 72:

⁴ Սկրտչյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Բանբեր Հայաստանի արխիվներին, Ե., 1985, թիվ 1, էջ 111-127:

⁵ Աբրահամյան Դ., Սկրտչյան Ե., Արցախի համար զոհված դիակցիները, Ե., 2000, էջ 15:

հայեր, որոնցից ավելի քան 5 հազարը գոհվել են ռազմաճակատում:¹ Ըստ Բորիս Սարկիսովի, միայն Շամխորի շրջանի Չարդախլու հայկական գյուղից ռազմաճակատ է զորակոչվել գյուղի բնակչության ավելի քան 35%-ը՝ 1200 մարդ, որից գոհվել են 320-ը:² Միայն Չարդախլուն իր պատմության ընթացքում տվել է 2 մարշալ, 7 գեներալ, 3 գեդապես, 180 տարբեր կոչումների սպաներ:³ Պատերազմի տարիներին զորակոչը Յուսիսային Արցախի հայաշատ շրջաններում նույն պատկերն է ունեցել ինչ Լեռնային Ղարաբաղում: Մեր մոտավոր հաշվումներով, շուրջ 35 հազար հայեր: Այսպիսով, Արցախից ընդհանուր առմամբ պատերազմի տարիներին բանակ է զորակոչվել ավելի քան 80 հազար հայեր, որը կազմել է բնակչության 30%-ը, նրանց շուրջ կեսը գոհվել են ռազմաճակատում: Եթե բանակ զորակոչված արցախահայերի քանակը համեմատենք ԽՍՀՄ-ից նույն ժամանակաշրջանում զործող բանակ զորակոչվածների թվի հետ, որը կազմել է երկրի բնակչության 18%-ը,⁴ իսկ Խորհրդային Ֆայաստանի բնակչության 20%-ը,⁵ ապա տեսնում ենք, որ Լեռնային Ղարաբաղում և Յուսային Արցախում հայերի զորակոչը գերակատարվել է ավելի քան 12%-ով, իսկ որոշ շրջաններում էլ ավելի՝ 20%-ով: Սա մեկ անգամ ևս ապացուցում է այն փաստը, որ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով պատերազմի ընձեռած նպաստավոր պայմաններից, պլանավորված կերպով իրագործել է Արցախի հայաթափման նախօրոք մշակած իր ռճրագործ ծրագիրը:

Չնայած Ադրբեջանի կառավարության կողմից Արցախի գերակշիռ մեծամասնությունը կազմող հայ բնակչության նկատմամբ կիրառած միտումնավոր հանցավոր քաղաքականությանը, արցախահայությունը ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարում պատվով կատարեց հայրենիքի հանդեպ ունեցած իր սրբազան պարտքը՝ տալով Խորհրդային Միության 27 հերոս, Փառքի շքանշանի երեք աստիճանների 6 ասպետ, 3 մարշալ, 3 ծովակալ, 23 գեներալ, ավելի քան 30 հազար շքանշանակիրներ ու մեդալակիրներ:⁶

Ժամանակագրական առումով արցախահայերից 3-ը Խորհրդային Միության հերոսի կոչման են արժանացել 1940, 2-ը՝ 1942, 4-ը՝ 1943, 10-ը՝ 1944, 5-ը՝ 1945, 2-ը՝ 1946 և 1-ը՝ 1975 թվականներին:

Չերոսություն կատարելիս նրանցից 3-ը ունեցել են գեներալի, 1-ը՝ գեդապետի, 2-ը՝ փոխգեդապետի, 3-ը՝ մայրի, 1-ը՝ կապիտանի, 14-ը՝ լեյտենանտի (այդ թվում կրտսեր և ավագ) և 3-ը՝ սերժանտի զինվորական կոչումներ:⁷

Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո արցախահայ հերոսներից Գովհանես Բաղրամյանին շնորհվել է Խորհրդային Միության մարշալի, Գամազաս Բարաջանյանին՝ Ջրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի, Միքայել

¹ Տես Բարսեղյան Խ., Դայ ժողովրդի ավանդը Դայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում, Ե., 1995, էջ 56:

² Саркисов Б. А., Не зовни, не зовни, колокол, Е., 1988, с.3.

³ Տես Վիրաթյան Ա., Գիրք դարերի խորքից, Ե., 1998, էջ 10, Նշանավոր արցախցիները (րուսերեն) Ե., 1993, էջ 48-147:

⁴ Труд секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, военных действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование, М., 1993, с. 139.

⁵ К. А. Арутюнян, Кому нужны военные "уточнения" достоверности исторических исследований, Вестник общественных наук, 2, Е., 2000, с.179.

⁶ Դաշվումները կատարված են մեր կողմից:

⁷ Դաշվարկները կատարել ենք Կ. Ա. Դարությունյանի՝ Դայ ժողովրդի մասնակցությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մենագրության տվյալների հիման վրա:

Պարսեղովին զեներալ-գնդապետի, Գրիգոր Բաղյանին և Կոնստանտին Նազարյանին (Նազարով) զեներալ-մայորի կոչում: Պատերազմի տարիներին՝ 1943թ. հոկտեմբերի 16-ին, զեներալ-մայորի կոչում էր շնորհվել Անդրանիկ Ղազարյանին:

Արցախահայ հերոսներից 16 հոգի ծառայում էին հետևազորում, 4-ը՝ հրետանային զորամասերում, 4-ը՝ օդաչու էր, 2-ը տանկիստ, իսկ 1-ը՝ հեծելազորային:

Չերոսի կոչման արժանալու պահին նրանցից Չովհաննես Բաղրամյանը հանդիսանում էր 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար, Միքայել Պարսեղովը՝ 7-րդ բանակի հրետանու պետ, Անդրանիկ Ղազարյանը՝ 74-րդ հրաձգային դիվիզիայի, Համազասպ Բաբաջանյանը՝ 20-րդ զվարդիական մեքենայացված բրիգադի Կարապետ Բաղյանը՝ 71-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար: Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանն՝ առաջին անգամ այդ բարձր կոչմանն է արժանացել ավիատորակի, երկրորդ անգամ ավիագնդի հրամանատարի պաշտոնում: Ռաֆայել Գաբրիելյանը (Կապրելյան) Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին եղել է 89-րդ ավիատրանսպորտային գնդի հրամանատար, իսկ հերոսի կոչման արժանանալիս՝ ԽՍՀՄ վաստակավոր փորձակող օդաչու (15.05.1975թ.): Արցախահայ մնացած հերոսներից 4-ը եղել է գումարտակի, 2-ը՝ մարտկոցի, մեկը՝ վաշտի, մեկը՝ ավիաեսկադրիլիայի, 7-ը՝ դասակի, 2-ը՝ ջոկի, 1-ը՝ հրանոթի հրամանատար, 1-ը՝ գումարտակի կոմիսար, 1-ը՝ ավիաեսկադրիայի շտուրման:

Ըստ տարիքային հասակի հերոսի կոչում շնորհելու պահին ամենամեծ տարիքն ունեցել է Չովհաննես Բաղրամյանը՝ 47 տարեկան (ծնվել է 1897թ. դեկտեմբերի 2-ին, հերոսի կոչման արժանացել 1944թ. հունիսի 29-ին և 1977թ. դեկտեմբերի 1-ին, իսկ ամենափոքր տարիքն ունեցել է Աուրեն Գասպարյանը (Կասպարյան) 20 տարեկան (ծնվել է 1924թ. օգոստոսի 15-ին, հերոսի կոչման արժանացել է 1944թ. նոյեմբերի 18-ին): Մնացած հերոսներից 9-ը ծնվել են 1901-1910, 12-ը՝ 1911-1920, իսկ 4-ը՝ 1921-1924 թվականներին: Խորհրդային Միության հերոս Միքայել Պարսեղովը ծնվել է 1899թ. հունիսի 15-ին, հերոսի կոչման արժանացել՝ 1940թ. մարտի 21-ին: Ինչպես տեսնում ենք, արցախահայ հերոսների միջին տարիքը կազմել է 33 տարեկան:

Արդեն նշել ենք, որ արցախահայ հերոսներից 9-ը այդ բարձր կոչմանն արժանացել են հետմահու: Մնացած 18 հերոսներից 11-ը պատերազմից հետո շարունակել են զինվորական ծառայությունը, իսկ 7-ը՝ վերադարձել են խաղաղ աշխատանքի ճակատ: Այժմ արցախահայ հերոսներից կենդանի են մնացել 2-ը՝ Կոնստանտին Նազարյանը (Նազարով) և Հրանտ Ավագյանը, նրանցից առաջինը ապրում է Մոսկվայում, իսկ երկրորդը՝ Դնեպրոպետրովսկում:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզից թվով ամենաշատ՝ 6 հերոս տվել է Առեփանակերտի շրջանը. Կոնստանտին Նազարով (գ.Խնձրիստան), Աուրեն Պետրոսյան, Վլադիմիր Չովհաննիսյան (երկուսն էլ Ռև գյուղից), Երեմ Դանիելյան, Գևորգ Հակոբյան (հորեղբոր որդիներ, Արանգածին գյուղից) և Սուրեն Գասպարյան (Ղլիղբաղ գյուղից): Այնուհետև Շուշիի շրջանը՝ 5 հերոս. Անդրանիկ Ղազարյան, Նելսոն Առեփանյան, Ռուրեն Բաղիրյան (երեքն էլ Շուշի քաղաքից), Հրանտ Ավագյան (գ. Զարինտակ) և Ռաֆայիլ Գաբրիելյան (ծնվել է Բաքվու մշուշեցի հայտնի բժիշկ, պրոֆեսոր Չովման Գաբրիելյանի ընտանիքում): Չորս հերոս է տվել Մարտունու շրջանը, Միքայել Պարսեղով (գ.Մեղրադիչեն-Կոլխազաշեն), Իսահակ Մանասյան (գ.Խերխան), Արամ Աաֆարյան (գ.Հաղորտի) և Իվան Շահում-

յան (գ.Պառավաթուճք)։ Երկուական հերոսներ են տվել Մարտակերտի՝ Գրիգոր Չայրապետյան (գ Մինգրելսկ), Թեմիկ Ավթանդիլյան (գ.Մարտակերտ) և Չաղրուքի շրջանները։ Արման Չայրիյան (գ.Տող), Աշոտ Գասպարյան (գ.Դուղուկալի)։ Այսպիսով, միայն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը տվել է Խորհրդային Միության 19 հերոս։

Ինչպես արդեն նշել ենք, արցախահայ մնացած 8 հերոսները Չյուսիսային Արցախի ծնունդ են։ Երեք հերոս է տվել Խանլարի շրջանը։ Էդուարդ Այանյան, Ղազարոս Ջաքարյան (երկուսն էլ Գետաշեն գյուղից), Վաղինակ Ջաքարյան (գ.Մարտունաշեն)։ Երկուական հերոսներ են տվել Շամխորի՝ Յովհաննես Բաղմանյան, Չամազասպ Բաբաջանյան (երկուսն էլ Չարդախլու գյուղից) և Դաշքեսուտանի (Քարհատի) շրջանները։ Խաչատուր Մելիքյան (գ.Ջաղիկ), Գրիգոր Բաղյան (գ.Խաչակապ)։ Մեկ հերոս է տվել Շահումյանի շրջանը։ Գարեգին Բալայան (գ.Գյուլիստան)։

Այժմ տեսնենք, թե արցախահայ հերոսները Խորհրդային Միության ո՞ր հանրապետության և արտասահմանյան ինչ՞ երկրների տարածքներում են կատարել իրենց անմահ սխրանքները, կամ ո՞ր ճակատամարտերում և ռազմաճակատներում են նրանք հերոսացել։

Մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արցախահայ 27 հերոսներից 14-ը հերոսի կոչման են արժանացել Խորհրդային Միության, իսկ 13-ը՝ արտասահմանյան երկրների (Ֆինլանդիա, Արևելյան, Չարավարևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի) տարածքներում տեղի ունեցած մարտական գործողությունների ժամանակ ցուցաբերած քաջագործությունների համար։ Չերոսներից երեքը՝ Միքայել Պարսեղով, Գրիգոր Չայրապետյան և Խսահակ Մանասյան, բարձրագույն կոչման են արժանացել 1939թ. նոյեմբերի 30 – 1940թ. մարտի 13-ը տեղի ունեցած Խորհրդաֆիննական պատերազմում՝ Կարելական պարանոցի շրջանում հակառակորդի ուժեղ ամրացված Մանեբրիայի գծի պաշտպանությունը ճեղքելու ժամանակ կատարած սխրանքների համար։¹ Չերոսներից 6-ը՝ 74-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանը, 69-րդ հրաձգային դիվիզիայի 120-րդ հրաձգային գնդի առանձին քիմիական պաշտպանության դասակի ջոկի հրամանատար, սերժանտ Իվան Շահումյանը, 16-րդ գվարդիական հեծյալ դիվիզիայի 60-րդ գվարդիական հեծյալ գնդի 4-րդ էսկադրոնի գնդաջրային հաշվարկի հրամանատար, ավագ սերժանտ Երեմ Դանիելյանը (երեքն էլ Կենտրոնական ռազմաճակատից), 69-րդ մեքենայացված բրիգադի 1-ին մոտոհրաձգային գումարտակի հրամանատար, կապիտան Գարեգին Բալայանը (Վորոնեժի ռազմաճակատ), 5-րդ գվարդիական օդադեսանտային քրիզադի 3-րդ գումարտակի հրամանատար, գվարդիայի ավագ լեյտենանտ Աուրեն Պետրոսյանը (2-րդ Ուկրանիական ռազմաճակատ) և 295-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1040-րդ հրաձգային գնդի գումարտակի հրամանատար, մայոր Գևորգ Չակոբյանցը (3-րդ Ուկրանիական ռազմաճակատ) այդ բարձր կոչմանն արժանացել են լայնահուն Դնեպրը առաջինների թվում գետանցելու և նրա աջ ափին հենակետեր գրավելու ժամանակ ցուցաբերած խիզախության համար։ Վերոհիշյալ հերոսներից առաջին երեքը Դնեպրը հաղթահարել են Բելոռուսիայի, մյուսները՝ Ուկրանիայի տարածքում։ Բացի վերը նշված երեքից, Ուկրանիայի ազատագրման մարտերում են հերոսացել ևս երկու արցախահայեր՝ 206-րդ գրոհային ավիադիվիզիայի 503-րդ գրոհային ավիագնդի ավիատեխնագործիկայի հրամանատար, կապիտան Արմեն

¹ Кинга а Героях, Е., 1985, с. 11-16.

Հայրենի (Հարավային ռազմաճակատ) և 20-րդ մեքենայացված քրիզադի հրամանատար, գվարդիայի գնդապետ Համազասպ

Բաբաջանյանը (1-ին Ուկրանիական ռազմաճակատ):¹ Նմանապես 2 արցախահայեր հերոս են դարձել Բելոռուսիայի ազատագրման ժամանակ. 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Հովհաննես Բաղրամյան և 2-րդ Բելոռուսիական ռազմաճակատի 380-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1264-րդ հրաձգային գնդի դասակի հրամանատար, լեյտենանտ Ղազարոս Ավագյանը: Հիշեցնենք, որ 1955թ. մարտի 11-ին Հովհաննես Բաղրամյանին շնորհվել է Խորհրդային Միության մարշալի, իսկ 1977թ. դեկտեմբերի 1-ին՝ կրկնակի հերոսի կոչում՝ ԽԱՀՄ Ձինված ուժերին մատուցած ծառայությունների, Հայրենական մեծ պատերազմում ծուցաբերած հերոսության և ծննդյան 80-ամյակի առթիվ:² Այսպիսով, Ուկրանիայի և Բելոռուսիայի տարածքները գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրման մարտերում 10 արցախահայեր արժանացել են Խորհրդային Միության հերոսի կոչման (5-ը՝ Ուկրանիայում, 5-ը՝ Բելոռուսիայում):

Ուկրանիայի և Բելոռուսիայի երկնակամարում է մարտնչել նաև Հեռահար ավիացիայի 1-ին ավիադիվիզիայի 101-րդ ավիագնդի ավիաեւկադրիլիայի շտաբում, մայրո Ստյոպ Գասպարյանը (Կասպարով): 1942թ. օգոստոս-1944թ. օգոստոս ամիսների ընթացքում ռմբակոծիչ օդաչու կատարել է 305 թռիչք, որոնց ընթացքում ռմբակոծել է Դնեպր գետի վրայի հակառակորդի անցարանները, թշնամու խորը թիկունքում գտնվող ռազմավարական կարևոր նշանակության օբյեկտները, անգնահատելի օգնություն ցույց տվել Բելոռուսիայի և Ուկրանիայի պարտիզաններին:³

Երկու արցախահայեր Խորհրդային Միության հերոսի կոչման են արժանացել Ռուսաստանի Դաշնության Կուրսկի, Օրյոլի և Բելգորդի մարզերի տարածքներում տեղի ունեցած ծանր մարտերում: Նրանցից՝ Հարավարևմտյան ռազմաճակատի 227-րդ հրաձգային դիվիզիայի 777-րդ հրաձգային գնդի գումարտակի հրամանատար, լեյտենանտ Նաչյատուր Մելիքյան. հետմահու հերոսի կոչման է արժանացել 1941թ. դեկտեմբերի 7-ից մինչև 1942թ. հունվարի 8-ը Բելգորդի և Կուրսկի մարզերի Պրոխորովկա, Պերեսիպ, Օռլովկա, Ջորինսկիե Դվորի և Օբոյան բնակավայրերի շրջանում տեղի ունեցած մարտերում կայացած սխալներին համար:⁴

Օրյոլի մարզի Ուլյանովոյի շրջանի Տրոստյանսկի և Բելիյ Վերիս գյուղերի մոտ 1943թ. հուլիսի 12-13-ը տեղի ունեցած կատաղի մարտերում (Կուրսկի ճակատամարտ) ցուցաբերած խիզախության համար նույնպես հետմահու, հերոսի կոչման է արժանացել Բոյանսկի ռազմաճակատի 11-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի 27-րդ գվարդիական հրաձգային գնդի 9-րդ վաշտի դասակի հրամանատար, գվարդիայի լեյտենանտ Վլադիմիր Հովհաննիսյանը (Իոնոսյան):⁵

1941թ. ամռանը և աշնանը Հարավային և Լենինգրադյան ռազմաճակատներում կատարած 58 մարտական թռիչքների համար 1942թ. հոկտեմբերի 23-ին

¹ Տես նշվ. աշխ., էջ 32, 41, 65, 34, 78, 91, 76, 180:

² Տես Հայրությունյան Կ.Ա., Մարշալ Բաղրամյան, Ե., 1997, էջ 106:

³ Ռուսաստանի Դաշնության Պաշտպանության Նախարարության կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՌԴՊՆԿԱ), ֆ.33, ց. 793756, գ.20, թթ. 373-375:

⁴ Նույն տեղում, գ. 31 թթ. 32-34:

⁵ Նույն տեղում, գ. 19, թ. 235:

Խորհրդային Միության հերոսի կոչում է շնորհվել Բալթյան նավատորմի ռազմաօդային ուժերի 8-րդ ավիաբրիգադի 57-րդ ավիագնդի ավիաօդակի հրամանատար, կրտսեր լեյտենանտ Նելսոն Ստեփանյանին: Երկրորդ անգամ լեգենդար օդաչուհի հերոսի կոչման է ներկայացվել 1942թ. հոկտեմբեր- 1944թ. օգոստոս Լենինգրադի, Էստոնիայի, Լիտվայի և Լատվիայի ծովամերձ շրջաններում կատարած 239 մարտական թռիչքների ժամանակ հակառակորդի ծովային և ցամաքային ուժերին մեծ կորուստներ պատճառելու և ցուցաբերած հերոսության համար: Այդ ժամանակ նա հանդիսանում էր Բալթյան նավատորմի ռազմաօդային ուժերի 11-րդ գրոհային ավիադիվիզիայի 47-րդ գրոհային ավիգնդի հրամանատար: Նելսոնին կրկնակի հերոսի կոչման հրամանագիրը տրվեց 1945թ. մարտի 6-ին, սակայն մինչ այդ՝ 1944թ. դեկտեմբերի 14-ին, անվեհեր օդաչուհի էր Լատվիայի Լիբավա ծովախորշի շրջանում տեղի ունեցած օդային մարտում:¹

Լեհաստանի տարածքում կատարած սխրանքների համար հերոսի կոչում է շնորհվել 5 արցախահայի. 350-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1176-րդ հրաձգային գնդի դասակի հրամանատար, լեյտենանտ Ռուբեն Բաղիրյանին (Բագիրով), 389-րդ հրաձգային դիվիզիայի 545-րդ հրաձգային գնդի վաշտի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Թեմիկ Ավթանդիլյանին, 13-րդ զվարդիական բրիգադի 2-րդ տանկային դասակի հրամանատար, զվարդիայի ավագ լեյտենանտ Վադինակ Ջաքարյանին (երեքն էլ 1-ին Ուկրաինական ռազմաճակատից), 82-րդ զվարդիական հրաձգային դիվիզիայի 86-րդ զվարդիական առանձին հակատանկային կործանիչ զոււմարտակի հրանոթի հրամանատար, զվարդայի սերժանտ Սուրեն Գասպարյանին (Կասպարյան) և 20-րդ առանձին հակատանկային բրիգադի 1184-րդ հակատանկային գնդի մարտկոցի հրամանատար ավագ լեյտենանտ Կոնստանտին Նազարյանին (Նազարով). երկուսն էլ Բելոռուսական ռազմաճակատից:

Չորս արցախահայեր հերոսի կոչման են արժանացել Հարասլավիայում, Չեխոսլովակիայում, Հունգարիայում և Գերմանիայում կատարած սխրանքների համար, որոնցից մեկը՝ հետմահու: Հետմահու հերոսի կոչման արժանացած հայորդին՝ 109-րդ զվարդիական հրաձգային դիվիզիայի 309-րդ զվարդիական հրաձգային գնդի 1-ին զոււմարտակի գնդացրային դասակի հրամանատար, զվարդիայի լեյտենանտ Արամ Սաֆարյան (Սաֆարով) էր: Նա հայրենիքի պատվավոր և բարձրագույն կոչմանն արժանացել էր 1944թ. հոկտեմբերի 7-8-ին Հարասլավիայի մայրաքաղաք Բելգրադից մի քանի կիլոմետր հարավարևելք գտնվող Ռիտոպեկ գյուղի շրջանում Դանուբը գետանցելու և նրա աջ ափին գրաված հենակետը պաշտպանելու մարտում կատարած սխրանքի համար:²

1945թ. ապրիլի 30-ին Չեխոսլովակիայի Մորավսկա Օստրավա և մայիսի 8-ին Օլոմուց քաղաքների ազատագրման մարտերում իր զորամասի գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու և դրսևորած խիզախության համար կոչման արժանացավ: Չորրորդ Ուկրաինական ռազմաճակատի 30-րդ հրաձգային դիվիզիայի 71-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար, փոխգնդապետ Գրիգոր Բաղյանը:³

1945թ. հունվարի 5-18-ը Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդապեշտի գրավման մարտերում և Դանոբ գետը հաղթահարելիս ցուցաբերած խիզախու-

¹ Տես՝ Նելսոն Ստեփանյան, փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածու, Ե., 1968, էջ 8-9:

² ՈՂ ՊԵԿԿ, ֆ.33, ց. 793756, գ. 42, թթ. 208-209:

³ Նույն տեղում, գ. 4, թ. 63:

թյան համար հերոսի կոչման է արժանացել Երկրորդ Ուկրաինական ռազմաճակատի 5-րդ զենիթային-հրետանային դիվիզիայի 743-րդ զենիթային-հրետանային զնդի մարտկոցի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Էդուարդ Այանյանը:¹

Օդեր գետի ծախ ասիին գտնվող գերմանիական Կյուստրին քաղաքի գրավման համար 1945թ. ապրիլի 16-ի մարտում կատարած սխրանքի համար հերոսի կոչման է արժանացել Առաջին Բելոռուսիական ռազմաճակատի 301-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1054-րդ հրաձգային զնդի 1-ին հրաձգային զուլմարտակի կոմերիտական կազմակերպիչ, լեյտենանտ Յրանտ Ավագյանը:²

Արցախահայերից վերջինը՝ 1975թ. մայիսի 15-ին խորհրդային Միության հերոսի կոչման է արժանացել ԽԱՅՄ վաստակավոր փորձարկող-օդաչու Ռաֆայիլ Գաբրելյանը (Կապրելյան): Նա հայրենիքի բարձր պարգևին է արժանացել Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Յեռահար ավիացիայի շարքերում, որպես 89-րդ ավիատրանսպորտային ավիագնդի հրամանատար Կարմիր բանակի Գլխավոր շտաբի հատուկ հանձնարարությունները կատարելու նպատակով իրագործած 110 մարտական թռիչների և հետպատերազմյան տարիներին նոր տիպի 86 ինքնաթիռների և ուղղաթիռների փորձարկումների ժամանակ ցուցաբերած խիզախության համար՝ Հաղթանակի 30-ամյակի առթիվ:³

Այսպիսով, ամփոփելով մեր ուսումնասիրության արդյունքները, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին խորհրդային Հայաստանից հետո Արցախը տվել է ամենից շատ հերոսները՝ թվով 27: Նրանցից երկուսը այդ բարձրագույն կոչմանն արժանացել են կրկնակի անգամ: Նման ցուցանիշներ չեն ունեցել Արցախի հարևան հանրապետություններից և ոչ մեկը: Այս ամենը մեկ անգամ ևս ապացուցում է արցախահայերի անընկճելի ոգին, հին դարերից սերնդե սերունդ փոխանցվող մարտական հերոսական ավանդույթները, որոնք իրենց փայլուն արտահայտությունը գտան ոչ միայն առաջադեմ մարդկության ոխերիմ թշնամու ֆաշիզմի դեմ մղված պայքարի տարիներին, այլև 20-րդ դարի վերջին թուրք-ազերների դեմ արցախահայերի մղած ազգային-ազատագրական պատերազմում, որն ավարտվեց քոչվոր ավազակների ամոթալի լծի թրթուհումով, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կազմավորումով և մայր Հայաստանի հետ նրա միանալու ամենառեալ պայմանների ստեղծումով:

¹ *Նույն տեղում, գ., 3, ք. 259:*

² *Նույն տեղում, գ. 1, ք. 55:*

³ *Տես. Ռուսաստանի Դաշնության Պաշտպանության Նախարարության գլխավոր կադրերի վարչության խորհրդային Միության հերոսների բաժնում. պահվող զնդապետ Ռ.Ի. Կապրելյանի անձնական քարտը:*

1918Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐԻՍԱՎԱՐՏԵՐԻ ՀԻՄՆԱՍԵԳԻՐԸ
ՂԱՏՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Չայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարը միշտ էլ գտնվել է հայ պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում: Այս պարագան հատկապես վերաբերում է 19-րդ դարի վերջին քառորդի և 20-րդ դարի սկզբի ճակատագրական նշանակություն ունեցող իրադարձություններին: Դա անվերապահորեն վերաբերում է նաև 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի ուսումնասիրմանը:

Մինչ հայ պատմագիտության տեսակետների վերլուծումը անդրադառնանք հարցի ընդհանուր պատմագիտական վիճակին: Սարդարապատի հերոսամարտի մասնակից ժ.Կայալոֆի աշխատությունը գրվել է մարտերի մասնակիցների հուշերի հիման վրա և ներկայացնում է կարևոր փաստաթղթերի ժողովածու: Չեղինակի նպատակն է նպաստել Սարդարապատի ճակատամարտի ավելի խորը ուսումնասիրմանը: Ալլենի և Մուրատովի հիմնարար աշխատանքը հատկապես կարևորվում է մարտական գործողությունների ճշգրիտ շարադրման տեսանկյունից: Մ Աֆանասյանի աշխատությունը գրված է մի քանի լեզուներով հրատարակված փաստաթղթերի և ուսումնասիրությունների բազմակողմանի համալիր հետազոտմամբ: Չիշատակության արժանի են Սարդարապատի ճակատամարտի պլտիվ մասնակից Ալ.Շենուրի հուշերը և Ա.Այվազյանի ուսումնասիրությունը:¹

Սարդարապատի ճակատամարտին նախորդած ռազմական գործողությունների ուսումնասիրման տեսանկյունից շատ կարևոր աղբյուր է Թ.Նազարբեկյանի հուշերը:²

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ արդեն 1960-ական թվականներից սկսվեց հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը: Խ.Բաղալյանի գրքում միայն Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի մասին թուլցիկ և մակերեսային ձևով գրված է ընդամենը երկու էջ:³

¹ Kayaloff Jacques, *The Battle of Sardarabad, La Haye-Paris, 1973.*

² Allen W.E.D. and Paul Mouratoff, *Caucasian Battlefields (1828-1921), Cambridge, 1953, pp. 457-495.*

³ Afanasyan Serge, *La victoire de Sardarabad (Arménie, mai 1918), Paris, 1985., Աֆանասյան Սերժ. Սարդարապատի հաղթանակը (Ղայաստան, մայիս 1918), Ե., 1991:*

⁴ Շենուր Ալեքսանդր, *Սարդարապատի հերոսամարտը, Ֆրեզնո, 1967: Ayvazian Arthur, Armenian victories at Khznavous and Sardarabad on May 23 1918, New York, 1985.*

⁵ Չայկական կորպուսն ընդդեմ թուրքական զորքերի. *Գեներալ Թ.Նազարբեկյանի հուշերը, Ե., 1994:*

⁶ Բաղալյան Խ., *Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Ղայաստանում 1918 թվականին, Ե., 1962:*

Ե.Սարգսյանն իր հիմնարար աշխատությունում հարցը քննարկում է «Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը երիտթուրքական զավթիչների դեմ» գլխում:

Նախ նշենք, որ հեղինակի նշած «դաշնակցական զորքերը» պարզապես չկային, քանզի կոմիտեի գերակշիռ մասը կանոնավոր բանակի զորքեր էին: Մյուս կողմից, ամենևին ընդունելի չէ պայքարի սկսման տարերային տեսակետը: Նա ճակատամարտերի ընթացքը ներկայացնում է փոխկապվածությունից դուրս: Շուրջ երկու էջերում նշելով Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի մասին նա չի հիշում ոչ մի հրամանատարի անուն, հիմնականում քննելով միայն Ղարաքիլիսայում հայկական և թուրքական զինուժերի քանական տվյալները և վերջիններիս կատարած վայրագությունները: Այսուհանդերձ, Ե.Սարգսյանը շեշտում է, որ թուրք զավթիչների դեմ մղված պայքարում «առաջին դիրքերում» էին գտնվում հայ կոմունիստները և սպարտակյանները: Ավելին, մայիսյան հերոսամարտերն իրավացիորեն համարելով հայ ժողովրդական զանգվածների «համառ կամքի և հաղթելու կարողության փայլուն դրսևորում», անմիջապես հավելում է, որ նման արդյունքի «բոլորովին չէին սպասում ոչ դաշնակցական պարտիայի պարագլուխները, ոչ Ազգային խորհուրդը և ոչ էլ բանակի գլխավոր հրամանատարությունը»: ² Մինչդեռ, անկասկած է, որ վերջինի պարագայում նման մեղադրանքը միանգամայն հիմնազուրկ է: Նա ավելի հանգամանակից խոսում է թուրք ինտերվենտների դեմ Ադրբեջանի և Վրաստանի աշխատավորների մղած «համառ պայքարի մասին»:

Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակությունում Հ.Էլչիրեկյանը մայիսյան հերոսամարտերին անդրադարձել է «Գերմանա-թուրքական ինտերվենցիան» ենթագլխում՝ որպես հիմք ընդունելով իր մինչ այդ հրապարակած հոդվածը և Հ.Թուրշյանի գիրքը: Երկու էջում շատ հպանցիկ ներկայացնելով մարտերի ընթացքը՝ նա ավելի շատ նշում է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասին: Հեղինակի համոզմամբ՝ «հայ ժողովրդի այդ հերոսական գոյամարտերն օբյեկտիվորեն նպաստեցին Բաքվի կոմունային՝ ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում»: ⁴ Նա չի նշում մայիսյան հերոսամարտերին մասնակցած ոչ մի ազգային գործչի կամ զորահրամանատարի անուն:

Զ.Կիրակոսյանի հոդվածում ուշագրավն այն է, որ հերոսամարտերը դիտարկվում են հայ ժողովրդի հանդեպ պանթուրքական նկրտումների համապատկերում: ⁵ Հայկական հարցի և Մեծ Եղեռնի հայտնի պատմաբանը Սարդարապատի հերոսամարտը ներկայացնում է հենց այդ տեսանկյունից: Նա հիրավի բարձր է գնահատում ազատագրական պայքարի դուրս եկած հայերին. «Հայ ժողովրդի քաջարի զավակները՝ շարքերը խտացրած, ցասման ու արժանապատվության բռունցք դարձած՝ Երևանի մատույցներում մահու և կենաց կռիվ էին տալիս թուրքական արյունաբերու հրոսակներին՝ հանուն կյանքի, հանուն փրկության ու գոյատևման: 1915 թվականի ապրիլի ազգային ողբերգությունը

¹Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Ե., 1964:

²Նույն տեղում, էջ 451:

³Նույն տեղում, էջ 461-474:

⁴Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, ԳԱ.հրատ., Ե., 1967, էջ 44:

⁵Կիրակոսյան Զ., Հիսուն տարի առաջ (Սարդարապատի հերոսամարտի առիթով), Բեհ, 1968, թ. 2, էջ 36-52:

մտել էր իր նոր փուլի մեջ: 1918թ. զարմանն արևմտահայության ճակատագիրը չգրել էր արևելահայության դռանը: Թուրք պետականությունը նորից ցույց տվեց իր մահաբեր ժանիքները»:

Զ.Կիրակոսյանը ճիշտ է գնահատում 1918թ. մայիսյան ճակատամարտերի դերը. «Ղարաբեյլիսայի, Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի հերոսամարտերը փրկեցին հայոց երկիրը վերջնական զրավումից և ժողովրդին՝ վերջնական քնաքնցումից: Սարդարապատի ճակատամարտը համաժողովրդական մի կռիվ էր հանուն պատվի, ապրելու և գոյատևելու»: Գերազանցապես արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա գրված Զ.Կիրակոսյանի հոդվածը մեծ մասամբ ժամանակաշրջանի դիվանագիտական պատմությանն է վերաբերվում: Հեղինակն այդ իսկ պատճառով գրեթե չի անդրադարձել Սարդարապատի կռիվներին:

Հայ պատմագիտության մեջ 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի և հատկապես Սարդարապատի ճակատամարտի պատմության վերաբերյալ առաջին համապարփակ և հատուկ ուսումնասիրությունը պատկանում է Հ.Թուրշյանի գրչին: Նրա աշխատությունն ունեցել է երկու հրատարակություն:¹ Երկրորդը հրատարակվել է որոշ լրացումներով և փոփոխություններով: Անհրաժեշտ է նշել, որ այն խորհրդահայ պատմագիտական ուսումնասիրությունների մեջ ամենաաշխույժ քննարկման արժանացածներից է:²

Հ.Թուրշյանի գրքի հատկապես ռազմական գործողությունների շարադրման քննադատության առումով ուշագրավ է 5-րդ Մահապարտների գնդի 3-րդ զումարտակի 10-րդ վաշտի դասակի հրամանատար Մ.Մարտիրոսյանի հուշհոդվածը:³ Նրա հուշերն ընդհանուր առմամբ հավատ են ընծայում: Նրա համոզմամբ Հ.Թուրշյանը սխալ է ներկայացնում կռիվների վայրերը և դրանց ժամանակը, հատկապես՝ մարտավարական տեսանկյունից: Այս առումով, նա մանրամասն վերլուծում է 1918թ. մայիսի 21-ից սկսած տեղի ունեցած մարտերը և նշում, որ Հ.Թուրշյանն անում է այնպիսի «արտառոց» եզրակացություններ, որ «զարմանքից ուսերդ են թռփվում»: Այս պարագան վերաբերում է հատկապես Մ. Միլիկյանին տրված գնահատականին: Մ.Մարտիրոսյանը նշում է, որ Սարդարապատի հերոսը եղել է հայ ժողովուրդը, նրա զինուժը, բայց դա ամենեկին չի նշանակում, թե պետք է նսեմացնել Միլիկյանի, Արամ Մանուկյանի և շատ ուրիշների պատմական դերը հաղթանակի ապահովման գործում: Նա միանգամայն սխալ է համարում Հ. Թուրշյանի այն վարկածը, որ իբր հայ զինվորները մասսայաբար լքել էին ռազմաճակատն ու վերադարձել տուն, որ եթե այդ բոլորը «զրպարտություն չէ հայ զինվորին վարկաբեկելու համար, ապա հնարված մաքուր հեքիաթ է»: Ախալ են նաև այն վարկածները, թե Սարդարապատի ճակատամարտը «տարերայնորեն է սկսվել», որ հայ զորքը սկզբում «ստրկական երկյուղով» է բռնվել:

¹ Թուրշյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Ե., 1965 և 1969:

² Գրախտություններից մասնավորապես նշենք՝ հետևյալները Իկիլիյան Հ., Երկրորդ Ավարայրը, «Բանվոր», Լենինական, 1965, 29 հոկտ., Ատուռածատրեան Ս., Սարդարապատի պատմաչինությունը, Պէլյուս, 1966, Սարտիրոսյան Մ., Սարդարապատի ճակատամարտը, ԲՀԱ, 1969, թ. 1, էջ 151-166, Խուրշույան Լ., Սարդարապատի հերոսամարտը, «Գրական թերթ», 1970, 25 դեկտ., Թելլումեզեան Տ., Սարդարապատի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1973, 16, 17 յունուար:

³ Մարտիրոսյան Մ., Սարդարապատի ճակատամարտը, ԲՀԱ, 1969, թ. 1, էջ 151-166:

Հ.Թուրքյանը բացասական վերաբերմունք ունի նաև հոգևոր և ազգային գործիչների հանդեպ: Օրինակ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի մասին գրում է, որ նա մինչև Սարդարապատը «ուչ մի բանով առածնապես այքի չէր ընկել և չէր կարողացել նվաճել Ժողովրդի համակրանքը: Իբրև ռեակցիոն եկեղեցական նա սիրված չէր անգամ իր միաբանության քիչ թե շատ առաջադեմ մարդկանց կողմից»:¹ Այնուհանդերձ, հեղինակը հաջորդ էջում ձգտում է հնարավորինս լոյալ ներկայացնել կաթողիկոսի դերը Սարդարապատի հերոսամարտի կազմակերպման գործում:

Նման դիրքորոշում ամպ է նաև Արամ Մանուկյանի հանդեպ: Հեղինակի վերջնական համոզմամբ նա «հիարկե դիկտատոր լինելու շնորհիվ օժտված չէր, սակայն դաշնակցական մյուս շեֆերի՝ համեմատությամբ օժտված էր քաղաքական հեռատեսությամբ և պետականորեն մտածելու որոշակի կարողությամբ»: Մեկ այլ տեղ նա գրում է. «Արամ Մանուկյանը դժբախտաբար օժտված չէր վճռականությամբ, միայն կարողանում էր տարերայնորեն սկսած ցանկալի հոսանքով անկեղծորեն խանդավառվել ու հնտորեն ղեկավարել այն»: Բազմիցս նման անհիմն մեղադրանքներ ներկայացնելով Հ.Թուրքյանն ամփոփում է. «Արամ Մանուկյանն իր շրջապատի մյուս դաշնակցականներից անտարակույս մի գլխավոր բարձր էր, սա էլ սոսկ այն պատճառով, որ մյուս դաշնակցականները գլուխ բոլորովին չունեին և չգիտեին թե ինչ են անում, իսկ նա գիտեր, թե ինչ էր արվում: Սարդարապատի կրիտիկական օրերին Արամ Մանուկյանը, անտարակույս, շոշափելի ծառայություններ է մատուցել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործին: Բայց և այնպես դիկտատոր և ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպիչ չի եղել»:²

Հ.Թուրքյանի գրքի խմբագիր ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանն առաջաբանում միանշանակ ընդունում է գրքում առաջ քաշված այն «հիմնավորված գլխավոր դրույթը», որ Սարդարապատի ճակատամարտն օբյեկտիվորեն թուրք ինտերվենտների դեմ 1918թ. Բաքվի կոմունայի ցույց տված դիմադրության մեջ հայերի մասնակցության նախընթացն էր:

Մ.Արզումանյանն իր աշխատության «Սուլթանական Թուրքիայի արշավանքը Անդրկովկասի վրա և Սարդարապատի ճակատամարտը» գլխի 130 էջերից քննվող հարցին անդրադարձել է «Սարդարապատի հերոսամարտը և նրա աղերսը Բաքվի կոմունայի հետ» ենթակետի ընդամենը հինգ էջերում:³

Հետևելով հարցի մեկնաբանման դասակարգային մոտեցմանը նա շեշտում է, որ «աշխարհագրայինների ջոկատների հիմնական մասում կազմված էր դեմոկրատական խավերից, շարքերում էին կոմունիստները և սպարտակյանները»: Նա հայկական ուժերի «փաստացի հրամանատար» է համարում «ռազմագիտակ ու քաջակորով» Դ.Փիրունյանին, որը ցուցաբերում էր «բացառիկ եռանդ ու հնարամտություն», մինչդեռ Մ.Սիլիկովը ցուցաբերում էր «պասսիվություն և զբաղված էր հիմնականում գործի եվակուացիայով»:⁴

Հեղինակը Բաշ Ապարանի մարտերի վերաբերյալ անհրաժեշտ է գտնում շեշտել, որ տեղի բնակչությունը կոմունիստների նախաձեռնությամբ կազմակերպում է դիմադրություն, և հայերը կարող էին թշնամուն հետապնդել, եթե

¹ *Նույն տեղում, էջ 140:*

² *Նույն տեղում, էջեր 148, 157, 251: Ա. Մանուկյանի մասին տես: Արամը, Ե., 1991: էջ 508-522:*

³ *Արզումանյան Մ., Արիավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973:*

⁴ *Նույն տեղում, էջ 144:*

դաշնակցական Դրոն «չխաբվեր ու չտարվեր թուրքերի խոսքերով՝ զինադադարի մասին»։ Շատ համառոտ անդրադառնալով Դարաքիլիսայի ճակատամարտին՝ անհիմն և անտեղի քննադատում է Թ.Նազարբեկյանին։ Սարդարապատի հերոսամարտը համարելով «իսկական էպոպեա, մի նոր ու հաղթական Ավարայր»՝ անմիջապես հավելում է, որ նրա «հաղթական պայակը պատկանում է հայ ժողովրդին»։ Սարդարապատի ճակատամարտը դիտարկելով երկրամասի նշանակության տեսանկյունից նա գտնում է, որ. «Սարդարապատի ժողովրդական դյուցազնամարտը միաժամանակ հանդիսանում է Անդրկովկասի ազատագրական պայքարի կարևոր իրադարձություններից մեկը, որի բարերար արդյունքները հանգուցավորվում էին համառուսաստանյան հեղափոխական շարժման հետ»։¹

1918թ. մայիսյան հերոսամարտերին մանրամասն անդրադարձել է նաև մարշալ Յովհաննես Բաղրամյանը։² Թեպետ նրա գրածն ընդհանուր առմամբ ունի հուշագրության բնույթ, սակայն այն արժեքավոր է հետևյալ առանձնահատկություններով։ Հ. Բաղրամյանը ճակատամարտի ակտիվ մասնակիցներից է և դեպքերի նրա ներկայացումը կարևոր է հատկապես ռազմագիտական վերլուծման տեսանկյունից։ Տալով մինչև Սարդարապատը եղած մարտական գործողությունների ռազմագիտական վերլուծությունը Հ. Բաղրամյանն իրավացիորեն շեշտում է, որ թուրքերի պլանը Հայաստանը և Վրաստանը գրավելուց բացի նպատակադրված էր Բաքվի նավթաբեր շրջանի գրավմանը։ Ռազմագիտական առումով հատկանշական է թուրքական բանակի և հատկապես հայկական զինուժի կառուցվածքների, ինչպես նաև՝ ճակատի դասավորության վերլուծությունը՝ ըստ առանձին գնդերի և ջոկատների, դրանց հրամանատարներով, առանց որևէ բացառության։ Սյր առումով կարևոր է Երևանյան խմբի հրամանատար զեներալ Մ. Սիլիկյանի ռազմավարական տաղանդի շեշտումը՝ հասկապես Սարդարապատի ջոկատի վերակազմավորման, ինչպես նաև Բաշ-Ապարանի հատվածի ուժեղացման տեսանկյունից։

Սարդարապատի հերոսներից Հ. Բաղրամյանն իրավացիորեն առանձնացնում է և շատ բարձր գնահատում Մ. Սիլիկյանի գործունեությունը։ Գրքում ամբողջովին մեջքերված է «թուրք նվաճողների դեմ ամենաակտիվ պայքարի» ուղղված նրա կոչը, որի արդյունքում «անհապաղ և շատ համերաշխ» Արարատյան դաշտի բոլոր գյուղերից հավաքվեցին ժողովրդական աշխարհագորի ջոկատները, ինչը «ցնցեց զինվորական զանգվածներին, բարձրացրեց նրանց ոգին, ամրացրեց հավատը սեփական ուժերի հանդեպ»։³ Բարձր գնահատելով Մ. Սիլիկյանի անձնական հատկանիշները նա շեշտում է վերջինիս «հրաշալի ռազմապետ» լինելը և «մեծ մարտական վաստակը Հայրենիքի հանդեպ»։ Հ. Բաղրամյանի խոստովանությամբ «դժվար և հակասական իրավիճակում» է գործել Սիլիկովը, քանզի քաղաքական և ռազմական տեսանկյուններից դժվարին պայմաններում ընդունել է «միակ ճիշտ, բազմակողմանի մտածված, առանց չափազանցության, տաղանդավոր որոշում՝ գորքին և զենքի ընդունակ բոլորին պայքարի հանելով բարբարոս թուրքերի դեմ»։ Ավելին, որպես փորձառու զինվորական նա շեշտում է, որ Սիլիկովը Սարդարապատի ճակատամարտի հիմքում դրեց ոչ թե «պասսիվ պաշտպանության, այլ վճռական հանդիպական հարձակման» մարտավարու-

¹ Նույն տեղում, էջ 151:

² Баграмян И.Х., Мои воспоминания, Ер., 1979, сс. 72-107.

³ Баграмян И.Х., там же, сс. 82-83, 90-92.

յուն՝ գերազանցող թուրքական զորքերի դեմ, և հենց նման «ակտիվությունն ու վճռականությունն» էլ հայկական բանակին «պատմական հաղթանակի» հասցրեց: 3. Բաղրամյանի խորին համոզմամբ ժամանակի բոլոր հայ զենե-րալներին «ամենից շնորհալի» ռազմապետը Սիլիկովն էր: Վերջինս թեև մյուս բարձրաստիճան սպաների նման մայրենի լեզվին չէր տիրապետում և բավարար հստակ պատկերացում չուներ իր ժողովրդի, նրա ռազմական ավանդույթների մասին, սակայն համեմատաբար կարճ ժամկետում, առաջին իսկ մարտերի ըն-թացքում կարողացավ իր «գիտակից և դրությամբ համապատասխանող որո-շումներով և մարտական գործողությունների օպերատիվ ղեկավարմամբ» մեծ հեղինակություն ձեռք բերել ենթակա սպաների և զինվորների հիմնական զանգ-վածի մոտ:

Ժամանակի մյուս ռազմական գործիչներից 3.Բաղրամյանը բարձր է գնահատել նաև 5-րդ 3այկական գնդի հրամանատար գնդապետ Պողոս բեկ Փի-րումյանի և իզմաուզի ջոկատի հրամանատար փոխգնդապետ 3ասանփաշայանի գործունեությունը: Մյուս կողմից, զրքում նա համագամանալից ներկայացրել և վերլուծել է Թ.Նազարբեկյանի շտաբի ճակատների օպերատիվ իրավիճակին վե-րաբերող տվյալները:

3.Բաղրամյանն անհրաժեշտ չափով անդրադարձել է նաև Բաշ-Ապարա-նի և հատկապես Ղարաքիլիսայի մարտերին: Նրա կարծիքով միայն առաջապահ զորքի և աշխարհագրի շնորհիվ հնարավոր եղավ պահել Ղարաքիլիսան: Այդտեղի «իսկապես համառ» ճակատամարտից հետո թեպետ հայերը նահան-ջեցին, սակայն այն իր նշանակությունը չկորցրեց պայքարի վերջնական արդ-յունքի համար:² Նա ցավալիորեն նշում է, որ պատմությունն այդ ճակատամարտի մասին «մանրամասն տվյալներ» չի պահպանել: Կարևորելով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի նշանակությունը նա տեղին մեջբերում է Կովկասյան ճակատում թուրքական զորքի գլխավոր հրամանատար Մահմեդ Վեհիբ փաշայի ստիպողա-կան գնահատականը. «Դա պատերազմների պատմության մեջ եզակի ճակա-տամարտ էր: Ղարաքիլիսայի տակ հայերն ապացուցեցին, որ նրանք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները»:³

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոսներից նա բարձր է գնահատում հրետանային մարտկոցի հրամանատար կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանին, որին անձամբ ճանաչել է: Շատ համառոտ անդրադառնալով Բաշ Ապարանի մարտե-րին նա հիշատակում է, որ տեղի ջոկատի հրամանատար էր դարձել Դրաս-տամատ Կանայանը (Դրոն)՝ «դաշնակցության լիզերներից մեկը»: 3իշյալ երկու վայրերի մարտերի նշանակությունը նա կարևորում է հատկապես Սարդարապ-ատի ճակատի թիկունքային ապահովման առումով:

Ըստ արժանվույն գնահատելով Սարդարապատի ճակատամարտի նշանակությունը 3.Բաղրամյանը շեշտում է, որ այն «հիրավի էպիկական հնչե-ղություն» ունեցավ և անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծեց «հայկական պետակա-նության վերաստեղծման, հին ժողովրդի ազգային վերածննդի համար»: Ինչ խոսք, փորձառու ռազմապետ լինելով հանդերձ 3. Բաղրամյանը շատ հարցերի ավելի ամփոփ և խոր վերլուծություն է տալիս, քան ժամանակի որոշ պա-տմաբաններ:

¹ Там же, сс. 90-91.

² Там же, сс. 87-88.

³ Лудшувейт Е. Ф., Турция в годы первой мировой войны, М., 1966, с. 166.

1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի պատմության հանգամանալից և բարձրարժեք ներկայացումն ու վերլուծումը կատարել է խորհրդահայ լավագույն ռազմական պատմաբան Աշոտ Չարությունյանը:¹

Այս աշխատանքի առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը իրադարձությունները և գործող անձինք դիտարկում է գերազանցապես ռազմագիտական տեսանկյունից, ինչը գրեթե բացակայել է հայ պատմագիտության մեջ: Իսկ նման աշխատանքը հեղինակը հաջողությամբ է կատարել՝ լինելով նաև կադրային զինվորական: Մինչ այդ նա իր հողվածում ճակատամարտերը ներկայացնում էր նորովի և հիմնավորված փաստարկներով, միաժամանակ հանգամանալից քննադատելով Չ.Թուրչյանի գիրքը:²

Նա երկու առանձին մասերով անդրադառնում է Սարդարապատի և Ղարաբեյլիսայի ճակատամարտերին: Թեպետ Բաշ Ապարանի ճակատամարտը նրա կողմից հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել, սակայն նա տարբեր տեղերում անդրադարձել է դրան: Այս հանգամանքը պետք է բացատրել այն գործոնով, որ որպես ռազմագետ-պատմաբան նա իրավացիորեն առանձնացրել է միայն հիշյալ երկու ճակատամարտերը՝ նկատի ունենալով դրանց ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական կարևորագույն նշանակությունը: Նա մանրամասն ներկայացնում է Չայաստան արշավող թուրքական «Կարս» խմբավորման կառուցվածքը և մարտական գործողությունների ուղղությունները, մեկնաբանում ծրագրերը և շեշտում, որ հիմնական նպատակը Բաքվի գրավումն էր:

Հայկական կանոնավոր զորամասերի և ժողովրդի միջև չեղած ներհակությունների արհեստական շեշտադրումը և նրանց հակադրության մեջ ներկայացումը Չ.Թուրչյանի ուսումնասիրության գլխավոր և էական թերություններից է: Նա իր գրքի բազմաթիվ էջերում հակասում է իրեն, որովհետև ամենուր ստիպված է թվարկելու հայկական այն զորամասերի և նրանց կադրային հրամանատարների անունները, որոնք իսկապես մասնակցել են Սարդարապատի ճակատամարտին և վճռորոշ դեր ունեցել: Այսինքն, Աշ. Չարությունյանի դիպուկ զնահատմամբ. «Բայց ոչ անգրագետ գյուղացիները, ոչ էլ վարդապետները չէին կարող հրետանային կրակ վարել: Ուրեմն իսկակա կռիվ էր, կռիվ երկու՝ հայկական և թուրքական բանակների միջև»:³

Հարկ է փաստել, որ Սարդարապատի ճակատում թուրք կանոնավոր զորքերի դեմ առաջին հերթին կռվում էին հայկական բանակային կորպուսի կանոնավոր զորքերը, որոնց գլխավորում էին կորպուսի հրամանատար գեներալ Թ.Նազարբեկյանը և դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Մ.Աիվիկյանը: Ավելին, Աշ. Չարությունյանը միանշանակ շեշտում է. «Հայկական զորքերը չէին ենթարկվում դաշնակցական կուսակցությանը. Նազարբեկովը և Աիվիկովը դաշնակցականներ չեն եղել, նրանց ղեկավարած զորքերը պաշտոնապես մտնում էին Կովկասյան ռազմաճակատի մեջ և ենթարկվում Թիֆլիսի շտաբին: Սա իարցի երկրորդական կողմն է, այլ կարևոր, նույնիսկ շատ կարևոր հանգամանք»:⁴

¹ Չարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և հնքնապաշտպանական կռիվները, Ե., 1984:

² Չարությունյան Ա., Պատմական ճշմարտությունը Սարդարապատի ճակատամարտի մասին, ԲՀԱ, 1978, թ. 3, էջ 96-119:

³ Չարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 180-181:

⁴ Նույն տեղում, էջ 181:

յուն՝ գերագանցող թուրքական զորքերի դեմ, և հենց նման «ակտիվությունն ու վճռականությունն» էլ հայկական բանակին «պատմական հաղթանակի» հասցրեց: 3. Բաղրամյանի խորին համոզմամբ ժամանակի բոլոր հայ գեներալներից «ամենից շնորհալի» ռազմապետը Սիլիկովն էր: Վերջինս թեև մյուս բարձրաստիճան սպաների նման մայրենի լեզվին չէր տիրապետում և բավարար հստակ պատկերացում չուներ իր ժողովրդի, նրա ռազմական ավանդույթների մասին, սակայն համեմատաբար կարճ ժամկետում, առաջին իսկ մարտերի ընթացքում կարողացավ իր «գիտակից և դրությամբ համապատասխանող որոշումներով և մարտական գործողությունների օպերատիվ ղեկավարմամբ» մեծ հեղինակություն ձեռք բերել ենթակա սպաների և զինվորների հիմնական զանգվածի մոտ:

Ժամանակի մյուս ռազմական գործիչներից 3.Բաղրամյանը բարձր է գնահատել նաև 5-րդ 3այկական գնդի հրամանատար գնդապետ Պողոս Բեկ Փիրունյանի և Խզնաուզի ջոկատի հրամանատար փոխգնդապետ 3ասանփաշայանի գործունեությունը: Մյուս կողմից, զրքում նա համագամանալից ներկայացրել և վերլուծել է Թ Նազարբեկյանի շտաբի ճակատների օպերատիվ իրավիճակին վերաբերող տվյալները:

3.Բաղրամյանն անհրաժեշտ չափով անդրադարձել է նաև Բաշ-Ապարանի և հատկապես Ղարաքիլիսայի մարտերին: Նրա կարծիքով միայն առաջապահ զորքի և աշխարհագորի շնորհիվ հնարավոր եղավ պահել Ղարաքիլիսան: Այդտեղի «իսկապես համառ» ճակատամարտից հետո թեպետ հայերը նահանջեցին, սակայն այն իր նշանակությունը չկորցրեց պայքարի վերջնական արդյունքի համար:² Նա ցավալիորեն նշում է, որ պատմությունն այդ ճակատամարտի մասին «մանրամասն տվյալներ» չի պահպանել: Կարևորելով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի նշանակությունը նա տեղին մեջբերում է Կովկասյան ճակատում թուրքական զորքի գլխավոր հրամանատար Մահմեդ Վեհիբ փաշայի ստիպողական գնահատականը. «Դա պատերազմների պատմության մեջ եզակի ճակատամարտ էր: Ղարաքիլիսայի տակ հայերն ապացուցեցին, որ նրանք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները»:³

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոսներից նա բարձր է գնահատում հրետանային մարտկոցի հրամանատար կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանին, որին անձամբ ճանաչել է: Շատ համառոտ անդրադառնալով Բաշ Ապարանի մարտերին նա հիշատակում է, որ տեղի ջոկատի հրամանատար էր դարձել Դրաստամատ Կանայանը (Դրոն)՝ «դաշնակցության լիզերներից մեկը»: 3իշյալ երկու վայրերի մարտերի նշանակությունը նա կարևորում է հատկապես Սարդարապատի ճակատի թիկունքային ապահովման առումով:

Ըստ արժանվույն գնահատելով Սարդարապատի ճակատամարտի նշանակությունը 3.Բաղրամյանը շեշտում է, որ այն «հիրավի էպիկական հնչեղություն» ունեցավ և անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծեց «հայկական պետականության վերաստեղծման, հին ժողովրդի ազգային վերածննդի համար»: Ինչ խոսք, փորձառու ռազմապետ լինելով հանդերձ 3. Բաղրամյանը շատ հարցերի ավելի ամփոփ և խոր վերլուծություն է տալիս, քան ժամանակի որոշ պատմաբաններ:

¹ *Там же*, сс. 90-91.

² *Там же*, сс. 87-88.

³ *Лухицвейт Е. Ф., Турция в годы первой мировой войны, М., 1966, с. 166.*

1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի պատմության հանգամանակից և բարձրարժեք ներկայացումն ու վերլուծումը կատարել է խորհրդահայ լավագույն ռազմական պատմաբան Աշոտ Հարությունյանը:¹

Այս աշխատանքի առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը իրադարձությունները և գործող անձինք դիտարկում է զերազանցապես ռազմագիտական տեսանկյունից, ինչը գրեթե բացակայել է հայ պատմագիտության մեջ: Իսկ նման աշխատանքը հեղինակը հաջողությամբ է կատարել՝ լինելով նաև կադրային զինվորական: Մինչ այդ նա իր հողվածում ճակատամարտերը ներկայացնում էր նորովի և հիմնավորված փաստարկներով, միաժամանակ հանգամանակից քննադատելով Հ.Թուրշյանի գիրքը:²

Նա երկու առանձին մասերով անդրադառնում է Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերին: Թեպետ Բաշ Ապարանի ճակատամարտը նրա կողմից հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել, սակայն նա տարբեր տեղերում անդրադարձել է դրան: Այս հանգամանքը պետք է բացատրել այն գործոնով, որ որպես ռազմագետ-պատմաբան նա իրավացիորեն առանձնացրել է միայն հիշյալ երկու ճակատամարտերը՝ նկատի ունենալով դրանց ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական կարևորագույն նշանակությունը: Նա մանրամասն ներկայացնում է Հայաստան արշավող թուրքական «Կարս» խմբավորման կառուցվածքը և մարտական գործողությունների ուղղությունները, մեկնաբանում ծրագրերը և շեշտում, որ հիմնական նպատակը Բաքվի գրավումն էր:

Հայկական կանոնավոր զորամասերի և ժողովրդի միջև չեղած ներհակությունների արհեստական շեշտադրումը և նրանց հակադրության մեջ ներկայացումը Հ.Թուրշյանի ուսումնասիրության գլխավոր և էական թերություններից է: Նա իր գրքի բազմաթիվ էջերում հակասում է իրեն, որովհետև ամենուր ստիպված է թվարկելու հայկական այն զորամասերի և նրանց կադրային հրամանատարների անունները, որոնք իսկապես մասնակցել են Սարդարապատի ճակատամարտին և վճռորոշ դեր ունեցել: Այսինքն, Աշ. Հարությունյանի դիպուկ գնահատմամբ. «Բայց ոչ անզորագետ գյուղացիները, ոչ էլ վարդապետները չէին կարող հրետանային կրակ վարել: Ուրեմն կռիվը իսկական կռիվ էր, կռիվ երկու՝ հայկական և թուրքական բանակների միջև»:³

Հարկ է փաստել, որ Սարդարապատի ճակատում թուրք կանոնավոր զորքերի դեմ առաջին հերթին կռվում էին հայկական բանակային կորպուսի կանոնավոր զորքերը, որոնց գլխավորում էին կորպուսի հրամանատար գեներալ Թ.Նազարբեկյանը և դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Մ.Սիլիկյանը: Ավելին, Աշ. Հարությունյանը միանշանակ շեշտում է. «Հայկական զորքերը չէին ենթարկվում դաշնակցական կուսակցությանը, Նազարբեկյանը և Սիլիկովը դաշնակցականներ չեն եղել, նրանց ղեկավարած զորքերը պաշտոնապես մտնում էին Կովկասյան ռազմաճակատի մեջ և ենթարկվում Թիֆլիսի շտաբին: Սա հարցի երկրորդական կողմն է, այլ կարևոր, նույնիսկ շատ կարևոր հանգամանք»:⁴

¹ Հարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և հնցնապաշտպանական կռիվները, Ե., 1984:

² Հարությունյան Ա., Պատմական ճշմարտությունը Սարդարապատի ճակատամարտի մասին, ԲՀԱ, 1978, թ. 3, էջ 96-119:

³ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 180-181:

⁴ Նույն տեղում, էջ 181:

Արդարապատի ճակատամարտի գնահատման հարցում Աշ. Գարուբունյանն ամենագլխավոր պարագան համարում է այն, որ մարտերը չպետք է դիտարկել որպես մեկուսացված երևույթ: Այսինքն, այն հարկ է դիտել որպես 1918-1920թթ. Անդրկովկասում զարգացող ռազմա-քաղաքական իրադարձություններից, դրվագներից մեկը, որին վիճակված էր դրական դեր կատարելու հայ ժողովուրդի ազգային պայքարում՝ գոյատևման համար նրա մղած անհավասար մարտերում:¹

Ամփոփելով, Աշ. Գարուբունյանը նշում է մեկ «շատ կարևոր հանգամանք»: 1918թ. մայիսին Անդրկովկասում թուրքերը ճակատամարտում էին միայն Գայաստանում և հայկական զորքերը տվյալ կոնկրետ պահին թուրքերի դեմ կռվում էին մեծ-մեծակ: Ավելին, նա «շատ ցավալի» է համարում այն փաստը, որ «Արարատյան դաշտում և Լոռվա ձորերում մահու և կենցաղ պայքար մղող հայ ժողովուրդը այդ ծանր օրերին մեկուսացված էր ոչ միայն մեծ տերություններից, այլև իր դարավոր հարևաններից՝ Անդրկովկասի ժողովուրդներից»:²

Գարկ է անդրադառնալ հայ պատմագիտության մեջ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի, մասին անկա կարծիքների: Այդ ժամանակ Ղարաքիլիսայի ճակատում սկզբնական շրջանում տիրում էր համատարած խուճապ, կատարյալ բարոյալքում: Գրեթե ոչ ոք չէր ուզում կռվել: Իսկ մինչ այդ թուրքական բանակը բաժանվել էր չորս մասերի, որոնցից երկրորդը պետք է արշավեր դեպի Ղարաքիլիսա՝ հետագայում Թիֆլիս և Բաջու շարժվելու նպատակով: Դեռ այս առումով այդ ուղղությունը գլխավորն էր:³

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին հանգամանալից անդրադարձել է ակադեմիկոս Գրանտ Ավետիսյանը:⁴ Նրա աշխատության մեջ առանձին գլուխ է նվիրված 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերին: Նա մանրամասն ներկայացնելով թուրքական ծավալապաշտական ծրագրերը՝ տալիս է Գայաստան ներխուժման նրանց ուղիները, իրավացիորեն նշելով, որ Ղարաքիլիսա զնացող 2-րդ ուղղության նպատակը Բաջու հասնելն էր: Կարևոր են այս ուղղությանը դիմակայելուն միտված գեներալ Թ.Նազարբեկյանի ձեռնարկած քայլերի, հայկական զորամասերի կառուցվածքի և դասավորության ներկայացումը:

Գարգի ընդհանուր պատկերացման տեսանկյունից շատ հետաքրքիր են Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ հայկական 1-ին կորպուսի մայիսի 16-21-ի համառոտ գրառումների ներկայացումը և վերլուծումը: Հանգամանալից ներկայացված է Բեյ-Մամիկոնյանի գլխավորած Ղարաքիլիսայի խմբավորման կառուցվածքը, հատկապես շեշտվում է կապիտան Տեր-Մովսեսյանի հերոսագործությունը: Կարևոր պատմագիտական նշանակություն ունեն աշխատության հավելվածում մի շարք արժեքավոր փաստաթղթերի հրապարակումը, որոնք լրացուցիչ լույս են սփռում հերոսամարտի ընթացքի և հետագայում թուրքական զորքերի վայրագությունների պարզաբանման ուղղությամբ:⁵

Ափյուռջահայ պատմա-հուշագրական գրականությունից առանձնակի պետք է հիշատակել Ավոյի հրատարակած ժողովածուն:⁶

¹ Նույն տեղում, էջ 167:

² Նույն տեղում, էջեր 192, 198:

³ Գարուբունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 174-175:

⁴ Ավետիսյան Գ., Գայոց ազգային միասնության հարթմանակը, Ե., 1998, էջ 107-116:

⁵ Ավետիսյան Գ., նշվ. աշխ., էջեր 201-217, 221-226, 255-262:

⁶ Աւօ, Նժդեհ, Պէլլոս, 1968, էջ 67-72:

Միանշանակորեն Ղարաքիլիսայի հերոսամարտն ունեցավ առանցքային նշանակություն: Մյուս կողմից, նրա դերն ու նշանակությունը հայ պատմագիտության մեջ դեռևս լիովին չի պարզաբանվել և գնահատվել:¹

Ամփոփելով, շեշտենք թեմայի վերաբերյալ ամենակարևոր աշխատանքները: Գ. Թուրշյանի գիրքը գրված է ժամանակի ռազմա-քաղաքական դեկավարությանը վարկաբեկելու դիրքերից, նսեմացվում է այնպիսի գործիչների դերակատարությունը, ինչպիսիք էին Արամ Մանուկյանը, գեներալներ Թ. Նազարբեկյանը և Մ. Սիլիկյանը: Այսուհանդերձ, այն հայ պատմագիտության առաջին աշխատանքն էր և շատ հարցերի լուսաբանման ուղղությամբ ուղենիշ հանդիսացավ:

Գատկապես պետք է բարձր գնահատել մարշալ Գ.Բաղդամյանի գիրքը, ուր հայրենասիրական դիրքերից՝ հենվելով հիշողությունների և աղբյուրների փաստերի հիման վրա, ներկայացրել է Սարդարապատի հերոսամարտի հավաքական պատկերը:

Աշ. Գրոթյունյանի ուսումնասիրությունը հարցերի ներկայացման և վերլուծման տեսանկյունից խորհրդահայ պատմագիտության արժեքավոր աշխատություններից է:

Չետխորհրդային տարիների հեղինակներից պետք է շեշտել Գ. Ավետիսյանի աշխատությունները, որտեղ հանգամանալից ներկայացվում է 1917-1918թթ. շրջանի ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական պատմության խնդիրների համապատկերը:²

Անշուշտ, մայիսյան հաղթական հերոսամարտերը ունեցան ճակատագրական նշանակություն: Ապահովվեց արևելահայության ֆիզիկական գոյությունը և միանգամայն իրական հիմքեր ստեղծվեցին հայկական պետականության ստեղծման համար: Չնայած աշխատությունների և հոդվածների մեծաքանակ առկայությանը, այնուամենայնիվ, հերոսամարտերի շատ դրվագներ և ռազմաքաղաքական հերոսներն ու գործիչները վերագնահատման և ուսումնասիրության կարիք ունեն:

Չայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի պատմագիտական ուսումնասիրությունը, թուրք զավթիչների դեմ տարած հաղթանակների նշանակության վերհանումը գիտականից գատ ունի մաս արդիական նշանակություն՝ սերունդների հայրենասիրական դաստիարակության և պատմության թուրքական կեղծարարների մերկացման ուղղությամբ:

ԳՈՒԲԳԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

«ԱՅ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՂՅՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ»

Նորաստեղծ հանրապետությունը չուներ անհրաժեշտ կադրեր ազգային պետական շինարարության իրականացման համար: Չայ մտավորականության զգալի մասը կազմում էր մանկավարժությունը, որի մի մասը աշխատանքի անցավ

¹ Տես՝ Զատյան Ս., Գ. Նժդեհը և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի գնահատումը հայ պատմագրության մեջ, - Գարեգին Նժդեհի, Գիտաժողովների նյութեր, Ե., 2001, էջ 14-17:

² Ավետիսյան Գ., Չայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997., Չայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Ե., 1998:

պետական հիմնարկներում: Պատահական չէ, որ ԳՅԴ կուսակցության ականավոր դեմքերից մեկը՝ Ռուբեն Տեր - Սինասյանը իր հուշերում անրադառնալով այս հարցին, գրում է. «Հայաստանի ղեկավարներին անուանում էին «վարժապետներ»՝ ի կառավարութիւն քանի որ թէ՛ Բիւրոյի, թէ՛ կուսակցութեան եւ ի մասնաւորի խորհրդարանի մէջ ուսուցիչներ էին մեծամասնութիւնը. ոմանք նրանցից հմուտ ուսուցիչ. տեսուչ եւ սիրով փարած իրենց արհեստին»:¹ Սակայն ուսուցչության մեծ մասը գտնվում էր ծանր վիճակում: Մանկավարժներին չէր վճարվել 1917/1918 ուս. տարվա աշխատավարձի մեծ մասը: Սովամահ չլինելու համար, ուսուցիչները հարկադրված էին դիմելու ծայրահեղ միջոցների: «Ռեսուցիչներ կան, որ իրենց և ընտանիքի հազի շորերն ու անկողիներն ամրոջապես ծախել են հետո՝ մերկ ու բոկոտն, այսօր տանից դուրս զալ կամաչեն: Ռեսուցիչներ կան, օտերով հացի երես չեն տեսնի, ուսուցիչներ կան, որ իրենց ծայր աստիճանի նեղութունից ստիպված գյուղեր կշրջեն, աղի և հին շորի կապոց շալակին առած, որ ծախեն՝ կտոր չոր հաց ճարեն, իրենց ընտանիք պահեն».— գրում էր «ժողովուրդը»:² Բավականին մեծ էր մանկավարժների հոսունությունը կրթության բնագավառից:

Հանրային կրթության նախարարության առջև կանգնած ամենաբարդ պրոբլեմը. դա մանկավարժների պակասն էր: 1919/20 ուս. տարում շուրջ 90 դպրոցներ չէին գործում ուսուցիչներ չունենալու պատճառով: Միայն գյուղական դպրոցների համար անհրաժեշտ էին 200 ուսուցիչներ:³ Կրթության նախարարությունը մի շարք գործնական քայլեր է ձեռնարկում դպրոցները մանկավարժական կադրերով համալրելու համար: Կոչեր են ուղղվում Վրաստանի, Ադրբեջանի և Գյուսիսային Կովկասի հայկական դպրոցների մանկավարժությանը, սակայն հիմնականում այն մնում էր անպատասխան: Միայն Թիֆլիսից հնարավոր եղավ հրավիրել 46 մանկավարժ՝ 41 միջնակարգ և 5 ոչ լրիվ միջն. կրթությամբ, որից 30 ուսուցչական փորձառություն ունեին, իսկ 16 նորավարտ էին:⁴

Դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով Կրթության նախարարությունը 1919թ. սեպտեմբերին բացում է Ռեսուցչական սեմինարիա՝ միջնակարգ դպրոցի լիակատար դասընթացով՝ երեք տարի ժամկետով: Սեմինարիայի նպատակն էր տալ ուսումնաստական և գործնական այնպիսի անհրաժեշտ գիտելիքներ, որոնք կնպաստեին մանկավարժական գործունեության ընթացքին: Ռեսուցչական սեմինարիայի վերատեսուչ էր նշանակվել փիլիսոփայության դոկտոր Ա. Տեր — Պողոսյանը:⁵

Ռեսուցչության գիտելիքները ընդլայնելու, նոր կադրեր պատրաստելու նպատակով, 1919 թվականի աշնանից հանրապետություն տարբեր զավառներում կազմակերպվում են կարճատև մանկավարժական դասընթացներ: Առաջին միամսյա դասընթացները կազմակերպվում է Նոր Բայազետում՝ շրջանի դպրոցական տեսուչ Մ. Դուրգարյանի նախաձեռնությամբ: Դասընթացներում դասախոսում էին Մ. Դուրգարյանը՝ դիդակտիկա, Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանը՝ հայոց լեզու, ուսուցիչ Կ. Ստեփանյանը՝ բնագիտություն և ուրիշները: Հոկտեմբե-

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. է., Թեհրան, 1982, էջ 284:

² Ժողովուրդ, դեկտեմբերի 1, 1918:

³ Ըողովուրդ, դեկտեմբերի 12, 1919, նո. 148:

⁴ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, թ. 14:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 67, թթ. 14 – 19:

րի վերջին դասընթացները ավարտում են 35 հոգի, որոնք որպես ուսուցիչներ մեկնում են աշխատելու գյուղական դպրոցները:¹

Հատկապես կարևոր նշանակություն ուներ երևանում նույնժամանակ տարրական դպրոցների վարչության պետ Գ. Էդիսյանի նախաձեռնությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ մանկավարժական դասընթացների բացումը: Դասընթացների ծրագիրը բավականին հարուստ և բովանդակալից էր: Դասախոսվում էին հետևյալ առարկաները՝ մայրենի լեզվի մեթոդիկա (Գ. Էդիսյան), դիդակտիկա (Վ. Խորենի), փորձնական հոգեբանություն (Տ. Ռաշմաճյան), բնագիտության մեթոդիկա (Տ. Մուշեղյան), հոգեբանություն (Յ. Հարությունյան), դպրոցական առողջապահություն (Վ. Արծրունի): Ինչպես տեսնում ենք, դասախոսում էին բավականին հմուտ և խոր մանկավարժական գիտելիքներ ունեցող հայ մանկավարժներ: Դասընթացները տևում են չորս ամիս, որին մասնակցում են 120 – 130 հոգի, այդ թվում մանկավարժական փորձ չունեցող ուսուցիչներ: Լավագույն ուսանողները 18 հոգի, ստանում են պետական վկայական: Նամանատիպ դասընթացներ, հետագայում ևս, 1920 թ. գարնան - ամռան ամիսներին կազմակերպվում են՝ Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Ղարաքիլիսայում:² Այդ քայլերի շնորհիվ, 1919/20 ուս. տարվա ընթացքում, նկատելիորեն ավելացավ մանկավարժների թիվը, չնայած զգացվում էր մանկավարժական կադրերի պակասը: Հանրապետության տարրական դպրոցներում դասավանդում էին 1047 ուսուցիչներ, որը բավականին բարձր էր նախորդ ուսումնական տարվա համեմատությամբ: Վիճակագրական տվյալների համաձայն, ըստ կրթական մակարդակի, տարրական դպրոցներում աշխատած 939 ուսուցիչներից բարձրագույն կրթություն ունեցել են 2,6%, թերի բարձրագույն՝ 1,6%, միջնակարգ՝ 43,6%, միջնակարգից ցածր և տարրական՝ 52,3%:³ Միջնակարգ դպրոցներում դասավանդող 286 մանկավարժներից բարձրագույն կրթություն ունեին 40,2%, թերի բարձրագույն՝ 18,5%, միջնակարգ՝ 40,5%, միջնակարգից ցածր 0,8%: Ինչպես տեսնում ենք, տարրական դպրոցներում ուսուցիչների կրթական մակարդակը անհամեմատ ցածր էր, իսկ միջնակարգում այն կարելի էր համարել բավարար, չնայած բարձրագույն կրթությամբ ուսուցիչների թիվը քիչ էր, հատկապես չէին բավարարում մաթեմատիկայի և բնագիտության ուսուցիչները:⁴ Առանձնապես անհանգստացնող երևույթ էր այն, որ մանկավարժների մեծ մասը չունեին անհրաժեշտ աշխատանքային փորձ:

1919 թվականի կեսերից կրթության նախարարությունը ջանքեր է գործադրում մանկավարժությանը մասնագիտական գրականությամբ ապահովելու և փորձնական պարապմունքներ անցկացնելու նպատակով մանկավարժական կենտրոնական թանգարան – գրադարան հիմնելու համար: Ժամանակավորապես այն գտնվում էր նախարարության շենքում, որտեղ էլ հավաքվում էին անհրաժեշտ գրականությունը և ցուցանմուշները: Հետագայում Նախարարների խորհուրդը հատկացնում է 375 հազ. ռուբլի թանգարանի ստեղծման համար: “1920 թ. սեպտեմբերին երևանի արական զինագիայի շենքում սենյակներ են հատկացվում թանգարանի համար: Գրադարան – թանգարանը պետք է ունենար մանկավարժական, պատմագագագրական, մարդաբանական և բուսաբանական բաժիններ:

¹ Հառաջ, նույնժամանակ 14, 1919, նո. 45:

² ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, թթ. 151 – 152:

³ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, հ. Ե, էջ 291:

⁴ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 349, թ. 6:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, թ. 12:

Հանրապետության հասարակայնությանը կոչ էր արվել նվիրաբերել թանգարանի համար անհրաժեշտ զրականություն և հավաքածուներ:¹ Բացի այդ, հրատարակվում են մի քանի մեթոդական ձեռնարկներ «Մեթոդական ժողովածու թվաբանական խնդիրների» (Մ. Սամուելյան), «Հոգեբանության հիմնական տարրեր» (Ա. Օլբիցյան) և «Նյութեր մասնավոր դիդակտիկայի»:²

Հատկապես անհանգստացնող էր ուսուցիչների ֆինանսական և նյութական ծանր վիճակը: 1919 թ. զարման վերջին կառավարության անունով զավառներից Ձանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային կոմիսարիատից, Ալեքսանդրապոլից, Իջևանից և այլ տեղերից, մեծ թվով դիմում-խնդրագրեր էին ստացվել աշխատավարձի վճարման հարցով: Հատկապես ծանր էր Արցախի մանկավարժների դրությունը: Ղարաբաղի հայության չորրորդ համագումարը որոշում էր ընդունել ոչ մի կապ չունենալ ադրբեջանական իշխանությունների հետ, բոլորտել անգլիացիների հավանությամբ նահանգապետ նշանակված Խոսրով բեկ Սուլթանովին: Վերջինս կազմում է մի պահանջագիր, ըստ որի աշխատավարձ պետք է ստանային բոլոր նրանք, ովքեր ստորագրություն կտային, թե ծառայում են Ադրբեջանի կառավարությանը և այսուհետև ևս «կշարունակեն ծառայել ամբողջ եռանդով և պատվով»: Սակայն Արցախի հայ մտավորականությունը չնայած, որ մի քանի ամիս աշխատավարձ չէր ստացել, մերժում է այս պահանջը:³ Հայաստանի կառավարության որոշման համաձայն՝ Արցախի երկու միջնակարգ /Թեմական և Մարիամյան-Ղուկասյան/ և 28 ծխական դպրոցների մանկավարժների 1918/19 ուս. տարվա աշխատավարձի վճարման համար հատկացվեց համապատասխան գումար:⁴

Մանկավարժության հոսունությունը կանխելու և բնագավառը նոր կադրերով ապահովելու նպատակով, կառավարությունը ընդունեց մի քանի օրենքներ, որով պետք է բարելավեր նրանց ֆինանսական և նյութական դրությունը: 1919 թվականի հուլիսին Նախարարների խորհուրդը ընդունում է օրենք՝ «Դպրոցների ուսուցիչ և վարիչ պաշտոնյաների վարձատրության մասին»: Օրենքով սահմանվում էր, որ ուսումնական տարվա ընթացքում շաբաթական մեկ դասի համար բարձրագույն կրթության տեր ուսուցիչը ստանում էր տարին 650 ռ. հիմնական վարձ, Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտը ավարտած՝ 550 ռ., միջնակարգ դպրոց ավարտածը՝ 450 ռ., իսկ միջնակարգից ցածր կրթություն ունեցողը՝ 350 ռ.: Սահմանվում էին լրացուցիչ հավելավճարներ՝ զրավոր աշխատանքների, մասնագիտական կաթինետները խնամելու և փորձարարական դասեր անցկացնելու համար: Կարգավորվում էր նաև տարրական և միջնակարգ դպրոցների տնօրենների՝ տեսուչի և վերատեսուչի, ինչպես նաև դպրոցական այլ պաշտոնյաների աշխատավարձերը:⁵ Ինչպես տեսնում ենք աշխատավարձի վճարումները կատարվում էր ըստ կրթական ցեղի, որը առաջադիմական էր: Կառավարությունը 1920 թ. ընթացքում մի քանի անգամ ամրադարձավ ուսուցիչների աշխատավարձի խնդրին, փոփոխություն մտցվեց օրենքում՝ աշխատավարձը բարձրացվեց մոտ երկու անգամ:⁶ Բացի այդ, նկատի ունենալով, որ դպրոցների ուսուցչություն

¹ *Նույն տեղում*, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, ք. 147:

² *Նույն տեղում*, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, ք. 65:

³ *Կրթությունը և գիտությունը Արցախում*, հ. 1 - 2, 2001, էջ 9: / Տես՝ Գ. Արրահամյան «Շուշիի ռեալականի պատմության էջերից» հոդվածով/

⁴ ԳԴԿԿ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 94, ք. 131:

⁵ *Նույն տեղում*, ֆ. 199, ց. 1, գ. 57, թթ. 203 - 204:

⁶ *Նույն տեղում*, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, ք. 71:

ըն պարենավորման տեսակետից, մանավանդ գյուղերում, գտնվում էր ծայր աստիճան ծանր դրության մեջ, կրթության նախարարի դիմումի համաձայն՝ համամատարության նախարարը մի շրջաբերականով կարգադրում է շրջանային ներկայացուցիչներին, որ ըստ հնարավորության, ուսուցիչներին ապահովեն պետական արժեքով մթերքներ:¹ 1919/20 ոս. տարվա երկրորդ կիսամյակում Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կոտայքի և մի քանի այլ շրջանների ուսուցչությանը մատչելի զենքով տրվել էր սննդամթերք և կտորեղեն:²

Կարևոր նշանակություն ունենում էր մանկավարժներին զինվորական ծառայությունից ազատելը: Դեռևս 1919 թ. հունվարին Ձինվորական նախարարի կարգադրության համաձայն դպրոցների ուսուցիչները ազատվում էին գորակոչից: Գնկտեմբերին այն ամրագրվեց օրենսդրորեն:³

Հայաստանի Նախարարների խորհուրդը ֆինանսական միջոցներ է հատկացնում նաև ազգային փոքրամասնությունների դպրոցների ուսուցիչների համար: 1919թ. հուլիսին կրթության նախարարությունը դիմում է նախարարների խորհուրդ՝ խնդրելով ֆինանսներ տրամադրել Լոռու շրջանի Ջալալ-Օղլու, Նովոպակրովսկի, Նիկոլանսկի, Գեղզերի գյուղերի ուսուցիչների աշխատավարձերը վճարելու համար: Հայաստանի խորհրդարանը հատուկ որոշում ընդունեց, որի համաձայն՝ ռուս ուսուցիչների նախորդ իննը ամսվա աշխատավարձը վճարվեց: Չնայած կառավարության ձեռնարկած միջոցառումներին, հանրապետության գոյության ընթացքում, մանկավարժության նյութական վիճակը մնում էր ծանր, քանի որ ֆինանսական միջոցների սղության հետևանքով աշխատավարձերը վճարվում էին թավականի ուշացումներով, իսկ դրամի արժեքագրվումը և զենքի աճը շատ արագ էր տեղի ունենում:

Այդ մասին է վկայում Գ. Էդիսյանի՝ կրթության նախարարին ներկայացրած հրաժարականին կից գրությունը, որի մեջ մասնավորապես բացատրում էր իր հրաժարականի պատճառները: Նա գրում էր, որ ցանկանում է նվիրվածությամբ շարունակել մասնագիտական աշխատանքը, սակայն հիասթափվել է պետության կողմից դեպի մանկավարժություն և տարրական դպրոցի նկատմամբ ունեցած անտարբեր վերաբերմունքից: Քանի որ դպրոցների ֆինանսական հատկացումները կատարվում էին մասնակի և ուշացումներով. դա տեղիք էր տալիս բավականին դժգոհությունների, որի հետևանքով տարրական դպրոցների վարչության ընդունած որոշումների և շրջաբերականների մեծ մասը չէին կատարվում: «Շրջանային տեսուչներն են ինձանից պահանջներ անում և ինձանից նեղանում, փոխանակ ես նրանցից պահանջներ անելու, որովհետև փող չկա»: Գ. Էդիսյանը անհիմն մեղադրում էր կառավարությանը այն բանում, որ ժողովրդավարական հանրապետության օրոք զգալի ռազմական ծախսեր էին կատարվում երկրի պաշտպանության ամրապնդման և զաղթականության կարիքների համար, մոռանալով կրթության բնագավառ: Նա բերում է մի շարք վիճակագրական տվյալներ ցույց տալու համար դպրոցաշինարարության բնագավառում կատարված հսկայական աշխատանքը: Էդիսյանը առաջարկում էր մանկավարժների իրավական դրությունը հավասարեցնել պետական պաշտոնյաների հետ և վճարել նախորդ մի քանի ամսվա աշխատավարձը: «Ահա այս համեստ առաջարկն է, որ ես դնում եմ ձեր առաջ և խնդրում իրականություն դարձնել այն: Եթե մեր մինիստրությունը հնարավոր

¹ Հառաք, ղեկտեմբերի 31, 1919, նո. 80:

² ԳԳԿՊՍ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 265, թ. 32:

³ Ձանգ, հունվարի 17, 1919, նո. 7:ԳԳԿՊՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, թ. 100:

րութիւն չունենա այս համեստագույն առաջարկը իրականացնելու, նշանակում է իմ հարցը լուծվում է ինքնին և իմ այստեղ աշխատելը դառնում է ավելորդ»։¹ Պետք է նկատել, որ այս հուզումնական գրութայն մեջ արդարացիորեն շոշափվում են մանկավարժութայնը հուզող բավականին ցավուն հարցեր աշխատավարձերի ժամանակին վճարումը, ուսուցիչների նյութական և իրավական ծանր դրութիւնը, սակայն դրա հետ մեկտեղ կան անհիմն մեղադրանքներ ուղղված կառավարութայն հասցեին: Խորհրդահայ պատմագրութայն մեջ Գ. Էդիսյանի հրատարականը շատ է շահարկվել, այն ներկայացվել է որպես Չայաստանի առաջին հանրապետութիւնում կրթական քաղաքականութայն ծախսողման ապացույց: Իրականում հրատարականը Կրթութայն նախարար Ն. Աղբալյանի կողմից չի ընդունվել և Գ. Էդիսյանը շարունակել է կատարել իր պարտականութիւնները Տարրական դպրոցների վարչութայն պետի պաշտոնում:

Մանկավարժութայն շահերի պաշտպանութայնը հանդես է գալիս նաև Չայաստանի ուսուցչական միութիւնը:

1918թ. հոկտեմբերի կեսերին Երևանում տեղի է ունենում Ռիսուցչական միութայն ընդհանուր ժողով, որը ընտրում է հինգ հոգուց բաղկացած վարչութիւն՝ Տիգրան Մուշեղյանի նախագահութայնը:² Վարչութայն առաջին գործերից մեկն է լինում հարթել Գայանյան օրիորդաց դպրոցի հոգեբարձութայն և մանկավարժական խորհրդի միջև ծագած տարածայնութիւնները: Դպրոցի հոգեբարձութայն ուրողման համաձայն աշխատանքից ազատվել էին տեսուչ Տիգրան Ռաշմաճյանը և մի քանի ուսուցիչներ: Ռիսուցչական միութիւնը հանդես է գալիս մանկավարժների պաշտպանութայնը: Վարչութայն անդամները հանդիպում են Կրթութայն նախարարի հետ, բարձրացնում ուսուցիչներին հուզող բազմաթիվ հարցեր դպրոցների ֆինանսավորման, շենքերի բռնագրավման, մանկավարժների վարձատրութայն և կենցաղային պայմանների բարելավման մասին: Ընդունվում է միութայն կանոնադրութիւնը: 1920թ. հունվարին տեղի է ունենում Արևմտահայ ուսուցչական միութայն ընդհանուր ժողով, որը քննարկում է միութայն անդամացութայն հարցը Չայաստանի ուսուցչութայն միութայնը: Ժողովը որոշում է, որ « Անկախ և ազատ Չայաստանի մեջ կարող է գոյութիւն ունենալ միայն մեկ ուսուցչական միութիւն, որոշեց լիազորել վարչութայնը հանձնարարելով անոր, որպեսզի անկա մտնէ բանակցութայն Չայաստանի ուսուցչական միութայն վարչութայն հետ, միացնելու երկու միութիւնները, ընտրելու նոր վարչութիւն և այդպիսով իրականացնելու փաստորեն Չայաստանի ուսուցչական միութայն գաղափարը, միաժամանակ պահելով ներքին ինքնուրոյնութիւնը՝ լուծելու համար մասնակի խնդիրներ՝ «Չայաստանի ուսուցչական միութայն արևմտահայ մասնաճյուղ կամ ֆրակցիա» անվան տակ: Չայաստանի ուսուցչական միութիւնը տալիս է իր համաձայնութիւնը միավորման համար:՝ Միութիւնը զգալի ուշադրութիւն էր հատկացնում նաև ուսումնական հարցերին՝ կրթութայն նախարարութիւնից պահանջում է վերականգնել մանկավարժական ժողովների գործունեութիւնը, լուծարել վերատեսուչների խորհուրդը, արգելել ռուսական կրթութիւն ունեցող ուսուցիչների կողմից հայերեն առարկաների դասավանդումը և այլն: Նախատեսվում էր 1920 թ. աշնան վերջին Երևանում անցկացնել հայ ուսուցիչների համագումար:⁴

¹ ԳԳ ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, թ. 38, 41 – 42: 1932, տ. 199-200;

² Դառաք, հոկտեմբերի 19, 1918, , նո. 24:

³ Նույն տեղում, փետրվարի 6, մարտի 26, 1920, նո. 27, նո. 64:

⁴ Դառաք, սեպտեմբերի 30. 1920:

Ընդհանուր միության կազմի մեջ էին մտնում հանրապետության շրջանային և քաղաքային ուսուցչական միությունները՝ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Ղարաքիլիսայի և այլն, որոնք տեղերում գործում էին ինքնավարության սկզբունքով:

Հայ մանկավարժությունը իր ներդրումն ուներ ազգային պետական շինարարության գործընթացում: Հասարակական նոր հարաբերությունների հաստատումը անհնար էր առանց մտավորականության ակտիվ աջակցության: Հանրապետության մտավորական խավի մեծ մասն կազմում էր ուսուցչությունը: Ինչպես նախկինում, այնպես էլ հանրապետության հաստատումից հետո, հատկապես գյուղերում, հայ մանկավարժն էր մնում ժողովրդի առաջին խորհրդատուն և պաշտպանը: Մանկավարժները հասարակական մեծ ծանրաբեռնվածություն ունեին: Էջմիածնի շրջանի դպրոցական տեսչի զեկուցագրում կարդում ենք, որ շրջանի մանկավարժներից երկուսը ընտրվել են՝ Վաղարշապատի և Աշտարակի քաղաքային խորհրդների նախագահներ, իսկ մի քանիսը անդամներ: «Գավառից մի շարք ուսուցիչներ համայնական խորհրդի իրավասուներ են ընտրված և այդպիսին մասնակցում են նիստերին»՝ օրերով թողնելով դպրոցը, մի այլ տեղ գյուղի ուսուցիչը հասարակության ներկայացուցիչ է ընտրված գյուղի այլև այլ ցավերը լսելի դարձնելու համար ամերկիացիներին, մինիստրություններին, պարտավորված է զնալ Վաղարշապատ կամ Երևան»:¹ Ուսուցչությունը ակտիվորեն էր մասնակցում նաև ընտրական և այլ հանձնաժողովների աշխատանքներին: Իհարկե մանկավարժների հասարակական գործունեությունը զգալիորեն ազդում էր դպրոցներում ուսումնական պրոցեսի վրա:

Հայաստանի առաջին խորհրդարանի դպրոցական հանձնաժողովը, որքան էլ ձգտում էր դպրոցը հեռու պահել քաղաքականությունից, դա չի հաջողվում: Հանրապետություն խորհրդարանում ներկայացված հասարակական-քաղաքական բոլոր կուսակցությունները՝ ԴՅԴ, ԴԺԿ, ՍՂԲԿ, ՈՍՂԲԿ, Հայաստանի Կոմիտեն, ստեղծել էին ուսուցչական և աշակերտական կառույցներ՝ միություններ և խմբակցություններ: Այդ կազմակերպությունները ունեին իրենց ակումբներն և թերթերը, կազմակերպում էին տարբեր միջոցառումներ՝ դասընթացներ, ներկայացումներ, հրապարակային դասախոսություններ հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և մշակութային թեմաներով: Հատկապես ակտիվորեն էին գործում Հայ հեղափոխական դաշնակցության արևելահայ ու արևմտահայ ուսուցչական և աշակերտական կազմակերպություններ: Արևմտահայ դաշնակցական ուսուցիչների և աշակերտների մեծ մասը համախմբված էր՝ «Վան - Այգեստան», «Էսենապատ», «Վասպուրական» և այլ կազմակերպությունների մեջ:² ԴՅԴ բյուրոյի անդամ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը իր հուշերում անրադաճնալով կուսակցության կողմից ուսուցչության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքին, գրում է. «Յայտնի է, որ Ղազնակցութիւնը իր հիմնադիրներից սկսած մինչեւ այժմն էլ՝ ուսուցիչների կուսակցութիւն է, եւ կամ գիւացիի ու զինուորի: Դեկավար տարրը ուսուցիչ լինելով, նա լաւ էր հասկանում ուսուցչի դերը ոչ միայն մանուկ սերունդի մէջ, այլեւ պետութեան, հասարակութեան մէջ: Բիւրոն, կուսակցական մարմինները կը նախին դաստիարակչական գործի վրայ իբրեւ ներկայի եւ ապագայի զրաւական մեր աշխարհահայեացքի հաստատման եւ անկախ Հայաստանի ամրապնդման հա-

¹ ԳԿԳՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 265, ք. 198

² ԳԿԳՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 133, ք. 1-2:

մար»¹ ՀՀԴ ղեկավարները հաշվի չէին առնում մի քանի հանգամանք: Նախ և առաջ ժողովրդավարական կարգերը նոր էին ձևավորվում, չկար քաղաքական պայքարի կուլտուրա, բացի այդ ընդդիմադիր կուսակցությունները առաջին հերթին բուլշևիկները, նույնպես ծագում էին իրենց ազդեցությունը տարածել հասարակական տարբեր խավերի վրա, օգտագործել դրանց ներուժը քաղաքական պայքարում: Այդ պայքարում առանձնահատուկ տեղ հատկացնելով ուսուցչությանն և բարձր դասարանների շակերտությունը: Այդպիսի պայմաններում, դպրոցը դառնում էր քաղաքական պայքարի թատերաբեմ: 1920թ. ծննաճ - գարնան ամիսներին քաղաքական պայքարը հանրապետությունում բավականին սրվեց: Հատկապես ակտիվ գործունեություն է ծավալում կոմունիստական կուսակցությունը: Այս կուսակցությունը հանրապետությունում ուներ ընդամենը 1200 անդամ, բավականին լավ կազմակերպված էր և ուներ խիստ կարգապահություն:²

Հայաստանի կոմկուսը չէր ընդունում ժողովրդավարական, սահմանադրական պայքարի ձևերը, այլ Ռուսաստանի իր կուսակցից եղբայրների նման ձգտում էր իշխանության գալ զինված ճանապարհով: Այդ նպատակով իրենց գործունեությունն են ակտիվացնում գավառներում գտնվող կոմբեջները: Գավառներում քարոզչական աշխատանք էին կատարում նաև բուլշևիկ-ուսուցիչները, որոնք համակիրներ էին որոնում նյութական վատ վիճակում գտնվող ուսուցչության և չքավոր աշակերտության շրջանում:

Հանրապետության կառավարությունը անհանգստացած կոմկուսի այս հակապետական, հակաժողովրդավարական գործունեությունից, ընդունեց մի քանի օրենքներ՝ Հայկոմկուսը հայտարարվեց օրենքից դուրս, առավել ակտիվ բուլշևիկները վտարվեցին երկրից: Բացի այդ, Նախարարների խորհրդի համաձայնությամբ, Ներքին գործերի նախարարը գրուբյամբ դիմեց նախարարներին, պահանջելով աշխատանքից հեռացնել իրենց գերատեսչություններում աշխատող բոլոր բուլշևիկներին:³ Առավել բարդ էր այս որոշման կատարումը հանրային կրթության նախարարության կողմից: Դպրոցներում ուսումնական երկրորդ կիսամյակը նոր էր սկսվել, մանկավարժների նույնիսկ մի փոքր մասի հեռացումը, այն դեպքում, երբ հանրապետությունում չէին բավականացնում ուսուցչական կադրերը, կնշանակեր դպրոցների մի մասը փակել և աշակերտությանը փողոց նետել, որը չէր կարելի թույլ տալ: Դա նշանակում էր ձախողել մեծ ջանքերի գնով կարգավորված կրթական բնագավառի աշխատանքները: Նախարարությունը արգելեց դպրոցների վերատեսուչներին հեռացնել այն կոմունիստ ուսուցիչներին, որոնց գործունեությունը դպրոցներում սահմանափակվել էր միայն դասավանդումով: Բերեց մեկ օրինակ: Դիլիջանի միջնակարգ դպրոցի վերատեսուչը կրթության նախարարին ուղղված զեկուցագրում նշում է. « Ես պարզ հայտարարել եմ բոլոր ուսուցիչներին, նրանց հրավիրելու հենց առաջին օրից և հետո էլ, որ դպրոցը, քանի ես եմ կառավարողը, իր պատերի ներսում չպետք է ունենա ոչ մի կուսակցություն՝ թե ուսուցիչների և թե աշակերտների մեջ, իբրև օրինակ, ես, պատկանալով որոշ կուսակցության / դաշնակցության անդամ-ներ կարծիքով/, երկու տարվա ընթացքում և ոչ մի բանով չարտահայտեցի իմ կուսակցության համոզմունքները ոչ դպրոցում և ոչ էլ դպրոցից դուրս, ես համարյա բոլորովին հրաժարվեցի կուսակցական աշխատանքից. այդչափ պահանջել ուսուցիչներից ես իրավունք չունեի, ես միայն խստիվ հետևում

¹ Ուրբեմ, Հայ լեզվափոխականի մը յիշատակները, էջ 285-286:
² ԳալոյանԳ., Հեղուսական մայիսից - հաղթական նոյեմբեր, Ե., 1980, էջ 57:
³ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հ. 2, 1967, էջ 14:

էի, որ դպրոցի մեջ խոսակցություն անգամ չլինի կուսակցությունների մասին»:¹ Սակայն դպրոցում դասավանդող երեք բուլշևիկ ուսուցիչների՝ Գ. Յաղուբյանին, Մ. Աղայանին, Ե. Շամայայանին և վեց աշակերտների հակակառավարական գործունեության համար գավառային կոմիսարի որոշման համաձայն, որին հավանություն էր տվել ներքին գործերի նախարար Ա. Գյուլիսանդանյանը, ձերբակալում են և քրեական գործ հարուցում:² Միայն մանկավարժական և ծնողական խորհրդների միջամտությունից հետո, մանկավարժները և աշակերտները ազատ են արձակվում: Վերականգնվում է ընդհատված դպրոցական պարապմունքները:

Դպրոցներում քաղաքական քարոզչությունը կամխելու նպատակով Կրթության նախարար Ն. Աղբալյանը հարկադրված էր շրջաբերականով դիմել միջնակարգ դպրոցների մանկավարժությանը: Նախարարը պահանջում էր հարգել ժողովրդի մեծամասության կամքով ընտրված խորհրդարանի կողմից նշանակված կառավարությանը և դպրոցը չվերածել քաղաքական պայքարի ասպարեզ:

«Դպրոցն ամենից առաջ ուսման վայր է, ուր սաները սովորում են ոչ՝ միայն գիտելիքներն, այլև ստանում են քաղաքական դաստիարակություն: Ռամկավար հանրապետության մեջ այդ դաստիարակության նպատակը պետք է լինի ներշնչել մատաղ սերնդին հարգանք դեպի ժողովրդի մեծամասնության կամքը և պատկառանք դեպի նույն այդ ժողովրդի մեծամասնության կամքով հաստատված պետությունն ու կառավարությունը: Ազդարարելով այս մասին՝ հրավիրում ենք իրենց պաշտոնության մեջ թերացողների ուշադրությունից մեր մատնանշած երևույթի վրա և հրահանգում ենք չլինել իրենց պաշտոնի կարծման ընթացքում»:— գրում է Ն. Աղբալյանը:³ Հանրապետության մանկավարժության մեծ մասը հավանություն տվեց նախարարի այս հայտարարությանը: Դրա վկայությունն է 1920թ. մայիսյան դեպքերը, երբ ուսուցիչների և աշակերտների միայն մի փոքր մասը հարեց հայ բուլշևիկների կազմակերպված ելույթների: Փաստերը վկայում են, որ մայիսյան ապստամբությանը մասնակցած բուլշևիկ ուսուցիչների թվաքանակը նույնպես մեծ չի եղել օրինակ, Կարսի 190 ուսուցիչներից խռովությանը մասնակցել են ընդամենը 11 հոգի, Ալեքսանդրապոլի 170 ուսուցիչներից ձերբակալվել էր 9 հոգի:⁴ Այնպես որ, ամհիմն են դաշնակցության առաջնորդներից մեկի Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հուշերում բերված հանդիմանությունները Ն. Աղբալյանի հասցեին: Նա գրում է. «Աղբալեանը եւ կրթական նախարարութիւնը, 1919ին այդ վտանգաւոր երեւոյթը /Նկատի ունի բուլշևիկ ուսուցիչներին—մերն է/ չէին նկատում, թեւ այդ մասին քանիցս բողոքներ եւ դիտողութիւններ եղած են կուսակցական շրջանակներից եւ Բիւրոյից: Դրանք նկատոււմ էին նեղ կուսակցական նախանձախնդրութիւն, անհանդուրժողութիւն: Բայց շուտով կեանքը գալիս էր ապացուցանելու օրենքի եւ ծայրայեղ ազատախոհութեան թերութիւնը եւ կորստաբերութիւնը: Շուտով լինելու էին Հայաստանում բուլշեիկեան խլրտումներ, ապստամբութիւններ, որոնք կը դրժէին Աղբալեանի հիմնած կրթական կարգն ու մեթոտները: Նրա դրած ուսուցիչները եւ տեսուչները բուլշեիկ դաւադրութեանց ղեկավարներն էին, որոնք զէն ի ձեռն մահը կը դաւէին ոչ միայն Աղբալեանի եւ նրա

¹ Առաջին մասսայական – հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, Ե., 1932, էջ 306:

² Նույն տեղը, էջ 309:

³ ԳԳ ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 23, թ. 85:

⁴ Առաջին մասսայական – հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, էջ 198; ֆ. 207, ց. 1, գ. 265, թ. 78: /Թվական հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից:

ստեղծագործութեանց, այլև ամբողջ Հայաստանի»:¹ Դրա հետևանքով է, որ մայիսի սկզբին Ա. Խատիսյանի կառավարության կազմում հրաժարական է տալիս նաև Ն. Աղբալյանը: Կազմվում է նոր կառավարություն Դաշնակցության բյուրոյի անդամներից: Հանրային կրթության և արվեստի նախարար է նշանակվում Գևորգ Ղազարյանը: Վերջինս լինելով հմուտ մանկավարժ և կազմակերպիչ, շարունակեց Ն. Աղբալյանի սկսած կրթական բարեփոխումների քաղաքականությունը: 1920թ.-մայիս-հունիս ամիսներին նախարարների խորհուրդը ընդունեց մի քանի օրենսդրական ակտեր, որոնց համար հիմք էին հանդիսացել 1919/20 ուս. տարում նախարարության կողմից մշակած օրինագծերը: Հայ մանկավարժությունը շարունակում էր ակտիվորեն մասնակցել երկրի հասարակական քաղաքական կյանքին: Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո, հայ մանկավարժությունը շարունակում էր անձնուրաց նվիրումով նոր սերունդներ կրթել հայրենիքի վերածննդի համար:

ԳՐԻՇԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԳԻՎԻԶԻԱՆԵՐԻ ՂԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՂԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ /1941-2001թթ./

Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը /22.6.1941թ.-9.5.1945թ./ ծանր փորձություն հանդիսացավ ինչպես Միության բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի համար: Միայն ԽՍՀՄ մարդկային անվերադարձ կորուստները կազմեցին 26,6 միլիոն մարդ², իսկ հայ ժողովրդինը՝ ավելի քան 200000 մարդ, որից 100000-ը՝ Խորհրդային Հայաստանից: Ընդհանուր առմամբ պատերազմին մասնակցեց 600000 հայ, որի կեսից ավելին՝ Հայաստանից³: Հայ ռազմիկներից շուրջ 67000-ը պատերազմին մասնակցեց Կարմիր բանակի կազմում գոյություն ունեցած հայկական վեց պզգային դիվիզիաների շարքերում⁴: Այդ դիվիզիաներից հինգը՝ 89-ը, 261-ը, 408-ը, 409-ը և 390-ը կազմավորվել են 1941-1942 թվականներին, առաջին չորսը Խորհրդային Հայաստանի տարածքում, վերջինը՝ Կերչում: Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան կազմավորվել էր ավելի վաղ՝ 1920-1922 թվականներին՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության բանակի, ապա Հայկական Կարմիր բանակի վերակառուցման հետևանքով⁵: Հայկական դիվիզիաները մարտական դժվարին ուղի անցան Մեծ Հայրենականի տա-

¹ Ուրբեկ. *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակարանները*, էջ 287-288:

² *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. статистическое исследование*, М., 2001, с. 229.

³ Ավետիսյան Գ. Ա., *Դարի խոշորագույն իրադարձությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես»*, 1995, թիվ 2, էջ 60:

⁴ *Հարությունյան Կ. Ա., Գ. Գ. Մանուկյան, Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում 1941-1945թթ.*, Ե., 2001, էջ 20:

⁵ *Սնացականյան Ա. Ն., Միասնական շարքերում*, Ե., 1975, էջ 65-66:

րիներին և իրենց արյան գնով նպաստեցին ֆաշիզմի ջախջախման գործին: Լրանցից 89-րդ դիվիզիան Կովկասի նախալեռներից՝ Կուրանի, Թամանի, Կերչի, Դրիմի, Լեհաստանի տարածքներում մղված հերոսական մարտերով հասավ Գերմանիա և իր արժանի ավանդը ներդրեց Բելիսի գրավման ճակատամարտում: Պատերազմի հաղթական ավարտի ժամանակ միավորման դրոշը զարդարում էին Կարմիր աստղի, Կարմիր դրոշի և Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանները. դիվիզիան կրում էր Թամանյան, իսկ նրա երկու զնդերը՝ Սևաստոպոլյան պատվավոր անունները: Մոզդոկի մոտից՝ Կուրանի, Ուկրաինայի, Մոլդովայի տարածքներով դեպի Ռումինիա, Յունգարիա, Ավստրիա և Չեխոսլովակիա ձգվեց Յայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին: Մարտերում տարած հաղթանակների համար դիվիզիան պարգևատրվեց Բոգդան Խմելնիցկու 2-րդ աստիճանի շքանշանով, արժանացավ Կիրովոգրադյան և Բրատիսլավյան պատվավոր անունների¹: Իր անձնակազմի արյան գնով Յայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան 1942թ. աշնանը ձախողեց Լովոժուսիսկի և Տուապետի վրայով Անդրկովկաս ներխուժելու գերմանաֆաշիստական հրամանատարության պլանները, բուլլ չտալով թշնամուն անցնել կարևոր նշանակության լեռնանցքները՝ Փշիչ գետ Անձախտ լեռ-Գյոթղ-Շահունյան տեղամասում²: 1942թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Կերչում դաժան մարտեր էր մղում Յայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը բացառիկ դժվարին պայմաններում իր վրա կրեց հակառակորդի կենդանի ուժի ու տեխնիկայի մի քանի անգամ թվապես գերակշիռ ուժերի հարվածները: Շուրջ երեք ամիս տևած արյունահեղ մարտերում, տեղում զանելով թշնամու մեծաքանակ հարվածային զորամասերին, դիվիզիան զգալի չափով թեթևացրեց Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանների դրոթյունը, ինչպես նաև նպաստեց Կերչի վրայով Կովկաս ներխուժելու ցանկացող թշնամու ուժերի առաջախաղացման ժամանակավորապես դադարեցմանը³:

Յայկական ամենախիճ միավորումը՝ 76-րդ լեռնահրաձգային Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ դիվիզիան էր, որն ինչպես արդեն նշեցինք, կազմավորվել էր Յայաստանում՝ 1920-1922 թվականներին: Չնայած 1938թ. առաջին այն վերակազմավորվել էր և դարձել ոչ ազգային զորամիավորում, պատերազմի սկզբին համալրվելով հանրապետության մարդկային և նյութական միջոցների հաշվին, դիվիզիան կրկին ծեռք էր բերել իր նախկին ազգային տեսքը. նրա անձնակազմի երկու երրորդը կազմում էին հայերը: 1941-1945թթ. դիվիզիան փառապանծ մարտական ուղի անցավ մասնակցելով խորհրդային զորքերի իրանական գործողությանը, Ուկրաինայի արևելյան շրջանների ծանր մարտերին, Ստալինգրադի ճակատամարտին՝ արժանանալով զվարդիական կոչման և պարգևատրվելով Լենինի շքանշանով, Կուրսկի աղեղի հարավային շրջանում տեղի ունեցած հերոսամարտին, Բելոռուսական գործողությանը արժանանալով Վիտեբսկյան, իսկ նրա զնդերը՝ Պոլոցկյան պատվավոր անունների, այնուհետև մարտնչել

¹ Боевой путь 409-й стрелковой Кировоградско-Братиславской ордена Богдана Хмельницкого Армянской дивизии /1941-1945гг.: Сbornик документов и материалов, Е., г. 1, 1980, с. 12-32.

² Саркисян С. М. 408-я Армянская стрелковая дивизия в битве за Кавказ, Е., 1985, с. 128.

³ Թովմասյան Ս. Դ., Մեծ Յայկականի ճանխամարտ, Ե., 1975, էջ 102-178:

Լատվիան և Լիտվիան գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրման համար¹:

Պատերազմական գործողություններին չմասնակցեց միայն Հայկական 261-րդ հրաձգային դիվիզիան: Չմայած դրան այն մեծ գործ կատարեց Հայաստանի տարածքում խորհրդա-թուրքական սահմանի պաշտպանության բնագավառում, ինչպես նաև երթային վաշտեր պատրաստեց ռազմաճակատի համար. պատերազմի տարիներին դիվիզիան գործող բանակ ուղարկեց ավելի քան 10000 զինվոր ու սպա²:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալից, հայկական ազգային դիվիզիաների պատմությունը սերտորեն առնչվում է ոչ միայն Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հիմնահարցի, այլև 1920-1930-ական թվականներին խորհրդային Հայաստանի ազգային ռազմական շինարարության խնդիրների հետ: Ուստի պատահական չէ, որ հայ պատմագրությունը մեծ տեղ է հատկացրել նաև հայկական զորամիավորումների պատմության ուսումնասիրությանը: Այդ զորամիավորումների պատմության լուսաբանումն այսօրվա պայմաններում ավելի և ավելի ընթացվողվում և գործնական կարևոր նշանակություն ստանում, քանի որ այն լիովին չափով նպաստում է մատաղ սերնդի ռազմահայրենասիրական դաստիարակությանը ընդհանրապես, երրորդ հանրապետության զինված ուժերի անձնակազմերին հայկական դիվիզիաների՝ հերոսական, մարտական փառապանծ ավանդույթների ոգով ուսուցանելու գործին՝ մասնավորապես:

Հայ պատմաբաններից առաջինները Հայրենական մեծ պատերազմին հայերի մասնակցության, այդ թվում հայկական դիվիզիաների պատմության հիմնահարցի գիտական մշակմանը ձեռնամուխ եղան ռազմաճակատից տուն վերադարձած հայ պատմաբանները, որոնց համար աղբյուրագիտական կարևոր բազա հանդիսացավ Հայաստանի ԳՎ Պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի կաբինետը և նրա արխիվը, որ կազմավորվել էր 1942թ. ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու նախաձեռնությամբ: Իետագայում այդ հայրենանվեր աշխատանքի մեջ ընդգրկվեցին ավելի երիտասարդ կադրեր, որոնք հնարավորություն ստացան պարբերաբար աշխատել ոչ միայն Հայաստանի, այլև նրա սահմաններից դուրս գտնվող զինվորական, պետական և կուսակցական արխիվներում, զրադարաններում ու թանգարաններում:

Հայ պատմաբաններից առաջինը Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հիմնահարցը լուսաբանել է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամայիս Մնացականյանը: 1947թ. երևանում նա հրատակարեց իր «Հայ ռազմիկների հերոսական տարեգրությունները», 1954-ին՝ «Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում», իսկ 1975-ին՝ «Միասնական շարքերում» մենագրությունը, որտեղ Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության ընհանուր հիմնահարցի հետ միասին, համառոտակի ընդհանուր հիմնահարցի հետ միասին /6-7 էջի սահմաններում/ լուսաբանել է նաև հայկական դիվիզիաների մարտական ուղին: Նույն հեղինակի զբչին է պատկանում նաև հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական ութհատորյակի վերջին

¹ 76-я Армянская стрелковая Краснознаменная пп. К. Е. Ворошилова 51-я Гвардейская Витебская ордена Ленина дивизия 1920-1945гг., Сборник документов и материалов. Е., 1976, с. 5-12; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 8, Ե., 1970, էջ 46-56:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 8, Ե., 1970, էջ 46-56:

հատորի 1-ին գլուխը, դրտել 10 էջ հատկացված է հայկական զորամիավորումների ստեղծման հարցին¹:

Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանը լուսաբանած պատմաբաններ՝ Սերվարդ Խարմանդարյանը, Երվանդ Խալեյանը, Կառլեն Միրզախանյանը, Վիկտոր Մուրադյանը իրենց աշխատություններում համառոտակի անդրադարձել են նաև հայկական դիվիզիաների պատմությանը՝ դրան հատկացնելով ընդամենը 1-2 էջ²:

Ամբողջապես մեկ դիվիզիայի պատմությանը նվիրված առաջին աշխատությունը հրատարակել է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Դևոնդ Դալլաքյանը. «Մարտական 89», Ե., 1966, 325 էջ: Չնայած արխիվային փաստերի աղքատության, Հայկական 89-րդ թամանյան եռակի շքանշանակիր դիվիզիայի վետերանի ուսումնասիրությունը իր ժամանակին գիտական պատշաճ գրված առաջին գիտական աշխատությունն էր: Դիվիզիայի մեկ այլ վետերան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արշավիր Հակոբյանի՝ «Կովկասյան նախալեռներից մինչև Բեռլին-Էլբա» /Ե., 1991, 348էջ/ մենագրությունը լուրջ ներդրում էր հայկական զորամիավորումների պատմության հիմնահարցի ուսումնասիրության ասպարեզում: Այն շարադրված է ոչ միայն ականատեսի աչքերով, այլ նաև հարուստ արխիվային նյութերի ժողովածուի հիման վրա, որի արխիվային փաստաթղթերն ու նյութերը ամբողջովին ԽԱՀՍ պաշտպանության կենտրոնական արխիվից հայտնաբերել և հրատարակության էր պատրաստել պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը: Ժողովածուն կազմողների թվում էին՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀԽՍՀ Արխիվային վարչության պետ Աշոտ Հարությունյանը, նույն վարչության առաջատար մասնագետներ Օկտյաբրինա Բալիկյանն ու Էմմա Արզգյանը: Նշենք, որ հեղինակային նույն խմբի ջանքերով 1976թ. հրատարակվել էր «Հայկական 76-րդ Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ 51-րդ զվարդիական Վիտեբսկյան Լենինի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան 1920-1945թթ.» փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուն / 300 էջ/: 1980-1981թթ. Աշոտ Հարությունյանը և Հրանտ Հովհաննիսյանը կազմել ու հրատարակել էին «409-րդ հրազգային Կիրովագրադյան-Բրատիսլավյան, Բոգդան Խմելնիցկու շքանշանակիր Հայկական դիվիզիայի մարտական ուղին /1941-1945թթ./» փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուն: Վերոհիշյալ երեք ժողովածուներն էլ լույս են տեսել «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսի միացյալ հատուկ համարներում: Հրատարակված ժողովածուները արխիվային կարևոր աղբյուր հանդիսացան հայկական դիվիզիաների պատմությանը զբաղվող պատմաբանների համար: Այսպես օրինակ, դիվիզիայի վետերան Գրիգոր Աբրահամյանը օգտագործելով Հայկական 89-րդ Թամանյան եռակի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին լուսաբանող ժողովածուն 1994թ. Երևանում հրատարակվեց «Հայկական 89-րդ Թամանյան հրաձգային դիվիզիան

¹ Նույն տեղում, էջ 46-56:

² Ա. Վ. Խարմանդարյան, Հայ ժողովրդի մարտական համագործակցությունը Խորհրդային Միության ժողովուրդների հետ միասին Հայրենական մեծ պատերազմում, Ե., 1955 /ռուսերեն/, Ծ. 7. Աղայան, Ե. Մ. Խալեյան Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմություն, մաս 3, Ե., 1959, 4. Ժ. Միրզախանյան, Հայաստանի կոմերիտմիությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Ե., 1956, Վ. Ա. Մուրադյան, Հայաստանի կոմկուլսը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Ե., 1984 /ռուսերեն/ և այլն:

³ Боевой путь Армянской Таманской дивизии Красного Знамени, Кутузова 2-й степени, Красноярской Звезды дивизии 1942-1945гг., Сборник документов и материалов, Е., 1985, 747 стр.иллюст.:

Հայրենական մեծ պատերազմի վերջին փուլում» /ռուսերեն/ մենագրությունը, ինչպես նաև մեկ տարի անց պաշտպանեց ղոկտորական ատենախոսություն: Սակայն փոխանակ տողատակերում նշելու զգտագործած ժողովածուի համապատասխան էջերը, հեղինակը դրա փոխարեն, հակառակ գոյություն ունեցող կարգի, իբրև աղբյուր ցույց է տվել ժողովածուում տեղ գտած փաստաթղթերի արխիվային ֆոնդերի ցուցակներն ու գործերը:

Տարիների ընթացքում Թամանյան դիվիզիայի պատմությունը իրենց հուշագրություններում լուսաբանել են պատմական գիտությունների ղոկտոր, պրոֆեսոր Խիկար Բարսեղյանը, դիվիզիայի 390—րդ հրաձգային գնդի հրամատար երվանդ Կարապետյանը, «Կարմիր զինվոր» թերթի խմբագիր Սիմոն Նալբանդյանը և ուրիշներ:

Հայ պատմաբաններից առաջինը գիտական հատուկ ուսումնասիրություն է գրել Հայկական 76-րդ հրաձգային դիվիզիայի մասին Կլիմենտ Հարությունյանը: 1972թ. նա թեկնածուական ատենախոսություն է պաշտպանել այդ դիվիզիայի պատմության հիմնահարցի վերաբերյալ, 1980թ. հրատարակել է «51-րդ գվարդիական դիվիզիայի մարտական ուղին» գիրքը, իսկ 1994թ. պաշտպանել ղոկտորական ատենախոսություն «Հայկական ազգային գորամիավորումները 1918-1945թթ.» թեմայով, որտեղ բացառապես արխիվային փաստերի հիման վրա նորոպի են լուսաբանվել հայկական բոլոր դիվիզիաների, այդ թվում 76-րդ դիվիզիայի պատմությունը:

Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիայի պատմության որոշ հարցերն է փորձել լուսաբանել պատմական գիտությունների ղոկտոր, պրոֆեսոր Արշակ Վարդապետյանը՝ «Գվարդիական դրոշի ներքո» Խ., 1978/ գրքում: Հեղինակը ծանոթ լինելով դիվիզիայի պատմության վերաբերյալ հրատարակված փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուին, անձամբ հիմնովին չաշխատելով համապատասխան արխիվներում, չի կարողացել հարթահարել թեման և ստեղծել է բազմաթիվ փաստական անճշտություններով, աղավաղումներով ու կոպիտ սխալներով լի մի գործ, որը ժամանակին արժանացել է համապատասխան մասնագետների քննադատական խոսքին:

Հայ պատմաբաններն անդրադարձել են նաև Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիայի պատմությանը: Հատկապես արժեքավոր գործ է կատարել դիվիզիայի քաղբաժնի նախկին պետ, գնդապետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Սիմոն Սարգսյանը: ԽՍՀՄ Պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվի համապատասխան ֆոնդերի և անձնական հուշերի հիման վրա 1965թ. նա երևանում հրատարակել է «Այրվող անտառ», իսկ 1985-ին՝ «Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան Կովկասի համար մղված ճակատամարտում» գրքերը *Վերջինս՝ ռուսերեն*: Վերոհիշյալ դիվիզիայի պատմությանն է անդրադարձել նաև պատմական գիտությունների ղոկտոր, պրոֆեսոր, այդ միավորման «Հանուն հայրենիքի» թերթի նախկին խմբագիր Արշավիր Հակոբյանը²:

Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայի պատմության որոշ հարցեր լուսաբանվել են Գրիգոր Աբրահամյանի գրքի մի քանի էջերում³: Նույն թվականին

¹ Բարսեղյան Խ. Դ., Այսպես ապրեցին, Ե., 1985, Կարապետյան Ե. Ա., Անմահության ճանապարհով, Ե., 1969, Նալբանդյան Ս. Ա., Հայ Թամանցիներ, Ե., 1947, Թամանցիներ, Ե., 1961, Մարտական «Կարմիր զինվոր», Ե., 1981 և այլն:

² Հակոբյան Ե. Ա., Հերոսական մարտերում, Ե., 1975, էջ 3-62:

³ Абрамян Г. С., Мощная орудия советских войск в боях за Крым 1941-1942, Е., 1975, с. 72-100.

երևանում դիվիզիայի նախկին քաղաքաժնի պետ Սուրեն Թովմասյանը հրատարակեց «Մեծ Հայրենականի ճամփաներով» հուշագրությունը, որի 102-186 էջերը ամբողջովին նվիրված են Կերչի թերակղզում 1942թ. մարտ-մայիս ամիսներին միավորման մղած հերոսական մարտերի լուսաբանմանը: 390-րդ դիվիզիայի մասին համառոտ, բայց խիստ արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Սիմոն Սարգսյանի «51-րդ բանակի մարտական ուղին» աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել 1983թ. Մոսկվայում ռուսերեն:

Հայկական բոլոր վեց դիվիզիաների մասին արժեքավոր տվյալներ են պարունակում զնդապետ Գուրգեն Բուռնազյանի «Անդրկովկասյան հանրապետությունների ազգային զորամիավորումները Հայրենական մեծ պատերազմում /1941-1945թթ./» դոկտորական ատենախոսության մեջ, որը պաշտպանվել է երևանում՝ 1968 թվականին: Ինչպես արդեն նշեցինք զուտ հայկական դիվիզիաների պատմությանն է նվիրված Կլիմենտ Հարությունյանի «Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ.» դոկտորական ատենախոսությունը, որը նոր խոսք է հայ պատմագրության ասպարեզում: 4. Ա. Հարությունյանը հայկական դիվիզիաների պատմությանը անդրադարձել է նաև իր բազմաթիվ մենագրություններում և գիտական հոդվածներում¹:

Այսպիսով, վերը շարադրածից պարզվում է, որ առ այսօր հայ պատմագրությունը զգալի և շնորհակալ աշխատանք է կատարել հայկական դիվիզիաների պատմության հետազոտման բնագաձառում՝ ստեղծելով մեծարժեք մենագրություններ, արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ, բազմաթիվ հոդվածներ: Սակայն, եթե այդ առումով ավելի բարվոք վիճակում են գտնվում 89-րդ, 76-րդ և 408-րդ դիվիզիաների պատմության ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, ապա նույնը չենք կարող ասել մյուս դիվիզիաների վերաբերյալ: Առ այսօր արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուներ չեն կազմվել՝ նվիրված հայկական 390-րդ, 261-րդ և 408-րդ դիվիզիաների պատմությանը: Չկան հատուկ մենագրություններ նվիրված 390-րդ, 261-րդ, 409-րդ դիվիզիաների պատմությանը: Ուրեմն հայ պատմաբանների առաջնահերթ խնդիրներից է պատմության մեջ եղած այդ բացի վերացումը: Այն մեծ չափով կնպաստի Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հիմնահարցի բազմակողմանի լուսաբանմանը, ինչպես նաև մատաղ սերնդի և Հայկական բանակի անձնակազմի ռազմա-հայրենասիրական դաստիարակության գործին:

¹ Հարությունյան Կ. Ա., Հայ ռազմիկները Չեխովովակիայի ազատագրման համար մղված մարտերում /1944-1945թթ./, Ե., 1983; Հայ ռազմիկները Յուդզարիայի և Ավստրիայի ազատագրման մարտերում /1944-1945թթ./, Ե., 1990; Հայ ժողովրդի մասնակցությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմին /1939-1945թթ./, Ե., 2001; Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում 1941-1945թթ., Ե., 2001 Բ. Գ. Մանուկյանի համահեղինակությամբ; Հայկական ազգային զորամիավորումների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1995 թիվ 1, էջ 53-72; Ու՛մ են պետք պատմական հետազոտությունների նման «ԵՆտումները», «Լրաբեր՝ հասարակական գիտությունների», 2000, թիվ 2, էջ 177-191 Խուսերեն: Հայկական դիվիզիաները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, «Հայկական բանակ», 2000, թիվ 2, էջ 16-31 և այլն:

1952 թ. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԻՎԱՓՈՒՍՈՒ ԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԳՊՏԻՆԵՐԸ

Մերձավոր Արևելքը հնուց ի վեր եղել է ժողովուրդների ու ազգությունների, քաղաքակրթությունների ու մշակույթների, փիլիսոփայությունների ու կրոնների խառնարան: Թերևս պատահական չէ, որ այստեղ են ծնունդ առել համաշխարհային երեք իռազիոնալ կրոնները: Տարածաշրջանի վերջին հազար հինգ հարյուր տարիների պատմությունը սերտորեն շաղկապված է դրանց կրողների բազմաթիվ ու բազմակողմանի հարաբերություններով: Առավելապես քրիստոնյա բնակչությունը ունեցող երկրները, VII դարում իսլամի պատմության բառերաբեմ իջնելուց հետո, Արաբական թերակղզուց տարածվող նվաճողական բանակների հարվածների ներքո ընկրկեցին, իսկ դրանց բնակչությունը ճնշումների ու հալածանքների հետևանքով զանգվածաբար ընդունեց նոր կրոնը: Տարածաշրջանի կրոնական պատկերը ամբողջովին փոխվեց: Սիայն այսուայնկողմ ցրված որոշ հատվածներ պահպանեցին քրիստոնեությունը և հավատարիմ մնացին նրան մինչև արդի ժամանակները:

XX դարում Մերձավոր Արևելքում քրիստոնյա ամենախոշոր համայնքը եգիպտոսի ղպտիական համայնքն էր: 1960 թվականին, 1952 թ. եգիպտական հեղափոխությունից հետո անցկացված առաջին պաշտոնական մարդահամարի համաձայն, նրանք կազմում էին եգիպտոսի 26 մլն. բնակչության շուրջ 7 տոկոսը, կամ 1.823.448 մարդ¹: Պետք է նշել, որ ղպտիների թվաքանակը պատմագրության մեջ միշտ էլ վեճերի առարկա է հանդիսացել: Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ պաշտոնական վիճակագրությունը ճիշտ չի արտացոլում նրանց իրական թվաքանակը և հենվելով ոչ պաշտոնական տվյալների վրա ղպտիներին հաշվում են չորս միլիոն մարդ²: Իրենք ղպտիները պնդում են, որ կառավարությունը միտումնավոր նվազեցնում է նրանց իրական թվաքանակը՝ արդարացնելու համար նրանց նկատմամբ վարվող խտրական վերաբերմունքը՝ սակավ ներկայացված լինելը եգիպտոսի քաղաքական կյանքում, կառավարությունում ու խորհրդարանում, ինչպես նաև սոցիալական ապահովության, կրթական, մշակութային պետական ծրագրերում:

Չի կարելի միանշանակ պնդել, որ ղպտիների բողոքներն անհիմն էին: Հավանական է, որ դրանք հենված են եղել որոշակի փաստերի վրա և նրանք, իրոք, ավելի թվաշատ էին քան ներկայացված էր պաշտոնական վիճակագրությունում: Համեմայնդեպս, նմանօրինակ բողոքները նոր չեն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի համար: Ղպտիները դրանք արտահայտել են նաև մինչև 1952 թվականը: Մասնավորապես դարի սկզբին նրանք նույն մեղադրանքն էին ուղղում եգիպտոսի բրիտանացի կառավարիչներին³:

¹ *Betts Robert Brenton, Christians in the Arab East: A Political Study, Athens, 1975, p. 59.*

² *Wakin Edward, A Lonely Minority: The Modern Story of Egypt's Copts, New York, 1963, p. 25.*

³ *Դժվար է դատել իշխանությունների կողմնակալության մասին, սակայն կառավարությունից անկախ մի շարք պատճառներ, այնուամենայնիվ խոչընդոտում էին մարդահամարի ճշմարտությանը: Դրանցից էին բնակչության հետամնացությունն ու պաշտոնյաների անփութությունը, ղպտիների կողմից, անձնական ապահովության համար, հաճախ իրենց կրոնը թաքցնելու ծգտումը և զինծառայությունից խուսափելու համար*

Բայցևայնպես, բրիտանացիները ղապտինների թվաքանակը մարդահամարում նվազեցնելու պատճառ չունեին: Ավելից, նրանք շահագրգռված էին երկրի քրիստոնեական համայնքը հնարավորինս թվաշատ ներկայացնելու մեջ, քանի որ իրենց ռազմական ներկայությունը եզիպտոսում բացատրում էին նաև փոքրամասնությունների անվտանգությունը ապահովելու անհրաժեշտությամբ¹: Ըստ բրիտանացիների հսկողության ներքո 1927 թվականին անցկացված մարդահամարի տվյալների, ղապտինները ներկայացնում էին Եզիպտոսի 11.770 հազար բնակչության 7.8 տոկոսը կամ 912 հազար մարդ: Այսպիսով, նրանց տոկոսային հարաբերությունը բնակչության մեծամասնության հետ 1927-1960 թթ. ընթացքում մնացել էր գրեթե անփոփոխ, արժանագրվել էր միայն փոքր աճ: Սա առիթ էր տալիս վեների, որոնց ընթացքում մի կողմը կարծիք էր հայտնում, որ աճը ներանկա-նորեն քիչ է և հենվելով դրա վրա կասկածում էր 1960 թ. մարդահամարի ճշգրտությանը: Մինչ մյուս կողմը այն հավանական էր համարում հաշվի առնելով Եզիպտոսի մուսուլման բնակչության շրջանում ծնելիության բարձր ցուցանիշները, ինչպես նաև ղապտինների գաղթի և ծուլմամբ միտումները:

Վերջիններիս վերաբերյալ ևս տրվում են տարբեր ցուցանիշներ: Մասնավորապես ղապտինների կրոնափոխության թվաքանակը ներկայացվում է տարեկան շուրջ հինգ հազար մարդ²: Սա բավական բարձր ցուցանիշ է և խոսում է ծուլման արագ տեմպերի մասին: Կրոնափոխության պատճառներն իրենց արմատներն ունեին եզիպտական հասարակության կառուցվածքի մեջ: Դրանցից էին եզիպտոսում քրիստոնյաների աշխատանքի ընդունվելու ու առաջխաղացման համար գոյություն ունեցող արհեստական դժվարությունները, ամուսինների բաժանվելը ինչը ղապտիական եկեղեցական կանոնադրությամբ շատ ավելի բարդ էր, քան իսլամական օրենսդրությամբ՝ *շարիաթով*, և անձնական ապահովությունը, մանավանդ երկրի ներքին շրջաններում, ուր համեմատաբար ավելի բույլ էր կառավարության վերահսկողությունը և ղապտինները կարող էին դառնալ անպատիժ հարձակումների թիրախ:

Իհարկե, ծուլման առումով որոշիչ էր եզիպտական հասարակության մեջ ղապտինների ինտեգրման բարձր ցուցանիշը: Պետք է նշել, որ նրանք պատկանում էին նույն մարդաբանական տիպին, ինչ Եզիպտոսի բնակչության 90 տոկոսը, ղապտինների խոսակցական և գրավոր լեզուն արաբերենն էր, և վերջապես եթե մի կողմ դնենք կրոնական տարբերությունները նրանք նույն ապրելակերպն ու կենցաղն էին վարում, ինչ մուսուլման բնակչությունը³: Այնուամենայնիվ, ղապտիններն ունեին կրոնական շատ բարձր գիտակցություն, ամուր կապված էին եկեղեցու հետ, համախմբված էին նրա շուրջ և դրանով առանձնանում էին հասարակուր-

քրիստոնյաների կողմից իրենց զավակներից ոչ բուրդին ներկայացնելը (Steu Carter Barbara. *The Copts in Egyptian Politics*. London, 1986, p. 5):

¹ 1922 թականին Անգլիան Եզիպտոսը, որը մինչ այդ իր պրոտեկտորատն էր, միակողմանիորեն հայտարարեց անկախ, սակայն մի շարք վերապահումներ արեց, որոնցից էր երկրի փոքրամասնությունների անվտանգությունը պատասխանատվության ստանձնումը: Եզիպտոս 1922 թվականից հետո էլ շարունակում էր կախված մնալ Անգլիայից, մինչև 1936 թ., երբ այն անկախություն ստացավ (տես M. Mansfield Peter, *Nasser's Egypt*, Baltimore, Maryland, 1965, p. 27):

² Clifton E. J., *The Coptic Community in Egypt: Spatial and Social Change*, Durham, 1986, p. 28.

³ Wakan Edward, p. 49.

⁴ Carter Barbara, p. 372.

⁵ Nisai Mordechai, *Minorities in the Middle East: A History of Struggle and Self Expression*, London, 1985, p. 116.

յան մեծամասնությունից: Իսլամական ավանդությունն էլ երկրում ոչ մուսուլմաններին դատում էր առանձին խմբի, նրանց տալով *զհմմիի* հովանավորյալի կարգավիճակ:

Որպես փոքրամասնություն, ղափիները դարերի ընթացքում ունեցել են և՛ հալածանքների ու հետապնդումների, և՛ կրոնական հանդուրժողականության ու բարգավաճման պատմություն: XIX դ. առաջին կեսում Եգիպտոսում իշխանության եկավ Մուհամմեդ Ալին: Նա սկսեց ղափիներին լայնորեն օգտագործել երկրի կառավարման մեջ ու վարչական մարմիններում: Այս քաղաքականությունը շարունակվեց նաև նրա հետնորդների օրոք: 1855 թ. ղափիների վրայից հանվեց փոքրամասնություններից ավանդաբար գանձվող *շիզյա* հարկը, 1866 թվականից նրանք իրենց ներկայացուցիչներն ունեցան խորհրդարանում, ղափիներին թուլատրվեց զենք կրել և ծառայել բանակում¹: Փաստորեն, փորձ էր արվում փոխել ղափիների հասարակական կարգավիճակը, նրանց ներկայացնելով որպես դրա լիիրավ անդամ և ոչ թե *զհմմի*: Այս բարեփոխումներից հետո, ղափիները հնարավորություն ստացան մուտք գործել իրենց համար նոր՝ քաղաքական ասպարեզ, ուր նրանք բավական ակտիվ էին հետագա շուրջ հարյուր տարիների ընթացքում: Թե՛ն՝ պալատում, թե՛ն՝ կառավարությունում ղափիները վարում էին բարձր պետական պաշտոններ, ներկայացված էին խորհրդարանում և կուսակցություններում: Ղափի քաղաքական գործիչները աշխատում էին չչեչտել իրենց համայնքային կամ կրոնական պատկանելությունը, քանի որ, այնուամենայնիվ, որոշակիորեն բնակչության մեծամասնության մոտ վերապահում կար քաղաքական գործընթացներում քրիստոնյաներին ընդգրկելու վերաբերյալ և նրանք միշտ չէ, որ իրենց թույլ էին տալիս հետամուտ լինել համայնքի շահերի պաշտպանությանը: Համենայնդեպս, Եգիպտոսի քաղաքական կյանքում համայնքի ներկայացուցիչների մասնակցությունը ղափիներին թույլ էր տալիս հավատալ, որ անհրաժեշտության դեպքում նրանք առավել իրավացիորեն կներկայացնեն իրենց հուզող խնդիրները և կմիջամտեն դրանց, համայնքի համար ցանկալի, լուծմանը:

Այս իրավիճակը կտրուկ փոխվեց 1952 թ. հեղափոխությունից հետո, երբ իշխանության եկավ մինչ այդ հասարակության լայն շրջանակներին անհայտ «Ազատ սպաներ» կազմակերպությունը: Նրա անդամներից հայտնի էր միայն գեներալ Աուհամմադ Նագիբի անունը, որն էլ գլխավորեց պետությունն ու կառավարությունը: Ինչպես պարզվեց հետագայում, նա երկրորդական դիրքեր էր զրավում հեղափոխության կազմակերպիչների մեջ, իսկ գաղտնի կազմակերպության իրական ղեկավարը փոխգնդապետ Գամալ Աբդել Նասերն էր, որը 1954 թ. նոյեմբերին իր ձեռքում կենտրոնացրեց իշխանությունը և դարձավ հանրապետության նախագահ:

Իր առաջին որոշումներից մեկով նոր իշխանությունները 1953 թ. հունվարի 16-ին արգելեցին Եգիպտոսի բոլոր քաղաքական կուսակցությունները: Արանով ղափիները փաստորեն դուրս մղվեցին երկրի ընտրական մարմիններից, քանի որ նրանք Եգիպտոսի գրեթե ոչ մի ընտրատարածքում մեծամասնություն չէին կազմում² և ընտրվում էին հիմնականում կուսակցական ցուցակներով: Պետք է նշել, որ 1919 թ. բրիտանական գաղութարարների դեմ բարձրացված ապստամբությունից հետո, որտեղ ղափիները գործում մասնակցություն ունեցան, նրանք միշտ բավական լավ էին ներկայացված լինում խորհրդարանում՝ հիմնականում

¹ Ibrahim Saad Eddin, *The Copts of Egypt*, London, 1995, p. 11.

² Betts Robert Brenton, p. 61.

մեծ ժողովրդականություն վայելող Վաֆդ կուսակցության ցուցակներով: Ա. սպեյ, օրինակ, 1924-1950 թթ. ընթացքում տեղի ունեցած տաս ընտրությունների վերջում, նրանք կազմել են խորհրդարանի 7.5-ից 10.2 տոկոսը,¹ ինչը գերազանցում էր նրանց համապատասխան պաշտոնական տոկոսային հարաբերությունը եգիպտոսի հասարակության մեջ:

1957 թ. ընտրություններում միայն մեկ ղափի ընտրվեց²: Այս փաստը լրջորեն անհանգստացրեց նաև կառավարությանը, որը միջոցներ ձեռք առավ ղափիների հնարավորինս պատշաճ ներկայությունը խորհրդարանում ապահովելու համար: Ընտրական օրենքի մեջ փոփոխություն կատարվեց, ըստ որի նախագահը իրավունք էր ստանում 10 պատգամավորներ նշանակել խորհրդարանում: Ավանդաբար այս տեղերի մեծ մասը տրվում էր ղափիներին: 1964-1968 և 1969-1971 թթ. ընտրություններում նշանակովի տեղերի շնորհիվ ղափիները խորհրդարանում ունեցան 9 պատգամավոր,³ կամ խորհրդարանի տեղերի մոտ 3 տոկոսը: Սա շատ ավելի քիչ էր, քան նրանց մասնակցությունը նախկին խորհրդարաններում, և ղափիները շարունակում էին կասկածել, որ իշխանությունները փորձում են իրենց դուրս մղել երկրի քաղաքական կյանքից: Այս մտայնությունը ամրապնդվեց, երբ 1952 թվականից սկսվեց կառավարությունում համայնքից միայն մեկ նախարար նշականակելու գործառնությունը, այն դեպքում, երբ 1924-1952 թթ. ղափիներն ընդհանրապես զբաղեցնում էին երկու նախարարական տեղ⁴: 1952-1961 թթ. նախարարների թիվը կառավարությունում 13-ից հասցվեց 37-ի, բայց ղափիների ներգրավումը դրանում մնաց անփոփոխ⁵:

1953 թ. կուսակցությունների գործունեությունը արգելող օրենքը մեկ այլ առումով ևս անմիջականորեն առնչվում էր ղափիներին՝ այն չէր տարածվում «Սուսուլման եղբայրներ» (Իխվան ալ-մուսլիմուն) կազմակերպության վրա, ինչը ընդգծում էր «Ազատ սպաների» հատուկ վերաբերմունքը այդ կազմակերպության նկատմամբ և նրանց գործունեության լայն դաշտ էր տրամադրում: Եգիպտոսի ոչ մուսուլմանական փոքրամասնությունները խիստ անհանգստացած էին «Սուսուլման եղբայրների» ազդեցության նմանօրինակ աճով, քանի որ նրա անվան հետ էր կապված 1940-1950-ական թթ. նրանց դեմ սանձազերծված հստակումների ալիքը: Իխվանը խիստ ծայրահեղական իսլամական կազմակերպություն էր, հավատում էր, որ մուսուլմանները բացառիկ առաքելություն ունեն կատարելու, որ նրանք են աշխարհի իրական տերերը, և իր վերջնական նպատակն էր համարում միջնադարյան խալիֆայության վերականգնումը, իսկ դրան հասնելու համար ընդունելի էր համարում պայքարի բոլոր ձևերը, այդ թվում՝ զինված⁶: «Սուսուլման եղբայրները» պայքարում էին մաքուր իսլամի վերականգնման և պահպանման համար և իրենց հիմնական խնդիրներից մեկն էին համարում այն օտարերկրյա կործանարար ազդեցությունից զերծ պահելը⁷: Նրանց ցույցերը հաճախ

Խաֆիկ Սուլեյման/

¹ Ibidem, Saad Eddin, p.16.

² Հաֆիկ Սուլեյման, էջ 207:

³ Նույն տեղում, էջ 205:

⁴ Ibid.

⁵ Сейранян Б.Г., Египет в борьбе за независимость 1945-1952, Москва, 1970, стр. 55.

⁶ Նույն տեղում, էջ 51:

ուղեկցվում էին «Եգիպտոսում վերջ կդրվի քրիստոնյաներին», «Մեկ կրոն Եգիպտոսում իսլամ» կարգախոսներով¹:

«Մուսուլման եղբայրների» ուսմունքը լայն տարածում գտավ Եգիպտոսի ժողովրդի շրջանում, 1946 թ. այն երկրում ուներ 2.000 մասնաճյուղ 200.000-ից մինչև 500.000 անդամով²: Փոքր չէր նաև նրանց ազդեցությունը «Ազատ սպաների» շրջանում, նրանցից ոմանք նախահեղափոխական շրջանում նույնիսկ անդամակցել էին կազմակերպությանը³: Կառավարությունը չէր կարող հաշվի չնստել այսպիսի մեծ ուժ ներկայացնող կազմակերպության հետ: 1952 թ. հեղափոխությունից հետո, նրանց տրվեցին վակֆների (կրոնական հաստատությունների ունեցվածք) և կրթության նախարարական տեղերը: Սրանք անմիջականորեն զբաղվում էին դպիտների համայնքային գործերով՝ առաջացնելով վրդովմունք և բողոք նրա ներկայացուցիչների շրջանում⁴:

Փաստորեն, «Մուսուլման եղբայրները» պետություն էին պետության մեջ: Նրանք խամնվում էին երկրի կառավարման գործերին և փորձում էին հեղաշրջման միջոցով Եգիպտոսում իսլամական կարգեր հաստատել: Իշխանությունները չէին կարող երկար հանդուրժել այս իրավիճակը և 1954 թ. հոկտեմբերի 26-ին Ալեքսանդրիա քաղաքում Գամալ Արդել Նասերի ղեմ կազմակերպված ծախսողված մահափորձից հետո լայնածավալ պայքար սկսվեց նրանց դեմ: Կազմակերպությունը օրենքից դուրս հայտարարվեց, նրա անդամներից շատերը ձերբակալվեցին, ղեկավարներից վեցը մահապատժի ենթարկվեցին, հայտնաբերվեցին և առգրավվեցին զենքի մեծ պաշարներ⁵: Եգիպտոսի փոքրամասնությունները ողջունեցին կառավարության կտրուկ միջոցառումները, այնուամենայնիվ, իսլամական տրմադրությունների աճը Եգիպտական հասարակության մեջ շարունակում էր մնալ նրանց հուզող խնդիրներից մեկը:

«Մուսուլման եղբայրներին» ճնշելուց հետո, կառավարությունը մի շարք միջոցառումներով հանդես եկավ, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի ամրապնդում էին իսլամի դիրքերը երկրում: Իշխանությունների գործողությունները թերևս նպատակ ունեին հակակշռել իսլամների հեղինակությունը Եգիպտոսում, ժողովրդի ցանկություններին ընդառաջ գնալ և իրենց հեղինակությունը բարձրացնել նրանց մոտ, ինչպես նաև կառավարության անմիջական հսկողության տակ վերցնել երկրում ընթացող պրոցեսները՝ իրենց ազդեցությունը ծավալելով ամենատարբեր ոլորտներում: Վերոնշյալը վերաբերվում է հատկապես կրթական և դատական համակարգերում իրականացված բարեփոխումներին:

Մասնավորապես, ուսումնական հաստատություններում ավելի շատ և ընդգծված ուշադրություն էր դարձվում իսլամի, ինչպես նաև Եգիպտոսի պատմության ու աշխարհագրության ուսուցմանը⁶: Հատուկ վերաբերմունքի էր արժանանում և կառավարության հովանավորությունը վայելում զուտ մուսուլմանական ալ-Ազհարի համալսարանը: Նրան տրվում էին հավելյալ Ֆինանսական միջոցներ, բացվում էին նոր Ֆակուլտետներ, պետական շնորհներ էին տրվում համալսարանի դասախոսական կազմի վերապատրաստման համար: Կառավարության

¹ Carter Barbara, p. 277.

² Сейранян Б.Г., стр. 79.

³ Беляев И.П., Примаков Е.М., Египет: время президента Насера, Москва, 1975, стр. 33.

⁴ Wakin Edward, p. 63.

⁵ Mansfield Peter, p. 52.

⁶ Chittam E.J., p. 83.

որոշմամբ ալ-Ազհարի ռեկտորը նշանակվում էր անձամբ հանրապետության նախագահի կողմից¹: Ստեղծված իրավիճակում, ղպտիները պահանջում էին, որ պետությունը առավել մեծ ուշադրություն դարձնի նաև քրիստոնեության դասավանդմանն ու ուսուցիչների վերապատրաստմանը, բողոքում էին խտրական վերաբերմունքի դեմ՝ վկայակոչելով Սահմանադրության առաջ բոլոր քաղաքացիների հավասարությունն ու պաշտամունքի ազատությունը²:

Կառավարությունը բարեփոխեց նաև երկրի դատական համակարգը, ուր մինչև հեղափոխությունը Եգիպտոսի իշխանությունները քավարար ազդեցություն չունեին: Երկրի դատական գործառույթունը ժառանգություն էր մնացել Օսմանյան կայսրության ժամանակներից: Ըստ դրա, քաղաքացիական կացությանը վերաբերվող բոլոր դատական գործերը՝ ամուսնություն, բաժանում, ժառանգության, խնամակալության իրավունք և այլն, քննվում էին համապատասխան համայնքների դատարաններում, այսինքն՝ մուսուլմանների հայցերը ուղղվում էին *շարիաթի* դատարան, հրեաներինը և քրիստոնյաներինը՝ իրենց կրոնական հաստատությունների դատարաններ³: Այսպիսով երկրում գործում էին 14 համայնքային դատարաններ, որոնցից մեկում ընդունված որոշումը մյուսի համար օրենքի ուժ չունեի⁴: Նախահեղափոխական շրջանում կատարված բոլոր փորձերը իրավիճակը կարգավորելու ուղղությամբ ձախողվել էին:

1955 թ. կառավարության ընդունած No 462 օրենքը վերացրեց բոլոր կրոնական դատարանները և ստեղծեց պետական դատարաններ: Բայցևայնպես, չմշակվեց միացյալ աշխարհիկ օրենսդրություն, որը կվերաբերվեր երկրի բոլոր քաղաքացիներին. հայցերը շարունակվում էին քննվել ըստ դիմողի կրոնական պատկանելության՝ իր համայնքի օրենքների համապատասխան⁵: Թվում է, թե փոխվեց միայն ձևը, իսկ գործառույթունը մնաց նույնը, սակայն No 462 օրենքը կատարեց հետևյալ շատ կարևոր փոփոխությունները: Դրա վեցերորդ կետով, եթե դիմողները պատկանում էին տարբեր կրոնների, ապա հարցը քննվում էր շարիաթի օրենքների համաձայն, իսկ իններորդ կետը նախկին շարիաթի դատարանների բոլոր դատավորներին շնորհում էր նոր պետական դատարանների դատավորների կոչում⁶: Մինչդեռ ոչ մուսուլմանական համայնքների դատավորների համար դրանցում տեղ չգտնվեց: Այս ամենը միայն ընդգծում և բարձրացնում էր շարիաթի ու իսլամի խաղացած դերը երկրում:

Չետհեղափոխական շրջանում Եգիպտոսի իշխանությունների անդրանիկ գործողություններն ուղղված էին առաջին հերթին երկրի առաջ կանգնած հրատապ խնդիրների լուծմանը, շատ կարևոր էր համարվում իշխանության կենտրոնացումը: Ինչպես տեսանք, կառավարությունը քաղաքական դաշտից վերացրեց բոլոր այն ուժերին, որոնք կարող էին Եգիպտոսը կառավարելու իրենց իրավունքը շահարկել: Նրանք իրենց ազդեցությունը տարածեցին մինչ այդ իրենց

¹ Philipp Thomas, *Copts and Other Minorities in the Development of the Egyptian Nation-State. Egypt from Monarchy to Republic: A Reassessment of Revolution and Change. Edited by Shimon Shamir. Boulder, San Francisco and Oxford, 1995, p. 140.*

² Ibrahim Saad Eddin, p. 16.

³ Philipp Thomas, *The Syrians in Egypt: 1725-1975, Stuttgart, 1985, p. 147.*

⁴ Carter Barbara, p. 231.

⁵ Philipp Thomas, *The Syrians ...*, p. 148.

⁶ *ibid.*

⁷ Wakan Edward, p. 101.

իրավասությունից մասամբ դուրս մնացող այնպիսի կարևորագույն ոլորտներում, ինչպիսիք են կրթությունն ու դատական համակարգը:

Ամենիջապես 1952 թ. հեղափոխությունից հետո ընկած ժամանակաշրջանում իշխանությունների համար հրամայական խնդիր էր նաև եզրփոխի հարուստ հողատերերի ու բուրժուազիայի իշխանության սահմանափակումը: Հարցը կայանում է նրանում, որ երկրի տնտեսության հիմքը կազմող ոլորտները մենաշնորհված էին մի ոչ մեծ խումբ անձանց ու ընկերությունների կողմից, որոնք թելադրում էին եզրփոխի տնտեսական քաղաքականությունը և հաճախ, հակառակ իշխանությունների մշակած պետական ծրագրի, գործում էին ինքնուրույնաբար: Այս խմբի մեջ հատուկ տեղ էին գրավում օտարերկրյա մերդրողներն ու եզրփոխումն բնակվող, բայց օտարախաչատակ փոքրամասնությունները, որոնք XIX դ. կեսերից սկսած շատ ակտիվ էին եզրփոխական շուկայում, իրենց վերահսկողության տակ էին վերցրել տնտեսության բազմաթիվ ճյուղեր: Նախահեղափոխական շրջանում օտարերկրացիներին էր պատկանում երկրի արդյունաբերական ձեռնարկությունների պեսից ավելին¹:

Երկրի տնտեսական վերահսկողությանն ուղղված իշխանությունների որոշումներն ու ձործողությունները սկզբնական շրջանում հախտույն և անկազմակերպ էին: Առաջին խոշոր ձեռնարկումներից էր 1952 թ. սեպտեմբերի 9-ի ագրարային ռեֆորմը, որով խոշոր հողատիրությունը սահմանափակվում էր 200 ֆեդդանով (հավասար է 1.083 ակրի) հողերը պետք է բաժանվեին անհող գյուղացիներին: Սա համարվում էր մեղմ միջոցառում, քանի որ տարածվում էր երկրի ոռոգվող հողատարածքների միայն 10 տոկոսի վրա և էականորեն չսասանեց հարուստ հողատերերի դիրքերը: 1961 թ. ընդունվեց նոր օրենք, որով արդեն հողատարածքների թույլատրելի առավելագույն չափը իջեցվեց 100 ֆեդդանի: Ռեֆորմը հավասարապես ազդեց երկրի թե՛ մուսուլման, թե՛ քրիստոնյա բնակչության վրա: Մեծ կորուստներ ունեցան Վերին Եզրփոխի դպտի խոշոր հողատերերը: Համայնքը բողոքում էր, որ կալվածատերերից ազգայնացված հողերը արդարացիորեն չեն բաժանվում մուսուլման և դպտի գյուղացիների միջև²:

Ագրարային ռեֆորմի շրջանակներում դպտիական համայնքի հիմքերին մեծ հարված հասցվեց հատկապես, դարերով գոյություն ունեցող և համայնքի բարեկեցության խորհրդանիշը համարվող, եկեղեցապատկան հողատարածքների մեծագույն մասի ազգայնացմամբ: 1960 թ. No264 օրենքը դպտիական բոլոր հոգևոր հաստատությունների հողային սեփականությունը սահմանում էր 200 ակր ոռոգվող և 200 ակր անմշակ հողերի չափով³: Մինչդեռ 1926 թ. տվյալներով Եզրփոխում գործող յոթ դպտիական վանական համալիրները միասին ունեին 5-ից 9 հազար ակր հողատարածք, որոնք եկեղեցուն բերում էին խոշոր եկամուտներ⁴: Դրանք ուղղվում էին ոչ միայն վանքերի, այլև համայնքային մի շարք հաստատությունների՝ դպրոցների, բարեգործական կազմակերպությունների ֆինանսավորմանը: Այժմ այս համակարգը փաստորեն քայքայվում էր:

Բուրժուազիայի, հատկապես օտարերկրյա, ազդեցության սահմանափակմանն ուղղված որոշ քայլեր Եզրփոխի կառավարությունը ձեռնարկել էր

¹ *Сейранян Б.Г., стр. 24.*

² *Manusfield Peter, p. 46.*

³ *Wakin Edward, p. 48.*

⁴ *Crater Barbara, p. 42.*

⁵ *Ibid.*

դեռևս 1930-1940-ականներին: 1956 թ. օրենք ընդունվեց, համաձայն որի պետությանը թույլատրվում էր, երկրի բարօրությունը ապահովելու համար, անհրաժեշտության դեպքում, ոչ պետական ձեռնարկություններն ազգայնացնել: Ազգայնացման առաջին փուլը տեղի ունեցավ 1956 թ. Սուեզի պատերազմից հետո, երբ ի պատասխան Եգիպտոսի նկատմամբ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսրայելի իրականացրած ագրեսիայի, իշխանությունները ազգայնացրեցին Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքացիներին պատկանող ունեցվածքը:

Ազգայնացման քաղաքականությունը շարունակվեց և նոր թափ ստացավ 1960-ական թթ. սկզբին, այս անգամ արդեն ընդգրկելով նաև բուն եգիպտական կապիտալը: 1961-1963 թթ. ընթացքում ազգայնացվեցին շուրջ 1.300 ձեռնարկություններ, որոնք պատկանում էին երկրի խոշոր ու միջին բուրժուազիային¹: Նրանց ներկայացուցիչների հակազդեցությունից խուսափելու համար Եգիպտոսի իշխանությունները 1961 թ. հոկտեմբերին և 1962 թ. փետրվարին բռնգրավեցին երկրի 600 մեծահարուստների, այդ թվում շատ դպրիների, ունեցվածքը, 40 դպրի մեծահարուստներ ձերբակալվեցին, շատերը երկրից վտարվեցին²:

Չնայած չկան արժանահավատ տվյալներ այս ընթացքում դպրիների կրած նյութական կորուստների մասին, կարելի է ենթադրել, որ դրանք բավական խոշոր են եղել հիմնականում գյուղատնտեսության ոլորտում: Արդյունաբերության մեջ դպրիներն առանձնապես մեծ շահաբաժիններ չեն ունեցել, այլ գերադասել են ներդնել անշարժ գույքի մեջ³:

Եգիպտական հասարակության այլ անդամների հետ միասին ռեֆորմներից տուժել են նաև օտարերկրյա ձեռնարկություններում աշխատող դպրիները: Դրանց պետականացման հետևանքով կորցնելով իրենց պաշտոնները:

Խոսելով ուսումնասիրվող ժամանակշրջանի մասին, թերևս ճիշտ չի լինի պնդել, որ կառավարությունը վարում էր հակադպրիական կամ հակաքրիստոնեական ծրագրված քաղաքականություն: Երկրում կատարվող ռեֆորմները հավասարապես ազդում էին հասարակության բոլոր հոսանքների վրա: Ավելին, հետհեղափոխական առաջին շրջանում, երբ բանակցություններ էին ընթանում արևմտյան երկրներից վարկեր ստանալու համար, կառավարությունը վարում էր քրիստոնյաների և օտարերկրացիների շահերը պաշտպանող քաղաքականություն⁴, ամեն կերպ ցանկանալով իր վրայից գցել ռազմական ռեժիմի ու բռնադատության պիտակը: Իհարկե, այս աջակցությունը չէր կրում ընդգծված բնույթ, թերևս հաշվի առնելով երկրում իսլամի գործունե և ժողովրդի տրամադրությունները: Բայցևայնպես, ընդունվեցին մի շարք օրենքներ, որոնք խրախուսում էին հասարակության հենց այս հատվածի առավել մեծ ներգրավվածությունը տնտեսության մեջ:

Եգիպտոսի կառավարությունը նաև դպրիների սոցիալական պահանջների բավարարմանն ուղղված որոշ քայլեր ձեռնարկեց: Արդեն խոսվել է խորհրդարանում և կառավարությունում նրանց ներկայության ապահովմանն ուղղված

¹ *Беллев Н.П., Примаков Е.М., стр. 143-144.*

² *Mansfield Peter, p. 138.*

³ *Phillip Thomas, Copts and Other Minorities, p. 141.*

⁴ *Tigor Robert, Foreign Capital, Foreign Communities, and the Egyptian Revolution of 1952. Egypt from Monarchy to Republic: A Reassessment of Revolution and Change. Edited by Shannon Shanir. Boulder, San Francisco and Oxford, 1995, p. 106.*

միջոցառումների մասին: 1952 թ. հետո որոշակի քայլեր ձեռնարկվեցին ղպտիներին կրթական վիճակի բարելավման ուղղությամբ ղպտիներին թուլլատրվեց ղպրոցական ծրագրի շրջանակներում շաբաթական երկու ժամ քրիստոնեություն դասավանդել: 1954 թ. բացվեց ղպտիական ուսումնաիրությունների ինստիտուտը, այստեղ իրենց կրթությունն էին շարունակում ղպրոցավարտ ղպտի երիտասարդները: 1956 թվականից 40.000 տպաքանակով սկսեց հրատարակվել համայնքի միակ օրաթերթը «Վաթանը»: 1964 թ. ղպտիները Կահիրեում նոր մեծ վանական համալիր կառուցելու թուլլատվություն ստացան:

Այս քայլերը միտված էին ղպտիների պահանջների մասնակի բավարարմանը և նպատակ էին հետապնդում խրախուսելու համակեցությունը եզիպտական հասարակության մեջ: Եզիպտոսի նախագահ Գամալ Աբդել Նասերը հայտարարում էր, որ եզիպտոսում ազգային խտրականություն չկա և քրիստոնյաներն ու մուսուլմաններն այստեղ ունեն հավասար իրավունքներ:

Այնուամենայնիվ, 1950-1960-ական թթ. եզիպտոսում տեղի ունեցած խոշոր փոփոխությունները սասանեցին երկրի ղպտիական համայնքի հիմքերը: Դա բնական է, քանի որ երկիրը, փաստորեն, իր զարգացման ուղղության արմատական շրջադարձ կատարեց: Գալով իշխանության, «Ազատ սպաները» չունեին գործողությունների հստակ ծրագիր, նրանք չէին պատկերացնում, թե ինչ ճանապարհով պետք է ընթանա երկիրը: Կատարելով հեղափոխության առաջ դրված առաջնային պահանջները՝ վերացնել միապետությունը, դուրս մղել երկրից անգլիական գործերը, տապալել կոռումպացված ոչ կոմպետենտ կառավարությունը, նրանք կանգնեցին երկրի ապագա զարգացման բարդ խնդրի լուծման առաջ: Տարիների ընթացքում իրենց սեփական սխալների ու փորձի հիման վրա քայլ առ քայլ ձևավորվեց երկրի քաղաքականությունը: Այս ժամանակահատվածը բնութագրվում է խոշոր ցնցումներով: Վերացվեց գոթթե այն ամենը, ինչ երկիրը կապում էր նախահեղափոխական ժամանակաշրջանի հետ, այդ թվում, ինչպես տեսանք, դարերով գոյություն ունեցող փոքրամասնությունների արտոնյալ կարգավիճակը: Աս տեղի ունեցավ ավելի խոշոր փոփոխությունների շրջանակում, սակայն թերևս դրանք եզիպտոսի բնակչության շրջանում առավել ծանր էին ընկալվում փոքրամասնությունների կողմից, որոնք բազմամիլիոն մուսուլմանական երկրում իրենց գոյությունը պաշտպանելու համար զգում էին հատուկ ուշադրության կարիք: Այն ինչ ղպտիները մինչհեղափոխական շրջանում վայելում էին և պետք է եզրակացնել, դարձել էր նրանց կյանքի անբաժանելի մասը:

Այս ամենին գալիս էին գումարվելու իսլամական և արաբականացման տրամադրությունների աճը, Իսրայելի հետ վարվող շարունակական պատերազմները, տնտեսական դժվարությունները: Պատահական չէ, որ պատմության մեջ առաջին անգամ լինելով ղպտիները սկսեցին մեծ թվերով գաղթել եզիպտոսից: 1962-1977 թթ. ընթացքում շուրջ 150.000 ղպտիներ հաստատվեցին հիմնականում ԱՄՆ-ում, Կանադայում և Ավստրալիայում³: Պետք է նշել, որ նույն ժամանակահատվածում եզիպտոսում թվաքանակով խիստ կրճատվեցին կամ դադարեցին գոյություն ունենալ մի շարք համայնքներ, որոնք բավական երկար ժամանակ այստեղ հաստատված լինելով իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեին հասարա-

¹ *Wakin Edward*, p. 27.

² *Ibid.*

³ *Karas Shawkey F., The Copts Since The Arab Invasion: Strangers in Their Own Land, Jersey City, 1985.*

կուրքան մեջ: Ինչ վերաբերում է ղպտիներին, ապա նրանց մեծ մասը մնաց երկրում: Ղպտիները եգիպտոսի այլ փոքրամասնություններից տարբերվում են նրանով, որ նրանք բնակվում էին իրենց հայրենիքում: Ավելին, նրանք հավտացած են, որ հանդիսանում են հին եգիպտացիների ուղղակի հետնորդները ու հպարտանում են թե՛ դրանով, թե՛ քրիստոնեական հարուստ պատմությամբ: Ղպտիները կապված են և անկեղծորեն նվիրված իրենց հայրենիքին և չեն պատկերացնում իրենց կեցությունը եգիպտոսի սահմաններից դուրս: Թերևս հենց այստեղ պտք է փնտրել ղպտիական համայնքի գոյատևման գաղտնիքը՝ կրոնը և սերը հայրենիքի նկատմամբ:

ՎԱՐՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԳՎՅԻՆ ԱՂԻՔԵՋԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹՎՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԵՐ: ԱՐՅԱՆՍՎՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԼՂԻՄ-Ը ՀՆՍՏԻՆ ՎԵՐԱՄԻՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ (1923-1988թթ.)

ԼՂԻՄ կազմավորման հենց սկզբից, Աղրբեջանի ղեկավարությունը կոպտորեն ոտնահարել է ԼՂԻՄ հայ բնակչության իրավունքներն ու շահերը: Դա արտահայտվել է մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արհեստականորեն կասեցնելու, ԼՂԻՄ-ը Աղրբեջանի հումքային կցուկը դարձնելու, ԼՂԻՄ-ի և իր իսկ միութենական հանրապետության միջև արտադրանքի ոչ համարժեք փոխանակում իրականացնելու, ԼՂԻՄ-ը Նախիջևանի օրինակով հայազրկելու նպատակով ժողովրդագրական ակտիվ էքսպանսիա վարելու, հայազգի բնակչության նկատմամբ խտրական կադրային քաղաքականություն վարելու, ԼՂԻՄ-ին հարող հայկական շրջանների վարչա-տարածքային կառուցվածքը մասնակիորեն վերափոխելու, հայոց լեզուն և մշակույթը սահմանափակելու, հայկական հուշարձանները և մշակութային արժեքները ոչնչացնելու և դրանք յուրացնելու փորձերի մեջ:

Մարզը զրկված էր ամեն տեսակ տնտեսական ինքնուրույնությունից: Գործնականորեն վերացված էին բոլոր կապերը Հայաստանի հետ: Խորհրդային Աղրբեջանի ղեկավարությունը զիտակցելով, որ բռնակցված տարածքներում հայ ազգաբնակչությունը չի հաշտվի ստեղծված իրավիճակի հետ, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել այդ տարածքների ժողովրդագրական վիճակը փոփոխությունների ենթարկելու ուղղությամբ: Աղրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը հասկանում էր, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ է վերացնել անմիջական սահմանը Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև: Դա անշրջելի դարձնելու նպատակով խորհրդային Աղրբեջանի ղեկավարությունը շարունակեց շահ Աբասի ժամանակներից սկսած Արաքսի ափերից մինչև Ջերմուկի փեշերը մահմեդական ցեղերով բնակեցնելու քաղաքականությունը: Այդ նպատակով Աղրբեջանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի նախագահության 1923թ. հունիսի 16-ի նիստում որոշվեց «քրդերի զբաղեցրած տարածքից կազմել Զուրդիստանի գավառը»¹: Դրա հիման վրա 1923թ. օգոստոսի 6-ին խորհրդային Աղրբեջանի կառավարության որոշմամբ

¹ К. история образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы, Баку, 1989, стр.149.

կազմավորվեց Կարմիր Քուրդիստան-ինքնավար քրդական շրջան Լաչին կենտրոնով: Կարճ ժամանակահատվածում քրդերին թուրքացնելուց հետո, 1930թ. վերացվեց Քուրդիստանի տարբերակիչը, և ստեղծվեցին Քելթաջարի, Լաչինի, Կուբաթլուի, Ջանգելանի շրջանները: Քրդերի ուժացման հախառն մի նոր ժամանակաշրջան սկսվեց: 1926թ. Ադրբեջանում ապրում էր 44139 քուրդ, 1936թ.՝ 6000, իսկ 1979թ. մարդահամարի տվյալներով հարևան հանրապետությունում արդեն քուրդ չկար¹: Այնուհետև ԼՂԻՄ-ի տարածքում գտնվող մի շարք բնակավայրեր պոկեցին ինքնավար մարզից և նվիրաբերեցին ադրբեջանական շրջաններին: Այսպես, Անդրֆեդերացիայի վերացումից հետո Յադրուքի շրջանից Յոդեր ու Յարար գյուղերը կցվեցին ադրբեջանական Ֆիզուլու և Լաչինի շրջաններին:

Դրանով էլ չբավարարվելով, 1950-1970-ական թվականներին տնտեսությունները խոշորացնելու առիթով հայկական գյուղերից իվվեցին ընդարձակ հողահանդակներ և հանձնվեցին ադրբեջանցիներին: Միաժամանակ հայկական բնակավայրերը ենթարկեցրին ադրբեջանական գյուղերին: Այդ ամենից հետո մարզի խաչմերուկային ճանապարհների վրա և բարեբեր գետահովիտներում հայկական բնակավայրերի արանքում, ստեղծվեցին ադրբեջանական նոր գյուղեր: Արդյունքում տասնյակ հայկական գյուղեր վերացան: Դրանց մի մասը՝ Ջամիլուն, Կրկժանը, Խոջալուն և այլ գյուղեր, բնակեցվեցին ադրբեջանցիներով:

1920-ական թվականներից մինչև 1950-ական թվականների վերջը Լեռնային Ղարաբաղից ամեն տարի հազարավոր երիտասարդներ էին հավաքագրում և ուղարկում հանրապետության արդյունաբերական կենտրոնները՝ կառուցապատելու, ինչպես նաև Միլի ու Մուղանի անջրդի հողահանդակները յուրացնելու:

Մշակույթի հողահանդակների պակասը, ցածր բերքատվությունը, ոռոգման համակարգերի բացակայությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը ստիպում էին հարևան ադրբեջանական շրջաններում զբաղվել արտազնա աշխատանքով: Ծանր աշխատանքը, կլիմայական պայմանների կտրուկ փոփոխությունը մասսայական հիվանդությունների և մահացության պատճառ էին դառնում: «Տարեց-տարի բնակչության նոր հավաք է կազմակերպվում. ընտանիքների առավել եռանդուն և գործունյա անդամներն ստիպված լքում են իրենց հայրենիքը: ...ԼՂ-ում տուն չկար, որ մեկ անդամի չուղարկեին արտազնա աշխատանքի»:

Միլի տափաստանում հայ գյուղացիներին հողեր էր հատկացվում, պայմանով, որ նրանք պիտի ապրեին Աղջաբեդիի շրջանում²: Հայ բանվորների ջանքերի շնորհիվ կառուցվեց Միլի հայտնի ջրանցքը, որը կոչվեց «գյավուր արխ»:

Խորհրդային իշխանության տարիներին՝ ԼՂԻՄ-ում զարգացած էր կանանց աշխատանքի պահանջ ունեցող արդյունաբերությունը, և դա գիտակցաբար էր արվում Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից, որպեսզի տղամարդիկ հեռանան մարզից:

Լեռնային Ղարաբաղը մայր Հայաստանից կտրելուց հետո, Ադրբեջանի ղեկավարությունը, երկրամասից հայ բնակչության արտահոսքը արագացնելու նպատակով, արհեստականորեն արգելակում էր մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթացքը:

¹ Դրնորյա В., *Насильственная ассимиляция мусульманских национальнмк меньшинств в Азербайджане*, Ер., 1992, стр. 26.

² Кочарян Г. А., *Нагорный Карабах*, Баку, 1925, стр. 35.

³ «Կոմունիստ», 8 հունվարի, 1929:

Դա առանձնապես արտահայտվել է բարձր որակավորման մասնագետ կադրերին աշխատանքով չապահովելու հարցում: Առանձնապես Հայաստանում կրթություն ստացած մասնագետները մարզում աշխատելու ոչ մի հնարավորություն չունեին: Հայկական կրթություն ունեցող երիտասարդներին վարչա-կառավարչական մարմիններում աշխատելն արգելված էր:

Հայ բնակչության արտագաղթին ուղղակի նպաստել է դպրոցներում սովորելու համար տարրական պայմանների բացակայությունը: Մինչև 1970-ական թվականները, մարզի հայկական շրջաններում պետական բյուջեի հաշվին չի կառուցվել ոչ մի դպրոցական շենք, ակումբ, մշակույթի տուն:

Աղբրեջանի հայկական դպրոցներում արգելվում էր հայոց պատմության դասավանդումը: Դրան հակառակ, Ատեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտում Աղբրեջանի պատմության դասավանդումը պարտադիր էր:

Վատթար վիճակում էր մարզի առողջական համակարգը: 1986թ. Լեռնային Ղարաբաղում բնակչության 10 հազար շնչին ընկնում էր 28,7, իսկ Աղբրեջանում՝ 38,4 բժիշկ: Այն դեպքում, երբ բժիշկների մի զգալի մասը ազգությամբ աղբրեջանցիներ էին:

Տարեցտարի բնակարանային շինարարության ծավալները զգալիորեն կրճատվում էր: Եթե 1966-70թթ. կառուցվել է 262,0 հազ-քառ. մետր բնակտարածություն, ապա 1976-80թթ.՝ 242,6 հազ-քառ. մետր¹: 1966-1986թթ. մարզում շահագործման հանձնված ընդհանուր օգտակար բնակտարածության 58,3 տոկոսը բաժին էր ընկնում անհատական շինարարությանը, իսկ հանրապետությունում, ամբողջությամբ վերցրած, այն կազմում էր 41,6 տոկոս²:

Ատեփանակերտում բնակարան ստանալու համար մարդիկ սպասում էին տասնյակ տարիներ:

ԼՂԻՄ-ը Աղբրեջանին գիջում էր մեկ շնչին ընկնող համախառն հանրային արդյունքով, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության մեջենայացմամբ և կապիտալ ներդրումներով: Այսպես, 1986թ. Աղբրեջանում մեկ բնակչին ընկնող կապիտալ ներդրումները կազմել են 473, Նախիջևանում՝ 342, ԼՂԻՄ-ում՝ 181 ռուբլի³:

Վատթար վիճակում էր հաղորդակցության ցանցը: Հաղորդակցության միջոցների բացակայության կամ էլ անմխիթար վիճակի հետևանքով տասնյակ գյուղեր անմարդաբնակ են դարձել: Մարզի արդյունաբերությունը ներկայացնում են ընդամենը մի քանի տասնյակ ձեռնարկություններ, որոնց մի մասը հիմնադրվել է դեռևս մինչև հեղափոխությունը: Արդյունաբերական ձեռնարկություններում մեծ մասամբ գերիշխում էր իր դարն ապրած հին տեխնիկան և ձեռքի աշխատանքը, դրանք զուրկ են ժամանակակից արտադրական շենքերից:

ԼՂԻՄ-ում չկար համակցված կետերի, երկաթբետոնե իրերի գործարաններ, ալյուրաղաց, տնաշինական կոմբինատ:

Գերազանցապես գյուղատնտեսական մարզ հանդիսացող Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության տարիներին ոռոգման համակարգեր չեն ստեղծվել: Դրա փոխարեն Ղարաբաղի լեռնային գետերի ջրերի հաշվին ջրարբի էին դարձվել հարևան աղբրեջանական շրջանների տասնյակ հազարավոր հեկտար հողահանդակներ: Ջրառատ երկրամասում լուծված չի եղել նաև խմելու ջրի

¹ *ՀԿԱՕ Առ. ССР за 60 лет, Баку, 1983, стр. 160.*

² *«խորհրդային Ղարաբաղ», 18 հունիսի, 1988:*

³ *«խորհրդային Ղարաբաղ», 18 դեկտեմբերի, 1990:*

հիմնահարցը: Չմայած այս ամենին հայ բնակչության աշխատանքային եռանդի շնորհիվ, մարզը գյուղատնտեսական մի շարք մթերքների արտադրությամբ հանրապետությունում առաջնային տեղ էր գրավում: Այսպես, 1986թ. ԼՂԻՍ-ը բնակչության մեկ շնչին ընկնող մսի (անասունների և թռչունների միսը կենդանի քաշով) զնուններով Լախիջևանին գերազանցում էր 4,6, կաթով՝ 2,7, ցորենով՝ 1,4 անգամ, խաղողով՝ 1,6 անգամ: Միավոր հողատարածության հաշվով այստեղ 1,2 անգամ ավելի շատ անասնազխաքանակ է պահվում, քան հանրապետության միջինն է և 1,7 անգամ ավելի շատ, քան Լախիջևանը¹: Մարզը տալիս էր ավելի շատ գյուղատնտեսական մթերքներ, քան ստանում էր, այդ պատճառով էլ աշխատավորությունը մասմթերքների ու կաթնամթերքների մշտական կարիքի մեջ էր: Վերոհիշյալ մթերքների վաճառքը կատարվում էր կտրոններով: 70 տարիների ընթացքում Ադրբեջանի ղեկավարությունը հնարավոր և անհնարին միջոցներով մարզը մղել է փակուղի, նրա հայ բնակչությանը քաշել ստրկական ու գաղութարական լծի տակ: Իրավացի է իՍՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ, ԼՂԻՍ-ի հատուկ կառավարման Կոմիտեի ղեկավար՝ Ա.Վոլսկին. «Երկրում շրջելիս, - ասել էր նա, - ես չեմ հանդիպել այնպիսի ավերածության, մարդկանց ճակատագրերի հանդեպ այնպիսի արհամարհանքի, ինչպես Լեռնային Ղարաբաղում»²: Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ազգային իրավունքները ոտնահարելու և նրա նկատմամբ խտրական քաղաքականություն կիրառելու իմաստը Արցախը հայաթափ անելու և մարզը ադրբեջանականացնելու մեջ է:

Մարզի հայ բնակչության տարրական իրավունքների ամեն մի պաշտպանություն զնախատվում էր որպես ազգայնականության արտահայտություն: Երկրամասը զրկված էր ամեն տեսակ ինքնուրույնությունից: Այդ ամենը հանգեցրել է ԼՂԻՍ հայազգի բնակչության մեծամասնության համար անտանելի պայմանների ստեղծմանը և համապատասխանաբար՝ հայերի զանգվածային արտագաղթին: Բոլորից շատ հիասթափվել էր հայ մտավորականությունը, որը հասկանում էր բռնակցված տարածքներում իրականացվող քաղաքականությունը:

Նմանօրինակ քաղաքականությունը հանգեցրել էր մարզի հայ բնակչության տեսակարար կշռի անընդհատ նվազմանը: Ընդ որում, Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության մեծ արտահոսքը մինչև երկրորդ աշխարհամարտը ուղեկցվում էր բնական բարձր աճով: Վերջինիս շնորհիվ հայ բնակչության աճի որոշ միտում նկատվեց: 1926թ. և 1939թ. մարդահամարների ընթացքում, մարզի հայ բնակչության ընդհանուր թիվը 111,7 հազարից հասավ 132,8 հազարի, նույն տարիներին մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 125,3 հազարից հասավ 159,8 հազարի³ կամ ավելացավ 20,4 տոկոսով⁴: Փաստորեն հայերի տեսակարար կշիռը մարզի ընդհանուր բնակչության թվակազմում կրճատվեց ի օգուտ ադրբեջանցիների:

Դրանով չբավարարվելով 1949 թվականի հունիսի 14-ին դաշնակցականի, ռազմագերու կամ հակախորհրդային տարրի պիտակներով 24,5 հազար արցախահայեր արքորվեցին Ալթայի երկրամասը: Դրա, ինչպես նաև անընդհատ ավելացող արտահոսքի հետևանքով մարզի հայ բնակչությունը զգալիորեն կրճատվեց և 1959թ. կազմեց 110,1 հազար⁵ (ավելի քիչ, քան 1926թ.): Հետագա տարիներ-

¹ Народное хозяйство Аз ССР, К 70-летию Великого октября, Баку, 1987, стр. 265, 273-277.

² „Правда“, 15 января, 1989

³ Нагорный Карабах за 50 лет (1923-1973гг.), статистический сборник, Степанакерт, 1974, стр. 17.

⁴ Всесоюзная перепись населения 1959г. Азербайджанской ССР, М., 1963, стр. 140.

⁵ НКАО, 50 лет в дружной Советской семье, стр. 33.

րին Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության արտահոսքն ավելի ուժեղացավ: 1926-1979 թվականներին Լեռնային Ղարաբաղից միջին հաշվով տարեկան արտագաղթում էին մինչև 2 հազար հայեր, դրա փոխարեն 1959-1979 թվականներին միջին հաշվով ավելանում էին հազար ադրբեջանցիներ¹:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղում ապրում էին, այստեղ ծնված ամեն տասերորդ քաղաքացին, իսկ մնացած ինը արտագաղթում էին: Այդ ամենի հետևանքով մարզի հայ բնակչությունը 111,7 հազարից 1979թ. հասավ 123,1 հազարի, իսկ ադրբեջանցիները՝ համապատասխանաբար 12,6 հազարից հասավ 37,2 հազարի²: Ադրբեջանցի բնակչությունը շարունակում էր ավելանալ ինչպես բնական աճի, այնպես էլ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ կատարվող ներհոսքի շնորհիվ:

Ամբողջությամբ վերցրած, 1939 և 1979 թվականների մարդահամարների միջև ընկած 40 տարիների ընթացքում ԼՂԻԱ-ում հայերի թիվը կրճատվել է 7,3 տոկոս, իսկ ադրբեջանցիների թիվը աճել է 2,6 անգամ³:

Հայերին ԼՂԻԱ-ից և ընդհանրապես Ադրբեջանից դուրս մղելու գործընթացն ուժեղացավ հատկապես 50-ական թվականներից: Դրան հակառակ ադրբեջանցիների թիվը աճում էր Հայաստանում: Ասվածի մասին են վկայում ստորև տրված աղյուսակները⁴:

Ադրբեջանական ԽՄԲ գյուղական շրջաններում հայ բնակչության թվի շարժը 1959-1979 թվականներին

շրջաններ	հայ բնակչության թիվը		տարբերությունը	շրջանի ընդհանուր բնակչության մեջ հայերի ետակված տոկոսներով	
	1959թ.	1979թ.		1959թ.	979թ.
Աղղամի	792	388.	-404	1,2	,4
Աղսույի	2227	1174	-1053	3,9	,4
Բարդայի	885	413	-472	1,6	,5
Վարդաշենի	2386	2764	-378	10,1	,2
Դաշքեսանի	16826	7325	-9301	34,0	1,0
Ջաքաթալայի	1234	884	-350	2,6	,2
Ջանգելանի	324	35	-289	1,1	,1
Իսմայիլի	4038	2377	-1661	6,4	,3
Ղազախի	1943	751	-1192	1,1	,7

¹ Նույն տեղում:

² *Нагорный Карабах, Историческая справка, Ер., 1988, стр. 46. НКАО, 50 лет в дружной Советской семье, стр. 33.*

³ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1 նոյեմբերի, 1989:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18 ապրիլի, 1997:

0	Կատում Իսմայիլի	1915	938	-977	2,5	,8
1	Կուտկաշենի	982	478	-504	2,9	,8
2	Սիրբաշիրի	2665	2169	-496	6,2	,6
3	Ֆիզուլու	1461	839	-622	1,7	,1
4	Խանլարի	17264	13975	-3292	22,6	8,2
5	Շամխորի	17153	10369	-6784	13,7	,1
6	Շահումյանի	12787	14624	1837	74,5	73,2
7	Շեքիի	2012	1091	-921	2,6	2,2
8	Շամախու	6497	4081	-2416	6,2	4,3
9	Շուշիի	3794	2881	-913	35,7	18,0

Հայկական ԽՍՀ գյուղական շրջաններում արդրեջանական բնակչության թվի շարժը 1959

1979 թվականին

շրջաններ	արդրեջանական բնակչության թվաքանակը		տարբերությունը	շրջանի ընդհանուր բնակչության արդրեջանների տեսակէկշիռը տոկոսներով	
	1979թ.	1959թ.		1959թ.	ընդհանուր մեջ
Ազիզբեկովի	174	4103	1929 +	21,3	8,3
Ամասիայի	431	17109	7678 +	71,9	1,5
Արարատի	297	7552	3255 +	15,0	5,2
Վարդենիսի	4505	31142	16637 +	49,5	8,2
Գուգարքի	910	8128	4218 +	17,5	9,8
Եղեգնաձորի	62	5553	1591 +	17,5	9,4

	Իջևանի	012	2911	899 +	9,8	1 3
	Նոյեմբերյանի	593	4517	1924 +	13,6	8 5
	Կալինի ճոյի	811	7901	3290 +	22,5	1 3
0	Կապանի	265	7538	+1261	41,6	5 5
1	Կրասնոսելսկի	177	13589	+6412	38,7	6 7
2	Մասիսի	384	12095	+2711	41,5	9 7
3	Մեղրու	866	3484	+618	40,7	3 4
4	Սիսիանի	455	6481	+1026	24,1	0 7
5	Ստեփանավանի	25	939	+416	2,8	6
6	Սպիտակի	614	4025	+1411	10,4	4 3
7	Չրազդանի	75	1952	+977	5,7	4
8	Թումանյանի	61	1735	+874	3,3	6

Երիտասարդության արտահոսքը հանգեցրել է մարզի հայ բնակչության «ծերացմանը», որը մի կողմից իջեցրել է ծնունդը և մյուս կողմից՝ բարձրացրել մահացությունը: Եթե 1970-1986թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում բնակչության 1000 շնչի հաշվով մահացել է 6-7 մարդ, ապա ԼՂԻՄ-ում այդ ընթացքում այն կազմել է 7,5-8 մարդ:

1970-80-ական թվականներին ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության բնական աճը դրսևորվում է խիստ նվազման միտումով: Նկատենք, որ 1989թ. 1979թ. համեմատ մարզի հայ բնակչությունը 123,1 հազարից աճեց 145,5 հազարի, երկրամասի հայ

բնակչությունը 75,9 տոկոսից հասավ 76,9 տոկոսի, այսինքն 1 տոկոսի չափով աճ, իսկ աղբրեջանցիները՝ 37,3 տոկոսից հասան 40,6 տոկոսի¹:

Այսպիսով, նպատակաուղղված ժողովրդագրական քաղաքականության միջոցով Աղբրեջանի իշխանությունները փորձում էին մարզը լիովին հայաթափել, դրանով իսկ մեկընդմիջտ լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը:

Հայակուլ այդ քաղաքականությանը դիմակայելու նպատակով Արցախ Աղբրեջանին բռնակցվելուց անմիջապես հետո, առաջին իսկ օրերից կանգնեց ազատագրական պայքարի վրա: Արցախի զավառներում անընդհատ եղել են ընդվզումներ ու ապստամբական պոռթկումներ աղբրեջանական պաշտոնության դեմ, մարզն աղբրեջանական ստրկությունից ազատագրելու համար: Այդ կապակցությամբ Ռուբեն Տեր-Աինասյանը գրել է. «ՀՀ Դաշնակցությունը, իբրև հայ ժողովրդի հույսի և հավատի խտացումը, չի դավաճանած Գանձակ-դարաբաղ-ցիին, ընդառաջ է զացած անոր բաղձանքին և ամենեն տազնապալի վայրկյանին իսկ չէ մոռացած զայն: Այսօր ալ իր հալածական վիճակին մեջ, իր ծրագրին մեջ ունի հին Արցախ զավառներուն ազատագրումը: Այդ ծրագիրն ինքը չէ հղացած, այլ քաղած է Դարաբաղի ժողովրդեն կամքեն»²:

1920-ական թվականներին Արցախում հակաաղբրեջանական շարժումը դեկավարելու նպատակով ստեղծվել է «Դարաբաղը Հայաստանին» միությունը: Այն իր բջիջներն ուներ ոչ միայն Լեռնային Դարաբաղի, այլ նաև Գանձակի հայկական շրջաններում: Միությունն անկուսակցական էր, որի մեջ մտնում էին դաշնակցականներ, հնչակյաններ, էսեռներ, մենշևիկներ և բոլշևիկներ: 1927թ. նոյեմբերի սկզբներին, միությունը հազարավոր թռուցիկներ է ցրել «Դարաբաղը Հայաստանին» նշանաբանով: Այդ ամենին հետևել են բազմաթիվ ձերբակալություններ, որոնց թիվն անցնում էր 500-ից: «Հարյուրներով լցնում են երկաթուղին, պատմում է ականատեսը, և ճանապարհում դեպի Ռուսաստան: Իսկ սարերում և անտառներում էլ անհամար փախստականներ կան: Գիշերը հինգով-տասով անցնում են սահմանը: Մարդիկ են ուղարկված, որ նրանց էլ հավաքեն բերեն: Եթե Արաքսը չլինի, մի մարդ չի մնա, բոլորն էլ կանցնեն Պարսկաստան: Շատ խիստ բռնագրավումներ կան:

Դարաբաղի ժողովրդից գրավված են 9800 փութ ցորեն, 5900 եղջյուրավոր անասուններ: Հավաքում են պետական տուրքի ապառիկներն ամենախիստ միջոցներով, դրանի փոխարեն գրավում են տնային բոլոր տեսակի իրեղենները: Այս բոլորը պատմողն ինքը «նաչալնիկ միլիցիան» է, որ իր ձեռքով է զանծել տված: Պարծենում է, որ Ձանգեզուրի շրջանում հարյուրներով վերմակներ կան դիզված: Ժողովուրդը թողած իր տունը, ընտանիքը, զավակները, ով որ կարողանում է, իր գլուխն է ազատում:

Բաքվից գալիս է հայտնի Բագիրովը մի քանի հարյուր ռուսական զինվորներով և ճառախոսում է. «Պրուլետար ընկերներ խորհրդային իշխանության անունից են խոսում ձեզ հետ: Նրանք, որ ձերբակալված կամ փախած են, մեր թշնամիներն են, դեռ շատերը կան, որ պիտի ձերբեակալվեն: ... Ամբողջ Լեռնահայաստանի սարերը դարձել են փախստականների բնակավայրեր: Երբ մուրը վրա է

¹ *Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Եր., 1991, էջ 66:*

² *Ռուբեն, Գանձակ Դարաբաղի վեճը, «Դրոշակ», 1926, հ. 2, էջ 52:*

³ *ԱբեղյանԱ., Սենը և մեր հարևանները, «Հայրենիք», 1928, հմ. 1, էջ 139:*

հասնում, կարծես թե աստղագաղղ երկինք լինի սարերը՝ ամեն կողմերում լուսեր են երևում և ամեն կողմից երբեմն-երբեմն համագարկերի ծայներ են լսվում»¹։

Ազատագրական շարժման գործիչները Շուշիի շրջանում պահեստ-արհեստանոց էին կազմակերպել։ 1930թ. արտակարգ համաձայնագրի կողմից ձերբակալվել են 17 զինագործ վարպետներ։ Առգրավվել է 6 թմրանոթ, 30 զնդացիներ և այլ տեսակի զենքեր ու զինամթերք։ Ապստամբել էին Խժաբերդի բնակիչները։ Զորքերը փորձել են ճնշել այն, բայց սկզբում չի հաջողվել։ Լեռնային Ղարաբաղում համաժողովրդական հուզումները ճնշելու համար Բաքվից մեծ քանակությամբ զորքեր են տեղափոխել²։

1931 թվականին մարզկոմի ղեկավարությունը մեղադրվեց նացիոնալիզմի, նացիոնալ-ուկրոնիզմի, Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու փորձերի և դաշնակցական գաղափարների դեմ չպայքարելու մեջ³։ Մարզային և շրջանային մի շարք գործիչների անհիմն բռնադատել են։ Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմը բազմիցս քննարկել է դարաբաղյան շարժման հետ կապված հարցեր։ Շատ կոմունիստներ են հանվել կուսակցության շարքերից, լուծարվել են առանձին շրջանային կուսկազմակերպություններ։

Մարզում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական, ինչպես նաև քաղաքական ծանր իրավիճակից արցախահայությանը փրկելու համար Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը և մամակմո մտավորականությունը բազմիցս դիմել են կենտրոնական իշխանություններին։

Դեռևս 1945թ. Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի ԿԿ առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանը նամակով դիմել է Ատալինին, խնդրելով վերանայել Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու մասին հարցը։ Այդ նամակով Գ. Հարությունյանը փաստերով ընդգծում է Լեռնային Ղարաբաղի Հայաստանին միացնելու անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը։

Վերոհիշյալ նամակը Համ Կ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Մալենկովն ուղարկում է Ադրբեջանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Մ.Ջ. Բաղիրովին՝ ծանոթանալու և առաջարկություն անելու։ Բաղիրովն իր պատասխան նամակում, մերժել է Գ. Հարությունյանի բոլոր փաստարկները, սակայն միաժամանակ տվել է իր համաձայնությունը Հայկական ԽԱՀ-ին միացնելու ԼՂԻՄ-ը առանց Շուշվա շրջանի՝ միայն պայմանով, որ Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցվեն Հայկական ԽԱՀ երեք շրջանները, որոնք հարակից են Ադրբեջանին և ունեն նաև ադրբեջանցի բնակչություն⁴։

Ըստ էության հարցը նորից մտցվեց փակուղի։

Դեռ ավելին, առաջանցիկ նոր քայլեր նախաձեռնվեցին մարզի ազատագրական դեմքը փոխելու ուղղությամբ։ 1949թ. մեծ քանակությամբ ադրբեջանցիների Հայաստանից տեղափոխելով բնակեցրին Լեռնային Ղարաբաղի հայկական գյուղերում։ Ամեն մի հայի ընտանիք պարտավոր էր իր հարկի տակ օբևանել մեկ երկու ադրբեջանցի ընտանիքների։ Նորից ավելոծվեց ու խռովվեց արցախահայության անդորրը։ Օժեկրտոցն ու մասսայական տուրուղմիոցները սովորա-

¹ Մարուր, *Կացությունը Ադրբեջանի մեջ*, «Դրոշակ», 1930, հմ. 4, էջ 119-120։

² Նույն տեղում, էջ 120։

³ „Звезда востока“, 24 мая, 1931.

⁴ *Перестройка и национальные отношения (О событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него)*, Бр., 1989, стр. 40.

⁵ *Ашев И., Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989, стр. 89.*

կան երևույթներ էին: Վաչկատուի առօրյայով ապրող վերաբնակները կարճ ժամանակահատվածում մարզի ծաղկավետ դաշտերն ու այգիները վերածեցին ամայի տափաստանի: Եկվորները, արցախահայության անկոտրում, անհաշտ կամքին չհամակերպվելով, մեկ տարի անց, 1950թ. տեղափոխվեցին Խանլարի, Շամխորի, Շահունյանի, Զարհատի շրջանների հարթավայրային հատվածները, նոր պատուհան դառնալով տեղի հայության համար:

Նմանօրինակ գործելակերպով չկարողանալով հասնել ցանկալի հաջողության, Ադրբեջանի իշխանությունները երբեմն պաշտոնամուլ ու հաճոյակատար հայ ղեկավարների միջոցով են փորձում իրագործել իրենց ծրագրերը:

Այդ նպատակով, 1958թ. կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար նշանակեցին Նիկոլայ Շահնագարյանին, որի հայատյաց գործելակերպը նոր բողոքի ու դժգոհությունների ալիք բարձրացրեց:

1962թ. Ստեփանակերտի ավտոշարասյան 300 աշխատավորներ բողոքնամակ գրեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն, կուսակցության Կենտկոմ և Մինիստրների խորհուրդ: Նամակում ներկայացվեց մարզի զաղութային վիճակը և առաջարկվեց ԼՂԻՍ-ը վերամիավորել ՀԽՍՀ-ին:

1962թ. մի շարք մտավորականներ նմանօրինակ նամակով դիմեցին ԽՍԿԿ Կենտկոմին:

1965թ. հունիսի սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի 13 ղեկավար աշխատողներ՝ Գրողների միության մարզային բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար՝ Բագրատ Ռիլբաբյանի գլխավորությամբ, նամակ են հղել ԽՍՀՄ կուսակցական ու պետական ղեկավարությանը: Նամակում հանգամանորեն շարադրվել է մարզի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի վիճակը, հատկապես ցույց է տրվել Ադրբեջանի ղեկավարության շովինիստական վերաբերմունքը ԼՂԻՍ-ի նկատմամբ:

Սույն դիմումին հետևեցին համանման համախոսականներ երևանից ու երկրի հայաբնակ տարբեր շրջաններից:

Միայն Լեռնային Ղարաբաղից կենտկոմին հասած դիմումների տակ ստորագրել էին 45 հազար աշխատավորներ: Այս բոլորի շնորհիվ 1966թ. օգոստոսի 8-ին ԽՍԿԿ Կենտկոմի քարտուղարությունը հատուկ որոշմամբ Ադրբեջանի ու Հայաստանի այն ժամանակվա ղեկավարներին հանձնարարել էր համատեղ քննարկել հարցը և ԽՍԿԿ Կենտկոմ ներկայացնել իրենց առաջարկությունները՝ Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին վերադարձնելու նպատակով:

Սակայն Ադրբեջանի ղեկավարությունը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ քաղաքական շանտաժի ու ազգամիջյան կոտորածի սպառնալիքով կասեցրեց հիմնահարցի հետագա որևէ քննարկում:

Վերոհիշյալ բողոքները պատրվակ դարձան մարզի հայության նկատմամբ նոր բռնությունների: 13 գործիչների նկատմամբ էլ գործադրվեցին հալածանքների դաժան միջոցառումներ: Կարճ ժամանակում նրանք ենթարկվեցին կուսակցական տույժերի, զրկվեցին մարզում աշխատելու հնարավորությունից:

Չնայած այդ ամենին, շարժումը ապրեց ու ծավալվեց արդեն հայ ժողովրդի ընդերքում՝ հիմք դնելով նոր խմորումների, որոնք պիտի հասցնեն 70-ականների խուլ ցնցումներին:

1971 թվականին մի քանի տասնյակ նշանավոր մտավորականներ՝ Մարտիրոս Արայանը, Պարույր Սևակը, Գոհար Գասպարյանը դիմեցին ՀԽՍՀ և

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 25 ապրիլի, 1990:

ԽԱՅՄ ղեկավարությանը՝ տազնապով ընդգծելով այն անօրինությունների մասին, որ կատարվում էր ԼԴԽՄ-ում: «Բազմից անվերջ եկող միլիցիան և պետական անվտանգության այլ ազգի զինվորներով,- գրված էր նամակում,- լքվել, պաշարվել է մարզի կենտրոնը: Չդադարող հարցաքննությունների ու հետապնդումների միջոցով՝ ստորացնում են նրա բնակիչներին: Ամեն օր բանտ են քշվում ազնիվներն ու համարձակները: Պաշտոնագրվվում ու հալածվում են կամայականությունների դեմ բողոքողները: Մարզի հայության ճակատագրի տնօրեններ են կարգվում հին ու նոր դավաճանները, ուրացողներն ու մատնիչները: Այս բոլորի վերջը չի երևում: Իսկ եթե երևում է, ապա դա վերջն է ամեն հայկականի, որ կենաց ու մահու գոյամարտերում պաշտպանվել է մինչև այսօր»¹:

1976թ. ԽԱՅՄ նոր սահմանադրության նախագծի համաժողովրդական քննարկման ժամանակ նորից արժարծվեց արցախյան հիմնահարցը: ԽԱՅՄ Մի-նիստրների խորհրդի նախագահության արձանագրության մեջ ասված է. «Պատմական մի շարք հանգամանքների հետևանքով մի քանի տասնամյակ առաջ Լեռնային Ղարաբաղն արհեստականորեն միացվել էր Ադրբեջանին: Ըստ այդմ, հաշվի չէին առնվել մարզի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի ցանկությունը և տնտեսական շահերը: Անցել են տասնամյակներ և Ղարաբաղի հարցը շարունակվում է հոլովվել, առաջացնել անհանգստություն և անբարյացակամության պահեր դարավոր բարեկամությամբ իրար հետ կապված երկու ժողովուրդների միջև: Անհրաժեշտ է Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն՝ «Արցախ») միացնել Հայկական ԽՍՀ հետ: Այն ժամանակ ամեն ինչ կբռնի իր օրինական տեղը»²:

Խորհրդային իշխանության տարիներին արցախահայության վերելքներով ու վայրէջքներով ընթացող պայքարը, 1988-ի փետրվարին սկսված համաժողովրդական ու համազգային ազատագրական շարժման հիմքը հանդիսացավ:

ԱՆԳՐԱՆԻԿ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

ԱՐՅԱԽՅԱՆ ԸԱՐԺՄԱՆ ՀԱՄԱԺՈՎՈՎՐԳԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ /1988 թ. ՓԵՏՐՎԱՐՄԱՐՏ/

Արցախյան շարժումը հանդիսանում է ընդհանուր շարժման մի բաղկացուցիչ մասը, որի ամենաբնորոշ գիծը նրա համաժողովրդական բնույթն է: Նորօրյա մեր պատմությամբ զբաղվող հեղինակները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում այդ կարևոր հարցին: Սույն հոդվածի նպատակն է փորձել մասնակիորեն լրացնել այդ բացը:

Հայտնի է, որ 1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը ընդունեց որոշում՝ ԼԴԽՄ-ը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ: Աշխարհասփյուռ հայութ-

¹ «ԼՂ Հանրապետություն», 23 նոյեմբերի, 1994:

² ԽԱՅՄ Մի-նիստրների խորհրդի նախագահության 1977թ. նոյեմբերի 23, N 61 արձանագրություն, Կ-4133:

յունն այդ որոշումն ընդունեց ուրախությամբ: Երևանի Օպերայի /Թատերական/ հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր ցուցարարները նույնիսկ կոչ էին անում դիմել համընդհանուր գործադուլի և Կրեմլից պահանջում առանց ուշացնելու իրագործել արցախահայության միանգամայն արդարացի և սահմանադրական պահանջը:

Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 22-ին, հանրահավաքի էր եկել ավելի մեծ թվով մարդ: Աստիճանաբար ծավալվող և համաժողովրդական բնույթ ստացող Արցախյան շարժումը դեկավարելու և կազմակերպված հունի մեջ դնելու համար անհրաժեշտ էր դեկավար մարմնի ստեղծումը: Հենց այդ նույն գիշերն էլ ձևավորվեց «Ղարաբաղի պաշտպանության կոմիտեն», որը կրճատ անվանվեց «Ղարաբաղ» կոմիտե: Կոմիտեի առաջին կազմի մեջ մտան Իգոր Մուրադյանը /հոստեսագետ/, Վաչե Սարուխանյանը /թատերական գործիչ/, Գագիկ Սաֆարյանը /մանկավարժ/, Մանվել Սարգսյանը /Թառայող/, Սամսոն Ղազարյանը /մանկավարժ/ և ուրիշներ: Միևնույն ժամանակ ստեղծվեց Ավագների խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին շարժման ակտիվ մասնակից գրողներ, գիտնականներ, մշակույթի ներկայացուցիչներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ: «Ղարաբաղ» կոմիտեի հիմնական խնդիրն էր արցախահայության օրինական պահանջը բավարարելու համար ուղի կանգնեցնել համայն հայությանը և Խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդներին: Պայքարի այդ շրջանում,¹ մանավանդ փետրվարի 20-ից հետո, երբ շարժումը վերածվեց համաժողովրդական պայքարի, հակառակ բոլոր սպասումներին, միտինգավորները և ցուցարարները դարձան ավելի կարգապահ և Երևանում տեղի չէր ունենում որևէ կարգազանցություն, ինչը, հարուցել էր պետական մարմինների զարմանքը: Խորհրդային Հայաստանի Պետական անվտանգության կոմիտեում և ներքին գործերի նախարարությունում այդ օրերին կազմված և վերադաս մարմիններ ուղարկված գաղտնի զեկուցագրերում զարմանքով է խոսվում այդ մասին: Մարդիկ Թատերական հրապարակ էին գալիս լինելով համոզված, որ կատարում են իրենց քաղաքացիական պարտքը:²

Այդ օրերին Երևանում և հանրապետության մյուս քաղաքներում տարածվում է «Ղարաբաղ» կոմիտեի կոչը՝ «Միացե՛ք Ղարաբաղի համար պայքարողներին»: Ե՛վ Երևանում և՛ Ստեփանակերտում մարդիկ ցույց էին գնում Վ.Լենինի և Մ.Գորբաչովի նկարներով, «Լենին-Պարտիա-Գորաշով», «Կեցցե ԽՍՀՄ, նրա լեւինյան քաղաքականությունը», «Ամբողջ ժողովուրդը չի կարող ծայրահեղական լինել», «Առանց արդարության չկա եղբայրություն», «Մենք հավատում ենք վերակառուցմանը», «Ղարաբաղը վերակառուցման քննությունն է» և նման այլ կարգախոսներով: Թատերական հրապարակ եկած հազարավոր մարդիկ բուն զգացմունքներով էին դիմավորում Իգոր Մուրադյանի, Աիվա Կապուտիկյանի, Վաչե Սարուխանյանի, Սոս Սարգսյանի, Համբարձում Գալստյանի և մյուսների կոչերը: Արդեն փետրվարի 26-ին հանրահավաքի մասնակիցների թիվը հասնում էր մոտ մեկ միլիոնի: Նման նախադեպ ԽՍՀՄ-ը չգիտեր: Երկրի լրատվական միջոցներն այդ մասին տարակուսանքով էին խոսում: Հանրահավաքներին մասնակցում էին

¹ Ճիշտ չեն (Николай Оганесьян, Карабахский конфликт, Ереван, 1997, с. 26 և ուրիշներ), ովքեր Արցախյան շարժման սկիզբը համարում են 1988թ. փետրվարը: Իրականում նախնական շրջանը սկսվել է ավելի վաղ, Գորբաչովյան «վերակառուցման» կուրսը հռչակվելուց հետո, երբ Արցախում ձևավորվել էին գաղտնի խմբեր, որոնք էլ կազմակերպեցին հայտնի ստորագրահավաքը և առաջին քուլցիկների տարածումը Ստեփանակերտում:

² Вл. Авагян, Григорян, Армявтя. – 1988-1989, Ереван, 1999, стр. 61.

նաև հանրապետությունում ապրող ռուսները, հույները, եզդիները, քրդերը և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Հանրահավաքը շարունակվում էր անդադար, օր ու գիշեր: Հարյուրավոր պայքարի նվիրյալներ սննդամթերք, ջուր, դեղորայք, ոմանք էլ տաք հագուստ էին հասցնում Թատերական հրապարակ: Այլ հանրապետություններից այդ օրերին երևանում գտնվածները զարմանքով և հիացմունքով էին խոսում երևանցիների կարգապահության մասին:

Համաժողովրդական այդ պոռթկումը խիստ անհանգստացրեց Կրեմլին: Փետրվարի 26-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Գորբաչովը դիմում հղեց Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորներին՝ կոչ անելով հանդես բերել «քաղաքացիական հեղափոխություն և համբերություն, վերադառնալ նորմալ կյանքի և աշխատանքի, պահպանել հասարակական կարգը»: ¹ Նույն օրը ՀԿԿ կենտկոմի պլենումը «խոր ըմբռնմամբ ընդունելով» Մ Գորբաչովի դիմումը, հանրապետության աշխատավորներին կոչ է անում պահպանել «բարեկամությունը ԽՍՀՄ - ժողովուրդների միջև, հայկական և ադրբեջանական ժողովուրդների միջև»: ² Պլենումը բոլոր մակարդակի խորհուրդների գործկոմների և վարչական մարմինների ղեկավարներին հանձնարարեց անհարժեշտության դեպքում «օգտագործել նրանց ընձեռնված հնարավորությունները և խստագույնս պահպանել օրինակաւնությունն ու հասարակական կարգը»: ³ Պլենումի հիմնական սխալն այն էր, որ կուրորեն կատարելով Կրեմլի պահանջները, ջցուցարբերեց ազգային շահերից բխող սկզբունքային ու հետևողական դիրքորոշում և չտեսավ սկսված պայքարի համաժողովրդական, համազգային բնույթը: Մինչդեռ միանգամայն ակնհայտ էր, որ հնարավոր չէ փակել ընդդիմության և ոտքի ելած ժողովրդի պայքարի ճանապարհը: Դրա հետևանքով Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը ըստ էության, մնաց ժողովրդական պայքարից դուրս և կամա թե ակամա ծառայում էր Կրեմլին: ՀԿԿ կենտկոմի ամառին քարտուղար Կ.Ս.Դեմիրճյանը փետրվարի 29-ին հանդես գալով հայկական հեռուստատեսությամբ, հայ ժողովրդին հորդորում էր պահպանել ժողովուրդների բարեկամությունը, քանի որ «բոլորիս սուրբ պարտքն է աչքի լույսի պես պահել ու պահպանել, պրակտիկ գործերով ամրապնդել այն, զարգացնել դրա հարուստ ինտերնացիոնալ ավանդույթները»: ⁴ Մինչ Հայաստանի ամառին դեմքը և նրա «զինակիցները» «ինտերնացիոնալ ավանդույթներն» ամրապնդելու կոչեր էին հնչեցնում և հորդորում պահպանել հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, իսկ Բաքվից 25 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սուգայիթում այդ նույն ժամանակ «եղբայր ադրբեջանցիները» սպանդի էին ենթարկում հայերին:

Ի պաշտպանություն արցախյան շարժման, հանրահավաքներ և ցույցեր էին տեղի ունենում բալթյան հանրապետություններում, Մոսկվայում, Լենինգրադում, Օդեսայում, Ռոստովում և այլուր: Այդ առթիվ «Ղարաբաղ» կոմիտեն մարտի 4-ին դիմելով Խորհրդային Միության բոլոր ժողովուրդներին, շեշտում էր, որ «Ղարաբաղը հայ ժողովրդի սոցիալական պոռթկումն է... Ղարաբաղը ձգտում է՝ վերակառուցումը ամառ մղելու համար: Դրա համար նա դարձել է նաև վերակառուց-

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 26.03.1988:

² Նույն տեղում, 27.02.1988: Պլենումի տղագրությունը տես՝ Հայաստանի Հանրապետության Հասարակական քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ Այսուհետև: 77 7ԶԿԾ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 1, ք. 1-54:

³ Նույն տեղում, ք. 54:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 01.03.1988:

քիզմին և պանիսլամիզմին»: Բացի այդ, նրանք կոչ էին անում բոլոր քուրդ-մուսուլմաններին՝ համընդհանուր պայքար սկսել և Ադրբեջանում վերականգնել քրդերի իրավունքները, պաշտպանել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու համաժողովրդական շարժումը:¹

Ամենուր՝ հայ, ռուս, եզդի և այլ ազգերի ներկայացուցիչները հանրահավաքներում և լրատվամիջոցներով դատապարտում էին սունգայիթյան եղերնազործությունը, վճռականորեն պահանջում Աունգայիթում տեղի ունեցածին տալ քաղաքական զննատական և խստագույնս պատժել այդ ողբերգության կազմակերպիչներին:

Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորները քննադատում էին հանրապետության իշխանություններին՝ պահանջելով կանգնել հայ ժողովրդի ազգային շահերի պաշտպանության դիրքերում և ստրկամտորեն չծառայել Կրեմլին: Այդ առթիվ ամեն օր բազմաթիվ նամակներ և հեռագրեր էին ուղարկվում Հայաստանի իշխանություններին, որոնցում արվում էին կոնկրետ առաջարկություններ: Այսպես, օրինակ, ԽՍՀՄ ԳՎ արևելագիտության ինստիտուտի Ղարաբաղյան շարժման ենթակոմիտեի անունից Ե.Աբգարյանը մարտի 16-ին Հայկոմկուսի կենտրոնի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանին ուղարկած նամակում բողոքում էր, որ Ղարաբաղյան շարժման ենթակոմիտեների աշխատանքները խափանելու համար պետական մարմինները կատարում են քայլեր, որոնք չեն համապատասխանում «կուսակցության ժողովրդական գործունեությանը», և պահանջում «ամնի-ջապես դատարեցնել «Ղարաբաղ» կոմիտեի ենթակոմիտեների և ակտիվիստների նկատմամբ սպառնալիքներն և ճնշման փորձերը»:²

Հայ ժողովրդի արդարացի պահանջին ուշադիր հետևում և աջակցում էր սփյուռքահայությունը: Ափյուռքահայ Մինաս Քեշժյանը մարտի սկզբին Դեմիրճյանին ուղարկած նամակում ներկայացնելով մի քանի պահանջներ, հավատացնում էր. «Այսու մեր ծայրը կը միացնենք Խորհրդային Հայաստանի մեր հայրենակիցներուն, որոնք կը պահանջեն այժմ Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանութեան տակ գտնուող Ղարաբաղի և Նախիջեւանի վերամիացումը Խորհրդային Հայաստանին»: Եվ ապա՝ «Կը հաւատանք և կը փափաքինք, որ այս առողջապահական, տնտեսական և մարդակային կենսական հարցերու հանդէպ գործնական քայլեր առնելով, դուք ալ նպաստած պիտի ըլլաք աշխարհի բոլոր ժողովուրդներու համար խաղախութիւն և արդարութիւն ապահովելու դատին»:³ Սոներեալից Մարի-Ռօզնե /Ռաջունի/ մարտի 23-ին Կ.Դեմիրճյանին ուղարկած նամակում գրում էր. «Հայ ժողովրդի պահանջներուն արդար սկզբունքներէն մեկնելով, այսու կուզամ զօրակցութիւնս արտահայտել իմ ազգակիցներուն՝ Ղարաբաղի հայութեան առողառ պահանջքին, Լեռնային Ղարաբաղը՝ Սովետական Հայաստանին վերակցելու առնչութեամբ: Միաժամանակ կը փափաքիմ խոր մտահոգութիւն յայտնել Սովետական Ադրբեջանի հայութեան հանդէպ գործուած ջարդերուն նկատմամբ:

Կակնկալեմ, որ ձեր արդար որոշումով և գործնական քայլերով, պիտի սրբագրէք 65 տարիներ առաջ գործուած սխալը և արդարութիւն վերահաստատէք հայ ժողովրդին»:⁴

¹ *Նույն տեղում*, . 12, ք. 76:

² *Նույն տեղում*, ց. 127, գ. 651, ք. 3:

³ *Նույն տեղում*, գ. 651, ք. 15:

⁴ *Նույն տեղում*, ք. 7:

1998թ.-ի փետրվարի 21-ին տեղի ունեցած ԳԿԿ կենտրոնի բյուրոն հապշտապ քննարկելով «Լեռնային Ղարաբաղի իրողությունների մասին» հարցը, լիովին պաշտպանեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի «Լեռնային Ղարաբաղի իրողությունների մասին» օրապակաս որոշումը և այն ընդունեց որպես «գործողությունների ուղեցույց», չմոռանալով մաս արձանագրել, որ «տարածքում ... տեղի ունեցող» փոփոխությունները «հակասում են Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Հայաստանի շահերին, վնաս են հասցնում ազգամիջյան հարաբերություններին», որը կարող է հասցնել «անկանխատեսելի, մինչև անգամ դժվար ուղղելի հետևանքների», իսկ դա, ըստ բյուրոյի անդամների իբր «առանձին անպատասխանատու, ծայրահեղական տրամադրություն ունեցողների գործունեության» հետևանք էր: Զաղկոմներին ու շրջկոմներին հանձնարարում էր բյուրոն լայն աշխատանք ծավալել և կոնկրետ միջոցառումներ ձեռնարկել՝ «չեզոքացնելու Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատողների շահերին դիպչող բոլոր գործողությունները»:¹ Բյուրոյի հանձնարարությամբ, փետրվարի 22-ին, Դեմիրճյանը հանրապետության հեռուստատեսությամբ հանդես գալով, փորձում էր բնակչությանը համոզել, թե իբրև Հայաստանում և Ադրբեջանում ստեղծված վիճակը կարգավորելու համար Լեռնային Ղարաբաղում կիրառվեն սոցիալ-տնտեսական բնույթի միջոցառումներ, և ոչ մի խոսք չսասաց Արցախի քաղաքական խնդրի շուրջը:² Երկու օր անց՝ փետրվարի 23-ին կայացած ԳԿԿ կենտկոմի բյուրոյի միստը նպատակահարմար գտավ խնդրել ԽՄԿԿ կենտկոմին՝ ապագայում ազգային հարցը քննարկելիս չմոռանալ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Այդ նույն օրը՝ փետրվարի 23-ին, տեղի ունեցավ մաս Հայաստանի կուսակցական ակտիվի ժողով, որին ներկա էին ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղարներ Ա.Լուկյանովը, Վ.Դուլգիխը, ինչպես և ԽԱՀՄ ՆԳ նախարարի տեղակալ Վ.Տրոշինին: Վ.Գրիգորյանի պառձամբ այդ Խորհրդակցության ժամանակ Դեմիրճյանը հայտարարել է. «Ես չգիտեմ ինչպես որոշել այս (այսինքն՝ Ղարաբաղի - Ռ. Ա.) հարցը: Եթե դախլիճում որևէ մեկը գիտի թող զբաղեցնի իմ տեղը»:³ Փետրվարի 24-ին Վ.Դուլգիխը հանդես գալով Հայաստանի հեռուստատեսությամբ, նշեց, որ իրենք Մոսկվայից եկել են հայ ժողովրդին տեղյակ պահելու Լեռնային Ղարաբաղում և Երևանում տեղի ունեցող իրողությունների վերաբերյալ ԽՄԿԿ Կենտկոմի դիրքորոշման մասին: Նա շեշտում էր, որ «իրադարձությունների այդպիսի զարգացումը կարող է հանգեցնել անկանխատեսելի հետևանքների և, իհարկե, պղտորում է հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների եղբայրական հարաբերությունները»: Ապա նա նշեց, որ ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոն Ադրբեջանի և Հայաստանի կոմկուսների կենտկոմներից պահանջում է «բոլոր միջոցները ձեռնարկել՝ իրադրության կարգավորման համար»: Հետո հայտնեց, թե իբր «ԼՂԻՄ-ում «կոմունիստների և բնակչության գերակշիռ մեծամասնության դրսևորած զսպանակության ու քաղաքական պատասխանատվության շնորհիվ իրադրությունը կայուն մնում է», մինչդեռ «Երևանում վիճակը չի բարելավվում, շարունակվում են բազմամարդ միտինգները, որոնց մասնակցում են բնակչության տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, ինչը բարդացնում է քաղաքացիների կյանքը...»: Գովերգելով երկրում տեղի ունեցող վերակառուցումը և դեմոկրատացումը, Վ.Դուլգիխը կոչ էր անում կատարել փետրվարի 23-ին կայացած Հայաստանի կուսակցական ակտիվի ժողովի պահանջները, որը ԽՄԿԿ կենտկոմին խնդրել է «Լեռնային Ղարաբաղի

¹ *Նույն տեղում, 7.02, գ. 21, գ. 2-3:*

² «*Խորհրդային Հայաստան*», 23.02.1998:

³ *Владимир Григорян, указ. соч., с. 55.*

պրորելեմը բազմակողմանիորեն քննության առնել այդ կարգի ուրիշ հարցերի կոմպլեքսում»։ Վերջում նա պնդում էր «դրսևորել հասունություն, վերահաստատել Երևանի և հանրապետության կյանքի ու աշխատանքի կանոնավոր ռիթմը»։¹

Փետրվարի 26-ի երեկոյան Վ.Գոլզիխը Հայկականհեռուստատեսությանը ընթերցեց Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովրդին ուղղված Մ.Գորբաչովի դիմումը։ Նպատակ ունենալով հայությանը շեղել հիմնական ռաբառայան խնդրից, Մ.Գորբաչովը ամենագլխավորը համարում էր «ստեղծված իրավիճակի հարթահարման, Ադրբեջանում և Հայաստանում կուտակված կոնկրետ տնտեսական, սոցիալական, էկոլոգիական և այլ պրորելեմների լուծման վրա կենտրոնանալ մի ամբողջ երկրում իրականացվող վերակառուցման ու նորացման քաղաքականության՝ ոգով»։ Նա կոչ էր անում «թանկ գնահատել և ըստ ամենայնի ամրապնդել ադրբեջանական ու հայ ժողովուրդների բարեկամության ավանդույթները, որոնք ձեռք են բերվել սովետական իշխանության տարիներին» և երկու ժողովուրդներին հորդորում «հանդես բերել քաղաքացիական հասունություն ու համբերություն, վերահառնալ նորման կյանքի, պահպանել հասարակական կարգը»։²

Նույն օրը՝ փետրվարի 26-ին, տեղի ունեցած ՀԿԿ կենտկոմի պլենումում Կարեն Դեմիրճյանը ջերմորեն պաշտպանեց է Մ.Գորբաչովի կոչը, նույնիսկ հայտնելով, թե իբր Լենինականում և Երևանում «զոռով են ժողովուրդին հանրահավաքի տանում»։ Ինչ էլ որ լինի, պնդում էր նա, պետք է «կարգ հաստատենք և իրագործենք Գորբաչովի առաջ քաշած պահանջները»։³ Եիշտ էր Ալվա Կապուտիկյանը, երբ 1990թ. հունվարին Բաքվում տեղի ունեցած ջարդերից հետո, ՀԿԿ կենտկոմում հրավիրված խորհրդակցությունում ունեցած իր ելույթում նշեց, որ «հայ ժողովրդի սխալներից մեկն էլ այն է, որ հավատաց գորբաչովյան վերակառուցմանը։ Իսկ այդ կույր հիվանդությանը ամենից առաջ տառապում էր հայ ժողովրդի ուղեցույց Հայկոմկուսը»։⁴

Կուսակցության բարձրագույն մարմնի կողմից իրար հետևից ընդունված որոշումները և երկրի առաջին դեմքի ելույթներն ու կոչերը հարկադրված միջոցառումներ էին, որոնց նպատակն էր Հայաստանի և Արցախի հասարակայնությանը շեղել շարժումից։ Եվ առաջին անգամ խորհրդային Միությունում վերակառուցումը առնչվեց զանգվածային ելույթների հետ, որոնք վտանգում էին գործող վարչակարգի գոյությունը։ Ժողովրդի հետ երկխոսության համար հարկավոր էր մանևրել, խաբելու նոր ձևեր գտնել։ Մարտի 9-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում ստիպված էին ընդունել «մի քանի պրորելեմների առկայությունը» Արցախի տնտեսական և մշակութային կյանքում։ Ուստի առաջարկվեց դրանք վերացնելու վերաբերյալ որոշումներ մշակել, բայց միայն մարզի ինքնավարության շրջանակներում։⁵ Այդ նույն նպատակով էլ հաջորդ օրերին Արցախում իրար հետևից երևացին Մոսկվայի և Բաքվի էմիսարները։ Նույնիսկ կարծիք հայտնվեց հանրաքվե անցկացնելու միջոցով Արցախը ժամանակավորապես բողոնել Կենտրոնի ենթակայության տակ։ Այդ գաղափարի կողմնակիցներ կային նաև Արցախում։

¹ *Խորհրդային Հայաստան*, 25.02.1988:

² *Նույն տեղում*, 27.02.1988:

³ ՀՀ ՀԵԿԳ ՀՊԱ, Ֆ. 1, ց. 82, գ. 1, թ. 4-5:

⁴ *Նույն տեղում*, ց. 84, գ. 131, թ. 80:

⁵ *Тренин*, 10.03.1988.

երևանի Կինոյի տանը 1988թ. մարտի 19-ին տեղի ունեցած «Ղարաբաղ» կոմիտեի ընդլայնված նիստին մասնակցեցին մոտ 700 հոգի, իսկ ավելի քան 3000 հոգի էլ դրսում, դրսում հավաքված բարձրախոսների միջոցով էին հետևում նիստի ընթացքին: Այդ նիստ-հանրաժողովում ելույթ ունեցան Իգոր Սուրադյանը, Արմեն Դովհաննիսյանը, Սոս Աարզայանը, Յենրիկ Իգիթյանը, Գրիգոր Ավազյանը, Ռաֆայել Ղազարյանը, Վլադիմիր Բարխուդարյանը, Մանվել Աարզայանը, Լենսեր Աղալովյանը, Ալիվա Կապուտիկյանը, Ջորի Բալայանը, Վաչե Աարուխանյանը, Գագիկ Աաֆարյանը, Ղարաբաղի ներկայացուցիչը և ուրիշներ: Նրանք խստագույնս մերկացնում էին «սումգայիթ» կազմակերպողներին, Հայաստանի իշխանություններից պահանջում մինչև մարի 25-ը հրավիրել Գերագույն խորհրդի նստաշրջան և որոշել Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Նաև կոչ էին անում անհրաժեշտության դեպքում դիմել համընդհանուր գործադուլի, պայքարել մինչև վերջ, կապերն ամրապնդել համայն հայության հետ և ստեղծել մի ընդհանուր ճակատ, կանխել բոլոր տեսակի ահաբեկչությունները, Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ կատարվող բռնարարքների մասին դիմել միջազգային դատարան, Մոսկվայից պահանջել հատուկ հանձնաժողով ուղարկել Հայաստան և միասին վճռել Արցախի հարցը: «Ղարաբաղ» կոմիտեն ներկայացրեց մոտակա օրերի գործողությունների ծրագիր, որն ընդունվեց միաձայն: Ծրագիրը խնդիր էր դնում ԽՄԿԿ կենտկոմից պահանջել դադարեցնել զրպարտությունները՝ հայ ժողովրդի և դարաբաղյան շարժման հասցեին, ընդունել որ արցախահայության պահանջը չի հանդիսանում ծայրահեղականների և ազգայնականների պայքար, սումգայիթյան իրադարձությունները պարզաբանելու համար ստեղծել կառավարական հանձնաժողով, կենտրոնական թերթերում տպագրել ԼՂԻՄ մարզկոմի մարտի 17-ի պլենումի որոշումը: Նաև ՀԽՍՀ կառավարությունից պահանջվում էր պաշտոնապես իր վերաբերմունքն արտահայտել ԼՂԻՄ-ի և Հայաստանի վերամիավորման հարցի վերաբերյալ, ընդունել ԼՂԻՄ-ը վերաբնակեցնելու պետական ծրագիր, Արցախի հարցով դիմել աշխարհի երկրներին, կառավարություններին, խորհրդարաններին, հասարակական կազմակերպություններին և այլն:

Որպեսզի մարտի 26-ի համընդհանուր հանրաքվեն անցներ կազմակերպված և ոչ մի կարգազանցություն տեղի չունենար, որոշվեց բուհերի բարձր կուրսերի ուսանողներից և երիտասարդ բանվորներից ստեղծել ջոկատներ, որոնք պետք է համագործակցեին ՆԳ աշխատակիցների հետ: Նաև որոշվեց է երևանի խնայողամարկոններից մեկում բացել երկու հաշիվ՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեին օջակցելու նպատակով ֆինանսական միջոցներ հավաքելու համար: Նիստի վերջում «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ ընտրվեցին Վազգեն Մանուկյանը և Համբարձում Գալստյանը:¹

Ակնհայտորեն Հայաստանում Արցախյան շարժումը ծնունդ էր առել ամենից առաջ Արցախ-Ղարաբաղը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորելու պահանջով: Կարճ ժամանակամիջոցում շարժումը համազգային բնույթ ընդունեց և իր շրջանակների մեջ առավ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական բնույթի բազմաթիվ հարցեր: Այդ ընդհանուր պայքարում, Հայաստանի կոմկուսը կանգնեց վերջին տեղում: Կենտրոնական լրատվամիջոցները շարունակում էին վարկաբեկել և խեղաթյուրել Արցախյան շարժումը և հայ ժողովրդին տարբեր պիտակներ կպցնել: Բանը հասել էր նրան, որ նույնիսկ ՀԿԿ կենտկոմը սկզբնական կազմակերպություններից պահանջում էր քննարկել և դատապարտել ԼՂԻՄ

¹ ԴԴ ԴԵԿԹ ԴՊԱ, Ծ. 1, ց. 87, գ. 12, ք. 156-160:

մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի հայտնի որոշումը, այն դիտելով որպես հակախորհրդային, հակաժողովրդական և ազգային որոշում: Անշուշտ Մոսկվայի պահանջով, Հայաստանի Գերագույն խորհուրդն իր հերթին մարտի 24-ին որոշում ընդունեց «Ղարաբաղ» կոմիտեն օրենքից դուրս հայտարարելու մասին և արգելեց նախօրոք նշանակված մարտի 26-ի հանրահավաքը:՝ Մարտի 25-ին գործ հարուցվեց Պարույր Հայրիկյանի դեմ, իսկ 28-ին նրան ձերբակալեցին՝ մեղադրանք ներկայացնելով ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 206-րդ հոդվածով և հետո էլ արտաքսվեց հայրենիքից:

Երկրի տարբեր առաջադեմ ուժեր պաշտպանում էին Արցախյան շարժումը և իշխանություններից պահանջում հարցը լուծել սահմանադրության հիման վրա: Ակադեմիկոս Ա.Ախարովը մարտի 21-ին դիմելով Մ.Գորբաչովին, հույս էր հայտնում, որ «Երկրի ղեկավարությունը իՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոն և իՄՅՄ - Գերագույն խորհուրդը կգտնեն գործողությունների մի եղանակ»:՝ Այնուամենայնիվ, Մոսկվան մնում էր անդրդվելի: Մարտի 24-ին տեղի ունեցած իՄՅՄ Ձև նախագահության նիստում Մ.Գորբաչովը դեմ արտահայտվեց ԼԴԻՄ պատկանելիությունը փոխելու հարցին: Ընդունված որոշման մեջ ասված էր. «Անթուլատրելի համարել... ազգային-պետական և ազգային-վարչական սահմանների փոփոխությունը»:՝ Փետրվարյան իրադարձություններից և սումգայիթյան ողբերգությունից հետո Արցախում վիճակը խիստ լարված էր: Փետրվարի 22-ին սկսված համընդհանուր գործադուլը շարունակվում էր: Փետրվարի 27-ին կենտրոնական իշխանությունների մի խումբ պատասխանատու աշխատողների հետ Ատեփանակերտ ժամանեց իՄԿԿ կենտկոմի բաժնի վարիչի տեղակալ Կ.Բրուտենցը: Այդ հանձնաժողովը հանձնարարություն ուներ մոտիկից ծանոթանալ մարզի տնտեսական վիճակի հետ: Նրանք հանդիպումներ ունեցան Արցախյան շարժման ղեկավարների և կառիվիստների հետ: Արցախցիները Կ.Բրուտենցի միջոցով մի շարք փաստաթղթեր և նամակ-բողոքներ ուղարկեցին միութենական ամենավերին իշխանություններին: Փետրվարի 29-ին կրկին Ատեփանակերտ ժամանած իՄԿԿ կենտկոմի քարտուղար Պ.Դեմիչևը, Լենինի անվան հրապարակում հավաքված հազարավոր միտինգավորներին և գործադուլավորներին հայտարարեց, թե իբր իՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոն կրկին վերադարձել է Արցախի խնդրին և իՄԿԿ կենտկոմի քարտուղարությանը հանձնարարել հանգամանորեն ուսումնասիրել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը և պատրաստ լինելու դեպքում այն քննարկել:

Հանրաքվեներն ու ցույցերը կարգավորելու նպատակով, Ատեփանակերտի քաղաքային խորհուրդը մարտի 1-ին ընդունեց «Ատեփանակերտ քաղաքի փողոցներում, հրապարակներում և պուրակներում ժողովներ, միտինգներ, փողոցային շքերթներ, ցույցեր և այլն միջոցառումներ անցկացնելու ժամանակավոր կանոնների ու կարգերի մասին»⁴ որոշումը:

Դեռևս փետրվարի 20-ի նախօրյակին, արցախահայրության պայքարը ղեկավարելու համար Ատեփանակերտում ստեղծվել էր նախաձեռնող խումբ՝ Արկարի Մանուչարովի ղվխավորությամբ: Նախաձեռնող խումբը մարտի 1-ին որոշում է մարտի 2-ից, Մ.Գորբաչովի ծննդյան առթիվ, դադարեցնել գործադուլը: Արցախցի-

¹ «խորհրդային Հայաստան», 25.03.1988:

² Ղարաբաղյան հարց, Ատեփանակերտ, 1991, էջ 94:

³ "Тренинги", 25 03. 1988.

⁴ «խորհրդային Ղարաբաղ», 22.03.1988:

ները հեռագրով շնորհավորում են Մ. Գորբաչովի ծնունդը և հույս հայտնում, որ նա արդարացի կլուծի իրենց պահանջը: Մարտի 1-ի լույս 2-ի գիշերը Ստեփանակերտի Լեռինի անվան հրապարակում հավաքված շուրջ 50000 արցախցիները որոշում են նախաձեռնող խումբը փոխարինել կոմիտեով: Գեցց հրապարակում քաղաքի հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատանքային կոնկրետները և հասարակական կազմակերպությունները ընտրում են 66 հոգու, որոնք հավաքվելով «Սովետական Ղարաբաղ» բերթի դահլիճում, ընտրում են 11 հոգուց բաղկացած խորհուրդ, որին տրվում է «Կռունկ» անունը /ոմանց մեկնաբանությամբ «Լեռնային Ղարաբաղի հեղափոխական կառավարման կոմիտե»/: «Կռունկի» անդամներ են ընտրվում՝ Արկարի Մանուչարովը /նախագահ/, Վարդան Գալստյանը /տեղակալ/, Ռուբեն Աղաջանյանը, Ռոբերտ Կարապետյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը, Համետ Մովսիսյանը, Մաքսիմ Միրզոյանը և Ռուդիկ Աթայանը: Խորհրդի՝ մարտի 3-ի ընդլայնված նիստում ընդունվում է նրա կանոնադրությունը, որը մարտի 5-ին հաստատվում է Ստեփանակերտի քաղխորհրդի գործկոմի կողմից:²

«Կռունկը», ըստ էության, «Ղարաբաղ» կոմիտեի բաժանմունքն էր ԼՂԻՄ-ում: Այն հասարակական կազմակերպություն էր: Ստեփանակերտի քաղխորհրդի թույլտվությամբ, «Կռունկը» իր միջոցառումներն անց էր կացնում քաղաքային մշակույթի տանը և գործում էր մյուս հասարակական կազմակերպությունների հետ սերտ համագործակցելով: Նրա կանոնադրության մեջ քաղաքական նպատակներ չէին առաջադրվել: Որովհետև խորհրդային կայսրության մուրճը դեռևս ուժեղ էր և հնարավոր չէր նրանում քաղաքական խնդիրներ արտացոլել: Բացի այդ, «Կռունկը» նախագծել էր մոտակա ժամանակներում մշակել ծրագիրը, որում կոնկրետ կշարադրվեր միության քաղաքական խնդիրները:

«Կռունկը» մշտական կապի մեջ էր կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմի հետ ու քանում էին համատեղ ուժերով մարզում վերականգնել աշխատանքային դիրքը, ապահովել երկրամասի բնակչության անվտանգությունը: Կուսակցության մարզկոմը և մարզխորհուրդը դիմելով աշխատավորներին, նշում էին, որ Արցախում և նրա շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունները լուրջ մտահոգություն են պատճառում մարզի և ամբողջ երկրի կոմունիստներին ու աշխատավորներին: Մարզային ղեկավարությունը դեռևս կուրորեն հավատում էր, որ ԽՄԿԿ կենտկոմը «խորը ըմբռնումով է վերաբերվում ինքնավար մարզում կուսակված ոչ քիչ բերություններին ու դժվարություններին» և որ այն ԼՂԻՄ-ի հիմնախնդրի վերաբերյալ «հատուկ հանձնարարություններ է տվել և անմիջականորեն կհետևի դրանց իրականացմանը»: Գորբաչովյան խարդավանքներին դեռևս հավատացող մարզի ղեկավարությունը բնակչությանը կոչ էր անում «պահպանել հանգստություն, դրսևորել ողջամտություն, քաղաքական հասունություն և զսպվածություն, սբափորեն գնահատել ստեղծված իրավիճակը, որո կարող է հասցնել լուրջ բարդություններին, անկանխատեսելի հետևանքներին»:³

Այդ օրերին «Կռունկի» խորհրդի անդամները մեկնում էին մարզի շրջաններ, հանդիպումներ ունենում բնակչության հետ, ոգևորում նրանց: Նրանք նաև հոգ էին տանում զենք և պաշտպանության այլ միջոցներ ձեռք բերելու և պահեստավորելու ուղղությամբ: Պայքարի ակտիվ մասնակիցներից Ռազմիկ Պետրոսյան

¹ Հրատ Արրահամյան, *Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, էջ 28-29:*

² Նույն տեղում, էջ 29:

³ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 02.03.1988:

նի վկայությամբ Քիրոս սարի ստորոտում և Վերին Գոռաթաղում ստեղծել էին պահեստներ, որտեղ զենք էին կուտակել:¹ «Կռունկը» բնակչությանը կոչ էր անում և համոզում անհնազանդություն դրսևորել և չենթարկվել Ադրբեջանի իշխանություններին:

1988-ի մարտի 2-ին Սոսկվայից Ատեփանակերտ ժամանեց գիտնական-քերի մի խումբ, որի կազմում էին ակադեմիկոսներ Տ.Խաչատուրովը, Ն.Ենիկյուլովը, թղթակից-անդամներ Ի.Աբաբեկովը, Ա.Սարգիստվը, պրոֆեսորներ Մ.Աարգիսովը և Ռ.Սրապյանը, որոնք մեկ շաբաթ մնալով Լեռնային Ղարաբաղում կազմեցին հիմնավորված գեկուցում և ներկայացրին ԽՍՀՄ կենտկոմ, ինչպես և Գայասատի ու Ադրբեջանի իշխանություններին: Խանձանժողովը հանգել էր այն եզրակացության, որ ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ և ճիշտ ելքը ԼՂԻՍ-ը Գայակական ԽԱԴ-ին միավորելն է:²

ԼՂԻՍ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումից հետո անցել էր երկու շաբաթ, սակայն կուսակցության մարզկոմը դեռևս չէր ասել իր վճռական խոսքը: Սարգի աշխատավորները մարզկոմից պահանջում էին ցուցաբերել վճռականություն: Փետրվարի վերջին և մարտի սկզբին կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններում ստորագրություններ են հավաքում՝ պահանջելով հրավիրել մարզային կուսակցական կազմակերպությունների արտահերթ կոնֆերանս և քննարկել Արցախյան հիմնահարցը: Սարգի 285 կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններից հավաքվել էին 7260 ստորագրություններ:³ Սարգևումը դանդաղում էր և չէր համարձակվում հրավիրել կոնֆերանս: Սարգի աշխատավորները մարտի 15-ին կրկին դիմեցին համընդհանուր գործադուլի: Մարտի 17-ին տեղի ունեցավ կուսակցության մարզկոմի պլենում, որի աշխատանքներին մասնակցեցին ԽՍՀՄ կենտկոմի կուսակցական-կազմակերպչական աշխատանքների բաժնի վարիչի տեղակալ Գ.Խարչենկոն, կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Ի.Շվեյցը և Ադրբեջանի կենտկոմի քարտուղար Թ.Օրուքը: Պլենումը քննարկելով «ԼՂԻՍ-ը Գայակական ԽԱԴ-ին միացնելու հարցի վերաբերյալ ինքնավար մարզի աշխատավորների, կոմունիստների պահանջի մասին» հարցը, որոշում է. «Գաշվի առնելով ինքնավար մարզի հայ բնակչության իղձերը, Լեռնային Ղարաբաղի ճնշող մեծամասնության կամքը, խնդրել ԽՍՀՄ կենտկոմի քաղաքականության քննարկել և դրականորել լուծել Արցախի ինքնավար մարզը Գայակական ԽԱԴ-ին միացնելու հարցը, դրանով իսկ ուղղելով 20-ական թվականների սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի տարածքային պատկանելիությունը որոշելու ժամանակ թույլ տրված պատմական սխալը»: ⁴ Սարգևումի պլենումի մասնակիցները գիշերվա ժամը 3-ին միանում են Լեռնի մեծ կամպարակում հավաքված ցուցարարներին: «Կռունկի» խորհրդի նախագահ Արկարի Մանուչարովը ամբողջ հայ ժողովրդի անունից շնորհակալություն է հայտնում մարզկոմի պլենումի անդամներին և հույս հայտնում, որ Արցախ-Ղարաբաղը ընդմիշտ կլինի մայր հայրենիքի հետ: Առավոտյան հրավիրված «Կռունկի» խորհրդի արտահերթ նիստը որոշում է մարզկոմի պլենումի որոշումը հասցնել մարզի բոլոր բնակավայրեր, տեղերում անցկացնել միտինգներ և հեռագրերով ու նամակներով «հեղեղել» Կրեմլը:

¹ Ուզմիկ Պետրոսյան, Արցախ. պատերազմ. գիտադադար, Երևան, 2001, էջ 72:

² Арутюнян В.Б., *События в Нагорном Карабахе. Хроника, часть 1, Ереван, 1990, стр. 48-59.*

³ Նույն տեղում, էջ 76:

⁴ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 18.03.1988:

Մարզկոմի պլենումի նախօրյակին, մարտի 16-ին, Ստեփանակերտ էր ժամանել ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի, ԽՍՀՄ պետպլանի և մի շարք մինիստրությունների ու զերատեսչությունների պատասխանատու աշխատողներից կազմված մի խումբ, որի նպատակն էր ԼՂԻՄ մարզկոմին և մարզխորհրդին ծանոթացնել ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի և ԽՍԿԿ կենտկոմի կողմից կազմված ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերաբերյալ որոշման նախագծի հետ: «Կռուկնկը» և հրապարակում հավաքված մի քանի տասնյակ հազար ցուցարարները մարզկոմից և մարզխորհրդից պահանջում էին մերժել այդ օրապակաս որոշումը: ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոն և մարզկոմի նախագահությունը ծանոթանալով որոշման նախագծի հետ, վճռականորեն մերժում են և պատասխանում, որ արցախահայությունը պահանջում է ամենից առաջ վճռել մարզը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ միացնելու հարցը, նոր միայն անդրադառնալ սոցիալ-տնտեսական խնդրին: Հանձնաժողովը մերժում ստանալով, մարտի 17-ին վերադառնում է Մոսկվա: «Պրավդայի» մարտի 21-ի համարում տպագրվեց «Հուլյեր և բանականություն» վերատառությամբ սադրիչ հոդվածը, որը խիստ զայրույթ առաջ բերեց Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում: Արցախահայությունը, ի պատասխան դրան, մարտի 24-ից դիմեց նոր, համընդհանուր գործադուլի, որը շարունակվեց մինչև ապրիլի 5-ը: «Կռուկնկը» փորձեց կանխել գործադուլը, սակայն չհաջողվեց: «Պրավդայում» տպագրված այդ սադրիչ հոդվածը վիրավորանք էր ոչ միայն արցախահայությանը, այլև աշխարհասփյուռ հայությանը: ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոն քննարկելով այդ հոդվածը, հիմնավորված և մերկացնող պատասխան ուղարկեց «Պրավդայի» խմբագրությանը, որը, սակայն, չտպագրվեց:

1988թ. մարտի 24-ին ԽՍԿԿ կենտկոմը և Մինիստրների խորհուրդն ընդունեցին «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988-95թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը: Այդ նպատակի համար հատկացվում էր 400 միլիոն ռուբլի, որը պետք է իրացվեր Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից, ինչը ձեռնատու չէր ԼՂԻՄ-ին: Ակնհայտ էր, որ Մոսկվան այդ 400 միլիոնը տրամադրել էր Ադրբեջանին՝ Արցախի հիմնահարցն ի սպառ ջնջելու համար: Այլ հարց էր, եթե այդ գումարը ուղղակի հատկացվեր Լեռնային Ղարաբաղին: Բնական է. արցախահայությունը կտրուկ մերժեց Մոսկվայի այդ պլանը: Այդ նույն օրը՝ մարտի 24-ին, Ադրբեջանական ԽՍՀ ԳԽ ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի, Ադրբեջանական և Հայկական ԽՍՀ-ների իրադարձությունների առթիվ միութենական հանրապետությունների դիմումներին առնչվող միջոցառումների մասին» որոշումը, որով հանձնարարվում էր «տասնօրյա ժամկետում մշակել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տնտեսական և սոցիալ-մշակութային զարգացման հասունացած հարցերի լուծման նպատակին ուղղված համալիր միջոցառումներ ... և ընդունել համապատասխան որոշում»:¹ Այդ նույն որոշմամբ արգելվեց «Կռուկնկի» և նրա գլխավորող մարմին գործունեությունը: Այսպիսով, Մոսկվայից թելադրված նույն սցենարով միաժամանակ արգելվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեին և «Կռուկնկի» գործունեությունը: Վերոհիշյալ որոշման պահանջների իրագործումը դրվում էր Ադրբեջանի դատախազական մարմինների վրա: Աս Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ բռնարարքների նոր դրսևորում էր, սակայն «Կռուկնկի» անդամները, մանավանդ խորհուրդը, մնացին իրենց դիրքերում և որոշեցին գործել ընդհատակում:

¹ *Бакинский рабочий*, 25.03.1988.

«Ղարաբաղ» կոմիտեի և «Կռունկի» արգելումը մեծ բողոք առաջացրեց ոչ միայն Հայաստանում ու Լեռնային Ղարաբաղում, այլև ամբողջ միութայինում և սփյուռքահայության շրջանում: Հրապարակախոս Հ.Բորովիկի հետ մարտի 28-ին ունեցած հանդիպման ժամանակ Սիլվա Կապուտիկյանը հայ ժողովրդի անունից խիստ ճանաչատուրություն հայտնեց «Ղարաբաղ» կոմիտեի և «Կռունկի» գործունեությունը արգելման առթիվ: Նա այսպես ավարտեց իր խոսքը. «Վերջերս վերացվեց Ղարաբաղի հարցը տնօրինող մեր հանրապետական կոմիտեն, և պարզ է, որ կոմիտեականները դեռևս հնարավորություններ կունենան ազատ ու հանգիստ շարունակել իրենց առօրյա գործն ու կյանքը: Իսկ ի՞նչ պիտի կատարվի Ղարաբաղի այդ նույն կոմիտեի անդամների հետ: Մենք չենք մոռացել այնտեղ տասնամյակներ մոլեզված շուփնիզմի ու բռնությունների հայակործան դեպքերը: Ուրեմն մենք պարտավոր ենք սատար կանգնել մեր արյունակիցներին ու վերին դեկավարության միջամտությունն ապահովել, որպեսի Ղարաբաղը այս անգամ ևս չդառնա դաժան հաշվեհարդարի ասպարեզ»:¹

1988-ի մարտի վերջերից դարաբաղյան շարժումը թևակոխեց պայքարի նոր շրջան և ընդգրկեց ժողովրդական զանգվածների ավելի լայն շրջաններ:

ԼՈՒՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՐՃԱԽՅԱՆ ԸՆԹԺՄԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԹՈՒԲՔ-ԱԳՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՏՆԵՐՈՎ 1988 - 1994 ԹԹ.

Ոգևորված վերակառուցման քաղաքականության տված հնարավորություններից՝ արցախահայությունը պայքար է սկսում իր ազատագրման համար: 1988 թ. փետրվարի 20 -ին ԼՂԻՄ -ի մարզխորհուրդը որոշում է ընդունում դիմել ՀԽՍՀ ԳԽ -ին և ԱՆՍՀ ԳԽ -ին և խնդրել մարզը միավորել ՀԽՍՀ -ին: Արցախահայության պայքարում բախվեցին հայ - ռուսական և հայ - ադրբեջանական շահերը:

Արցախյան շարժումը լուրջ ուսումնասիրության կարիք ունի: Մենք կանրադառնանք միայն ադրբեջանական և թուրքական լրատվամիջոցների արծագանքին: 1988 թ. փետրվարից ադրբեջանական և թուրքական մամուլի, ռադիոյի և հեռուստատեսության մշտական ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում Հայաստանում և Արցախում տիրող իրավիճակը: Ադրբեջանական լրատվամիջոցների անդրադարձը որպես կանոն եղել է ապատեղեկատվական, հակահայկական և զանգվածային լրատվամիջոցները ծառայեցվել են Ադրբեջանի շահերին՝ ԼՂԻՄ -ի հարցը խեղդելու համար:

Թուրքիան հանդես գալով ԽՍՀՄ -ի 50 մլն -ոց մուսուլմանության պաշտպանի դերում, զանգվածային լրատվամիջոցներով մշտապես խեղաթյուրում էր Արցախյան շարժման բուն էությունը՝ ի շահ Ադրբեջանի: ՀՀ հռչակումից հետո (1991 թ. սեպտեմբեր) Թուրքիան ձգտում էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նորանկախ պետության հետ: Նա իր միջնորդությունն էր առաջարկում Հայաստանին և Ադրբեջանին պատերազմի դադարեցման համար՝ միաժա-

¹ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997, էջ 61:

սանակ չընդունելով Ադրբեջանի տարածքային ոչ մի կորուստ: Թուրքիան նաև Չայաստանի հետ ցեղասպանության հարցից հրաժարվելու երկխոսության փորձեր էր կատարում:

ԽՄԿԿ –ն , որն իր քաղականությամբ ստանձնեց Ադրբեջանի պաշտպանի դերը , 1988 թ. փետրվարի 21 –ին հրապարակեց Արցախյան շարժման վերաբերյալ իր առաջին որոշումը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների վերաբերյալ»: Նույն գնահատականին միացան նաև Ադրբեջանի ռադիոն և հեռուստատեսությունը, որոնք եթերից հայտարարեցին որ ԼՂԻՄ –ի խռովությունները առանձին ծայրահեղական խմբերի գործն է¹: Հեռուստատեսությամբ Ադրբեջանի ԿԿ անալիզի քարտուղար Բադիրովը խաղաղության կոչ արեց և հայտարարեց, որ հանրապետությունում տարածքային փոփոխություններ չեն լինելու:

Իսկ հաջորդ օրը փետրվարի 22 –ին, բազմահազարանոց ադրբեջանական ամբոխը Ադղամից շարժվեց ԼՂԻՄ –ի մոտակա Ասկերան ավանի վրա: Հետևյալ օրերին ադրբեջանական հեռուստատեսությունը և ռադիոն, ՏԱՍՍ –ը համամիութենական ռադիոն և կենտրոնական հեռուստատեսությունը հաղորդեցին, որ բախումների արդյունքում սպանվել է երկու ադրբեջանցի: Դա արվում էր լարվածությունն ուժեղացնելու նպատակով:

Ողջ 1988 թ. ընթացքում ադրբեջանական և թուրքական լրատվամիջոցները ձգտում էին ստեղծել հայ ազգայնականի և կոմֆլիկտ սանձազերծողի կերպար:

«Միլլիյեթ» թերթի 1988 թ. մարտի 14 –ի համարում կարդում ենք. «Ադրբեջանին պատկանող հողերը չեն կարող Չայաստանին տրվել միայն այն պատճառով, որ հայերը այդպես են ուզում: Խորհրդային Միությունում ոչ մի երկրի հողը չի կարող բռնագրավվել: ԽՍՀՄ –ում հողը շատ է, բոլորին էլ կբավարարի, դեռ մի բան էլ ավել»²: Ուրեմն, ԼՂԻՄ–ի դժգոհ հայերը կարող են հեռանալ իրենց հայրենիքից իսկ Ադրբեջանի տարածքների պահպանումը ընդամենը պատմության պահպանում է:

Արցախում և ՀԽՍՀ–ում սկսված շարժումը հզոր էր , սակայն խաղաղ ցույցերը և սահմանադրական պահանջները շփոթեցնում էին ԽՍՀՄ կառավարությանը: 1988 թ. փետրվարի 21 –ին Ստեփանակերտ են ժամանում ԽՄԿԿ –Քաղբյուրոյի անդամներ Ռազունովսկին և Դեմիչևը , իսկ փետրվարի 23 –ին երևան ժամանեցին Դուգիխը և ԽՄԿԿ քարտուղար Լուկյանովը: Հաջորդ օրը հանդիպելով Արցախյան շարժման ղեկավարների հետ՝ պատվիրակները հավատացրին , որ հեռուստատեսությունը և մամուլը կղաղարեցնեն ինֆորմացիայի խեղաթյուրումը: Պետք է նշել , որ շարժման առաջին օրերին հակահայկական խոշորամասշտաբ լրատվական արշավի նախաձեռնողը Ադրբեջանն էր:

Հայկական հեռուստատեսությամբ առաջին անգամ միտինգներից հատվածներ ցույց տրվեցին միայն փետրվարի 26 –ին «Լրաբեր» լրատվականով: Նույն օրը Դուգիխը հեռուստատեսությամբ կարդաց Մ. Գորբաչովի ուղերձը Չայաստանի և Ադրբեջանի ժողովուրդներին: Այս ուղերձին անդրադարձել են վերոպական , ամերիկյան և այլ լրատվամիջոցներ: Ըստ նրանց Գորբաչովը հայտնվել է իր համար անշահավետ պայմաններում:

Թուրքական մամուլն անվստահությամբ էր վերաբերվում ԽՍՀՄ –ում հռչակված դեմոկրատիային: Այդ են վկայում թերթի հրապարակումները ,

¹ *Карабахский вопрос: Истоки и сущность в документах и фактах, Степанакерт, 1989, стр. 35:*

² «Միլլիյեթ» , 1988, մարտի 14:

ուր առանձին հողվածներով քննարկվում են այն բոլոր պայմանները, որոնք գոյություն ունենին ԽՍՀՄ-ում և նպաստավոր էին Ադրբեջանի համար: Թերթի մի համարում երբեմն

տպագրվում էր Արցախին վերաբերվող մի քանի հողվածներ: Թերթը մշտապես ընթերցողի ուշադրությունն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ Երևանում և ԼՂԻՄ-ում բացակայում են օտարազգի ժուռնալիստները: Թերթում ամեն կերպ փորձվում էր հաստատական այն կարծիքը ստեղծել, որ բարձրագույն հարցը ապօրինի է և պատմական ոչ մի հիմք չկա այն ուղղելու համար: Այս մասին պրոֆեսոր Չասան Քոնին մի հողված է հրատարակել «Ղարաբաղ և Նախիջևան: Եվրոպացիներ, ճանաչեք թուրքերի իրավունքները» խորագրով, ուր անդրադարձել է Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերին՝ խեղաթյուրելով պայմանագրերը ստորագրելու պատմական նախադրյալները¹:

«Անվտանգության միջոցառումներ», «ԽՍՀՄ ԳԽ արտահերթ նստաշրջանում ռուսները հայերին սաստեցին», «Գորբաչովից նոր խոստումներ», և այլ հողվածներում ԼՂԻՄ-ի ազատագրական պայքարի մասին ոչ մի խոսք չկա, հիշվում է միայն Չայաստան անունը և նրա կողմից առաջ քաշված հողային պահանջատիրությունը:

«Միլլիյեթ» թերթի 1988 թ. մարտի 14-ի համարում «Չայերը հրահրում են» հողվածում անդրադարձ է կատարվում ԽՍՀՄ Չյուսիսային Կովկասի ավագ Մուֆթի Գոզիկի թուրքիա կատարած այցին, մեջ է բերվում Մուֆթիի խոսքերը. «Ինձ համար անհասկանալի է, թե ձեզանից ինչու՞ են հող պահանջում: Նույն պահանջն է ներկայացվում Ադրբեջանին: Սակայն խորհրդային ղեկավարությունը թույլ չի տա, որ մի ժողովուրդ մյուսից բռնությամբ հող վերցնի»²:

Ցեղասպանության և Սոււմգայիթյան եղեռնագործության մասին լրատվությամբ թուրքական մամուլը ժլատ գտնվեց: Չնայած ԱՄՆ կոնգրեսում հայկական ցեղասպանության նախագծի պաշտպանությամբ հանդես են եկել բազմաթիվ կոնգրեսականներ, սակայն թուրքիան վայելելով Ռեյգանի վարչակարգի հովանավորությունը, շահավետ դիրք էր գրավել:

Մեջբերելով հայերի դժգոհությունը. «1915 թ. մահմեդական թուրքերը մեզ կոտորեցին, իսկ հիմա մահմեդական ազերիները», թուրքիան մերժում է իր առնչությունը Սոււմգայիթյան եղեռնագործությունը և անուղղակիորեն հասկացնում, որ հայերի և ադրբեջանցիների պայքարը պատմության խորքից է գալիս³:

«Դատարկ սպառնալիքներ» հողվածում ԱՄՆ կոնգրեսական Մ. Մարտինեսը խոսելով հայոց ցեղասպանության նախագծի և ԱՄՆ - թուրքիա հարաբերությունների մասին, ասում է, որ «Ադրբեջանում թուրքական ծագումով ավագակախմբերի կողմից սպանված հայերը ինձ հիշեցրին, որ խորհրդային կառավարությունը մոռացել է հայերի ցեղասպանությունը»⁴:

Սոււմգայիթյան ջարդերի և Արցախյան շարժման գործում ադրբեջանական մամուլը խորամանկորեն հարցը խճճելով՝ իրադարձություններն այլ դիրքերից էր լուսաբանում: Նախ ասեմք, որ հարցին անդրադարձել են ադրբեջանական բոլոր լրատվամիջոցները՝ «Ազերինֆորմը», «Բաքվի աշխատավոր», «Ադրբեջանի երիտասարդություն», «Կոմունիստ» (հայերեն լեզվով), «Բաքու» (ադրբեջ. և ռու-

¹ Տե՛ս «Միլլիյեթ», 1988, մարտի 14:

² «Միլլիյեթ», 1988, մարտի 14:

³ Տե՛ս «Միլլիյեթ», 1988, մարտի 26:

⁴ «Միլլիյեթ», 1988, մայիսի 5:

սերեն լեզուներով) , «Գրականություն և արվեստ» (ադրբեջ.) , «Սպորտ» և այլ թերթերը: 1988 թ. ադրբեջանական թերթերի նյութերը բաժանվում են երկու շրջանի՝ մինչև Սունգայիթյան ոճրագործությունը և նրանից հետո: Մինչև Սունգայիթյան իրադարձությունը ադրբեջանական թերթերը ողողված են հայ «ծայրահեղականների , ազգայնականների» դեմ ուղղված անեծքներով , իսկ Սունգայիթից հետո թմբկահարվում է ժողովուրդների եղբայրության թեման , անհասցե քննադատվում են խուլիգանական տարրերը , որոնց ազդեցության տակ են ընկել «ոյուրահավատ մարդիկ»:

«Բաքվի աշխատավոր» թերթում (Ադրբեջանի ԿԿ օրգան) տպագրվում էին բանվորների , մտավորականների հողվածները , խմբագրությանը հասցեագրված նամակները և հեռագրերը: Թերթի հողվածների վերնագրերը հենց սադրիչ են ստեղծում են ժողովուրդների եղբայրության դեմ ոտնձգող հայի կերպար և ապակողմնորոշում խՍՀՄ հասարակությանը: Օրինակ՝ «եղբայրությունը մեզ համար սրբություն է» «Մշակույթների բարեկամություն նշանակում է ժողովուրդների բարեկամություն» , «Ամրացնել եղբայրության շղթաները» , «Ամրապնդել խորհրդային ժողովուրդների բարեկամությունը և եղբայրությունը» և այլ խորագրերի տակ հանդիպող բոլոր հողվածներում զարմանք է հայտնվում , թե ո՞վքեր կարող էին թշնամանք սերմանել երկու հարևան ժողովուրդների միջև , որոնք ունեն մի ընդհանուր հայրենիք՝ խՍՀՄ:

Թերթում դիտավորյալ տպագրվել են Ադրբեջանի հայերի հողվածները , որոնք ամոթաբեր են: Օրինակ՝ 1988 թ. փետրվարի 28-ի համարում խՍՀԿ անդամ Ն. Ռ. Համբարձումյանը իր հողվածում թշնամական դիրք է բռնում այն մարդկանց հանդեպ , ովքեր հնարել են ԼՂԻՄ-ի հարցը , երիտասարդությանը շեղել ճանապարհից և առաջին անգամ զարգացվում է այն միտքը , որ հայերին հրահրում են դրսից¹: Իսկ 1988 թ. մարտի 8 -ին «Պուբլիցիստ» հեռուստահաղորդման մեջ այս մտացածին հարցը ընդգրկուն քննարկման դրվեց: Այս հարցի ապացուցմամբ հանդես եկավ նաև Ադրբեջանի ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի տնօրեն Ա. Ջարգարովը «Ռ՝վ է թեժացնում կրքերը» հողվածում: Նրա միակ խնդիրն էր ապացուցել , որ ԼՂԻՄ -ի իրադարձությունները իրահրված են արտասահմանից²: Ինչ վերաբերում է Սունգայիթյան ջարդերին , թերթի մարտի 5 -ի համարում ցավակցություն է հայտնվում զոհվածների ընտանիքներին Ադրբեջանի ԿԿ ԳԽ և Մինխորհի անուններից: Թերթում այս հարցի քննարկման համար հայտնվում է նոր խորագիր՝ «Բարեկամությունից և խաղաղությունից ավելի թանկ բան չկա» , ուր փաստերը խեղաթյուրվում են և հայտնվում է այն միտքը , որ Սունգայիթում և Կիրովաբադում տեղի ունեցած դեպքերը անհավասարակշիռ անչափահասների գործողություններն են՝ Ղարաբաղում թշնամիներ գտնելու համար³:

Հայերեն լեզվով լույս տեսնող «Կոմունիստ» թերթը , որը կատարում էր Ադրբեջանի կառավարության հրամանները , հիմնականում շարունակում է «Բաքվի աշխատավոր» թերթի բռնած դիրքը:

¹ Տե՛ս «Բաքվի աշխատավոր» , 1988 , փետրվարի 28:

² Տե՛ս նույնը , 1988 , մարտի 8:

³ Տե՛ս նույնը , 1988 , մարտի 3:

«Գրականություն և արվեստ» թերթի 1988 թ. մարտի 4 –ի համարում միտք է հայտնվում, որ արդեն ինչքան ժամանակ է փորձ է արվում երկու ժողովուրդների միջև թշնամանք սերմանել և կոնֆլիկտ սամձագերծել¹:

Բաքվի քաղկոմի և գործկոմի պաշտոնաթերթ «Բաքուն» Ղարաբաղում և նրա շուրջ տեղի ունեցածը ներկայացնում է որպես թյուրիմացություն և լկտիաբար մեջ բերում ադրբեջանական ինտերնացիոնալիզմի փաստեր²:

Ադրբեջանի կառավարությունը շարունակելով հայաթափման քաղաքականությունը՝ 1988 թ. նոյեմբերին սկսեց Ադրբեջանի երկրորդ հայաշատ կենտրոնի՝ Կիրովաբադի (Բաքվից հետո) հայության ջարդը և բռնագաղթի սկիզբը: Վայրագությունները շարունակվեցին մինչև ամսվա վերջը: Նոյեմբերի 22 –ին Բաքվի հեռուստատեսության ուղիղ եթերով ցուցադրվեց Բաքվի միտինգը՝ հակախորհրդային, հակառուսական կոչերով, իսլամական խորհրդանիշով, որը ազդակ դարձավ Բաքվում, Նախիջևանում, Կիրովաբաղում նոր զանգվածային անկարգությունների և մարդկային զոհերի համար: Իսկ նոյեմբերի 20 –ին Ա. Վեզիրովի հեռուստատեսային ելույթը կրկին ապացուցեց Ադրբեջանի ԿԿ թշնամական տրամադրվածության մասին³:

Չետաքրքիր է 1989 թ. հունիսին «Ձնամյա» հանդեսում տպագրված ամերիկյան հայտնի ֆինանսիստ Ջորջ Աորոսի դիտողությունը «Գորբաչովի կոնցեպցիան» վերնագրով: Մեջբերենք. «Այնքան էլ իրականությունից կտրված չէ այն եմթադրությունը, որ հայկական առաջին ջարդերի սադրիչը Ադրբեջանում եղել է Ադրբեջանի ՊԿԿ –ի նախկին ղեկավար Չեյդար Ալիև կողմից ղեկավարվող տեղական մաֆիան այն հաշվով որպեսզի անշահեկան իրադրություն ստեղծի Գորբաչովի համար»⁴:

Խորհրդային մամուլը շարունակում էր ինֆորմացիայի խեղաթյուրումը և հակահայկական տրամադրության ստեղծումը: 1989 թ. օգոստոսին «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթում հայտնվում է նոր խորագիր՝ «Ազգային հարց», որի տակ հրապարակվում են հողվածներ սվիրված «պրոբլեմի սոցիալական, տնտեսական, պատմական, մշակութային և այլ կողմերին»: Օգոստոսի 5 –ի համարում նորաստեղծ խորագրի տակ առաջին հողվածը հրատարակեց ոմն Ա. Մուրսալիևը, որը հավասարության նշան էր դրել զոհի և դահճի միջև, իսկ ԼՂ շրջափակումը նրան չէր էլ հետաքրքրել⁵:

Ողջ 1990 թ. խորհրդային և ադրբեջանական մամուլի միջոցով ստեղծվեց «հայ մարտիկի» և «անմեղ Ադրբեջանի» կերպարը, մամուլում տպվում էր (1990 թ. սեպտեմբերի 3, «Պրավդա»), որ Երևանից իբր օդով զենք է ուղարկվում Ատեփանակերտ, ուստի Ադրբեջանի կառավարությունն էլ որոշել է կրճատել ավիատուղերի թիվը: Արա նպատակն էր փակել Հայաստան – ԼՂ օդային կապը:

1990թ. հոկտեմբերի 31 –ին ադրբեջանական «Վիչկա» օրաթերթում հրապարակվեց Ադրբեջանի ԿԿ II քարտուղար, ԼՂԻՄ-ում Ադրբեջանի կազմկոմիտեի նախագահ Վ.Պոլյանիչևոյի բաց նամակը՝ ուղղված խաղաղության պաշտպանության խորհրդային կոմիտեի նախագահ, հայտնի քաղաքական մեկնաբան Դ. Բորովիկին: Պոլյանիչևոյի զայրույթն էր հարուցել Բորովիկի «Լեռնային Ղարաբա-

¹ Տե՛ս «Գրականություն և արվեստ», 1988, մարտի 4:

² Տե՛ս «Բաքու», 1988, մարտի 1-12:

³ *Кавказский вопрос: Истоки и сущность в документах и фактах*, Степанакерт, 1989, стр. 70:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1989, օգոստոսի 20:

⁵ Տե՛ս «Комсомольская правда», 1989, август 5:

դին իշխանության ընտրովի՝ մարմիններ» հրապարակումը: Պոլյանիչկոն ԼՂ պորբլեմը համարում է ԽՍՀՄ –ի կործանման սկիզբ՝:

1991թ. մայիսին խորհրդային զորքերն ակտիվորեն օգնեցին ադրբեջանցիներին փոխել մարզի դեմոգրաֆիական պատկերը (Գետաշեն, Մարտունաշեն և այլն): 1991թ. մայիսի 25 - 31-ը ՀԽՍՀ և Ադրբեջան ժամանեցին միջազգային դիտորդներ Ք. Ջոքսի գլխավորությամբ: Պատվիրակության զեկուցագրում ասվում է, որ Ադրբեջանի իշխանությունները կազմակերպում են նոր բռնագաղթ¹:

1990թ. հունվարից սկսված հայ-ադրբեջանական զինված բախումները իսկական պատերազմական գործողությունների վերածվեցին Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո (1991 թ. սեպտեմբեր): Պատերազմող կողմերի միջև բացառվեց որևէ քաղաքական առնչություն: Ինչ վերաբերում է հայ - թուրքական հարաբերություններին, մեջբերենք «Ֆիզարո» թերթի 1992 թ. մայիսին արված դիտողությունը .

«ԼՂ իրավիճակի վրա հսկողություն է սահմանվում Հայաստանի, ոչ թե Ադրբեջանի կողմից: Այդ իրավիճակում թուրքիան բացահայտորեն գրավում է Բաքվի կողմը հայտարարելով, որ թույլ չի տա ուժի միջոցով ԼՂ կարգավիճակի փոփոխությունը»²:

Թուրքիայի վարչապետ Դեմիրելը Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Մամեդովի հետ հեռախոսազրույցի ժամանակ հավաստիացրել է, որ թուրքիան իր բոլոր ջանքերը կգործադրի միջազգային ուժերին «Հայ գավթիչների» դեմ ուղղելու համար:

1992 թ. սեպտեմբերի 18 –ին թուրքական «Ջունուրիյեթ» թերթը «Հայ նախարարը հարձակվեց թուրքիայի վրա» խորագրի տակ անդրադառնում է ՀՀ արտ. գործ. նախարար Ր. Հովհաննիսյանի ելույթին Եվրոխորհրդի Առաջնություն կայացած նիստում: Ելույթը վրդովմունք է առաջացրել թուրքիայի կառավարող շրջաններում: Այս առիթով թերթը գրում է . «ՀՀ արտ. գործ. նախարարը իր ելույթում ծանր մեղադրանքներ ներկայացրեց թուրքիային: Ստամբուլի մասին խոսելիս օգտագործեց Կ. Պոլիս անունը և օրակարգ մտցրեց «ցեղասպանության» հարցը: Թուրքիային մեղադրեց Եվրոխորհրդին Հայաստանի անդամակցությունը խափանելու մեջ»³:

Թուրքիան փորձել էր նաև խանգարել Հայաստանի անդամակցությանը ԵԱՀԿ –ին: Պետք է նկատել, որ Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը եւս –ին անդամակցել չէին կարող, քանի որ պատերազմի մեջ էին: Հաշվի առնելով ցեղասպանության, ԼՂ՝ Նախիջևանի հարցերը, թուրքիան չէր դադարեցնում երկխոսությունը ՀՀ հետ, սակայն առանց էական փոփոխությունների: Հայաստանի և թուրքիայի կողմից արվում էին միայն բանավոր հայտարարություններ: 1992 թ. մարտի կեսերին երևան գործուղվեց Կ. Վուրալը:

Դրան հաջորդեցին թուրքական «Միլլիյեթ», «Հյուրրիյեթ», «Ջունուրիյեթ», «Աբախ» թերթերի թղթակիցների և հայտնի լրագրող Մ. Ա. Բիրանդի

¹ Տե՛ս «Հայաստան», 1990. նոյեմբերի 17:

² Беляев Г. «Нагорный Карабах и национальные конфликты в Совете в сфере прав человека. серия книг» N 1. Е. 1991:

³ «Երկիր», 1992. մայիսի 12:

⁴ «Անկախություն», 1992. մայիսի 12:

⁵ Նորագույն պատմության արխիվ /այսուհետև՝ ՆՊՄ. ֆոնդ 326, ցուցակ 9. գործ 44, էջ 5:

այցելությունները , որոնց հիմնական նպատակն էր պարզել արդյո՞ք Հայաստանը չի հրաժարվել Թուրքիայի հետ հարաբերությունները զարգացնելու մտադրությունից , պատրաստ է Հայաստանը զիջումների զնալ պահանջատիրության և ցեղասպանության հարցերում , ինչպիսին է տեսնում Հայաստանը Արցախի հարցի վերջնական լուծումը: Մարտի 25 –ին թերթերի ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում նախօրեին Հելսինկիում իր աշխատանքները սկսած ԵԱՀԿ կոմֆերանսը , ուր որոշվեց 1992 թ. ապրիլին Մինսկում հրավիրել միջազգային համաժողով՝ նվիրված ԼՂ –ին:

Թուրքական մամուլում պնդվում էր , որ ԼՂ պատերազմի երկարածոցմանը նպաստում է Ռուսաստանի և Իրանի՝ ռազմական օգնությունը: Թուրք ազգայնականների առաջնորդ Թյուրքիշը չէր բացառում Թուրքիայի զինված միջամտությունը , նշելով , որ առայժմ նախապատվությունը տրվում է դիվանագիտությանը՝:

Հայաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականությանը վերաբերող ցանկացած ինֆորմացիա Ադրբեջանի լրատվության ուշադրությունից դուրս չէր մնում , սակայն դրանք շարունակվում էին խեղաթյուրվել:

1992 – 1993 թթ. հայերի ռազմական աննախադեպ հաջողությունները և առաջխաղացումը լուրջ մտահոգություն էր Ադրբեջանի և Թուրքիայի համար: Զելբաջարի գրավման , Լաչինի հյուսիսային շրջաններում և Մարտակերտում հաջող ռազմական գործողությունների պատճառով Թուրքիան դադարեցրեց իր տարածքով Հայաստան անցնող հունամիտար օգնությունը: «Միլլիյեթ» թերթը տեղեկացնում է , որ Թուրքիայի ռազմա-օդային ուժերը գտնվում են պատրաստ վիճակում և հսկողություն է սահմանված Հայաստանի սահմանների վրա²:

ԼՂ ճակատում պատերազմի մասին ամենօրյա տեղեկություններ էին հայտնում ադրբեջանական «Թուրան» , «Ասսա-Իրա» և այլ գործակալությունները:

Խոսելով հայ – ռուսական հարաբերությունների մասին , ադրբեջանական թերթերն այն միտքն են հայտնում , որ հայ – ռուսական բարեկամությունը Ռուսաստանի կողմից տարածքային նվաճումների քաղաքականություն է³:

Պատերազմի սկզբից հայկական ռազմական ուժերի փայլուն հաղթանակի շնորհիվ գրավվել էր 7,500 քվմ ադրբեջանական տարածք , որը կազմում էր Ադրբեջանի տարածքի 11,5% -ը:

Պատմական գիտությունների թեկնածու , դոցենտ Բ. Նազարովը , խոսելով տարածքային կորուստների , Վերին Ղարաբաղում ծավալված ռազմական գործողությունների մասին , «Արթնանալու ժամանակն է» հոդվածում հետևություն է անում , որ հայերը Ղարաբաղի հարցում ոչ մի համաձայնության չեն գա , որովհետև «Ղարաբաղի գաղափարի» համար շատ զոհ են տվել և հետադարձ ճանապարհ չունեն , հատկապես որ՝ հայերի մոտ նկատվում է ռազմական հզորացում⁴:

Ողջ 1994 թ. ընթացքում մամուլի ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում հայ – ադրբեջանական երկխոսությունները՝ հրադադարի կնքման ուղ-

¹ ԵՊԱ , ֆոնդ 326 , ցուցակ 9 , գործ 44 , էջ 3:

² «Միլլիյեթ» , 1993 , ապրիլ 3:

³ Տե՛ս «Ադրբեջան» , 1993 , մարտի 30:

⁴ ԴԴ Արտաքին գործերի նախարարություն , ԱՊԴ երկրների վարչություն , Անդրկովկասի երկրների բաժին , գործ 128 , էջ 85:

ղությանք։ Սակայն Ադրբեջանը չէր պատրաստվում զիջումների գնալ։ Ռուսաստանի կողմից մեծ աշխատանքներ տարվեցին հրադադարի կնքման ուղղությամբ, որը ստորագրվեց 1994 թ. փետրվարի 8 –ին։

1994 թ. մարտի սկզբին Մոսկվայում տեղի ունեցավ մամուլ ասուլիս Ադրբեջանի պաշտոնական ներկայացուցիչ Ռիզակի կողմից։ Թեման էր . «ԼՂԻ հրավիճակը 1994 թ. փետրվարի 8 –ի հրադադարից հետո»։ Ռիզակը խոսելով Ղարաբաղի պատերազմի առաջացման մասին հայտարարեց, որ պատերազմը փաստորեն սկսվեց ԼՂ –ից 50 հազար ադրբեջանցիների զանգվածային տեղահանության հետևանքով։ Հայտնեց, որ շարունակվում է ադրբեջանական հողերից ադրբեջանցիների տեղահանությունը և գրավված է Ադրբեջանի տարածքի 20% -ը :

Ըստ նրա հայերի դիմումները համաշխարհային հասարակությանը բանակցություններ սկսելու համար, ընդամենը տակտիկական քայլ է, այնինչ փետրվարի 8 –ի հրադադարը, ըստ նրա, խախտվել է հենց հայկական կողմից։ Ըստ նրա հայկական կողմը այն կնքել է միայն Ռուսաստանի ներգործությամբ։

Արցախում ռազմական գործողությունները վերջնականապես դադարեցվեցին 1994 թ. մայիսի 12 –ին ՀՀ, Ադրբեջանի և ԼՂՀ պաշտպանության նախարարությունների կողմից ստորագրված զինադադարի համաձայնագրով՝ ՌԴ և ԵԱՀԽ Աինսկի խմբի միջնորդությամբ։

Այսպիսով, ադրբեջանական լրատվամիջոցները, որոնք առանց բացառությունների 1988 – 1994 թթ. եղել են բացահայտ հակահայկական, Արցախ – Ադրբեջան կոնֆլիկտի առաջին փուլում նպաստեցին ադրբեջանցի ժողովրդի ապակողմնորոշմանը և ավելի շատ զանգվածների միավորմանը հակահայկական արշավին։ Իսկ Արցախի պատերազմի ժամանակ, երբ հռչակվել էր նաև Հայաստանի անկախությունը և Ադրբեջանը պարտություն էր կրում, ապատեղեկատվության միջոցով փորձ էր արվում միջազգային ճնշում գործադրել ՀՀ և ԼՂՀ վրա։

Իսկ Թուրքիան ի սկզբանե իր լրատվամիջոցները և արտաքին քաղաքականությունը օգտագործեց ի նպաստ Ադրբեջանի։ .

¹ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, գործ 129, էջ 33:

² Նույնը, էջ 33:

ԼԵՆԻՆԱՅԻՆ ՎԱՐԱՐԱՎԻ ՆԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԿԱՎՈՐՄԱՆ ԲԵԹԱՅՈՒՄ ԵՎ ՆՍ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ 1992 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1991 թվականի դեկտեմբերի 31-ին Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարարը եվրոպայում Անվտանգության և Համագործակցության խորհրդատու դաժողովին (1995-ից՝ Կազմակերպություն) անդամակցելու դիմում ուղղեց կազմակերպության նախագահող, Գերմանիայի արտգործնախարար Գեմշերին: Հունվարի 8-9-ին տեղի ունեցած ԵՍ-Իս-Ի Ավագ պաշտոնյաների ժողովի ընթացքում քննարկվեցին խորհուրդ հրավիրելու մանրամասները և նախկին ԽՍՀՄ տաս հանրապետությունների դիմումները:

ԵԱՀԽ-ը դրել էր հետևյալ նախապայմանները: Հելսինկիի 1975 թ-ի Եզրափակիչ ակտի, Փարիզի Խարտիայի ընդունում, եվրոպայում Մովորական Սպառազինությունների մասին պայմանագրի տվյալ երկրների կողմից վավերացում:

Հունվարի 27-ին ժամանելով Պրագա՝ ՀՀ պատվիրակությունը տեղեկանում է, որ թուրքիան սպառնում է վետո կիրառել ընդդեմ Հայաստանի անդամակցության: Համաձայն ԵԱՀԽ կանոնադրության, կազմակերպության անդամ հանդիսացող պետությանը իրավունք է վերապահվում մերժել այս կամ այն պետության անդամակցումը կազմակերպությանը, և թուրքիան, որպես անդամ-պետություն, սպառնում էր կիրառել այն Հայաստանի պարագայում: Թուրքիան Հայաստանից պահանջում էր. նախ հաստատել սահմանների անձեռնմխելիությունը և վավերացնել Կարսի ու Մոսկվայի պայմանագրերը, երկրորդ չհովանավորել ահաբեկչությունը և օգնություն չցուցաբերել այնպիսի կազմակերպությունների, որոնք պայքարում են տարածքային պահանջների համար, երրորդ՝ Հայաստանը պետք է ընդուներ իրավական ակտեր, որոնցով կբացառվեր ռասայական, կրոնական, էթնիկական թշնամանքը ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ ԵԱՀԽ մյուս պետությունների նկատմամբ: Թուրքական պատվիրակությունը պահանջում էր ներկայացնել զրավոր փաստաթուղթ: Վեճի հարթման գործում միջնորդի դերը ստանձնեց Միացյալ Նահանգների պատվիրակությունը, քանի որ այլապես առաջ էր գալիս մնացած ինը նորանկախ պետությունների անդամակցության հարցը:

Հայկական պատվիրակությունը հրաժարվեց ընդունել այդ պահանջները²: Մատնանշվեց 1991թ. հոկտեմբերին Լ.Տեր-Պետրոսյանի արած հայտարարությունն այն մասին, որ Հայաստանը ցանկանում է բարելավել հարաբերությունները թուրքիայի հետ առանց որևէ նախապայմանի, ինչպես նաև նշվեց, որ Հայաստանի և թուրքիայի միջև իրոք կան հարթվելիք հարցեր, և հայկական պատվիրակությունը պատրաստ է քննարկելու թուրքական կողմի բարձրացրած հարցերը ԵԱՀԽ-ի սկզբունքներին համաձայն՝ երկկողմանի բանակցությունների ըն-

¹ Ազգ. 1992. փետրվար 12:

² Hovannisian, Richard R. *Historical Memory and Foreign Relations: The Armenian Perspective. (The International Politics of Eurasia. vol. I. The Legacy of History of Russia and 110 New States of Eurasia)*, London, 1994, p.253.

Չեխիեյկյան խորհրդակցությունը ոչ բարենպաստ ազդեցություն ունեցավ ԼՂԴ-ի և Հայաստանի Հանրապետության համար: Առաջինը ելույթ ունենալով եզրափակիչ միստին՝ Ադրբեջանի արտգործնախարար Ալալամովը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված իրավիճակի համար մեղադրեց ԵԱՀԽ-ին, որը, իր խոսքերով, կրավորականություն էր դրսևորել և անտարբեր էր մնացել հայերի ազդեցության նկատմամբ: Նա ներկայների ուշադրությունը հրավիրեց հատկապես 1989թ. դեկտեմբերի 1-ին Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշման վրա և նշեց, որ այդ որոշումը դեռևս ուժի մեջ է մնում հայկական կողմի համար: Ալալամովը պահանջել էր, որ Ղարաբաղի պատվիրակության կազմում հայերի հետ հավասար բանակցություններին մասնակցեն Լեռնային Ղարաբաղի ադրբեջանցիների ներկայացուցիչները¹: Ղարաբաղը ճանաչվեց «չափազորգիմ կողմ» և մարտի 24-ի փաստաթղթում ԼՂ իշխանությունները անվանված են «ԼՂ ընտրված ներկայացուցիչներ»: Ղարաբաղի ադրբեջանցիները պետք է մասնակցեին բանակցություններին «ԼՂ այլ ներկայացուցիչներ» անվան տակ, թեև սրանց մասնակցությունը բանակցություններին երբեք լուրջ չի ընդունվել²:

1992թ. առաջին կեսին Հայաստանի անփորձ դիվանագիտությունը որպես բանակցությունների հիմք ընդունեց ԵԱՀԽ Մինսկի համբի հապշտապ և կողմնակալ կերպով կազմված օրակարգը: Հատկապես մեծ սխալ էր Հայաստանի տված համաձայնությունը Մինսկի համբի աշխատանքային կանոնադրության երկու կետերին. մի կողմից՝ Թուրքիային որպես միջնորդ ընդունելը, մյուս կողմից՝ Ղարաբաղին հակամարտության իրական կողմ չճանաչելը³:

Տարածքային անձեռնմխելիության և ինքնորոշման սկզբունքների նկատմամբ ԵԱՀԽ դիրքորոշումը պարզ է արտահայտում ԵԱՀԽ Ազգային փոքրամասնությունների հարցով Գլխավոր Պատասխանատու վան Դեյ Լթուլը: «Ազգային տարածայնությունների լուծումը պետք է փնտրել գոյություն ունեցող պետության շրջանակներում: Որտեղ էլ գծված լինի սահմանը, այնտեղ ամենայն հավանականությամբ կգտնվեն կողք-կողքի ապրող ազգային խմբեր: Նրանք պետք է սովորեն ապրել ներդաշնակ: Ամեն առանձին ազգային խմբի համար առանձին ինքնիշխանությունը չի կարող դեղատոմս լինել, ընդհակառակը՝ դա կարող է հանգեցնել ավելի լայնածավալ ազգամիջյան անհամաձայնության և տարածաշրջանային անհավասարակշռության»⁴:

Մայիսի 18-25-ը Չեխիեյկոյն կայացած ԵԱՀԽ Ավագ պաշտոնյաների ժողովի լիազուստար միստի ժամանակ, Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից շահարկվում էր հայերի կողմից Շուշիի գրավման փաստը: Մեհտիևը հայտարարեց, որ եթե Հայաստանը չճանաչվի որպես ազդեցոր պետություն, ապա Ադրբեջանը կբարձրացնի Մինսկի խորհրդաժողովին իր մասնակցության հարցը: Նրանք հիմնական միտքն այն էր, որ հակամարտությունը փոխել է իր բնույթը, և խնդիրն այժմ վերաբերում է ոչ թե Լեռնային Ղարաբաղին, այլ՝ Ադրբեջան-Հայաստան հակամարտությանը, որն էլ պետք է դառնա քննարկման առարկա: Ուժեղ հակահայ-

¹ Ազգ, 1992, մարտ 28:

² Այվազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 40:

³ Նույն տեղում, էջ 41:

⁴ Flynn Gregory and Farrell Henry. *Piecing Together the Democratic Piece: The CSCE, Norms, and the "Construction" of Security in Post-Cold War Europe. (International Organizations 53, 3, Summer 1999, pp. 515-535), Cambridge, Mass., p. 527.*

կական ելույթներ ունեցան հատկապես Մեծ Բրիտանիան ու Գերմանիան: Միակ գսպող դերը կատարում էին Ֆրանսիան և Յունաստանը: Ադրբեջանի ներկայացուցիչը ասաց, թե հայերը Լաչինը վերցրել են, ուստի պետք է դատապարտել Չայաստանին: Չայաստանի ներկայացուցիչները բացատրեցին, որ բացվել է մարդասիրական միջանցք: Նշվեց, որ Չայաստանը չի ընդունում հակամարտության բնույթի փոփոխումը: Չայտարարվեց, որ տարածքային ամբողջականության հարցի հետ մեկտեղ պետք է բարձրացվի նաև ազգերի ինքնորոշման հարցը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի ինդիդը պետք է առաջնակարգ տեղ գրավի: Որպես բանկցություններին մասնակցելու նախապայման, ինչպես դա պարզ երևաց Յոմի բանակցությունների առաջին փուլի ընթացքում՝ հունիսի 1-5-ին, Ադրբեջանը պահանջում էր, որ հայկական զորքերը նախ դուրս հանվեին Լաչինից ու Շուշիից: Առաջին փուլը դիտվում էր որպես շատ կարևոր և որոշիչ փուլ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորմանն ուղղված ԵԱՀԿ համաժողովից առաջ, որը նախատեսվում էր գումարել Մինսկում հունիսի 23-ին:

Բանակցությունների առաջին փուլին հրավիրվել էին Լեռնային Ղարաբաղի հայկական և ադրբեջանական համայնքների ներկայացուցիչները, այսինքն՝ «ԼՂ ընտրված ներկայացուցիչները» և «ԼՂ վտարանդի ադրբեջանցիների ներկայացուցիչները»: Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը այդպես էլ չներկայացավ, քանի որ համաձայն չէր ոչ լիիրավ մասնակցի կարգավիճակին Մինսկի խորհրդատուներին, որի դեպքում զրկվում էր որոշումների վրա ազդելու հնարավորությունը¹: Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները հրաժարվեցին մասնակցել նաև այն պատճառով, որ Մինսկի խումբը Շուշիի ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցիչներին ճանաչում էր որպես «ԼՂ այլ ներկայացուցիչներ»²:

Յոմի հանդիպման երկրորդ փուլում այն նույն պետությունները, որոնք մեկ ամիս առաջ Շուշիի և Լաչինի գործողությունների պատճառով դատապարտում էին Չայաստանին, Ադրբեջանի նկատմամբ նույնպիսի քայլեր չկատարեցին³: Մինսկի խումբը առաջարկեց 11 կետից բաղկացած խաղաղ համաձայնություն-առաջարկ, որով պահանջում էր, որ հայկական ու ադրբեջանական ուժերը միաժամանակ դուրս գան Շուշիից, Լաչինից, Շահումյանից և Մարտակերտից: Միայն այս քայլից հետո էր փաստաթուղթը նախատեսում փախտականների կամավոր վերադարձ նախկին բնակության վայրերը: Փաստաթուղթը ստորագրվեց Մինսկի խմբի բոլոր անդամների կողմից, բացառությամբ Չայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի⁴:

Յոմի հանդիպումը պետք է քննարկեր ինչպես Շուշիի ու Լաչինի, այնպես էլ Շահումյանի և Մարտակերտի իրադարձություններից հետո ստեղծված իրավիճակը, սակայն Թուրքիան ու Ադրբեջանը շարունակում էին Լաչինի հարցն առաջնահերթ համարել և պնդում էին, որ Շահումյանի և Մարտակերտի հարցերը քննարկվեն միայն Լաչինի հարցի քննարկումից հետո (ի դեպ սա նաև Իտալիայի նախագահության դիրքորոշումն էր): Թուրքիան ու Ադրբեջանը վետո դրեցին մասնակիցների կողմից Ռաֆայելին ուղղված այն առաջարկության վրա, ըստ որի նա պետք է կրակի դադարեցման կոչով դիմեր Չայաստանի, Լեռնային Ղարաբա-

¹ Ազգ, 1992, մայիս 27:

² Balanian Peter, Khajagian Gourgen. From Shushi to Rome. A Chronicle. Armenian International Magazine. August/September. 1992, AIM Inc., Glendale, CA, p. 22.

³ Ազգ, 1992, հունիս 25:

⁴ Balanian Peter, Khajagian Gourgen, , op. cit., p. 22.

դի և Ադրբեջանի իշխանություններին¹: Թուրքիան ընդդիմացավ Ռուսաստանի Դաշնության այն առաջարկին, ըստ որի վերջինս հավակնում էր լինել Արցախում կրակի դադարեցման նախաձեռնողը: Հայաստանի պատվիրակությունը նախընտրում էր հանդես չգալ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների անունից, քանի որ Արցախի ներկայացուցիչների բացակայությունը հանգեցնում էր նրան, որ Մինսկի խաբի երկրների ներկայացուցիչները նույնացնում էին Ղարաբաղը և Հայաստանը և վերջինիս մեղադրում այն բանի համար, որ օգտվելով Լեռնային Ղարաբաղի բացակայությունից, խուսափում է շոշափել որոշակի հարցեր²:

ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը գտնում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը ամեն գնով պետք է ձգտեր մասնակցել կարգավորման գործընթացին, ներառյալ Մինսկի խորհրդաժողովը նախապատրաստող աշխատանքներին: Ըստ նրա, Հայաստանը և Լեռնային Ղարաբաղը պետք է գործեին հետևյալ կերպ. նախ հասնեին կրակի դադարեցման ամեն գնով, և ապա՝ գործեին Լեռնային Ղարաբաղի համար որևիցե կոնկրետ կարգավիճակ ձեռք բերելու ուղղությամբ, այլապես Հայաստանն ու ԼՂՀ-ն վերջին հաշվով հարթած դուրս չէին գա³:

Երկար բանակցություններից և Ղարաբաղում ծավալված ներքաղաքական պայքարից հետո ԼՂՀ իշխանությունները որոշեցին մասնակցել Մինսկի խորհրդաժողովի նախապատրաստական աշխատանքներին և հուլիսի 1-ին Հոռն մեկնեցին ԼՂՀ փոխվարչապետ Բ.Սուրջանյանը, պատգամավորներ Ռոբերտ Քոչարյանը և Հրանտ Խաչատրյանը⁴:

Մինսկի խմբի երրորդ հանդիպման ժամանակ, հունիսի 29-ից հուլիսի 8-ը, որը համընկավ Մարտակերտի վրա ուժգին հարձակման հետ, հակամարտող երկու կողմերը Հայաստանն ու Ադրբեջանը, մերժեցին խմբի առաջարկը դադարեցնել ռազմական գործողությունները 30 օրով: Ադրբեջանը, կրելով ժամանակավոր հաջողություններ, հույս ուներ մինչև Մինսկի խորհրդաժողովի գումարումը հասնել տարածքային առավելության: Հայկական պատվիրակությունը պահանջեց Ադրբեջանի ագրեսիայի «պաշտոնական դատապարտում» և, արդյունքի չհասնելով, լքեց խորհրդակցությունը:

Հուլիսի 9-10-ը Հելսինկիում կայացած ԵԱՀԽ անդամ պետությունների ղեկավարների հանդիպման ընթացքում, որտեղ քննարկվում էր Ղարաբաղում իրավիճակի բարդացման հարցը, ԵԱՀԽ անդամ պետությունների ղեկավարները չկարողացան մշակել որևէ հայտարարություն, որը հակամարտ կողմերին կդիմեր կրակը դադարեցնելու կոչով: Խորհրդակցության մասնակիցները չկարողացան անգամ գալ ընդհանուր կարծիքի, թե ինչպես պետք է փաստաթղթում անվանվեր Լեռնային Ղարաբաղը⁵:

Խոսելով Ադրբեջանի և Հայաստանի հրադադարի մասին, հայկական կողմը նկատի ուներ բացառապես հայ-ադրբեջանական սահմանը չհավակնելով խոսել Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների անունից: Որպես հրադադարի ստո-

¹ *Галос Армении, 1992, 26 янв.*

² *Ազգ. 1992, հունիսի 25:*

³ *Галос Армении, 1992, 23 янв.*

⁴ *Там же.*

⁵ *Мизнев В. Г., Карабахский Конфликт в Контексте Международных Отношений. Армения Проблемы Независимого Ритмита. Российский Институт Стратегических Исследований, Москва, 1998, стр. 506.*

րագրման նախապայման Ադրբեջանը պահանջում էր, որ հայկական զորքերը ազատեն Լաչինն ու Շուշին և հեռանան Լեռնային Ղարաբաղից :

Կողմերի ավելի անգիջում դառնալու և ռազմական իրադրության սրման հետևանքով ԵԱՀԽ գործընթացում սառեցման միտում նկատվեց հետագա օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին, և դրական դրևէ արդյունք չարձանագրվեց կողմերի բացարձակ հակադրության պատճառով²: Սեպտեմբերի 19-ին Սոչիում Պավել Գրաչովի նախաձեռնությամբ ստորագրված իրադրված Չայատանի ու Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարների միջև անկանկալ էր բազմաթիվ դիտորդների համար: Կողմերը պարտավորվում էին սեպտեմբերի 25-ից դադարեցնել ռազմական գործողությունները³: Ձինադադարի համաձայնությունը Գրաչովի ղեկավարած ՌԴ պաշտպանության զերատեսչության վճռական գործողությունների արդյունք էր, որը հակամարտող կողմերին ներկայացրեց խնդրի լուծման սեփական նախագիծը: 1992 թ. մայիսին ՌԴ ԱԳև-ին կից Լեռնային Ղարաբաղի խնդրով դիվանագիտական աշխատանքները կոորդինացնելու նպատակով ստեղծված Միջնորդական առաքելության ղեկավար, դիվանագետ Վ.Կազիմիրովը դիտավորյալ դուրս թողնվեց բանակցություններից⁴: Ձինադադարը ուժի մեջ էր մտնելու սեպտեմբերի 25-ից: Համաձայնությամբ նախատեսվում էր երկամսյա զինադադարի հաստատում, մի շարք ռազմա-տեխնիկական բնույթի միջոցառումներ, ներառյալ զորքերի և զրահատեխնիկայի, համապատասխանաբար 5 և 20 կմ ետքաշում և այլն: Համաձայն սեպտեմբերի 25-ին Մոսկվայում Առջի համաձայնության շրջանակներում ստորագրված հատուկ արձանագրության, նույն օրը, հակամարտության գոտում դիտորդություն կատարելու նպատակով, Ռուսաստանից Հայաստան ուղարկվեցին 50 ռազմական դիտորդներ:

Մոսկովյան արձանագրությունը չիրագործվեց, քանի որ Ղազախտանի, Վրաստանի, Բելառուսի և Ուկրաինայի դիտորդները, որոնք պետք է վերահսկեին ԼՂԴ-ի և հայ-ադրբեջանական սահմանի իրենց հատվածները, տարբեր պատրվակներով և պատճառներով այդպես էլ չժամանեցին⁵: Հոկտեմբերի 3-ին, նշված օրը, ԱՊՀ անդամ-պետություններից իրենց դիրքերում էին միայն Ռուսաստանի զինվորական դիտորդները⁶: Արանք ստիպված ետ մեկնեցին մի քանի շաբաթանց: Ադրբեջանի ղեկավարությունը դեռևս չէր գիտակցում ռազմականտի իրադրության փոփոխումը⁷: Ավելին, Ադրբեջանը հոկտեմբերի 7-ին վերջնականապես խզեց կապերը ԱՊՀ-ի հետ, երբ ադրբեջանական միլի մեջլիսը որոշում ընդունեց չանդամակցել ԱՊՀ-ին⁸:

Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները հավասարակշռելու քաղաքականությունը՝ նույնաման «կառուցվածքային կախվածության» առկայությունը, հանգեցրեց այնպիսի մի ռազմաքաղաքական միջավայրի ստեղծման, որը, չնայած տվյալ ժամանակահատվածում Անդրկովկասում Ռուսաստանի դիր-

¹ Ազգ, 1992, օգոստոս 27:

² Митяев, Уж. Соч., стр. 506.

³ Там же, стр. 504-505.

⁴ Suny Ronald G. and Latin David D., *Armenia and Azerbaijan: Thinking a Way Out of Karabakh* (Middle East Policy Journal, vol. VII, N.1, oct. 1999), p: 159. Հղվածը գտնելված է նաև Ինթերնետում (տես http://www.mepc.org/journal/9910_latinsuny.html):

⁵ Голос Армении, 1992, 6 октября.

⁶ Голос Армении, 1992, 9 октября.

⁷ Митяев, Уж. Соч., стр. 505.

⁸ Голос Армении, 1992, 9 ноября.

քերի հարաբերական անկայունությանը, Ռուսաստանին ընծեմեց ԼՂ խնդրում առաջատար դեր խաղալու հնարավորություն: «Կրասնայա Ջվեզդա» թերթին տված հարցազրույցում Գրաչովը անկեղծորեն նշել է, թե դեռևս մի քանի ամիս առաջ էր կանխատեսում, որ ռազմական հյուժվածությունը և պահեստամասերի ու ռազմամթերքի կարիքը կողմերին կստիպեն վերսկսել բանակցությունները, որոնցում Ռուսաստանը գլխավոր դեր էր խաղալու:

¹ Mesbahi Mohiaddin. *Russia and the Geopolitics of the Muslim South Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union: domestic and international dynamics. 1994, University Press of Florida, pp. 302-303.*

ԲՈՎԱՆԳ ԱՎՈՒԹՅՈՒՆ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Ժ. ՍԱՐԳՍՐՅԱՆ Հ. ՉРФЕДУНАЦИОНАЛ ПИТОМ СО ВСАЩУКОМ.....	3
ՏԻԳՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ա. Ռ. ՌԱՆՈՎՈՅԻՆ «ԷԵԼԼԵՆԻՉՄԸ ԵՎ ԴՐԱ ՊԱՏՍԱԿԱՆ ԴԻՊԼՈՎ ԼՆԵԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԱՐԾԱՐԾՆՈՂ ՍԿԶՐՈՒՆԴԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՆԴԻՆՆԵՐԸ.....	13
ԼՆԼԻՆՅԱ ԲԱԼԱՅԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ՉՆՈՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ (10-ԲԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՍ).....	22
ԳՆԵԼ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՄՆԻՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՈՒՎԱՆՔԵՐԻ ԵՎԻՐԱՍՈՍ ՆԵՐԸ (X - XIV ԴԴ.).....	29
ՀԱԿՈՐ ՍՈՒՐԱԳՅԱՆ - ՃՈՂՈՒՄԴԱԳՐՈՒԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ. 1813-1823 pp.....	40
ՍԵՐԳԵՑ ՍԻՆԱՍՅԱՆ УЧАСТКЕ АРМЯН ДЖАВАХКА В КРЫМСКОЙ ВОЙНЕ 1853-1856 ГГ.	49
ԱՐՍԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ ԱՐԵՎԵՅԱՆ ՇՈՒՄԿՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱՄՔԱՅԻՆ ՌԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ/19-ԲԴ ԴԱՐ/.....	56
ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ.....	60
ԳԵՎՈՐԳ ԽՈՒԴԻՆՅԱՆ Հ.Յ.ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԶԱՏԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍԱՐԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՍԱԿԵՑՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ /1890-1895 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ/.....	72
ԼԻԼԻԹ ԱՍՈՑԱՆ ԿԱՐՍԻ ՍԱՐՁԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ ԸՍՏ 1897Թ. ՀԱՍԱՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՍԱՐԴԱՀԱՍԱՐԻ.....	79
ԱՐՄԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱՍԱՍԻԱՅԻ ԳԱՎԱՌԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎԴԱԳՐՈՒՄԻՆ ՊԼՏԿԵՐԸ 19-ԲԴ Դ. ՎԵՐՁԻՆ ԵՎ 20 ԲԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶՐԻՆ.....	86
ՄՆԱՀԻՆ ԽՈՍՐՈՒԵՎ ԱՍՈՒՐԻՆԵՐԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՑՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 19-ԲԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻՆ.....	90
ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՅ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌԱՅՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԵՂԱՓՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆՆԵՐԻՆ.....	94
ՀՈՎԱԿԻՄ ԲՈՑԱԶՅԱՆ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ.....	100
ՍԱՐԻԱՄ ԴԵՒՈՐԳՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՂՐԱՊԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ (1912-1914 pp.).....	108
ԼՈՒՄԻՆԵ ԱՍԻՉԱՆՅԱՆ ԵՐԵՎԱՆ ԶԱՂԱՑԻ ԹԱԳԵՐԻ ԵՎ ՓՈՂՈՑՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՌԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ.....	113

ՍԱՆՈՒԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ ԴԵՄՈԿՐԱՏ ՀՆՉԱԿՅԱՆ, ԿՈՒՍԱՎԻՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋՈՒՆ ԱԵԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐՁԱԿԻՆ	118
ՄՈՒՐԱԿ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ, 2-րդ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԻԻ ՍԱՆՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎՎԱՍՅԱՆ, ՈՒՋՍԱԿԱՆԱՏԻ ՍԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ (1914-1916թթ.)	123
ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ ՍԵՇ ԵՂԵՌՆԸ «ՀՈՐԻՋՈՆ» ԹԵՐԹԻ ԷՋԵՐՈՒՄ /1915-1916թթ./	129
ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՈՒՆԻՄԱՆԱՅՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՄԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1918-1920թթ.)	136
ԱՆՈՒԵ ՄԿՐՏՉՅԱՆ ՄԻՍԱԷ՝ ՄԱՆՈՒԵՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 2-րդ ԱԵԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	145
ՀԱԿՈՔ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՐՑԱԽԱՆԿԱՑ ՀԵՐՈՄՆԵՐԸ /ՊԱՏՄԱՀԱՍԵՍԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ/	149
ՍԱՍՏՈՆ ԶԱՌՅԱՆ 1918թ. ՄԱՅՈՒՅԱՆ ՀԵՐՈՍՄԱՍՈՐՏԵՐԻ ՀԻՄՆԱՆԴԻՐԸ ՊԱՏՄԱԿԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	158
ԳՈՒՐԳԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՀԱՅ ՄԱՆՆԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՎԵՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋՈՒՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ	166
ԳՐԻԵԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՎԻՋԻՄՆԵՐԻ ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԿԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ /1911-2001թթ./	175
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ 1952 թ. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՊՏԻՆԵՐԸ	181
ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԹԵՋԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ԶԱՆԱՋԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՋԱՐԸ ԼՂԻՄԸ ՀԻՍՀԻՆ ՎԵՐԱՄԻՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ (1973-1988թթ.)	190
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՐԵԱԿՅԱՆ ԱՐՑԱԽԱՆԱՆ ԸՄՐԺՄԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՈՐԿԱԿԱՆ ԸՆԴՈՒՅԹԸ /1988թ. ՓԵՏՐՎԱՐ ՄԱՐՏ/	200
ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԱՐՑԱԽԱՆԱՆ ԸՄՐԺՄԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԹՈՒՐԷՎԻՐԹԵՋԱՆԱԿԱՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ 1988-1994 թթ. /	212
ՎԱՀԵ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ ԼԵՆԻՆԱՅԻՆ ԴԱՐԱՐԱՂԻ ՀԱՎԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԿԱՎՈՐՄԱՆ ԸՆԴՈՒՅԹԸ ԵՎ ԸՆԴՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ 1992 թ. ՎԱԿԱՆԻՆ	220